

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ СУХОПУТНИХ ВІЙСЬК
ІМЕНІ ГЕТЬМАНА ПЕТРА САГАЙДАЧНОГО

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

Кваліфікаційна наукова робота на
правах рукопису

ГРИЦЮК Валерій Миколайович

УДК 355.432.1:355.311.2(477)«1943/1944»

ДИСЕРТАЦІЯ

**НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКИХ ФРОНТІВ
(24.12.1943–28.10.1944)**

20.02.22 – військова історія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Всі оригінали ідентичні

вчений секретар спеціалізованої вченої ради Д 35.051.25

кандидат історичних наук, доцент

Л. П. Кривизюк

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ В. М. Грицюк

Науковий консультант: Лисенко Олександр Євгенович, доктор історичних
наук, професор

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Грицюк В. М. Наступальні операції військ Українських фронтів на теренах України (24.12.1943–28.10.1944). – Кваліфікаційна наукова робота на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 «військова історія». – Інститут історії України Національної академії наук України; Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного; Львівський національний університет імені Івана Франка, Київ – Львів, 2021.

У дисертації здійснено системне осмислення феноменології збройного протистояння СРСР та Німеччини у період Другої світової війни, вивчено та проаналізовано застосування військ Українських фронтів у наступальних стратегічних та фронтових операціях 1944 року на території України. До наукового аналізу залучено відомості про Дніпровсько-Карпатську, Кримську, Львівсько-Сандомирську, Ясько-Кишинівську та Східно-Карпатську стратегічні наступальні операції та низку фронтових операцій, які проходили в межах стратегічних. Опрацювання значних емпіричних масивів, врахування результатів новітніх досліджень дали синтезувати нове концептуальне бачення перебігу воєнних дій на території України. На підставі нових джерел та методологічних підходів здійснено співставлення задумів операцій, способів їх реалізації, реального перебігу подій з одного боку, і справжніх, а не уявних, результатів бойових дій, – з іншого. Проаналізовано, як все це було інтерпретовано історичною наукою різних періодів. Виявлено маніпулятивні технології формування історичної пам'яті про Другу світову війну.

У роботі стверджується, що Дніпровсько-Карпатська (24.12.1943–17.04.1944 рр.) та Кримська (8.04–12.05.1944 р.) стратегічні операції, які проводились у тісній взаємодії, за кількістю залучених сил та засобів з боку обох воюючих сторін, просторовим розмахом, масштабами, динамічністю,

різноманітністю форм і способів дій військ, кількістю спланованих та проведених фронтових та армійських операцій, їх результатами, кількістю втрат посідають одне із чільних місць серед операцій Другої світової війни.

Особливістю Львівсько-Сандомирської операції (13.07–29.08.1944 р.) військ 1-го Українського фронту стало те, що вона набула статусу стратегічної. Таких операцій за всю німецько-радянську війну відомо лише три. Ця операція вирізняється поєднанням різних форм та способів дій, переакцентуванням концентрованих зусиль фронту з одного напрямку на інший, рішучим маневруванням рухомими з'єднаннями, артилерійськими силами і засобами, оточенням великого угруповання противника, упертою боротьбою за захоплення, розширення й утримання стратегічного плацдарму.

Яссько-Кишинівська наступальна операція (20–29.08.1944 р.) ввійшла в історію як приклад операції на швидке оточення з одночасним стрімким наступом на зовнішньому фронті в умовах гірсько-лісистого театру воєнних дій з потужними укріпленими районами. У проведеному дослідженні висвітлюється маловідомі факти щодо проведення першої Яссько-Кишинівської операції у травні 1944 року. Через невдачу, якої зазнали війська 2-го Українського фронту, ця операція була «забута» радянською історіографією.

Східно-Карпатська операція (08.09–28.10.1944 р.), яка спочатку була задумана як наступальна операція двох армій, з часом набула стратегічного значення. Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція вирізняється досвідом підготовки фронтових і армійських операцій в обмежені терміни, веденням наступу в складних умовах гірсько-ліистої місцевості, труднощами у виборі напрямку головного удару, його перенесення упродовж бойових дій з одного напрямку в інший з метою досягнення найбільших результатів, а також організацією чіткої оперативно-тактичної взаємодії з сусідами. Спочатку наступ 38-ї армії та 1-ї гв. армії був уповільнений, завдання операції – не виконані. У дисертації наголошується, що проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фронту та частини військ 1-го

Українського фронту, що позиціонується істориками як етап Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції, не принесла очікуваних результатів. Загальна мета була досягнута у жовтні під час фронтових наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського фронту та Дебреценської 2-го Українського фронту (Ужгородсько-Дебреценська операція).

Набули подальшого розвитку інтерпретації та оцінки значення операцій Українських фронтів для еволюції воєнного мистецтва. Констатуючи зростання рівня радянського воєнного мистецтва впродовж війни, слід зазначити, що його цілеспрямована, гіпертрофована глорифікація сформувала міф про «переваги радянського воєнного мистецтва», слугувала засобом легітимації більшовицького режиму та приховувала системні прорахунки військово-політичного керівництва СРСР під час німецько-радянської війни.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці та розробці актуальної наукової проблеми, яка до цього часу не була предметом комплексного аналізу і не отримала всебічного висвітлення у вітчизняній і зарубіжній історичній науці.

Вперше у вітчизняній та зарубіжній історіографії окремим предметом дисертаційного проєкту постає низка наступальних операцій 1, 2, 3, 4-го Українських фронтів кінця 1943 р. – 1944 р. як органічна складова протистояння на німецько-радянському фронті;

на основі порівняльного аналізу архівних документів, мемуарів, загальних та спеціальних праць, в яких розкриваються дії протиборчих сторін на українських теренах у 1944 році, з максимально можливою достовірністю висвітлюються їхня підготовка, перебіг, результати та наслідки;

висвітлюються так звані «забуті операції», а також їхні реальні наслідки та чинники, що спричинили формування довкола них фігури замовчування і фальсифікацій;

дії військ Українських фронтів оцінюються не тільки з точки зору радянського воєнного мистецтва, а й з перспективи воєнного мистецтва протилежної воюючої сторони. Особливу увагу привертають заходи німецького командування зі створення стійкої оборони військ, організація заходів з їхнього всебічного забезпечення, проведення контрнаступів та контрударів, забезпечення високої морально-психологічної стійкості особового складу за надзвичайно складних умов, рішучі спроби деблокування оточених угруповань.

Уточнено:

наукові знання про особливості перебігу воєнних дій на території України у 1944 році, характерні риси та особливості застосування видів Збройних Сил і родів військ (сил) в операціях Українських фронтів;

понятійно-категоріальний апарат предмета дослідження.

Набули подальшого розвитку інтерпретації та оцінки значення операцій Українських фронтів для еволюції воєнного мистецтва. За результатами дисертації розроблено практичні рекомендації з метою використання цього досвіду в теорії воєнного мистецтва, а також у сучасній практиці військового будівництва, підготовки і застосування Збройних Сил України, навчанні та вихованні військових кадрів;

у дисертаційній роботі науково обґрунтовано концептуальні засади вивчення військового сегменту історії України, що було реалізовано в Положенні про воєнно-історичну роботу в Збройних Силах України, Концепції воєнної історії України, Доктрині з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України, Положенні про воєнно-історичні комісії.

Практичне значення результатів дисертації полягає в тому, що проаналізований досвід підготовки і ведення операцій військ на території України періоду Другої світової війни був врахований під час *відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації проти України*. Результати дисертаційної роботи, сконцентровані у практичних рекомендаціях, знайшли застосування у діяльності органів військового

управління для удосконалення способів застосування військ, впроваджені у систему підготовки Збройних Сил України. Вони можуть бути використані у наступних воєнно-історичних наукових студіях, науково-дослідних роботах із проблематики Другої світової війни, дослідженнях різних аспектів розвитку воєнного мистецтва. Положення та висновки дисертації впроваджені у навчально-виховний процес курсантів та слухачів ВВНЗ України шляхом їх використання під час занять з воєнно-історичних дисциплін. Їхнє вивчення військовими фахівцями сприятиме розширенню світогляду, розвитку творчого мислення. Результати дисертації використовуються при проведенні заходів військово-патріотичного виховання (Додаток В).

Положення та висновки дисертації придатні для підготовки воєнно-історичних праць, енциклопедій, підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів; у системі національно-патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України. Отримані у дисертації результати використані у документальних телефільмах з історії України періоду Другої світової війни «Чорна піхота», «Ступінь секретності – 18», «Ватутін», «Розсекречена історія» та інших.

Розв'язання наукової проблеми дисертаційного проекту покликане сприяти визначенню ролі і місця України в зусиллях Антигітлерівської коаліції у період Другої світової війни, її конструюванню відповідно до сучасного рівня фундаментальних досліджень в окресленому тематичному сегменті, а також формуванню відповідної моделі колективної пам'яті про тогочасні події в сучасній Україні.

Ключові слова: Друга світова війна, Східний фронт, Українські фронти, Вермахт, стратегічні та фронтові наступальні операції, воєнне мистецтво.

SUMMARY

Hrytsiuk Valerii. Offensive operations of the troops of the Ukrainian fronts (December 24, 1943 – October 28, 1944). – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation for the completion of a scientific degree of the doctor of historical sciences on the specialty 20.02.22 «military history». – Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine; National Land Forces Academy named after Hetman Petro Sahaidachnyi; Lviv Ivan Franko National University, Kyiv – Lviv, 2021.

The dissertation provides a systematic understanding of the phenomenology of the armed confrontation between the USSR and Germany during the Second World War, the application of troops of the Ukrainian fronts in the offensive strategic and front operations in Ukraine in 1944 were studied and analysed. The scientific analysis included information on the Dnipro-Carpathian, Crimean, Lviv-Sandomierz, Iass-Kishiniv and Eastern-Carpathian strategic offensive operations and a number of front operations that took place in the scope of strategic operations. Elaboration of significant empirical arrays, taking into account the results of the latest research, allowed synthesizing a new conceptual vision of the course of combat actions on the territory of Ukraine. On the basis of new sources and methodological approaches, a comparison of the plans of operations, methods of implementation, the real course of events on the one hand, and real, not imaginary, results of the actions - on the other, were provided. The analysis of how the events were interpreted by historical science of different periods were provided. Manipulative technologies for the formation of historical memory of the Second World War have been discovered.

The paper states that the Dnipro-Carpathian (December 24, 1943–April 17, 1944) and Crimean (April 8–May 12, 1944) strategic operations, which were conducted in close cooperation, in terms of the number of forces and resources involved by both warring parties, spatial scale, scope, dynamism, variety of forms

and methods of troops actions, the number of planned and conducted front and army operations, its results, the number of losses occupy one of the leading positions among the operations of World War II.

The peculiarity of the Lviv-Sandomierz operation (July 13–August 29, 1944) of the troops of the 1st Ukrainian Front was that it acquired the status of a strategic operation. Only three such operations are known during the entire German-Soviet war. This operation is characterized by a combination of different forms and methods of action, changing of the emphasis of concentrated efforts of the front from one direction to another, decisive manoeuvring of mobile units, artillery forces, the encirclement of a large enemy group, intense struggle for capturing, expanding and holding of a strategic ground.

The Iass-Kishiniv offensive operation (August 20–29, 1944) went down in history as an example of an operation for a rapid encirclement with a simultaneous rapid offensive on the external front in the conditions of a mountain-forest theatre of operations with powerful fortified areas. The study highlights little-known facts about the first Iass-Kishiniv operation in May 1944. Due to the failure of the troops of the 2nd Ukrainian Front, this operation was «forgotten» by Soviet historiography.

The Eastern Carpathian operation (September 8-28, 1944), which was originally conceived as an offensive operation of two armies, eventually became strategically important. The Eastern Carpathian Strategic Offensive is characterized by the case of preparing front and army operations in a limited time, conducting an offensive in difficult conditions of mountainous and forested areas, difficulties in choosing the direction of the main strike, change the direction of combat actions to another one to achieve the best results, as well as the organization of effective operational and tactical interaction with neighbors. Initially, the offensive of the 38th Army and the 1st Guardian Army was slowed down, and the goals of the operation were not achieved. The dissertation notes that the joint operation of the 4th Ukrainian Front and part of the troops of the 1st Ukrainian Front in September, positioned by historians as a stage of the Eastern

Carpathian Strategic Offensive, did not bring the expected results. The common goal was achieved in October during the front offensive operations: the Carpathian-Uzhhorod operation of the 4th Ukrainian Front and the Debrecen operation of the 2nd Ukrainian Front (Uzhhorod-Debrecen Operation).

The interpretation and assessment of the significance of the Ukrainian fronts operations for the evolution of the art of war were further developed. Noting the growing level of Soviet military art during the war, it should be stated that its purposeful, hypertrophied glorification formed the myth of the «advantages of Soviet military art» served as a means of legitimizing the Bolshevik regime and concealed systematic miscalculations of the Soviet political-military leadership during the German-Soviet war.

The scientific novelty of the obtained results lies in the setting and development of a relevant scientific problem, which has not yet been the subject of holistic analysis and has not received comprehensive coverage in domestic and foreign historical science.

For the first time in domestic and foreign historiography, a separate subject of the dissertation project became a number of offensive operations of the 1st, 2nd, 3rd, and 4th Ukrainian fronts at the end of 1943-1944 as an organic component of the confrontation on the German-Soviet front;

on the basis of a comparative analysis of archival documents, memoirs, general and special works, which reveal of the warring parties actions on Ukrainian soil in 1944, their preparation, course, results and consequences are covered with the maximum possible reliability;

the so-called «forgotten operations» are covered, as well as their real consequences and factors that led to the formation of «figures of silence» and falsifications around them;

the actions of the troops of the Ukrainian fronts are evaluated not only from the point of view of Soviet military art, but also from the perspective of the opposing party's military art. Particular attention was paid to the German command's measures of creation a stable defence of troops, the organization of

their necessary support, their counterattacks and counterstrikes, ensuring high moral and psychological steadiness of personnel under extremely difficult conditions, decisive attempts to unblock the surrounded groups.

Specified:

scientific knowledge on the features of the combat actions course in the territory of Ukraine in 1944, the characteristic features and specifics of the use of military services of the armed forces and branches of troops (forces) in the Ukrainian fronts operations;

conceptual and categorical apparatus of the research subject.

The interpretation and evaluation of the significance of the Ukrainian fronts operations for the military art evolution *were further developed*. Based on the results of the dissertation, practical recommendations were developed in order to use this experience in the theory of military art, as well as in modern practice of military organization building, preparation and employment of the Armed Forces of Ukraine, training and upbringing of military personnel;

The dissertation scientifically substantiates the conceptual principles of studying the military segment of Ukrainian history, which was implemented into the Regulations on military history activities in the Armed Forces of Ukraine, the Concept of Military History of Ukraine, the Doctrine of Military History in the Armed Forces of Ukraine, Regulations on military history commissions.

The practical significance of the dissertation results is that the analyzed experience of preparing and conducting military operations in the territory of Ukraine during the Second World War was taken into account during the repel and deterrence of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine. The results of the dissertation, concentrated in practical recommendations, have been used in the activities of military administration bodies to improve the methods of troops employment, introduced into the Ukrainian Armed Forces' training system. The results can be used in subsequent military-historical scientific studies, research papers on the problems of World War II, research on various aspects of the military art development. The provisions and conclusions of the dissertation were

introduced into the educational process of military cadets and student-officers of Ukrainian higher military educational institutions by using the results during lessons of military history disciplines. The study of the results by military experts contribute to the broadening of their views, the development of creative thinking. The results of the dissertation are also used in military-patriotic education.

The provisions and conclusions of the dissertation are suitable for the preparation of military-historical works, encyclopedias, textbooks, manuals, teaching materials; in the system of national-patriotic education of the Ukrainian Armed Forces' personnel. The results obtained in the dissertation were used in documentaries on the history of Ukraine during the Second World War «Black Infantry», «Degree of Secrecy – 18», «Vatutin», «Declassified History» and others.

Solving the scientific problem of the dissertation project is designed to help determining the role and place of Ukraine in the Anti-Hitler Coalition's efforts during World War II, its construction in accordance with the current level of fundamental research in the outlined thematic segment, and the formation of a collective memory model on the events of that time in modern Ukraine.

Key words: World War II, Eastern Front, Ukrainian fronts, Wehrmacht, strategic and front offensive operations, military art.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації.

Узагальнюючі наукові праці, монографії:

1. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / за ред. В. А. Смолія. К.: Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. 150 с.

2. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття / за ред. В. А. Смолія. К.: Наукова думка, 2011. 735 с. *(Особистий внесок В. Грицюка – 12%: опрацьований 3-й пункт 2-го розділу «Початок Другої світової війни. Бойові дії на німецько-радянському фронті», с. 208–302).*

3. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / відпов. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с. *(Особистий внесок В. Грицюка – 1%: опрацьовані пункти «Як проходили оборонні бої Червоної армії у 1941–1942 рр. на Кримському півострові?», С. 311–316 та «У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів?», С. 328–331).*

4. Історія Криму в запитаннях і відповідях / відпов. ред. В.А. Смолій. К.: Наукова думка, 2015. 527 с. *(Особистий внесок В. Грицюка – 1%: опрацьовані пункти «Як проходили бої Червоної Армії у 1941–1942 рр. на Кримському півострові», с. 373–379 та «У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів», с. 391–395).*

5. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / відпов. ред. О. Є. Лисенко. К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. 508 с. *(Особистий внесок В. Грицюка – 33%: передмова, с. 5–6; опрацьована частина друга «Рік 1944. Стратегічні та фронтові операції на Правобережжі, Півдні, Західній та Закарпатській Україні», с. 167–366; післямова, с. 488–494; додаток “Командувачі фронтів і армій, які брали*

участь у плануванні і проведенні операцій на території України у 1943–1944 роках”, с. 495–502).

6. Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.) / відпов. ред. Л. Войтович. Харків: Фоліо, 2019. 783 с. (Особистий внесок В. Грицюка –11%. розділ 41 «Бойові дії на теренах України на початку Другої світової війни» (у співавторстві), с. 373–388; розділ 43 «Бойові дії в ході окупації українських земель військами гітлерівської коаліції» (1941–1942 рр.) (у співавторстві), с. 417–479; розділ 44 «Від кордону до Москви, Сталінграда і Курської дуги» (у співавторстві), с. 480–551; розділ 45 «Наступальні операції та бойові дії на території України (1943–1944 рр.)» (у співавторстві), с. 552–599; розділ 46 «Бойові дії радянських партизанів та національно-визвольний рух на теренах України (1941–1945 рр.)» (у співавторстві), с. 600–665).

Статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії “А”, або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

7. Hrytsiuk V. Some Aspects of Organization of the Military-Political Leadership of Ideological Work in the Armed Forces of Nazi Germany During the Second World War / S. Pavlovska, V. Hrytsiuk. Codrul Cosminului, XXIV. 2018. No. 2. P. 303–322. (Scopus). (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

8. Hrytsiuk V. The Soviet Special Propaganda in the Second World War. Target: the Romanian Army / O. Lysenko, S. Pavlovska, V. Hrytsiuk. Codrul Cosminului, XXV. 2019. No. 2. P. 341–368. (Scopus). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

9. Грицюк В.М. Початок “Другої імперіалістичної війни” та “Українське питання”: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти / С. Віднянський В. Грицюк, О. Лисенко. Український історичний журнал. 2019. № 5. С. 4–24. (Web of Science Core Collection). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

10. Грицюк В.М. Осінній відгомін Карпат 1944 р.: воєнно-політичні події в Україні та історична пам'ять / В. Грицюк, О. Лисенко, Р. Пилявець. Український історичний журнал. 2019. № 6. С. 99–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.06.099> (Web of Science Core Collection). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

11. Грицюк В.М. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом та фашизмом у період Другої світової війни / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Покотило. Український історичний журнал. 2020. № 3. С. 4–26. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.03.004> (Web of Science Core Collection). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію:

12. Hrytsiuk V. Lviv-Sandomir offensive operation in 1944 as a strategic front operation / V. Hrytsiuk. *National Security and Military Sciences: Azerbaijan Respublikasi Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası*. 2018. № 1 (4). P. 77–82.

13. Hrytsiuk V. Tarnopol operation of the 60th army / V. Hrytsiuk, S. Pavlovska. *European philosophical and historical discourse*. 2018. Volume 4. Issue 3. P. 41–50. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

14. Hrytsiuk V. Military-historical analysis of the Kyiv protection operations / Valerii Hrytsiuk. *National Security and Military Sciences: Azerbaijan Respublikasi Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası*. 2018. № 2 (5). P. 133–142.

Статті у наукових, зокрема електронних, фахових виданнях України:

15. Грицюк В. М. Перший етап стратегічної операції з визволення Правобережної України: плани, реалії, історичні інтерпретації / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України*. 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 221–230.

16. Грицюк В. М. Розвиток воєнного мистецтва на теренах України в період Другої світової війни (історіографія проблеми) / В.М. Грицюк. *Збірник*

наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. 2006. Т. XII. С. 364–372.

17. Грицюк В.М. Війська Київського особливого військового округу у прикордонному бойовищі 1941 р. / В.М. Грицюк. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 4. С. 29–33.

18. Грицюк В.М. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2009. Вип. 12. С. 25–30.

19. Грицюк В.М. Дії Українського фронту на початку Другої світової війни / В.М. Грицюк. *Труди університету*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2009. № 2 (92). С. 242–247.

20. Грицюк В.М. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. статей Інституту історії України НАН України. 2009. Вип. 15. Ч.2. С. 231–245. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

21. Грицюк В.М. Застосування кавалерійського корпусу у фронтовій наступальній операції / В.М. Грицюк. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць Національної академії сухопутних військ. 2010. № 13. С. 26–38.

22. Грицюк В.М. Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2010. Вип. 13. С. 107–116.

23. Грицюк В.М. Діяльність командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М.Ф. Ватутіна в операціях з визволення України / В.М. Грицюк. *Труди університету*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2010. № 6 (99). С. 281–285.

24. Грицюк В.М. Застосування винищувально-протитанкової артилерії в Корсунь-Шевченківській операції / В.М. Грицюк. *Вісник Черкаського університету*. 2011. Вип. 202. Ч.ІІ. С. 16–20.

25. Грицюк В.М. Харківська катастрофа 1942 р. / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк. *Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2011. № 1 (100). С. 379–385. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

26. Грицюк В.М. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941/1944 рр. / В.М. Грицюк. *Краєзнавство: наук. журнал Інституту історії України НАН України*. 2011. № 2. С. 97–105.

27. Грицюк В.М. Оточення великих угруповань німецьких військ в ході зимового наступу Червоної армії на Правобережній Україні у 1944 р. / В.М. Грицюк. *Питання історії України: зб. наук. праць Чернівецького національного університету*. 2011. Т. 14. С. 92–98.

28. Грицюк В.М. Планування Львівської наступальної операції у березні 1944 року / В.М. Грицюк. *Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Академії сухопутних військ*. 2011. № 16. С. 125–131.

29. Грицюк В.М. Операції з оточення угруповань німецьких військ на Україні / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України*. 2011. Вип. 14. С. 65–80.

30. Грицюк В.М. Військово-історична наука: досягнення та перспективи / В.М. Грицюк. *Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2011. № 1. С. 24–29.

31. Грицюк В.М. Нікопольсько-Криворізька наступальна операція військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30.01.44 – 29.02.44) / В.М. Грицюк. *Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2012. № 4 (110). С. 217–228.

32. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк. *Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Академії сухопутних військ*. 2012. №17. С. 18–27.

33. Грицюк В.М. Спільні операції військ 3-го та 4-го Українських фронтів взимку 1944 року / В.М. Грицюк. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2012. № 2 (4). С. 141–152.

34. Грицюк В.М. Ліквідація наслідків німецької окупації та відновлення органів влади у звільнених районах Лівобережної України / В.М. Грицюк, В.К. Філіпов. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2012. № 3 (5). С. 48–52. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

35. Грицюк В.М. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Замисли сторін / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2012. Вип. 15. С. 26–41.

36. Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Карпатський край*: наук. студії з історії, культури, туризму Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника. 2012. № 2. С. 37–42. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

37. Грицюк В.М. Винищувально-протитанкова артилерія в Корсунь-Шевченківській операції / В.М. Грицюк. *Військово-історичний меридіан*: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. 2013. № 1. С. 93–100.

38. Грицюк В.М. “Солдату зайвого майна не потрібно...”: матеріально-побутове становище червоноармійців у 1939–1945 рр. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2013. Вип. 16. С. 8–19. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

39. Грицюк В.М. Завершальні операції Червоної армії на території України / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Військово-історичний меридіан*:

електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. 2014. № 3 (5). С. 7–17. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

40. *Грицюк В.М.* Взаємодія військ фронтів у Корсунь-Шевченківській фронтовій наступальній операції (25.01.-17.02.1944 р.) / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк. *Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2014. № 5 (126). С. 194–201. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

41. *Грицюк В.М.* Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Український історичний журнал: зб. наук. праць Інституту історії України НАН України*. 2014. № 5 (518). С. 4–20. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

42. *Грицюк В.М.* Операції на оточення здійснені радянськими та німецькими військами на Правобережній Україні / В.М. Грицюк. *Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського*. 2015. № 2. С. 84–91.

43. *Hrytsiuk V.* Ideological work of the soviet military and political management in the territory of Ukraine after the Second world war: historiographic notes / V. Hrytsiuk, S. Pavlovskaya. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей Інституту історії України НАН України*. 2017. Вип. 22. С. 219–227. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

44. *Грицюк В.М.* Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном / В. А. Бідний, В. М. Гребенюк, В. М. Грицюк. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. № 26. С. 94–104. (*Особистий внесок В. Грицюка – 33%*).

45. *Грицюк В. М.* Дисертаційний сегмент новітнього вітчизняного наукового доробку військових істориків з проблематики Другої світової війни / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Л. П. Кривизюк. *Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені*

Івана Черняховського. 2018. Вип. 3 (29). С. 77–85. (*Особистий внесок В. Грицюка – 33%*).

46. Грицюк В.М. Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях) / В.М. Грицюк, С.В. Сидоров. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України*. 2019. Вип. 21. С. 94–104. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

47. Грицюк В. М. Вигнання нацистських окупантів зі Старокостянтиніва весною 1944 року (за матеріалами органів вивчення та використання досвіду війни) / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв. *Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України*. 2019. № 3 (25). С. 52–62. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

48. Грицюк В. М. Кавалеристи в наступальних операціях Українських фронтів у 1944 році / В. М. Грицюк. *Гілея: зб. наук. праць*. 2018. Вип. 139 (12). Ч.1. С. 233–236.

49. Грицюк В. М. Створення та діяльність органів з вивчення та використання бойового досвіду у роки Другої світової війни: 1939–1945 рр. / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв. *Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України*. 2020. № 1 (27). С. 5–18. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

50. Грицюк В. М. Трансформація органів РСЧА з вивчення та використання бойового досвіду у роки другої світової війни / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв. *Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняховського*. 2020. № 1 (35). С. 85–100.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Тези та матеріали наукових конференцій і семінарів:

51. Грицюк В.М. Значення воєнної історії України для військово-патріотичного виховання / В.М. Грицюк. *Напрями удосконалення виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України*: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квітня 2007 р.). К.: НАОУ, 2007. С. 39–42.

52. Грицюк В.М. Наслідки Другої світової війни для України (протистояння національно-патріотичних та радянських спецслужб) / В.М. Грицюк, В.М. Малюга. *Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії*: матер. всеармійськ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 травня 2008 р.). К.: НАОУ, 2008. Ч.ІІ. С. 12–16. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

53. Грицюк В. М. Формування, нарощування й підтримка на належному рівні морально-психологічного стану військ за досвідом організації політичної роботи у військах 1-го та 2-го Українських фронтів у січні-лютому 1944 року / В. М. Грицюк. *Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України*: матер. наук.-практ. конф. (Київ, 6 листопада 2008 р.). К.: НАОУ, 2008. С. 323–328.

54. Грицюк В. М. Історичний досвід вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-правового забезпечення / В.М. Грицюк. *Проблеми та перспективи формування системи морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України (соціально-правові аспекти)*: матер. міжкафедрал. наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 лютого 2009 р.). К.: НАОУ, 2009. С. 46–50.

55. Грицюк В. М. Рівненсько-Луцька наступальна операція – складова стратегічної операції радянських військ на Правобережній Україні 1944 року / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*: матер. XXX Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.

(Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). Луцьк: Пульс, 2009. С. 271–274. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

56. *Грицюк В. М.* Наступ 2-го Українського фронту на одеському напрямку весною 1944 року (нереалізовані замисли) / В. М. Грицюк. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). Одеса: Одеський національний морський університет, 2009. С. 70–74.

57. *Грицюк В. М.* Особливості переходу частин 4 ТА до оборони в умовах оточення в ході фронтової наступальної операції (березень 1944 р.) / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров. *Воєнна історія Поділля та Буковини*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Камянець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). К.: Центральний музей ЗС України, 2009. С. 360–365. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

58. *Грицюк В.М.* Стратегічні плани Німеччини і СРСР / В.М. Грицюк. *Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії*: матер. круглого столу (м. Київ, 3 квітня 2009 р.). К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. Вип. 2. С. 7–10.

59. *Грицюк В. М.* Роль українських фронтів у визволенні України / В. М. Грицюк. *Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії*: матер. круглого столу в Українському інституті національної пам'яті (Київ, 19 червня 2009 р.). К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. С. 44–45.

60. *Грицюк В.М.* Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни / В.М. Грицюк, В.Й. Пашинський. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Львів, 15 квітня 2010 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. С. 373–376. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

61. *Грицюк В.М.* Оперативне мистецтво у Корсунь-Шевченківській наступальній операції 1944 року / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої*

Перемоги): матер. міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). К., 2011. С. 62–72. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

62. *Грицюк В.М.* Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція – найбільша стратегічна операція, яка будь-коли розгорталась на території України / В.М. Грицюк. *Україна і український народ у Другій світовій війні: дискусії в Українському інституті національної пам'яті*. К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. Вип. IV. С. 39–41.

63. *Грицюк В.М.* Досвід Великої Вітчизняної війни щодо вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці морально-психологічного забезпечення / В.М. Грицюк. *Проблеми формування морально-етичної культури військового керівника: матер. наук.-методич. семінару* (м. Київ, 25 листопада 2010 р.). К.: НАОУ, 2010. С. 22–25.

64. *Грицюк В.М.* Генерал армії М.Ф. Ватутін та Україна (до 109-ї річниці від дня народження) / В.М. Грицюк. *Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф.* (м. Харків, 15 грудня 2010 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. С. 396–400.

65. *Грицюк В.М.* Військові плани та реалії: південь – 1941-й / В.М. Грицюк. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матер. III міжнарод. наук.-практ. конф.* (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Одеський національний морський університет, 2011. С. 7–13.

66. *Грицюк В.М.* Забуті операції (28-а армія у боротьбі за Нікопольський плацдарм взимку 1944 року) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф.* (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. С. 513–515. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

67. *Грицюк В.М.* Операції Кавказького (Кримського) фронту на Керченському півострові у 1942 році / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна*

історія Північного Причорномор'я та Таврії: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. С. 476–479. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

68. *Грицюк В.М. Розвиток наступу радянських військ на львівському напрямку у березні – квітні 1944 року / В.М. Грицюк. Сухопутні війська Збройних Сил України : історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України): матер. доповідей наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 листопада 2011 р.). Львів: Академія сухопутних військ, 2012. С. 199–202.*

69. *Грицюк В.М. Початок наступальних операцій 1-го Українського фронту на Правобережній Україні / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Воєнна історія Середньої Наддніпряни: матер. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (м. Київ, 15 березня 2012 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. С. 581–583. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*

70. *Грицюк В.М. Яссько-Кишинівська операція (2–6.05.1944 р.): забуті сторінки війни / В.М. Грицюк. Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності: матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 травня 2012 р.). К.: НУОУ, 2012. С. 121–124.*

71. *Грицюк В.М. Дубно-Бродівська наступальна операція військ 13 армії (15 березня – 9 квітня 1944 р.) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Воєнна історія України. Волинь та Полісся: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Рівне, 25–26 квітня 2013 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. С. 516–518. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*

72. *Грицюк В.М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В.М. Грицюк, В.І. Горелов. Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 31 жовтня*

2013 р.). К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 20–33. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

73. *Грицюк В.М. Визволення Києва в 1943 році / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників: матер. доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 листопада 2013 р.). Львів: Академія сухопутних військ, 2013. С. 34–38. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%)*.

74. *Грицюк В.М. Корсунь-Шевченківська наступальна операція у контексті битви за Дніпро / В.М. Грицюк. Корсунь-Шевченківська наступальна операція : історіографія, архівні джерела, свідчення учасників та очевидців подій, музейні експозиції та виставки: матер. наук.-практ. конф. (м. Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2013 р.). Черкаси: Видавець, 2014. С. 3–16.*

75. *Грицюк В.М. Ціна визволення України від нацистських загарбників / В.М. Грицюк. Актуальні проблеми Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників): матер. доп. та повід. учасників наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 жовтня 2014 р.). Львів: Академія сухопутних військ, 2014. С. 29–30.*

76. *Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / В.М. Грицюк. Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): зб. наук. праць Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 182–189.*

77. *Грицюк В.М. Битва за Правобережну Україну / В.М. Грицюк. Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: матер. Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 29 квітня 2015 р.). К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. С. 15–22.*

78. Грицюк В.М. Підсумки проведених операцій на теренах України взимку 1943–1944 років / В.М. Грицюк. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності*: матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (м. Київ, 21 травня 2015 р.). К.: НУОУ, 2015. С. 98–103.

79. Грицюк В.М. Скорочення термінів навчання у військових навчальних закладах РСЧА в особливий період (за досвідом другої світової війни) / В.М. Грицюк, В.І. Горєлов, А.Я. Сало. *Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення*: матер. міжвідомч. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 грудня 2015 р.). К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. С. 68. (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

80. Грицюк В.М. Підготовка і проведення операції Українського фронту у 1939 році / В.М. Грицюк. *Україна і Словаччина на початку Другої світової війни : міфи, реалії, пам'ять*: матер. Міжнарод. наук. конф. (м. Ужгород, 1–2 липня 2016 р.). Ужгород: Інститут історії України НАН України, Ужгородський національний університет, 2016. С. 147–157.

81. Грицюк В.Н. Использование военно-исторических исследований Великой Отечественной войны в деле военно-патриотического воспитания военнослужащих и гражданской молодежи / В.Н. Грицюк. *Роль военной науки в обеспечении безопасности государства*: сб. докладов междунаrod. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 28 февраля 2013 г.). Алматы: Академия ПС КНБ Республики Казахстан, 2013. С. 130–135.

82. Грицюк В.Н. Освобождение Западной Украины от нацистской оккупации в 1944 году / В.М. Грицюк. *Ключові въпроси в съвременната наука*: матер. за 10-а международна научна практична конференция (София, 17–25 април 2014 г.). София: “Бял ГРАД-БГ”, 2014. С. 52–58.

83. Грицюк В. Когда операция фронта становится стратегической: Львовско-Сандомирская наступательная операция 1944 года / В. Грицюк.

Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu: Elmi-praktik konfransın proqram və materialları (Bakı, 4–5 may 2018-ci il). Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2018. P. 36–37.

84. Грицюк В. Военно-исторический анализ проведения Киевской оборонительной операции / В. Грицюк. *Azərbaycanda ordu Quruculuğu və hərbi elmi: Elmi-praktik konfransın proqram və materialları* (Bakı, 20 iyun 2018-ci il). Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2018. P. 65–66.

85. Грицюк В.М. Вигнання нацистів зі Старокостянтинів під час проведення Проскурово-Старокостянтинівської армійської наступальної операції у березні 1944 р. / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 р.)*. Старокостянтинів: ФОП Словацький М. Я., 2019. С. 157–163. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

3. Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Енциклопедичні статті:

86. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 330–331.

87. Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Наказ Народного комісара оборони Союзу РСР №227 від 28 липня 1942 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 163. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

88. Грицюк В.М. Оборонна операція в Північній Буковині та Бессарабії 1941 р. / В.М. Грицюк, А.С. Каркішко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 511–512. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

89. Грицюк В.М. Одеська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії

України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 535–536. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

90. Грицюк В.М. Одеська оборонна операція 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 539–540. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

91. Грицюк В.М. Прикордонна битва 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т.8. С. 503–505. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

92. Грицюк В.М. Пінська військова флотилія / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 259. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

93. Грицюк В.М. “Південь” група армій / В.М. Грицюк, І.І. Дерейко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 221–222. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

94. Грицюк В.М. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, С.Є. Хлонь. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 39–40. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

95. Грицюк В.М. Севастопольська оборона 1941–1942 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 500–501. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

96. Грицюк В.М. Сталінградська битва 1942–1943 / В.М. Грицюк, М.В. Коваль. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 786–788. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

97. Грицюк В.М. «Східний вал» / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 922. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

98. Грицюк В.М. Східнокарпатська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 924–925. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

99. Грицюк В.М. Уманська оборонна операція 1941 / В.М. Грицюк, Ю.Ю. Фасольняк. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 227–228. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

100. Грицюк В.М. Умансько-Ботошанська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 229–230. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

101. Грицюк В.М. Центральний фронт / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 468–469. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

102. Грицюк В.М. Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція 1943 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 527. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

103. Грицюк В.М. Четвертий Український фронт / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 531–532. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

104. Грицюк В.М. Ясьсько-Кишинівська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 764–765.

Статті у наукових журналах, які не є фаховими з історії:

105. Грицюк В.М. Втрати серед військових кадрів на Україні внаслідок репресій 1937 – 1939 років / В.М. Грицюк. *Вісник Національної академії оборони України*: зб. наук. праць Національної академії оборони України. 2007. № 2 (4). С. 47–53.
106. Грицюк В.М. Український фронт на початку Другої світової війни / В.М. Грицюк. *Воєнна історія*. 2009. № 5 (47). С. 54–59.
107. Грицюк В.М. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.1943 – 17.4.1944) / В.М. Грицюк. *Воєнна історія*. 2010. № 3 (51). С. 64–78.
108. Грицюк В.М. Оборона Києва: до 70-річчя подій / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія*. 2011. № 4 (58). С. 88–97. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
109. Грицюк В.М. Плани війни / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Військово-історичний альманах*. 2011. № 1 (22). С. 42–55. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
110. Грицюк В.М. 24 залпи на честь визволителів Києва / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2013. № 21. С. 32–35. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
111. Грицюк В.М. Битва за Дніпро / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2013. № 23. С. 59–61. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
112. Грицюк В.М. Битва за Дніпро (закінчення) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2013. № 24. С.2–4. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
113. Грицюк В.М. Корсунь-Шевченківський ключ до визволення Правобережної України / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 1–2. С. 42–44. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
114. Грицюк В.М. Весняний наступ українських фронтів / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 5. С. 36–39. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

115. *Грицюк В.М. За рік до Перемоги / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Віче. 2014. № 9. С. 24–25. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*
116. *Грицюк В.М. Львівська фронтова наступальна операція: перемога з другої спроби / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Віче. 2014. № 13. С. 64–65. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*
117. *Грицюк В.М. Незасвоєний урок історії? (З нагоди 75-ї річниці початку Другої світової війни) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Віче. 2014. № 17. С. 46–50. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*
118. *Грицюк В.М. Важкий, звитяжний і жертковний шлях до Перемоги / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Віче. 2015. № 9. С. 42–44. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*
119. *Грицюк В.М. Ціна перемоги і миру / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Віче. 2015. №17. С. 40–44. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*
120. *Грицюк В.М. До і після 22 червня 1941-го... / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. Віче. 2016. № 11. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*
121. *Грицюк В.М. Від Дніпра до Карпат: наступальна стратегія та її втілення / В.М. Грицюк. Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини ХХ – ХХІ ст. : зб. наук. праць. Кривий Ріг : Видавець ФОП Чернявський Д. О., 2017. С. 41–56.*
122. *Грицюк В.М. Визнання внеску України в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Об'єднаних Націй / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Покотило. Наука і оборона. 2020. № 2. С. 3–11. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).*

Брошури:

123. *Політична робота в Керченсько-Ельтигенській десантній операції / В.М. Грицюк, В.М. Малюга. К.: НАОУ, 2009. 54 с.*
124. *Вигнання окупантів з Донбасу (1941–1943 рр.) / В. Грицюк, О. Лисенко. К.: НУОУ, 2018. 25 с.*

Підручники, навчальні посібники:

125. Історія воєнного мистецтва: підручник / В.М. Грицюк та ін. Київ, 2012. 300 с.

126. Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник / В. Грицюк та ін. Острог, 2014. 396 с.

127. Історія українського війська: підручник / В.М. Грицюк та ін. Львів, 2017. 407 с.

128. Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України / В. Грицюк та ін. Острог, 2020. 568 с.

Збірники документів, спогадів:

129. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Документи і матеріали / В. Грицюк та ін. Київ, 2020. 735 с. *(Особистий внесок В. Грицюка – 20%: опрацьований розділ 2 «Бойові дії», с. 129–296).*

130. Друга світова. Родинна пам'ять / за ред. Л. Легасової. Київ, 2021. 266 с. *(Особистий внесок В. Грицюка – 4%: опрацьований розділ “Сюжети без закінчення”, с. 241–250).*

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	34
ВСТУП.....	36
РОЗДІЛ 1. СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	47
1.1. Історіографія проблеми підготовки та ведення стратегічних і фронтових операцій на території України у 1944 році	47
1.2. Джерельна база дослідження	65
1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження	74
Висновки до розділу 1.....	99
РОЗДІЛ 2. ПІДГОТОВКА ТА ПЕРЕБІГ СТРАТЕГІЧНОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ ВЗИМКУ 1943–1944 РОКІВ.....	105
2.1. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні наприкінці 1943 р. Задум та планування стратегічної наступальної операції на Правобережжі України. Підготовка військ до ведення бойових дій.....	105
2.2. Перший етап Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (24 грудня 1943 року – 16 січня 1944 року).....	122
2.3. Операції на трьох напрямках. Другий етап Дніпровсько- Карпатської стратегічної наступальної операції (24 січня – 29 лютого 1944 року).....	146
Висновки до розділу 2.....	193
РОЗДІЛ 3. РОЗГРОМ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ТА ПІВДНІ УКРАЇНИ ВЕСНОЮ 1944 РОКУ.....	196
3.1. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Задуми сторін і підготовчі заходи.....	196
3.2. Розвиток наступу радянських військ на третьому етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (4 березня – 17 квітня 1944 року).....	214
3.3. Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 року).....	240
Висновки до розділу 3.....	268

РОЗДІЛ 4. НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКИХ ФРОНТІВ НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ У 1944 РОЦІ.....	276
4.1. Оперативно-стратегічна обстановка на початок літа 1944 року. Задуми сторін.....	276
4.2. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13 липня – 29 серпня 1944 року).....	279
4.3. Ясьско-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20–29 серпня 1944 року).....	323
4.4. Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція (8 вересня – 28 жовтня 1944 року).....	340
Висновки до розділу 4.....	353
РОЗДІЛ 5. Стратегія та оперативне мистецтво у наступальних операціях на території України у 1944 році.....	356
5.1. Роль і місце Українських фронтів у стратегічних наступальних операціях.....	356
5.2. Особливості підготовки наступальних операцій військ Українських фронтів.....	365
5.3. Характерні риси воєнного мистецтва при веденні фронтових наступальних операцій в Україні у 1944 році.....	380
5.4. Проблема людських втрат.....	399
Висновки до розділу 5.....	404
ВИСНОВКИ.....	408
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	423
ДОДАТКИ.....	521

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

А	– армія
ак	– армійський корпус
ВГК	– Верховне Головнокомандування
гв.	– гвардійська (гвардійський)
ГДАМОУ	– Галузевий державний архів Міністерства оборони України, м. Київ
ГШ	– Генеральний штаб
кд	– кавалерійська дивізія
кк	– кавалерійський корпус
КМГ	– кінно-механізована група
КП	– командний пункт
мк	– механізований корпус
мсбр	– мотострілецька бригада
мех. бр	– механізована бригада
над	– нічна бомбардувальна авіаційна дивізія
НДР	– науково-дослідна робота
НУОУ	– Національний університет оборони України
ПА	– повітряна армія
пд	– піхотна дивізія
пдд	– повітрянодесантна дивізія
ППО	– протиповітряна оборона
сап	– самохідно-артилерійський полк
САУ	– самохідно-артилерійська установка
ск	– стрілецький корпус
сд	– стрілецька дивізія
сбр	– стрілецька бригада
сп	– стрілецький полк
сб	– стрілецький батальйон
ТА	– танкова армія
тк	– танковий корпус

тд	– танкова дивізія
тбр	– танкова бригада
тп	– танковий полк
тб	– танковий батальйон
УФ	– Український фронт
ЦАМО РФ	– Центральний архів міністерства оборони Російської Федерації, м. Подольськ
ЦДАВОУ	– Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, м. Київ
ЦДАГОУ	– Центральний державний архів громадських об'єднань України, м. Київ
ЧФ	– Чорноморський флот
шак (шад, шап)	– штурмовий авіаційний корпус (дивізія, полк)

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Друга світова війна стала найбільш масштабним і руйнівним воєнним конфліктом в історії цивілізації. Під час війни українські землі неодноразово потрапляли в епіцентр подій. Особливим динамізмом воєнних дій позначений 1944 рік – час остаточного вигнання нацистських окупантів за межі України.

Аналіз джерельної бази та наукових праць, в яких розглядаються операції військ Українських фронтів, свідчить, що у публікаціях істориків, мемуарних та іншого роду творах розкриті головні питання застосування сил і засобів цих оперативно-стратегічних об'єднань. Проте здійснені науковцями дослідження операцій військ 1, 2, 3 та 4-го Українських фронтів на території України наприкінці 1943 р. – жовтні 1944 р. не можна вважати всебічними, достатньо повними і завершеними. Залишаються недостатньо систематизованими та проаналізованими питання підготовки, проведення та результатів операцій, бойового застосування у них видів збройних сил і родів військ, вирішення завдань всебічного забезпечення воєнних дій, внеску набутого бойового досвіду в розвиток форм і способів збройної боротьби тощо.

Незважаючи на велику кількість праць, присвячених перебігу бойових дій в Україні у зазначений період, це тематичне поле позначене ще багатьма науковими прогалинами. У радянській літературі з ідеологічних причин фіксувався глорифікаційний конструкт, що апологетизував стратегічні рішення радянських політичного керівництва та військового командування, вибудовував фігуру замовчування довкола невдач і помилок, що вкрай негативно позначалися на перебігу протистояння. Дотепер залишається невирішеною низка питань, які потребують ґрунтового історичного опрацювання з залученням джерельної бази, що віддзеркалює дії воюючих сторін.

Водночас існує стійкий запит на воєнно-історичні знання про операції Українських фронтів. Зокрема сучасні британські військові фахівці демонструють зацікавленість у поглибленому вивченні воєнно-історичних

подій, що відбувалися на Східному фронті. Відчувається брак інформації з цих питань в англomовній науковій літературі. Звернення британської сторони до українських військових істориків у червні 2021 року, наша спільна робота з організації та проведення воєнно-історичної польової поїздки місцями проведення операцій 1-м Українським фронтом свідчить, що не повною мірою задовольняється запит на теоретичні та практичні аспекти бойового досвіду військ Українських фронтів.

У сукупності вищезазначене становить *наукову проблему*, що визначається назрілою потребою виявлення та вирішення протиріч між історичною концепцією перебігу воєнних дій під час німецько-радянської війни на території України, зокрема наступальних операцій військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944), що склалася у радянській історіографії під впливом ідеологічних установок тодішнього політичного керівництва, і її сучасними рудиментами як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії з одного боку, та сучасними науковими поглядами, сформованими завдяки використанню раніше недоступних документів і матеріалів, удосконаленню інтерпретаційного інструментарію, – з іншого. Водночас, ця проблема актуалізується й через те, що під час збройної агресії Російської Федерації проти України застосовуються окремі сегменти воєнного мистецтва, відповідним чином трансформовані з часів Другої світової війни. У цьому сенсі важливим є дослідження операцій Українських фронтів, які мають суттєве теоретичне і практичне значення.

Розв'язання наукової проблеми покликане сприяти визначенню ролі і місця України в зусиллях Антигітлерівської коаліції у період Другої світової війни відповідно до сучасного рівня фундаментальних досліджень в окресленому тематичному сегменті, а також формуванню відповідної моделі колективної пам'яті про тогочасні події в сучасній Україні.

Реалізація цього дисертаційного проєкту видається актуальною з огляду на сучасний стан вітчизняної історіографії і має теоретичне та практичне значення, що обумовлюється такими чинниками:

по-перше, загальною потребою у фундаментальних наукових знаннях, що використовуються з метою вироблення виважених підходів у сфері безпеки і оборони. Для воєнної безпеки України, яка у воєнно-географічному положенні перебуває на перетині європейсько-азіатських векторів, суттєве значення має готовність її Збройних Сил до проведення наземних операцій. Враховуючи те, що під час операцій Українських фронтів знайшли своє відображення раптовість і нищівність ударів, рішуче маневрування, рейдові дії і вихід у тил противника, швидкість перегрупувань, стійкість в обороні і наполегливість у наступі, вони становлять науковий і практичний інтерес не тільки для історичної, а й для сучасної воєнної науки;

по-друге, сучасний рівень розвитку воєнного мистецтва не нівелює значення досвіду, накопиченого у Другій світовій війні, а навпаки, підтверджує його життєвість, диктує необхідність постійного розвитку воєнної думки, спрямованої на удосконалення форм і способів ведення сучасних операцій Збройними Силами України, зокрема на Сході України;

по-третє, оволодіння військовими фахівцями результатів такого дослідження сприятиме розширенню їх знань, світогляду, ерудиції, розвитку творчого мислення, вміння застосовувати теоретичні знання на практиці. Наукове відтворення й аналіз подій, що мали місце багато років тому, дозволяє усвідомити сутність історичних явищ, процесів і закономірностей, виявити характерне й особливе, а також те нове й оригінальне, що з'явилося у військовій справі та набуватиме розвитку в сучасних умовах;

по-четверте, в умовах збройної агресії з боку Російської Федерації проти України боротьба триває не тільки у військовій, дипломатичній, економічній сферах, вона розгорнулася й на «історичному фронті». Позбавлений ідеологічних нашарувань погляд на події Другої світової війни створює підґрунтя для формування адекватного наукового та суспільного дискурсу в Україні, слугує інструментом протидії ідеологічним диверсіям Російської Федерації у рамках гібридної війни проти України.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація виконана в межах планів наукової і науково-технічної діяльності, воєнно-історичної роботи Міністерства оборони України, Генерального штабу Збройних Сил України, Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. У підготовці дисертації базовою стала науково-дослідна робота «Розвиток воєнного мистецтва у ХХ – на початку ХХІ століття» (шифр «Протидія», номер державної реєстрації 0101U001455). У рамках цього наукового проекту автор взяв участь у розробленні підрозділу про розвиток воєнного мистецтва у Другій світовій війні. У науково-дослідній роботі «Основні операції Великої Вітчизняної війни на території України (1941–1944 рр.)» (шифр – «60 років», номер державної реєстрації 0102U005800), що виконувалась у Науково-дослідному центрі гуманітарних проблем Збройних Сил України, здобувач опрацював матеріали до розділу про Дніпровсько-Карпатську операцію.

Здобувач залучався до реалізації наукових досліджень у рамках планової тематики відділу історії України періоду Другої світової війни Інституту історії України НАН України: «Держава-спільнота-особа: основні вектори взаємодії в період Другої світової війни» (номер державної реєстрації 0113U005990), «Україна у Другій світовій війні: оновлення довідково-інформаційних ресурсів у сучасному науковому просторі» (номер державної реєстрації – 0117U004041), «Енциклопедичний формат історії Другої світової війни (1939–1945 рр.): науковий дискурс та популяризаторська функція» (номер державної реєстрації 0120U002103).

Крім того, здобувач у рамках науково-видавничої програми Інституту історії України НАН України підготував і опублікував індивідуальну монографію «Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на теренах України» (2010 р.), розділ до колективної монографії «Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.» (2011 р.), тексти для колективних монографій «Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях»

(2014 р.), «Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках» (2015 р.), а також низку статей для «Енциклопедії Історії України».

Дисертант залучався до пошукових і науково-видавничих програм Національного музею історії України у Другій світовій війні, зокрема підготовки праці «Друга світова. Родинна пам'ять».

Мета і завдання дослідження. На основі вивчення та аналізу оперативних і бойових документів, мемуарів і наукової літератури, зокрема раніше закритого характеру, в яких розкриваються воєнні дії на німецько-радянському фронті у роки Другої світової війни, відтворити максимально повну, неспотворену, неупереджену картину подій, визначити характерні риси й особливості застосування військ Українських фронтів у наступальних стратегічних та фронтових операціях 1943–1944 років і надати рекомендації щодо використання набутого досвіду у воєнній теорії, практиці сучасного військового будівництва, під час підготовки та застосування Збройних Сил України, навчання та виховання військових кадрів.

Для досягнення мети дослідження передбачено вирішення таких *завдань*:

проаналізувати стан наукового доробку за темою, здійснити огляд джерельних масивів, залучених до підготовки дисертації, окреслити методологічне кредо дисертаційного дослідження, подати новітнє тлумачення ключових понять і дефініцій, сформулювати авторські концептуальні підходи до вирішення поставленої наукової проблеми;

визначити умови та чинники, що впливали на підготовку та перебіг операцій Українських фронтів у зазначений період, зокрема воєнно-політичну, стратегічну та оперативну обстановку;

виокремити специфічні риси та обґрунтувати масштаби Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції груп фронтів як найбільшої з тих, що проводилися на території України;

розкрити особливості операції з вигнання противника з території Кримського півострова (Кримська стратегічна наступальна операція);

з'ясувати місце та роль Львівсько-Сандомирської операції військ 1-го Українського фронту в наступальній стратегії радянського командування;

вивчити досвід, набутий у Яссько-Кишинівській операції, з оточення та ліквідації великих угруповань противника;

схарактеризувати Східно-Карпатську стратегічну операцію, проведену в гірських умовах;

визначити характерні риси, встановити особливості воєнного мистецтва та виявити основні тенденції застосування військ у наступальних операціях Українських фронтів у 1944 р.;

виробити рекомендації щодо використання набутого досвіду в теорії воєнного мистецтва, а також у сучасній практиці військового будівництва, підготовки і застосування Збройних Сил України, навчанні та вихованні військових кадрів.

Об'єктом наукового пошуку обрано воєнні дії на території України у період Другої світової війни.

Предметом дослідження є наступальні операції військ Українських фронтів на території України (кінець 1943 р. – жовтень 1944 р.).

Територіальні межі праці окреслені районами воєнних дій – Правобережжям, Волинню, Поділлям, Прикарпаттям, Закарпаттям, Буковиною, Півднем України.

Хронологічні межі дослідження обмежуються часом підготовки та проведення наступальних операцій військ Українських фронтів на теренах України (24 грудня 1943 р. – 28 жовтня 1944 р.).

Методи дослідження. Кваліфікаційна робота виконувалася з дотриманням принципів науковості, історизму, об'єктивності, системності, україноцентризму. Для досягнення мети і завдань дослідження використано сукупність загальнонаукових, міждисциплінарних і спеціальних методів воєнно-історичної науки. Завдяки застосуванню загальнонаукових прийомів пізнання сформульовано обов'язкові атрибути кваліфікаційної роботи, висновки, теоретичні положення й узагальнення, рекомендації з використання

досвіду воєнних дій на сучасному етапі розбудови Збройних Сил України та його застосування у протистоянні між Україною та Російською Федерацією. Історико-хронологічний метод слугував встановленню часових рамок і періодизації загальної картини подій на німецько-радянському фронті й окремих стратегічних наступальних операцій, визначенню їх етапів. Історико-типологічний метод покликаний вибудувати типологічні ряди для операцій, що проводилися під час німецько-радянської війни на всіх ділянках фронту та в різні періоди. Історико-генетичний метод дозволив встановити причинно-наслідкові зв'язки та тенденції у досліджуваних явищах, а також виокремити їх специфічні властивості та конкретні прояви. Історико-системний метод спрямовувався на з'ясування місця кожної з досліджуваних операцій у системі планування наступальних дій радянських військ і заходів, спрямованих на реалізацію задумів, а також їх вписування у загальний воєнно-політичний контекст війни. Водночас на нижчому рівні системи наступальних дій у рамках стратегічних операцій вивчалися особливості відповідних фронтових операцій. Компаративні прийоми виявилися продуктивними у процесі порівняння підходів німецького та радянського військово-політичного керівництва до управління військами, співвідношення сил і засобів, задіяних сторонами збройного протистояння, порівняння людських і матеріальних втрат тощо.

Статистичні інструменти використані для характеристики кількісних параметрів досліджуваних явищ, а також встановлення наслідків наступальних операцій у їх кількісному вимірі. Джерелознавчі прийоми застосовувалися з метою систематизації, критики виявлених та акумульованих джерельних масивів, встановлення ступеня їх інформативності та достовірності, диференційованого залучення до тексту дисертаційної праці.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в постановці та розробці актуальної наукової проблеми, яка до цього часу не була предметом комплексного аналізу і не отримала всебічного висвітлення в історичній науці.

Вперше у вітчизняній і зарубіжній історіографії окремим предметом дисертаційного проєкту постала низка наступальних операцій 1, 2, 3, 4-го Українських фронтів кінця 1943 р. – жовтня 1944 р. як органічна складова протистояння на німецько-радянському фронті;

на основі порівняльного аналізу архівних документів, мемуарів, загальних і спеціальних праць, в яких розкриваються воєнні дії протиборчих сторін на українських землях у 1944 р., з максимально можливою достовірністю висвітлено підготовку, перебіг, результати та наслідки проведених військами операцій;

здійснено порівняння задумів операцій, способів їх реалізації, реального перебігу подій з одного боку, і справжні, а не уявні, результати, – з іншого, проаналізовано, як все це було інтерпретовано історичною наукою різних періодів;

висвітлено так звані «забуті операції» (січневі операції 3-го Українського фронту з ліквідації нікопольського плацдарму противника, квітнева Львівська операція 1-го Українського фронту, травнева Ясько-Кишинівська 2-го Українського фронту тощо), а також їх реальні наслідки та чинники, що спричинили формування довкола них атмосферу замовчування і фальсифікацій;

оцінено дії військ Українських фронтів не тільки з точки зору радянського воєнного мистецтва, а й воєнного мистецтва протилежної воюючої сторони. Особливу увагу привернули заходи німецького командування зі створення стійкої оборони військ, організація їх всебічного забезпечення, проведення контрнаступів та контрударів, забезпечення високої морально-психологічної стійкості особового складу за надзвичайно складних умов, рішучі спроби деблокування оточених угруповань.

Уточнено:

наукові знання про особливості перебігу воєнних дій на території України у 1944 р., характерні риси та особливості застосування військ Українських фронтів;

понятійно-категоріальний апарат дослідження.

Набули подальшого розвитку інтерпретації та оцінки значення операцій Українських фронтів для еволюції воєнного мистецтва;

у дисертаційній роботі науково обґрунтовано концептуальні засади вивчення військового сегменту історії України, що були закладені в Концепції воєнної історії України, Доктрині з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України, Положенні про воєнно-історичну роботу в Збройних Силах України, Положенні про воєнно-історичні комісії;

до наукового обігу введено значний масив маловідомих архівних документів і матеріалів за обраною темою.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що проаналізований досвід підготовки і ведення операцій військ на території України періоду Другої світової війни був врахований під час відсічі та стримування збройної агресії Російської Федерації проти України. Результати дисертаційної роботи, сконцентровані у рекомендаціях, знайшли застосування у діяльності органів військового управління для удосконалення способів застосування військ, впроваджені у системи підготовки Збройних Сил України та воєнно-історичної роботи. Вони можуть бути використані у воєнно-історичних наукових студіях, науково-дослідних роботах із проблематики Другої світової війни, дослідженнях різних аспектів розвитку воєнного мистецтва, а також при розробленні доктрин, бойових статутів, настанов, методичних порадників та інших керівних та методичних документів з підготовки військ (сил). Положення та висновки дисертації впроваджені в освітній процес ВВНЗ України шляхом їх використання під час занять із воєнно-історичних дисциплін. Їх вивчення військовими фахівцями сприятиме розширенню світогляду, розвитку творчого мислення. Результати дисертації використовуються при проведенні заходів військово-патріотичного виховання.

Положення та висновки дисертації доцільно використовувати при підготовці воєнно-історичних праць, енциклопедій, підручників, навчальних посібників, навчально-методичних матеріалів; у системі національно-

патріотичної підготовки особового складу Збройних Сил України. Матеріали дослідження використані у документальних телефільмах з історії України періоду Другої світової війни «Чорна піхота», «Ступінь секретності – 18», «Ватутін», «Розсекречена історія» та ін.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною науковою працею, в якій на основі аналізу широкого комплексу джерел висвітлені власні ідеї і розробки автора, що дозволили розв'язати наукову проблему. Наведені в дисертації ідеї, положення чи гіпотези інших авторів мають відповідні посилання і використані лише для підкріплення ідей здобувача. У наукових працях, опублікованих у співавторстві, визначений внесок здобувача.

Апробація результатів дисертації. Основні положення та результати дослідження оприлюднені й обговорені на 35 наукових заходах (міжнародних, всеукраїнських, відомчих наукових конференціях, семінарах, круглих столах), з яких 4 проведені за кордоном. В авторефераті, зважаючи на обмежений обсяг, у списку основних праць автора наведено відомості про 14 наукових конференцій і семінарів. Зокрема апробація здійснювалася на: науково-практичній конференції «Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України» (Київ, 6 листопада 2008 р.), Всеукраїнській науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю» (Луцьк, 24–25 березня 2009 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.), Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Поділля та Буковини» (Кам'янець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.), науково-практичній конференції «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України)» (Львів, 24 листопада 2011 р.), науково-практичній конференції «Корсунь-Шевченківська наступальна операція: історіографія, архівні джерела, свідчення учасників та очевидців подій, музейні експозиції та виставки» (Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2013 р.), науково-практичній

конференції «Актуальні проблеми Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників)» (Львів, 30 жовтня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників)» (Київ, 24 жовтня 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті» (Київ, 29 квітня 2015 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Ключови въпроси в съвременната наука» (Софія, 17–25 квітня 2014 р.), науково-практичній конференції «Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu» (Баку, 4–5 травня 2018 р.), круглому столі «Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії» (Київ, 19 червня 2009 р.), міжвузівському науково-практичному семінарі «Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності» (Київ, 24 травня 2012 р.; 21 травня 2015 р.) (Додаток Б).

Публікації. Основні положення та результати дисертаційного дослідження оприлюднені у 50 наукових публікаціях (в авторефераті наведено 33 основних праці), з них: 6 наукових праць монографічного характеру; 36 статей у наукових фахових виданнях України; 5 наукових статей у періодичних виданнях, включених до категорії «А» Переліку наукових фахових видань України, або у закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus, та 3 статті у наукових періодичних виданнях інших держав (Додаток А).

Список опублікованих праць, які додатково відображають наукові результати дисертації, нараховує 80 позицій (в авторефераті наведено 19 праць): 2 підручники, 2 навчальних посібники, 2 брошури, 2 збірники документів, 19 енциклопедичних статей, 18 статей у наукових часописах, які не є фаховими з історії, 35 матеріалів у збірниках наукових і науково-практичних конференцій і семінарів.

РОЗДІЛ 1.

СТАН НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ТЕМИ, АНАЛІЗ ДЖЕРЕЛ ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми підготовки та ведення стратегічних і фронтових операцій на території України у 1944 році.

Наступальні операції Червоної армії на території України, які проходили у 1944 році, призвели до повного вигнання нацистських окупантів за межі УРСР. Цей неординарний процес та багатогранне історичне явище й досі є предметами наукових студій та жвавих дискусій. Сучасні позиції вітчизняних та зарубіжних істориків далекі від однозначності в оцінці та інтерпретації ходу, результатів та наслідків радянсько-німецької війни.

Чільне місце серед напрямків досліджень належить баталістиці, питанням розвитку воєнного мистецтва. Разом з тим, слід зазначити, що багато питань залишаються недослідженими або недостатньо повно висвітленими, а висновки науковців не завжди вирізняються об'єктивністю та обґрунтованістю, часто є суперечливими та неоднозначними.

Аналіз ходу воєнних дій і результатів проведених операцій на південній ділянці радянсько-німецького фронту суттєво відрізняється в історіографії радянської та німецької сторони, а також в історіографії країн, що були їх союзниками.

Успішну спробу з аналізу історіографії радянського воєнного мистецтва у Другій світовій війні здійснив у дисертаційному проекті С. Сидоров [381]. Стратегія, оперативне мистецтво і тактика у цій війні отримали значного розвитку та мали суттєвий вплив на подальший розвиток воєнного мистецтва. Саме тому фундаментальні воєнно-теоретичні та воєнно-історичні дослідження ще довго після завершення війни були недоступні не тільки широкому колу читачів, а й професійним історикам.

Здобутки сучасної історіографія щодо операцій 1-го Українського фронту підсумовані В. Кидонем [359].

Ще в ході війни перед військовою та військово-історичною наукою різних держав постало завдання осмислення отриманого бойового досвіду. В повоєнні роки над вирішенням цієї проблеми активно працювали як національні військові практики та науковці Великобританії, СРСР, США та інших країн-переможниць, так і полонені гітлерівські генерали. Це було необхідно для вироблення відповідних висновків для повоєнного будівництва збройних сил, подальшого зміцнення їх бойової могутності, розвитку військового мистецтва.

У радянській історіографії тематична спрямованість праць, автори яких звертались до подій пов'язаних з наступальними операціями військ Українських фронтів, значною мірою визначався змінами в «політичному олімпі» СРСР. Вважається, що основними періодами історіографічного процесу були: перший – роки німецько-радянської війни; другий – з 1945 до середини 50-х років; третій – з середини 50-х років і до кінця 80-х років ХХ ст.; четвертий – пострадянський або сучасний. Підґрунтям для їх визначення є ідеологічна спрямованість того або іншого періоду, стан джерельної бази, ступінь доступності для дослідників архівних матеріалів Та інші фактори [403, с. 631–662; 429, с. 761–779].

У воєнній історії, зокрема за поглядами С. Сидорова, стосовно розвитку військового мистецтва внаслідок Другої світової війни виділяють два періоди : 1939 р. – середина 1950-х років – розвиток військового мистецтва в роки війни та перші повоєнні роки в умовах застосування звичайної зброї; середина 50-х – початок 90-х років ХХ ст. – розвиток військового мистецтва в умовах оснащення збройних сил ядерною та високоточною зброєю [381]. Цивільні радянські історики з часом прийшли до такої ж періодизації, про це свідчить В. Стецкевич [342, с. 43–82].

Дослідження досвіду бойових дій набутого радянськими військами в операціях на території України розпочалось ще під час її проведення.

У роки Другої світової війни важливе значення мали вивчення бойового досвіду, його аналіз, вироблення практичних рекомендацій та впровадження їх у життя під час бойових дій. Однак донині у вітчизняній історіографії недостатньо висвітлено створення та діяльність органів з вивчення та використання досвіду війни в РСЧА. Студіювали це питання вітчизняні науковці Б. Семон та О. Скрябін [592]. У їхній праці розглянуто питання створення й діяльності органів із вивчення бойового досвіду, але науковий доробок обмежений форматом статті в часописі, а результати дослідження охоплюють лише період німецько-радянської війни (1941–1945).

Органи вивчення та використання досвіду війни у практичній діяльності постійно удосконалювали способи оперативного доведення до військ діючої армії своїх висновків. Для цього було засновано «Збірник матеріалів із вивчення досвіду війни», з червня 1943 р. почав виходити «Збірник практичних прикладів з досвіду війни». Найбільш тиражованим виданням присвяченим поширенню досвіду війни, був «Інформаційний бюлетень», заснований у листопаді 1943 р. Джерелами інформації слугували донесення штабів фронтів з окремих питань бойового досвіду, матеріали ГШ РСЧА та командувачів родів військ, а також перевірки основних положень статутів ЧА на досвіді діючих фронтів. Ефективним засобом поширення результатів узагальнення бойового досвіду стали наукові публікації в журналах «Военная мысль» і «Военный вестник». Окремим розділом «Военной мысли» стали публікації історичних досліджень, присвячених еволюції воєнного мистецтва різних епох [381].

У польових управліннях Українських фронтів і армій, які входили до їхнього складу, функціонували відділення з використання досвіду війни у складі оперативних відділів; в управліннях і штабах родів військ та служб фронтів і армій запроваджено посади старших помічників (помічників) начальників оперативних відділів (відділень) з вивчення та використання досвіду війни; у штабах корпусів і дивізій призначався офіцер оперативного

відділу (відділення) за сумісництвом; у полку (окремій військовій частині) робота з вивчення бойового досвіду покладалася на штаб, а в батальйонній та ротній ланках – на командирів підрозділів. Результатом діяльності органів з вивчення та використання бойового досвіду став великий масив опрацьованих та систематизованих бойових і оперативних документів, інформаційно-довідкових та аналітичних матеріалів. Для науковців, музейних працівників та всіх дослідників Другої світової війни вони становлять цінний масив джерельної бази. [484].

Після закінчення німецько-радянської війни перед радянською історичною наукою постало завдання осмислення найбільшої війни в історії людства. До середини 1950-х років основою радянської офіційної історії війни була книга Й. Сталіна «Про Велику Вітчизняну війну Радянського Союзу».

За часів керівництва М. Хрущова був опрацьований 6-томник історії німецько-радянської війни [625]. У цьому виданні закладені основи міфологізованої схеми істореописання «Великої Вітчизняної». Наступна робота, 12-томна праця з історії Другої світової війни, побачила світ за часів Л. Брежнєва [627; 628]. У 8-му та 9-му томах описується перебіг воєнних подій в Україні, деталізуються питання підготовки та ведення операцій радянськими військами. Саме тоді, наприкінці 1970-х – початку 1980-х конструюється радянська схема батального сектору світобачення Другої світової.

У низці видань, на зразок «Краткая история Великой Отечественной войны» та інш. радянська міфологізована система поглядів на хід та результати війни, уточнювалась [436; 453]. Майже всі історичні роботи вкладалися в структурні компоненти цієї системи. Умови ідеологічного тиску на все відмінне від комуністичних догм у радянський час призвели до перекручування оцінок історичного розвитку радянського воєнного мистецтва. Відверті провали і помилки усіяло замовчувалися і відхилялися.

Негативний досвід, як правило, не вивчався, що призводило до створення умов його повторення.

Вітчизняні історики радянського періоду в питаннях розгляду воєнних дій на території України в цілому дотримувались загальноприйнятих в радянській історіографії міфологем [817; 818]. Навіть після проголошення Україною незалежності деякі представники історичної науки, в цілому прагнучи переосмислити події минулої війни на території України, продовжують тиражувати установлені в минулому погляди на хід та результати воєнних подій, іноді навіть не враховуючи їх корекції сучасною російською історичною наукою [689; 771].

У військово-історичному сегменті радянської історіографії 50–70-х рр. ХХ ст. з'явилася низка робіт узагальнюючого характеру, присвячених загальним проблемам воєнних дій в Україні у німецько-радянській війні. Заслужують на увагу наукові студії щодо операцій радянських військ на території України, які розміщені у збірнику статей, присвяченому найважливішим операціям німецько-радянської війни [422]. Окремі підрозділи стосуються операцій Українських фронтів в книгах «Бойові дії Радянської Армії у Великій Вітчизняній війні» [412], «Перемоги радянських збройних сил у Великій Вітчизняній війні» [449], «Видатні перемоги радянської армії у Великій Вітчизняній війні» [463], «Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» та ін. [795; 921].

Упродовж багатьох років активним дослідником операцій радянських військ в Україні залишався відомий воєнний історик і один з керівників радянської воєнно-історичної науки генерал-майор О. Н. Грильов. Питання визволення Правобережної України було однією з його улюблених тем [422, с. 283–310; 584; 585; 586; 588].

У дисертації залучені до аналізу узагальнюючі наукові праці з теорії та історії воєнного мистецтва, які раніш були недоступні широкому колу дослідників. Автор поставив собі за мету здійснити максимально можливий історіографічний огляд фундаментальних воєнно-історичних праць закритого

характеру, в яких аналізуються воєнні дії на теренах України часів Другої світової війни. Розуміючи відповідальність постановки наукового завдання у такому ракурсі, автор звертає увагу читача на те, що основний напрямок – висвітити публікації, у яких безпосередньо розглядаються питання підготовки та проведення операцій Українських фронтів на теренах України та розвитку воєнного мистецтва у цьому періоді Другої світової війни.

Характерною особливістю цих праць є те, що вони повніше, ніж публікації загального характеру відображали реальну історичну дійсність, аналізували причини труднощів та недоліків бойових дій, надавали практичні рекомендації військовим кадрам щодо їх недопущення в майбутньому.

Однією з перших робіт цього напрямку став «Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни», який був підготовлений до початку 1960-хрр. великим колективом військових практиків, теоретиків та воєнних істориків [798]. На рубежі 1950–1960-х років виходить у світ чотирьохтомна аналітична праця з операцій німецько-радянської війни [727]. У ній ретельно проаналізовані всі стратегічні та фронтові операції радянських військ на території України під час німецько-радянської війни, способи ведення збройної боротьби, досліджені питання визначення напрямків головних ударів, підготовки та ведення наступу, вибору форм операцій, застосування видів збройних сил та родів військ, питання досягнення раптовості й ефективності воєнних дій, системи стратегічного керівництва та взаємодії, всебічного забезпечення. Серйозну увагу приділено організації та роботі органів тилу. Ці роботи містять велику кількість додатків, наповнені значним інформаційним матеріалом. На думку С. Сидорова, за ступенем обробки матеріалу, залученням джерел, масштабом узагальнень, глибиною та обґрунтуванням висновків в радянській історіографії подібних робіт більш не створено [381].

Важливі інформаційно-аналітичні матеріали стосовно воєнних дій на території України подають публікації радянських часів, які містять

статистичні дані щодо керівних кадрів радянської армії у німецько-радянській війні [896; 902].

Досліджуючи перебіг бойових дій на території України у 1944 р. важливо враховувати праці присвячених видам і родам військ. Ще в ході війни розгорнулась робота щодо узагальнення, вивчення та використання досвіду застосування видів збройних сил, родів військ та сил, організації між ними взаємодії. У повоєнні роки були підготовлені праці, у яких узагальнено досвід застосування родів військ у різноманітних видах бою, висвітлено їх роль та місце при проведенні фронтових операцій. Так представники механізованих і танкових військ вложили свої знання та досвід у праці: «Бронетанкові війська Радянської Армії в боях за Батьківщину», «Бронетанкові та механізовані війська Радянської Армії», «Історія бронетанкових та механізованих військ Радянської Армії» та інш. [417; 418; 444; 445, с. 67–33; 4446; 621; 622; 623; 629]. Зокрема артилеристи підготували такі видання закритого плану: «Радянська артилерія у Великій Вітчизняній війні», «Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», «Артиллерия в наступательных операциях в Великой Отечественной войны», «Артиллерия в оборонительных операциях в Великой Отечественной войны», «Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.» [399; 400; 779; 791].

Серед видань, у яких безпосередньо розглядаються питання підготовки і проведення стратегічних та фронтових операцій окреслених хронологічними та територіальними межами дисертації, до аналізу залучено 2-х томну працю «Розгром німецько-фашистських військ на Правобережній Україні (24 січня 1943 – 17 квітня 1944 року)» [763; 764]. У колективі авторів, залучених до роботи, були безпосередні учасники бойових дій, керівництво здійснював колишній командувач 5-ї ТА П. О. Ротмістров. У праці використано багатий фактичний матеріал, здійснено ретельний аналіз підготовки операцій та їх хід, узагальнено досвід застосування видів та родів

військ. Книга доповнена альбомом схем, які виконані з високою штабною культурою і надзвичайною ретельністю.

У часи певної демократизації російського суспільства з'явилися наукові роботи, в яких автори зробили спробу розширити коло питань на основі нових матеріалів та досягнень історичної науки, більш критично розглянути досягнення та прорахунки радянського воєнного мистецтва. Серед них праця науковців Інституту воєнної історії Російської Федерації «Стратегические решения і вооруженные силы» [797]. Слід віддати належне тим російським вченим (М. Мельтюхову, В. Невежину, Б. Соколову, М. Солоніну та іншим), які виявляють наукове сумління і на основі доступних і нових архівних документів намагаються відтворити адекватну картину історичного дійства. Одноосібну працю з питань стратегії підготував С. М. Михальов [708, с. 397]. Автор зібрав великий фактологічний матеріал, частково новий, та критично його переосмислив. Це дає можливість побачити і витратну сторону у досягненні стратегічних завдань в роки німецько-радянської війни. Глибокому критичному аналізу піддається радянська воєнна стратегія. Робота ґрунтується на солідній документальній базі та підкріплена численними статистичними викладками.

Впродовж тривалого часу втрати з боку Червоної армії, співвідношення втрат у проведених операціях не висвітлювалися у літературі. Стосовно періоду німецько-радянської війни жорстко обмежені цензурні рамки формували у масовій свідомості уявлення, що радянське воєнне мистецтво було і є найбільш розвинутим та передовим у світі. При цьому дані, що характеризували ціну перемог на полі бою, величину втрат, майже завжди залишались поза межами досліджень. Ситуація змінилась наприкінці 1980-х рр. До 50-річчя Перемоги була організована робота комплексної комісії під головуванням генерала армії М.А. Гарєєва. Члени комісії були допущені до роботи з першоджерелами. За матеріалами роботи цієї комісії було опубліковано низку монографій та статей. У виданні «Гриф таємності знятий. Втрати Збройних Сил СРСР у війнах, бойових діях та воєнних конфліктах»,

виданому в 1993 р., надані документально підтверджені зведення про людські втрати Червоної армії у німецько-радянській війні 1941–1945 р. [900]. Вони систематизовані за багатьма показниками: уся війну, періоди і кампанії, стратегічні та фронтові операції, а також за фронти, окремі армії та ін. Член авторського колективу, консультант Воєнно-історичного центру Збройних Сил РФ генерал-майор у відставці В. В. Гуркін доповнив статистичні показники в статтях [590]. Статистичні дані були проілюстровані яскравими прикладами в книгах «Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.» (1995 р.) [907], «Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование» [908], «Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание» [435]. Здобутий науковцями цифровий матеріал був використаний в новітніх синтетичних роботах, зокрема в чотирьохтомному виданні «Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки» (1999 р.) [434] та книзі вітчизняних авторів «Звільнення України. 1943–1944. Історико-статистичне дослідження» [904]. Їх новизна полягає у тому, що в науковий обіг уведено раніше невідомі статистичні дані про втрати воюючих сторін.

У західноєвропейській літературі одна із перших ґрунтовних праць з історії Другої світової війни належить оберквартирмейстеру (розвідка та контррозвідка) штабу ОКХ К. Типпельскриху [805; 881]. До цього часу вона вважається офіційною версією історії війни з німецького боку. Деяко обережну позицію в питаннях оцінки результатів воєнних дій на Україні займали англійські та американські історики [437]. Так відомий англійський історик та воєнний теоретик Ліддел Гарт у книгах «Друга світова війна» та «Енциклопедія воєнного мистецтва» подає свою оцінку подій Другої світової війни в Україні [682]. Джордж Фуллер, автор більш ранньої роботи з історії Другої світової війни, що побачила світ у Лондоні в 1948 р., також має свій погляд на розвиток радянського воєнного мистецтва, аналізує операції в Україні [861]. П. Калвокорессі та Г. Вінт в книзі «Тотальна війна. Причини і хід Другої світової війни» відзначають значну чисельну перевагу радянських

військ [856]. Такого ж погляду дотримуються американські автори А. Кларк та Е. Зіємке [858; 888]. Сучасний військовий історик США Девід Гланц події, пов'язані з підготовкою та проведенням Корсунь-Шевченківської операції розглянув у праці «Битва за Україну: Корсунь-Шевченківська операція Червоної армії. 1944 р.» [864]. Цьому ж автору належить дуже цікава аналітична праця «Забуті операції радянсько-німецької війни», у якій в частині шостій розглядається травнева наступальна операція 2-го фронту на Ясьсько-Кишинівському напрямку, яка була продовженням Уманської операції, але у ній радянські війська зазнали невдачі та значних втрат, то ж в подальшому радянські науковці виключили її з історієписання німецько-радянської війни.

Свідченням системного ставлення до організації фундаментальних досліджень проблематики Другої світової війни у західних країнах стало їх інституційне оформлення. У Німеччині (Фрайбург, з 2013 р. – Потсдам) функціонує Інститут воєнної історії, у США (Форт-Лівенуорт, Канзас) – Інститут бойових досліджень, у Великій Британії – Британська комісія з воєнної історії в Лондоні. У рамках різних дослідницьких програм оформилися наукові школи Д. Гланца (США), М. Мелвіна (Велика Британія), М. Мессершмідта (Німеччина) та інші. Іманентною рисою більшості спеціальних праць, присвячених подіям на Східному фронті, є високий ступінь теоретизації і концептуалізації, критичне ставлення до джерел радянського походження, зважені оцінки, що ґрунтуються на врахуванні різних контекстів.

Важливим напрямом дисертаційного дослідження було вивчення та оцінка сучасних підсумовуючих зарубіжних праць, у яких розглядаються воєнні дії на території України у 1944 році. Перед усім це 10-томна праця німецьких науковців «Німецький Райх і Друга світова війна» (проект завершено у 2012 р.) [859] та видання сучасної російської історичної науки «Велика Вітчизняна війна 1941–1945 років» у 12 томах (2011–2015 рр.) [429; 430; 431].

Значний прорив у дослідженні питань воєнних дій на території України відбувся у пострадянські часи. У 1996 р. у Львові з'явилась чи не «перша ластівка» – «Історія українського війська 1917–1995» [636] за редакцією Я. Дашкевича. Великий розділ «Військове будівництво в Радянській Україні (кінець 30-х – 80-ті роки ХХ ст.)» для неї написав В. Гриневич. Власне, це була перша спроба розгорнутої історичної ретроспективи в цій тематичній ніші за часів незалежної України.

Нове бачення подій Другої світової війни на території України, оригінальне висвітлення героїчних і, разом з тим трагічних її сторін здійснено в працях українських істориків: А. Трубайчука «Друга світова війна», П.П. Брицького «Україна у Другій світовій війні (1939 – 1945 рр.)», М. В. Ковалю «Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945)», Литвина В.М. «Україна в Другій світовій війні (1939–1945)» та ін [415; 688; 812]. Окремо варто вказати на роботи зарубіжних істориків українського походження, зокрема такі, як В. Косик «Україна і Німеччина у Другій світовій війні», Ф. Пігідо-Правобережний «Велика Вітчизняна війна» та ін. [664].

Відчутний імпульс військово-історичним дослідженням дала реалізація проекту «Книга Пам'яті України». Довкола Головної та обласних редакційних колегій «Книги Пам'яті» згуртувалися не тільки відомі науковці, а й численні, ентузіасти своєї справи, що дозволило підготувати понад 250 томів з інформацією про загиблих співвітчизників, хід бойових дій, характер окупаційного режиму, наслідки війни в кожному регіоні республіки. Головним підсумком багаторічної праці стало створення електронної бази даних про понад 6 млн. громадян України, які загинули в роки війни.

У рамках проекту підготовлено кілька праць з воєнної історії, що стали, по суті, апробацією заключного, узагальнюючого тому «Книги Пам'яті України». Серед них – публікації В. Гриневича «Українці в складі Червоної Армії. Кількісний аспект питання», книга І. Муковського й О. Лисенка «Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни» та інші

[469; 712]. У цих працях вперше у вітчизняній історіографії відсвітлюються такі питання як радянські мобілізаційні акції, внесок України у спільні зусилля держав-учасниць антигітлерівської коаліції в розгром нацизму і фашизму, участь українців у збройних формуваннях, створених Німеччиною, а також військові втрати України. Попри те, що останній сюжет виконаний з широким використанням методу екстраполяції і не претендує на абсолютну точність, сама спроба узагальнюючих підрахунків, оцінок і з'ясування причин величезних втрат радянських збройних сил мала значний суспільний розголос.

Вказані дослідники спільно з іншими авторами (Р. Вишневським, Т. Вронською, В. Галаган, В. Горбиком, Г. Денисенко, Ф. Дубиною, Ю. Киричуком, В. Клоковим, М. Ковалем, Л. Кондратенко, В. Королем, С. Макарчуком, С. Падалкою, О. Реєнтом, П. Рекотовим, Н. Руденко, В. Стецкевичем, П. Троньком, А. Чайковським, В. Шевченком та ін.) підготували завершальний том «Безсмертя. Книга Пам'яті України» [403], в якому воєнно-історичні сюжети посідали помітне місце. Однак меморіальний характер видання визначив їхній зміст: виклад бойових дій побудованих таким чином, щоб рельєфно показати «український вимір» війни, про що в радянські часи писали стримано, побоюючись звинувачень в «українському буржуазному націоналізмі».

Важливим кроком стала підготовка синтетичного видання «Військове будівництво в Україні у ХХ столітті: історичний нарис, події, потреби» (загальна редакція О. Кузьмука – тодішнього міністра оборони України). У розділі IV «Україна у Другій світовій та німецько-радянській війнах» висвітлюється хід бойових дій на українських теренах, в тому числі і події 1944 р.

2005 року авторський колектив під керівництвом П. Панченка підготував працю «Україна в полум'ї війни. 1941–1945» [820], у якій міститься характеристика основних операцій радянських Збройних Сил на території України, місця і ролі антинацистського руху Опору в перемозі над

агресором. Третій розділ «Визволення Правобережної України» присвячений ряду фронтових та стратегічних операцій 1944 року. До сталих десяти додано ще Кримську, Львівсько-Сандомирську, Ясько-Кишинівську та Східно-Карпатську операції. Зважаючи на те, що частина авторів є професійними військовослужбовцями, текст містить фахові оцінки бойових дій, аналіз успіхів і поразок. Зважаючи на загальну ситуацію з воєнно-історичними дослідженнями, появу такої праці слід вважати корисною. Водночас є підстави констатувати значні тематичні лакуни, що потребують заповнення.

Військово-історичну тематику стосовно операції радянських військ на Правобережжі суттєво збагачують праці присвячені партизанському руху. Серед них роботи А. Кентія і В. Лозицького [644].

Воєнна біографістика представлена працею О. Филя про визначного військового начальника, під час визволення України – командувача 60-ї армії, генерала армії І. Черняхівського [384]. Це свідчить принаймні про дві речі: а) зберігається інерція обережного ставлення до персоналій (мовляв, чи не занадто дрібною є така тематика?); б) виконання праць в жанрі історичної біографії вимагає від дослідника особливих якостей, в тому числі й енергійності і навіть ентузіазму в пошуку джерел, володіння методичними прийомами їхньої систематизації й опрацювання, а також достатньою ерудованістю й теоретичною підготовкою для інтерпретації емпіричного матеріалу. Втім, ці риси мають бути притаманні кожному історику. Для цього переліку слід додати необхідність знання іноземних мов, без яких неможливо освоїти доступний нині джерельний масив. Особливу потребу в цьому мають науковці, які вивчають діяльність національних формувань у складі вермахту й СС з радянських військовополонених, а також підрозділів, що формувалися з міського населення й виконували охоронні, поліційні та інші функції [354; 374].

Значним сегментом теми є проблема людських втрат України у Другій світовій війні. Монополізація російськими військовими істориками права на

першочергове опрацювання документів Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ), а також відсутність точних даних про втрати радянських Збройних Сил, антифашистського руху Опору, ОУН і УПА, інших військових формувань ускладнюють статистичні підрахунки. Обґрунтовані цифри загальних демографічних втрат України наведені у статті А. Перковського й С. Пирожкова [745]. У монографії І. Муковського та О. Лисенка «Звитяга і жертвність: українці на фронтах Другої світової війни», встановлено, що до лав Червоної армії військоматами УРСР було призвано близько 7 млн осіб. Із них убито, загинуло в полоні, зникло безвісти й померло в госпіталях у перші повоєнні роки близько 3,5 млн [712, с. 547]. У підсумковому томі Книги Пам'яті України – «Безсмертя» подається уточнена цифра – близько 4,1 млн осіб військового персоналу (вбитих, загиблих у полоні, зниклих безвісти, померлих у госпіталях у перші повоєнні роки) [712, с. 561]. Проте джерела визначення вказаних цифр і методика підрахунків не конкретизується. Вітчизняна документальна база стала доступною лише в останні роки, після формування в Національному музеї історії України у Другій світовій війні Документального фонду з обліку людських військових втрат України у Другій світовій війні.

З подачі кінематографістів та газетних публіцистів у суспільстві гостро дебатовалося питання про загороджувальні загони і штрафні підрозділи в Червоній армії. Ця практично невідома донедавна сторінка воєнної історії і нині не одержала належного висвітлення й трактується в діапазоні полярних оцінок. Якщо в російській історіографії це питання дискутується доволі активно, то в українській можна віднайти лише кілька публікацій [450; 741; 786]. Гадаємо, що з часом з'явиться комплексне дослідження з цієї теми, яке буде базуватися на відповідному джерельному підґрунті, (до якого наразі немає широкого доступу), й успішно долатиме ідеологізовані оцінки й підходи.

Внесли свій доробок в дослідження питань підготовки та перебігу стратегічних та фронтових операцій періоду Другої світової війни сучасні українські військові історики: М.І. Рибак, С. В. Сидоров, В. Г. Бережинський, А.Я. Сало, В. О. Огнев, В. Д. Макаров та ін. Поряд з чисельними науковими розвідками з проблематики воєнного мистецтва [406; 407], необхідно звернути увагу на навчально-методичну літературу, призначену для освоєння військовими фахівцями воєнно-історичних дисциплін, зокрема на підручник для слухачів НУОУ «Історія воєнного мистецтва», та інші [927; 928; 929; 930; 933; 934; 936].

Сучасні дослідники історії України періоду Другої світової війни мають можливість опублікуватись у спеціалізованих журналах «Воєнно-історичний вісник» (Київ) та «Військово-науковий вісник» (Львів), які крім багатьох інших своїх позитивних здобутків є сьогодні фаховими виданнями категорії «Б» з історичної проблематики.

Основні вектори дослідницького інтересу найбільш виразно простежуються в тематиці дисертацій. Оскільки ця форма наукових робіт, окрім іншого, відіграє ще й кваліфікаційну функцію, то на думку більшості споживачів наукової продукції дисертанти та їхні керівники й консультанти з підвищеною відповідальністю ставляться до вибору предмета вивчення й прагнуть працювати в найменш освоєних тематичних нішах.

Враховуючи наукову та загальносуспільну значимість порушеного нами питання, змушені констатувати, що спеціальних досліджень з всебічного аналізу дисертаційного процесу, його ефективності в цілому, ролі і місця вітчизняної військово-історичної науки в дослідженнях проблематики Другої світової війни немає.

Всього в Україні підготовлено та захищено п'ять докторських дисертацій за спеціальністю «військова історія», у яких розглядається проблематика Другої світової війни. Сергій Вікторович Сидоров (Національна академія оборони України, м. Київ, 2006 р.) підготував історіографічну роботу по воєнному мистецтву радянського періоду [381].

Проблемі протистояння радянських спецслужб та ОУН–УПА присвятив свої студії Дмитро Валерійович Веденєєв (Академія Служби безпеки України, м. Київ, 2006 р.) [348]. Роль і місце військової преси стала предметом дослідження Сергія Павловича Сегеди (Національний університет оборони України, м. Київ, 2006 р.) [378]. Будівництво та використання укріпрайонів в Україні дослідив Михайло Володимирович Коваль (Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, м. Київ, 2016 р.) [361]. Мінна війна на Чорному морі у першій половині ХХ століття розкрита у роботі Ігоря Івановича Фурмана (Національна сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, м. Львів, 2016 р. [385]).

Тематика дисертацій захищених на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю «військова історія» подана у додатках №2 та №3. Показово, що у Києві проблематика Другої світової війни розглядалась всього у 24 роботах (29% від загальної кількості дисертацій), а у Львові у цій царині працювало всього 12 науковців (12%). Загалом 1/5 частина військових істориків (5 докторів і 31 кандидат наук) досліджувала питання, пов'язані з Другою світовою війною.

Аналіз тематичного спектру виконаних і захищених у незалежній Україні дисертаційних проектів дає підстави для таких міркувань.

В сучасній вітчизняній історіографії, зокрема у її дисертаційному сегменті, формується кілька напрямів баталістики. До першого належать праці, присвячені радянським військам у протистоянні з арміями держав-агресорів. Більшість з них підготовлені професійними військовими за спеціальністю 20.02.22 – військова історія й позначені фаховими підходами до характеристики воєнного мистецтва, стратегічного, оперативного й тактичного планування і ведення бойових дій, пропагандистського забезпечення, військової техніки, зброї, інших питань, що потребують спеціальних знань. У вітчизняній військово-історичній науці питання підготовки і ведення операцій розглядалися у дисертаціях А. Сало, І. Рєпіна, Б. Ратнікова, С. Хлоня, О. Чірікалова [371; 372; 377; 388; 389].

Особливості застосування видів і родів військ, їх всебічного забезпечення склали науковий інтерес С. Сидорова, В. Заборовського, С. Ткаченка, О. Юрчука, О. Остапчука [358; 370; 380; 382; 389].

Значне практичне значення для використання історичного досвіду для сьогодення мають військово-історичні дослідження проблематики підготовки і дій сил спеціальних операцій, розвідувальної та контррозвідувальної діяльності в інтересах військ, інформаційно-психологічної боротьби, охорони тилу діючої армії (Я. Жарков, М. Єзерський, В. Льницький, О. Куцька, О. Мітягін, С. Павловська) [356; 357; 365; 368; 633; 676; 811; 869; 873; 871; 872].

Питання історіографії Другої світової війни стають також предметом аналізу дисертацій з військової історії [366; 387; 677].

Пробують свої сили у висвітленні питань воєнного мистецтва і цивільні історики [360; 362; 375]. При всіх критичних зауваженнях щодо їх фахової підготовки вони довели свою компетентність у військових питаннях при захисті дисертацій у спеціалізованих вчених радах при військових вишах.

Актуальні дотепер роботи пов'язані з підпільним та партизанським рухом, використанням ополченських формувань, діяльністю з охорони тилу (Ю. Дудченко, О. Мітягін) [355; 368]. До історії створення та застосування іррегулярних військових формувань також звертається чимало дисертантів [344; 349; 353]. Йдеться про винищувальні батальйони і народне ополчення, радянських партизанів. Слід визнати, що дослідження за цим напрямком здійснюються переважно в емпіричному ключі та позначені спробами перегляду радянського погляду на партизанський рух. Однак цього не можна сказати про антифашистський рух Опору в цілому. Комуністичне підпілля й донині залишається ідеологізованим, а його міфологізовані форпости сакрально-непорушними постаментами вивищуються над суворою правдою війни. Не піддаючи жодним сумнівам внесок радянських підпільників у протидію ворогу, все ж змушені вказати на те, що ця сторінка війни залишається багато в чому «невідомою землею» зі своїми таємницями,

героїчним і трагічним наповненням, яка ще потребує глибокого теоретичного осмислення й неупереджених оцінок усіх проявів цього явища.

Регіональний вплив на обрання дисертаційних тем здобувачами ілюструють статистичні данні. Якщо київськими військовими істориками Другої світової війни захищено 22% дисертаційних робіт по проблематиці українського самостійницького руху (Д. Веденєв, В. Малюга) [348; 367], то у Львові – до 40% [346; 347; 369; 390].

Водночас існує кілька аспектів цієї теми, які все ще вимагають теоретичного осмислення. В першу чергу це стосується компаративного аналізу українського національно-визвольного руху у співставленні з аналогічними рухами в інших країнах і регіонах світу, юридичної оцінки його місця і ролі не тільки в період Другої світової війни, а й у 30-ті, другій половині 40-х – 50 ті роки ХХ ст., характеристики суто воєнних аспектів, зокрема ефективності стратегії, тактичних прийомів, мобілізаційних заходів та ін.

Отже, аналіз наукових праць радянського періоду, в яких розглядаються наступальні операції Червоної армії на території України в 1944 році, свідчить про те, що в роботах воєнних істориків, мемуарних і іншого роду творах в цілому розкриті головні питання застосування сил і засобів оперативних об'єднань в операціях. Водночас в радянській історіографії воєнні дії в Україні у 1944 році розглядаються однобічно, без висвітлення первинних задумів командування. Недоліками праць радянського періоду є відсутність повного, об'єктивного висвітлення підготовки та ведення бойових дій, нехтування питаннями дослідження результативних прийомів та способів дій противника, замовчування недоліків та упущень з боку радянського командування в ході організації та проведення операції, значні втрати з боку Червоної армії, особливо серед військовослужбовців мобілізованих на звільнених територіях. Наступальні операції Українських фронтів на території України у 1944 році

розглядаються за глорифікаційними лекалами, що значно спотворює її передумови та сутність.

Сучасна воєнно-історична наука спрямовує свої зусилля на критичне переосмислення досвіду наступальних операцій Червоної армії на території України, які здійснювалися у 1944 році, науковці прагнуть виявити не тільки позитивні моменти, але й ретельно вивчити негативний досвід, зробити з нього належні висновки, навчитися не повторювати помилок, окреслити перспективи подальшого розвитку. Останнім часом колективними зусиллями військових істориків різних країн створено ряд узагальнюючих праць, подолана тенденція замовчування помилок та прорахунків, значно розширилася джерельна база. Активну участь у цьому процесі беруть воєнні історики України.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельна база, відібрана та залучена до дослідження дисертантом, базується на широкому колі історичних джерел пов'язаних з наступальними операціями військ Українських фронтів: документальних (писемних – документів архівного зберігання, опублікованих документів, статутів і настанов); зображувальних історичних джерел (фото-, кіно-, аудіо-документів, карт, схем, образотворчого мистецтва тощо); документах особистісного походження / Его-джерела (мемуари, спогади, епістолярії); довідково-статистичних збірниках; публікацій у ЗМІ) та речових (зокрема музейних) артефактах. Середовища зберігання історичних джерел (архівні установи, музейні фонди, бібліотеки, електронні ресурси) стали своєрідною творчою майстернею для автора. Пріоритет у дослідженні надавався документальним джерелам, які поділені на види: нормативно-правові та керівні документи (настанови, положення, бойові статути, інструкції), оперативні та бойові документи (директивні (розпорядчі), графічні документи, звітні, довідкові (інформаційні, статистичні)).

Нормативно-правові та керівні документи (настанови, положення, бойові статуту, інструкції). Аналізуючи підготовку і ведення наступальних операцій Червоної армії на території України потрібно враховувати ту обставину, що війська переважно керувалися настановами, статутами, інструкціями, які були розроблені під час війни з урахуванням набутого бойового досвіду. В ході війни Управлінням з використання досвіду війни ГШ РСЧА було розроблено низку статутів, настанов та інструкцій з питань організації й ведення загальновійськового бою, застосування видів збройних сил і родів військ [322; 325].

Так, проект польового статуту РСЧА 1943 року був розроблений на заміну застарілому польовому статуту 1936 року [329]. Крім того, на підставі набутого досвіду в практику військ у 1944 році діяли Бойовий статут артилерії [322] та Настапова з польової служби штабів [325]. Їх положеннями керувалися війська в операціях, бойових діях. Також війська користувалися Бойовим статутом бомбардувальної авіації РСЧА, Бойовим статутом винищувальної авіації РСЧА, Дисциплінарним статутом РСЧА, Бойовим статутом кінноти РСЧА, Бойовим статутом артилерії РСЧА та іншими керівними документами.

Для повноцінного розкриття теми широко залучалися *документи архівного зберігання*. Для цього довелося провести довготривалу і складну евристичну роботу з пошуку необхідних матеріалів, розпорошених у чисельних фондах архівосховищ. У нагоді стало також залучення фондів музейних установ.

Основні масиви оперативних та бойових документів Українських фронтів знаходяться у фондах Центрального архіву міністерства оборони Російської Федерації (м. Подольськ). Автор мав можливість особисто опрацювати справи з цього архіву ще до початку збройної агресії Російської Федерації проти України і максимально використав цю можливість. Крім того, на вивчення оперативних та бойових документів Українських фронтів та армій, які до них входили у 1944 році, були спрямовані зусилля

дослідників С. Хлоня, О. Остапчука, В. Кидоня, Ю. Фасольняка, які виконували свої дисертаційні проекти під керівництвом В. Грицюка. У результаті було опрацьовано значний інформаційний ресурс дисертаційного дослідження та вдалося залучити ще неоприлюднені (неоцифровані) документи за заявленою темою. Всього у ЦАМО РФ опрацьовано 174 справи із 11 фондів радянських військ [143–232] та 8 справ з фонду №500 «Переклади німецьких документів» [312–319]. У них знайшли відображення планування, організації, ведення та аналізу результатів фронтових і стратегічних операцій, здійснених на території України у 1944 р.

У вітчизняних архівних установах зберігається незначна кількість документів періоду Другої світової війни. Навіть з фондів тих частин, установ, організацій які дислокувалися свого часу на території України, більшість документів воєнного періоду було передано з архівів військових округів до ЦАМО СРСР. Усього за весь післявоєнний період до ЦАМО СРСР було передано близько 2 млн справ.

Однак у галузевому державному архіві Міністерства оборони України (ГДАМО України) залишилась деяка частка документів та зберігаються історичні формуляри, журнали бойових дій, літописи бойової слави, історичні журнали, бойові шляхи, щоденники воєнних років. Автору вдалось відшукати та залучити до дисертаційного дослідження справи з 12 фондів з'єднань і військових частин, що містили інформацію про участь у наступальних операціях Червоної армії на території України [1–19]. Корисною стала інформація про час формування військової частини, про хід бойових дій, назви населених пунктів, місцевостей, де проходили бойові дії, завдання, що покладалися на з'єднання та військові частини під час наступальних операцій армійського та фронтового рівня.

В архівосховищах України, зокрема Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) та у державних архівах областей, на території яких відбувалися досліджувані автором воєнні

дії, зберігаються значні масиви документів воєнного часу, проте оперативні та бойові документи представлені фрагментарно. Найбільш інформативним для автора став 1-й фонд ЦДАГОУ «Центральний Комітет Комуністичної партії України», частина перша опису 23-го «Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина)», у якому зберігаються документи штабу 1-го Українського фронту подані М. Хрущову як члену військової ради фронту. Таким чином збереглася частка документів стратегічного та оперативного рівнів стосовно застосування військ Українських фронтів у воєнних діях [20–64].

Разом із фондами 57-м «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» [65–68], 62-м «Український штаб партизанського руху» [69–113], 166-м «Комісія з історії ВВВ при АН УРСР» [114–128] у ЦДАГО України автором опрацьовано 134 справи.

Чимало рідкісних документів зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України. У дисертаційному проєкті використано документи фонду Ради Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки, які стосуються питань співпраці республіканських органів влади з керівництвом Українських фронтів та підлеглим їм об'єднань, з'єднань та військових частин. Зокрема, із описів: 7 »Управління справами Раднаркома-Радміна УРСР» та 12 сс «Документи таємного та цілком таємного зберігання» [129–133].

Аналіз форм і способів протистояння німецьких військ радянському наступу забезпечений використанням документів із справ фонду КМФ-8 «Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністративних установ, армійських груп та їх тилкових охоронних підрозділів, що діяли на окупованих східних територіях». Окрім текстуальних документів Вермахту автором використані чисельні карти та схеми, які дозволяють систематизувати та більш ретельно, візуально, здійснити реконструкцію грандіозних воєнних подій, які розгорнулися на Українських землях у 1944 році.

Опубліковані (оприлюднені) документи. У сучасному інформаційному суспільстві науковець історик для пошуку необхідної інформації може скористатися можливостями різних середовищ її акумуляції. Часто буває так, що у результаті тривалої роботи в архіві дослідник відшуковує важливий документ, але згодом з'ясовує, що відповідна інформація вже розміщена в мережі Інтернет та на інших електронних ресурсах. Музейні установи та бібліотеки також є самостійними середовищами зберігання історичних джерел.

Для відбору потрібних документів у значних масивах електронної інформації автор використовував електронні ресурси, зокрема Електронну книгу пам'яті України (memory-book.com.ua), «Бойові дії Червоної армії» (<http://bdsa.ru>), на якому висвітлений хід наступальних операцій, оперативні карти, перелік дивізій та інші документи військового часу. З сайту «Військова література. Військова історія» (<http://militera.lib.ru/h/index.html>) використана інформація, що відображає тему наступальних операцій Червоної армії на території України: документальні історичні дослідження, щоденники та листи, мемуари. Ресурс «РСЧА» (www.rkka.ru) містить статuti, настанови, директиви, накази й особисті документи воєнного часу, опис операцій, післявоєнну історіографію Другої світової, воєнні мемуари, топографічні карти, якими користувалися у 1944 році.

Використання сайтів, веб-сторінок архівних установ, бібліотек, музеїв надало можливість суттєво доповнити джерельну базу дослідження. Наприклад, сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua>) містить електронні виставки документів у відділі газетних фондів зберігається «колекція» воєнних газет, які є безперечно важливим джерелом для вивчення історії Другої світової війни.

Під час дослідження автор використовував опубліковані документи військово-політичного керівництва Союзників [327; 328] та Німеччини [320; 323]. А також збірник матеріалів щодо складу, угруповання і

перегрупування сухопутних військ Німеччини і військ її колишніх сателітів на німецько-радянському фронті за період 1941–1945 рр. [909].

Безумовно корисними для дослідників є збірники документів радянського вищого військово-політичного керівництва [330; 337]. Збірник документів ВГК за період німецько-радянської війни був опублікований у 4-х випусках наприкінці 1960-х рр. під грифом «таємно». Його цінність для нашого дослідження полягає в тому, що збірник містить всі директиви Ставки ВГК на проведення операцій. Ці документи стали доступними на початку 2000-х рр., коли цей збірник був продубльований у виданні під рубрикою «Російський архів» [334; 336]. У дисертації використано і інші збірники документів цієї серії [331–336].

Документальні збірники, опрацьовані радянськими авторами, а згодом сучасними вітчизняними істориками, висвітлюють деталі бойових дій [320–343]. Опубліковані документи є унікальним джерелом та становлять основу джерельної бази цього дослідження. У збірниках документів міститься багато цінних матеріалів, пов'язаних безпосередньо з плануванням та реалізацією задумів вищого військово-політичного керівництва СРСР, командування фронтової й армійської ланки щодо проведення операцій.

З метою використання досвіду Другої світової війни у діяльності Збройних Сил України у 1997 р. за дорученням Міністра оборони України генерал-полковника О. Кузьмука розроблено «Збірник оперативних документів з питань підготовки та проведення операцій, забезпечення дій військ у період Другої світової війни». Матеріали підготовлено під керівництвом начальника Генерального штабу Збройних Сил України генерал-полковника О. Затирайко групою генералів та офіцерів Головного оперативного управління [324].

У дисертації використано *мемуари та усні історичні джерела, зокрема спогади* представників вищого командування Червоної армії та Вермахту за безпосереднього керівництва яких відбувались воєнні дії, які брали участь у

підготовці та проведенні стратегічних та фронтових операцій на території України у 1944 році.

Безпосередньо розглядали операції Українських фронтів у своїх роботах учасники і керівники тих подій. Передусім це спогади представника ставки, якому було доручено координувати діяльність 1-го та 2-го Українських фронтів, маршала Радянського Союзу Г. К. Жукова та командувача групи армій «Південь» фельдмаршала Е. Манштейна, командувача 2-го Українського фронту І. С. Конєва, начальника штабу фронту М. В. Захарова, члена військради 1-го Українського фронту К. В. Крайнюкова, командувача ВПС Червоної Армії О. О.Новикова, командуючого 2-ю повітряною армією С. Я. Красовського, командувача 5-ю танковою армією П. О. Ротмістрова, командувача 38 загальновійськової армії К. С. Москаленко та ін. [401; 402; 425; 468; 599; 611; 658; 667; 669; 693].

Зважаючи на те, що учасники подій були найкомпетентнішими в проблемі, їх праці найповніше розкривають питання підготовки та ведення операцій. Однак ці роботи не позбавленні впливу суб'єктивізму. У деяких випадках сумнівне авторство мемуарних творів. У процесі дисертаційного дослідження встановлено ідентичність окремих фрагментів тексту мемуарів І. Конєва зі збірником матеріалів з вивчення досвіду війни, присвяченому Кіровоградській операції. Можливо розрахунок був зроблений на те, що читачі не зможуть зіставити відкритий і засекречений тексти. Зі зрозумілих причин ця група авторів прагнула обійти гострі кути, не акцентувати уваги на недоліках та прорахунках у відповідності з принципом «перемога все спише».

За підрахунками автора до наступальних операцій чотирьох Українських фронтів було залучено: 37 армій; 51 стрілецький, 3 кавалерійські, 1 артилерійський, 19 танкових і механізованих, 10 авіаційних корпусів (всього – 84), 189 стрілецьких, 8 парашутно-десантних, 9 кавалерійських, 10 артилерійських, 39 авіаційних дивізій, 6 укріплених районів, 22 окремі бригади. Тільки деякі їх командири залишили по собі

мемуари та спогади. Мемуари залишили нам до 30% командувачів фронтів командувачів армій та їх заступників, до 3% командирів корпусів і дивізій, бригад.

Зараз часто можна зіткнутися зі скептичним ставленням до радянської мемуарної літератури. Автор поділяє цей скептицизм, однак вважає, що основний зміст мемуарної літератури інформативно насичений. Основну проблему становлять не стільки перекручення подій, скільки умовчання, недомовленості. Їх заповнення є завданням дослідників.

У дисертації використано також і свідчення воєначальників німецької армії. Важливе місце в дослідженні посіла праця бувшого командувача групи армій «Південь» фельдмаршала Е. фон Манштейна «Втрачені перемоги». Манштейн доволі детально описує події, пов'язані з Україною. У розділі про оборонні бойові дії 1943–1944 років автор згадує операції з виведення військ з оточення. Манштейн зізнається, що ці операції були найскладнішими. Також у праці висвітлюється операція на рубежі Дністра та боротьбі за Поділля [693].

Колишній німецький генерал Ф. Меллентин у книзі «Танкові битви 1939–1945 рр. Бойове застосування танків у Другій світовій війні» приєднується до тверджень колег про причини поразки у Другий світовій війні (військова некомпетентність і помилкові рішення Гітлера та значна чисельна перевага Червоної армії. Автор уникає сюжетів, пов'язаних з поразками німецьких військ [700]. Праця Б. Мюллера-Гіллебранда «Сухопутна армія Німеччини. 1933–1945» окреслює питанням комплектування армії, зміни військових структур, військового потенціалу Німеччини [714].

Цінним джерелом інформації про бойові дії військ Українських фронтів є матеріали військової періодики. Роль преси в роки війни, а тим більше в діючій армії, де джерел інформації було вкрай мало, переоцінити складно. Аналізуючи ці джерела, науковці мають змогу вивчати методи і стиль радянської пропаганди під час війни. Детальний аналіз діяльності

військової преси здійснив С. Сегеда у форматі дисертаційного дослідження. Ці джерела містять інформацію про наступальні дії військ яка за часом свого походження близька до подій. У 2015 р. В. Третяк у праці «Преса першого Українського фронту у роки Другої світової війни (1943–1945)» провів комплексний історично-документальний аналіз створення, становлення та функціонування пресових видань 1-го Українського фронту [383; 808]. В. Третяк зазначає, що «висвітлення періодикою 1-го Українського фронту наступальних операцій Червоної армії на теренах України мало обмежений характер і проходило у прийнятому в радянській періодиці стандартному форматі.

Матеріали про перебіг подій на фронті та окремі аспекти воєнного мистецтва висвітлювались у газетах (центральных, фронтових і армійських), військових журналах «Военная мысль», «Военный вестник», «Автобронетанковый журнал», «Вестник воздушного флота», «Морской сборник», «Связь Красной Армии», «Военно-инженерный журнал»). У 1944 році працювали війська, які діяли на Правобережжі та Півдні України, відомі професійні журналісти та літератори: М. Бажан, А. Малишко, О. Довженко, О. Корнійчук, В. Сосюра. Проникливість художнього бачення та літературний хист дозволили їм з особистою виразністю відтворити воєнні події та портрети їх учасників. Після Тегеранської конференції (листопад 1943 р.) дозволили роботу в Діючій армії журналістів Союзників. Зокрема відомий англійський кореспондент О. Верг був акредитований при польовому управлінні 2-го Українського фронту [437]. З повідомленнями, статтями та нарисами, які висвітлюють дії військ Українських фронтів, можна ознайомитись не тільки в періодиці 1944 р., а й у пізніших виданнях, збірках фронтових статей та нарисів, зокрема таких, як «Воєнна публіцистика та фронтові нариси», «Фронтові нариси про Велику Вітчизняну війну» та ін.

Отже, аналіз джерельної бази дослідження наступальних операцій Червоної армії на території України у 1944 році дає змогу зробити висновок

про її достатню репрезентативність та значну різноманітність і розпорошеність.

1.3. Теоретико-методологічні засади дослідження

Воєнне мистецтво ще у Стародавньому Світі набуло статусу одного з провідних напрямів осмислення і теоретизації, свідченням чого можуть слугувати трактати Сунь Цзи і Лао Цзи. Античні військові мислителі Секст Юлій Фронтин та Оносандр запровадили поняття «стратегікон» і «стратеологія», що означали способи ведення війни.

Та, незважаючи на те, що в історії різних цивілізацій були війни, які охоплювали великі території і тривали по кілька десятиліть, поява машин і нових видів зброї трансформувала війну у якісно нове явище як за способами і формами ведення, так і за масштабами та наслідками для всіх сфер життєдіяльності державного організму.

Загальноновизнаним класиком у галузі військової стратегії вважається німецький теоретик К. Клаузевіц, праці якого донині цитуються і використовуються фахівцями військової справи.

Підвищення мобільності військ у зв'язку з розвитком комунікацій у ХІХ – на початку ХХ ст. (залізниця, телеграф), поява нових видів військової техніки та озброєння поставили на порядок денний питання про розвиток військової теорії. Найпомітніший внесок у цій галузі належить німецькому військовому теоретику А.Шліффену, який обґрунтував можливість розгрому супротивника завдяки організації першого нищівного удару силами потужного стратегічного ешелону.

Французький полководець Ф. Фош також обстоював ідею про наступ як основну форму стратегічних дій, що потребувало концентрації сил на внутрішніх операційних лініях задля якомога швидшого розгрому ворога.

Попри те, що стратегічні концепції більшості європейських держав на початку ХХ ст. виходили з припущення швидкоплинних кампаній, реалії Першої світової війни виявилися іншими. Перетікання цього масштабного протистояння у тривалу позиційну фазу поставило військових теоретиків перед необхідністю генерування відповідних схем, заснованих на цьому досвіді. Окрім іншого, він охоплював можливості використання потенціалу авіації, підводних суден і бронетехніки. Логічним наслідком урахування досвіду та повчальних уроків Першої світової війни стало формування теорій «танкової війни» Г. Гудеріан у Німеччині та Дж. Фуллер у Великій Британії), «повітряної війни» (Дж. Дуе в Італії) «підводної війни». Виходячи з особливостей економіки та військового будівництва, структури збройних сил, геополітичних пріоритетів, великі військові держави виробляли власні доктрини: позиційної війни (Франція), «морської сили» (Велика Британія і США), «блискавичної війни» (Німеччина), потужного удару концентрованими угрупованнями всіх видів збройних сил і розгрому ворога на його території «малою кров'ю» (СРСР).

У Радянському Союзі проблеми військової стратегії активно опрацьовувалися провідними теоретиками і практиками військового будівництва М. Тухачевським, В. Тріандафіловим, А. Старуніним, Г. Іссерсоном, Б. Бельяновським, П. Кисляковим, В. Юсовим та іншими [809; 814]. У радянській військовій доктрині особливий акцент робився на інтенсивних діях упродовж початкового періоду війни, хоча вони й трактувалися як «воєнні дії сил прикриття», у яких виокремлювалися перший стратегічний ешелон, призначений для руйнування ворожого розгортання, а також одночасний захист розгортання під час зупинок першого стратегічного ешелону та забезпечення часу для мобілізації, концентрації і розгортання другого стратегічного ешелону.

Справжній характер Другої світової війни також виявився дещо іншим, ніж це видавалося багатьом теоретикам, та військово-політичним стратегам. Вона тривала довше за попередню війну і продемонструвала небачений до того ступінь маневреності.

Узагальненням, системним опрацюванням і практичним використанням досвіду воєнних операцій періоду Другої світової війни займаються військові і цивільні історики багатьох країн світу. Однак у великому доробку фахівців військової справи особливе місце посідають міркування тих, хто безпосередньо займався плануванням воєнних дій і втіленням цих планів у життя – німецьких і радянських воєначальників.

Одразу по війні колишніх полководців Вермахту зобов'язали взятися за підготовку праць, у яких вони фіксували власний досвід оперативно-стратегічного планування, організації, матеріально-технічного, логістичного, медико-санітарного та інших аспектів забезпечення воєнних дій Німеччини проти Антигітлерівської коаліції. Деякі з них викладали слухачам військових академій у США та СРСР (як, наприклад, фельдмаршал Ф.Паулюс, полонений під Сталінградом).

Незважаючи на те, що частина цих напрацювань віднесена до мемуарної літератури, у них міститься цікава інформація про підходи німецького військово-політичного керівництва до вироблення військової стратегії, а також оцінки радянського воєнного мистецтва [589; 700; 705; 714; 805].

Представники радянського генералітету залишили по собі переважно спогади, скомпоновані літературними записувачами та відповідним чином препаровані цензурою. Але і в цих книгах уважний читач може виявити корисну інформацію для характеристики концептуальних аспектів стратегії і тактики ведення війни проти Німеччини та її союзників у 1941–1945 рр. [425; 611; 643; 658; 681; 710; 772; 773].

По завершенню війни кращі фахівці різних галузей військової справи були залучені до вивчення досвіду операцій Другої світової війни та

написання узагальнених праць. Період «холодної війни» стимулював ці зусилля, адже ці напрацювання використовувалися під час підготовки військових кадрів у академіях та училищах різного профілю та підтримання високої боєготовності військ. При цьому вивчення історії воєнного мистецтва на базі доробку науковців стало органічною і невід'ємною складовою навчального процесу та морально-психологічної підготовки майбутніх офіцерів та особового складу збройних сил. Основні завдання у цій важливій і складній справі покладалися на співробітників військово-історичного відділу Військово-наукового управління Генштабу Радянської армії. Результатом їхньої багаторічної праці стала поява кількох фундаментальних видань: 4-томник «Операції Радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.» і 3-томник «Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.» [727; 795]. Автори другої з них зазначили, що упродовж другого періоду війни (листопад 1942 р. – грудень 1943 р.) рівень радянського воєнного мистецтва значно зріс. Військово-політичне керівництво СРСР внаслідок кардинальної зміни ситуації на фронті вважало, що задля подальшого успішного розвитку подій необхідно організувати рішучий стратегічний наступ на одному з головних чи кількох стратегічних напрямках, наслідком яких має стати розгром основних і найактивніших угруповань ворога й утримання стратегічної ініціативи. Для переходу від стратегічної оборони до стратегічного наступу радянське командування не вважало обов'язковим володіння загальною перевагою у силах і засобах на всьому стратегічному напрямі. Вирішальну перевагу (особливо в артилерії і танках) належало забезпечити лише на напрямках головних ударів. Натомість панування у повітрі мало бути забезпечене не на обмеженому секторі дій, а на всьому стратегічному напрямі. У праці також наголошується на такій особливості цього етапу німецько-радянського протистояння як проведення великих стратегічних операцій групою фронтів [795].

Практично одночасно провідні військові спеціалісти згаданого відомства підготували ще одну унікальну працю – «Стратегічний нарис

Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.» [798]. Її авторський колектив поставив перед собою завдання показати залежність військової стратегії від політичних розрахунків, характер і методи стратегічного планування і керівництва збройними силами під час війни, здобутки і недоліки у цій сфері, розвиток і вдосконалення радянських Збройних сил у залежності від можливостей економіки та умов ведення війни, особливості підготовки й проведення кампаній і стратегічних операцій включно з питаннями організації стратегічної взаємодії, використання різних видів збройних сил та стратегічних резервів, а також матеріального забезпечення. Висновки та узагальнення, сформульовані у цій праці, до певної міри слугують теоретичним маркером для вироблення авторської концепції дисертанта [798]. Здійснений у згаданих працях комплексний аналіз усіх аспектів радянського воєнного мистецтва слід вважати доволі об'єктивним і таким, що, попри відомі ідеологічні нашарування, не втратив своє суто наукове і прикладне значення донині.

У Радянському Союзі опрацювання вказаної проблематики спрямовувалося на вирішення двох завдань: про-перше, систематизація і глибоке вивчення операцій періоду Другої світової війни здійснювалися задля вироблення адекватної військової доктрини на повоєнну добу, відповідної концепції військового будівництва та підготовки професійних, висококваліфікованих кадрів для збройних сил; по-друге, з метою легітимації існуючого режиму та консервації суспільно-політичної системи формувалася глорифікаційний образ війни, у якому одну з головних несучих конструкцій становила теорія про «переваги радянського воєнного мистецтва», завдяки чому СРСР став переможцем у війні. У першому випадку йшлося про підготовку такого наукового продукту, який би максимально об'єктивно відображав усі аспекти, пов'язані з підготовкою і застосуванням збройних сил СРСР під час війни. Особливої ваги набували уроки вдалих і невдалих операцій, врахування яких мало убезпечити від повторення подібних помилок у майбутньому. Натомість у другому – основна мета вбачалася у

препаруванні такого «знання», на якому можна було здійснювати «комуністичне виховання», а також консолідувати суспільство на ферменті ідеологізованої колективної пам'яті про «переможну Велику Вітчизняну війну радянського народу».

Праці 1970–1980-х років, попри доступність для обмеженого кола військових спеціалістів та істориків до закритих для інших дослідників архівних джерел, не містили нових концептуальних підходів і лише кристалізували теоретичне обрамлення офіційної версії війни, що стала осердям історичної та комеморативної політики в СРСР [632; 804].

На рубежі ХХ і ХХІ століть зацікавлення військовим мистецтвом періоду Другої світової війни не зменшилося, хоча у світі формувалася нова реальність та вибухали війни нового покоління, мало схожі на події 50-60-річної давнини.

Нині у різних країнах світу дослідженням у вказаній сфері приділяється значна увага. Визнаними лідерами тут виступають Сполучені Штати Америки (де кафедри військової історії мають позначення №1), а також Великої Британії. Значна увага зосереджена на військовій історії у Великій Британії. В обох країнах військові історики продукують значний масив спеціального знання у різному форматі – від суто наукових праць до науково-популярних текстів, що дає змогу задовольнити запит усіх категорій читачів. В Ізраїлі питання військово-історичних досліджень куруються на рівні начальника Генерального штабу збройних сил. Навіть у такій немілітаризованій державі як Греція Інститут військової історії у своєму розписі налічує понад 400 (!) штатних одиниць. Значні зусилля в галузі військово-історичних досліджень прикладаються у Польщі. Інтенсивний науковий пошук ведеться у музейних установах різних країн, про що свідчить їхня публікаторська діяльність. Музей Війська Польського, а також Музей Другої світової війни у Гданську перебувають серед найвідоміших воєнних музеїв Європи.

У Російській Федерації визнаним центром воєнно-історичної науки залишається Інститут воєнної історії Міністерства оборони. Загальне керівництво воєнно-історичною роботою у російських збройних силах здійснює Генеральний штаб. Під його егідою функціонує військово-історичний центр, що складається з 4 відділів. Крім того, військово-історичні групи створені при штабах видів збройних сил та військових округів, на рівні об'єднань працюють штатні офіцери-історики, а у з'єднаннях та військових частинах – позаштатні офіцери-історики (загалом майже 2 тис. осіб). Зусилля військових та цивільних істориків у цій країні фокусуються переважно на проблематиці німецько-радянської війни.

Сповідуючи модифіковану й помітно оновлену, та все ж радянську за своїм спрямуванням історіографічну глорифікаційну традицію, представники офіційної військово-історичної науки пішли шляхом вдосконалення інтерпретаційного інструментарію, але не позбавилися окремих вад, пов'язаних з виконанням «політичного замовлення». Що стосується теоретичних аспектів історієписання, то немає підстав вести мову про якісно новий інтелектуальний продукт, адже основні концептуальні положення відштовхуються від напрацювань 50-60-х років ХХ століття.

Попри доволі сильне політичне замовлення, завдяки якому сформувався офіційний дискурс (він позначений консервацією глорифікаційної версії війни), частина російських дослідників усе ж спромоглася випродувати праці, що доволі об'єктивно відображають перебіг подій на Східному фронті і сконструювати комплексну візію баталістичної складової цього протистояння [591, с. 12–26; 623; 892; 908].

Спеціалісти далекого зарубіжжя пропонують власну аналітику військової стратегії воюючих сторін у Другій світовій війні, що позначена високим ступенем теоретизації та структуризації фундаментального знання у цій сфері [682; 856; 861].

Теоретичні аспекти досвіду воєнних операцій досліджуються і в Україні.

На сучасному етапі реформування Збройних Сил України гостро постає питання створення системи воєнно-історичної діяльності як ефективного засобу формування патріотизму особового складу. Перші кроки на цьому шляху зроблено: створено науково-дослідний центр воєнної історії, кафедру історії війн і воєнного мистецтва Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського та воєнно-історичний відділ Воєнно-наукового управління Генерального штабу ЗС України. У черговий раз постало питання про коректність використання військової термінології у сучасних історичних працях. У працях В. Бережинського, Д. Веденєєва, М. Гончарука, М. Рибака, С. Сидорова, Р. Пилявця, В. Кидоня, І. Фурмана, Л. Кривизюка, О. Куцької, О. Лисенка, П. Ткачука та інших дослідників розглядається широкий комплекс питань, пов'язаних зі стратегічним плануванням, організацією та проведенням, наслідками операцій загалом та на німецько-радянському фронті під час Другої світової війни зокрема [364; 464; 465; 540; 604; 687; 784; 800].

Однак досі за певних об'єктивних і суб'єктивних причин немає єдиних визначень багатьох понять, категорій, термінів за проблематикою батальної історії Другої світової війни. Суб'єктивні причини, з одного боку, лежать у площині різного тлумачення військовими фахівцями об'єктивних процесів і явищ, що відбувалися у минулому, а з іншого – пов'язані з намаганням пристосувати сучасні поняття, категорії, терміни до умов середини ХХ ст. або з необґрунтованим використанням термінологічного апарату, який використовується військовими фахівцями інших країн і не завжди відповідає стану розвитку радянського воєнного мистецтва. Саме це зумовлює необхідність уточнення змістової частини багатьох понять, категорій, термінів, оскільки вони відображають найсуттєвіші сторони воєнного мистецтва як основної складової воєнно-історичної науки. Така проблема поставала перед воєнними істориками неодноразово. Так, у 80-х роках ХХ ст. розгорнулася наукова дискусія з визначення рівня операцій Другої світової війни [632].

У наукових публікаціях, присвячених опису воєнних дій під час Другої світової війни, вітчизняні цивільні автори часто використовують військову термінологію, але іноді зустрічаються терміни, зміст яких не завжди коректний до того контексту, де вони використані. Бій військової частини за містечко можуть назвати битвою, наступальну армійську операцію – боєм і тому подібне.

Оскільки методологічні підходи до вирішення науково-пізнавальних завдань безпосередньо пов'язані з понятійним апаратом, автором окреслено зміст деяких базових військових категорій, понять і термінів, які використовувалися під час дисертаційного дослідження. Насправді ключових понять у цьому сегменті знання доволі багато, тому зупинимося лише на тих, що вважаються базовими для цієї праці. Серед таких категорій, понять і термінів виділимо наступні: воєнне мистецтво, стратегія, оперативне мистецтво, тактика, воєнні дії, форми воєнних дій, битва, операція, бойовище, бойові дії, бій, удар та інші [559].

Одним з головних у цій ієрархії є «воєнне мистецтво» – науковий напрям, у фокусі якого перебуває організоване застосування зброї і техніки особовим складом військових формувань під час воєнних, партизанських, миротворчих, антитерористичних дій, а також планування та керівництво воєнними діями. Формування категорій у галузі воєнного мистецтва – складний і багатогранний процес, пов'язаний з тривалою теоретичною і практичною діяльністю. При цьому практика складає вихідний пункт, основу і мету їх створення.

Загальні категорії мають відношення до всіх складових воєнного мистецтва. До них належать визначення таких понять, як збройні сили, збройна боротьба, стратегія, оперативне мистецтво, тактика тощо. До часткових категорій належать види воєнних дій, форми і способи застосування військ (сил) тощо. Під терміном розуміється слово або словосполучення, яке є назвою певного поняття, наприклад, оборона, наступ, форма, спосіб та ін. Отже, терміни «фронтowa наступальна операція»,

«способи ведення рейдових дій» відносяться до часткових категорій воєнного (оперативного) мистецтва. Визначення – це пояснення, яке розкриває сутність поняття.

Грунтуючись на керівних документах періоду Другої світової війни та довідково-енциклопедичних виданнях, надамо визначення ключових понять.

Категорія «воєнне мистецтво» – теорія і практика підготовки та ведення воєнних дій на суші, морі у повітрі війни, включає три складові: стратегію, оперативне мистецтво і тактику.

За визначенням М. Гончарука, стратегія – це теорія і практика підготовки та ведення операцій стратегічних об'єднань та збройної боротьби загалом; наука про воєнні, антитерористичні, партизанські, миротворчі дії стратегічного рівня, а також операції стратегічних об'єднань. Структурно стратегія охоплює мистецтво підготовки та ведення операцій стратегічних об'єднань і мистецтво підготовки та ведення збройної боротьби у цілому. М. Єрмошин, В. Воронін, М. Романюк вказують на те, що «найважливішими завданнями воєнної стратегії є: визначення сил, необхідних для переможного ведення війни; оцінка складу сил, засобів і способів боротьби та вибір напрямку головного удару противника; підготовка Збройних Сил і театрів воєнних дій до війни; розвідка бойових сил противника, вибір форм і способів збройної боротьби, мистецьке їх застосування; розробка плану війни; визначення ролі видів Збройних Сил і родів військ (сил); організація їх взаємодії в ході війни; виділення і правильне застосування резервів; координація дій Збройних Сил на окремих театрах воєнних дій і союзних Збройних Сил у коаліційній війні; матеріально-технічне забезпечення Збройних Сил та інші питання, пов'язані з підготовкою і веденням війни в цілому. Воєнна стратегія пов'язана з політикою і знаходиться від неї в безпосередній залежності. Політика визначає мету і характер війни, ставить завдання воєнній стратегії, визначає необхідні засоби для підготовки країни до війни, здійснює направляюче керівництво воєнною стратегією протягом

війни, направляє весь хід війни для досягнення поставлених нею цілей. Таким чином, політична стратегія керує воєнною стратегією» [608].

Воєнну стратегію трактують як складову військової справи, науку про ведення війни, одну з провідних галузей воєнного мистецтва, його найвищий рівень. Це поняття охоплює такі аспекти як теорія і практика підготовки до війни, її планування і ведення, закономірності війни. Іншими словами, стратегія – це засоби досягнення перемоги у війні завдяки визначенню мети, загального плану та систематичної реалізації заходів з протидії супротивнику з урахуванням постійно змінюваних обставин і ситуації. Стратегія вважається мистецтвом комбінування підготовки до війни та послідовні операції збройних сил/військ задля досягнення мети війни і спрямовується на вирішення питань, пов'язаних з можливістю використання збройних сил, людський і матеріальних ресурсів держави для перемоги.

Деякі наукові школи вирізняють «велику стратегію» як стратегію ведення війни загалом, і «малу стратегію» – як способи планування, підготовки і ведення операцій усіх видів різного масштабу. У російській теорії війни мала стратегія дістала назву «оперативне мистецтво» [905].

До термінів стратегічного змісту фахівці військової справи відносять: компоненти воєнної стратегії; військово-стратегічну розвідку; військово-стратегічне планування; військово-стратегічний прогноз; концентрація зусиль на напрямі головного удару; стратегічне маскування; стратегічне зосередження; стратегічне розгортання; стратегічний план; стратегічна дезінформація противника; стратегічне командування; військово-стратегічні резерви, стратегічні комунікації; створення переваги над противником.

Під «оперативним мистецтвом» розуміється теорія і практика підготовки та ведення операцій оперативних об'єднань; наука про воєнні, антитерористичні, партизанські, миротворчі дії оперативного рівня та операції оперативних об'єднань. Оперативне мистецтво, охоплює теорію і практику підготовки та ведення загальновійськових (загальнофлотських), самостійних і спільних операцій, а також бойових дій (операцій) об'єднань

видів Збройних Сил. Складовими частинами оперативного мистецтва вважаються: загальновійськове оперативне мистецтво; оперативне мистецтво військ ППО; оперативне мистецтво ВПС; оперативне мистецтво ВМС; оперативне мистецтво Тилу Збройних Сил України.

Теорія оперативного мистецтва визначає та інтерпретує закономірності, зміст і характер воєнних операцій та інших форм оперативного застосування об'єднань; способи підготовки і ведення операцій (бойових дій), засоби і методи організації та підтримання взаємодії, всебічного забезпечення військ (сил), які беруть участь у операції (бойових діях) і управління ними; оперативні вимоги до організації та озброєння об'єднань; рекомендації щодо оперативного обладнання території країни; вивчення поглядів імовірних противників на ведення воєнних дій оперативного масштабу. Практика оперативного мистецтва пов'язана з діяльністю командування, штабів і військ (сил) щодо підготовки і ведення операцій управління військами (силами) і всебічного забезпечення операцій (бойових дій).

До принципів оперативного мистецтва відносять: підтримання постійної готовності військ (сил); рішучість і активність дій; постійне прагнення до захоплення та втримання ініціативи; узгодження застосування військ (сил); рішуче зосередження зусиль у вирішальний момент на найважливіших напрямках і для вирішення головних завдань; одночасне ураження противника на всю глибину його шиккування; раптовість дій; своєчасне нарощування зусиль на найважливіших напрямках та у вирішальних момент; сміливий маневр військами, силами, засобами та вогнем; створення, відновлення та вміле використання резервів; закріплення досягнутого успіху; своєчасне відновлення боєздатності військ (сил); усебічне забезпечення бойових дій; облік та вміле використання морально-психологічного стану; тверде і безперервне управління військами.

Тактика трактується як теорія і практика підготовки та ведення боїв з'єднань, частин і підрозділів родів військ (сил) та спеціальних дій військових формувань і органів всебічного забезпечення; наука про воєнні,

антитерористичні, партизанські, миротворчі дії тактичного рівня, а також бої та інші дії тактичних військових формувань. У тактиці виокремлюються мистецтво підготовки і ведення боїв та інших дій тактичних військових формувань [464; 465]. Теорія тактики розкриває закономірності, характер і зміст бою, способи його підготовки та ведення. Практика різного масштабу тактики безпосередньо пов'язана з діяльністю командирів, штабів і військ, сил з підготовки та ведення бою.

До ключових понять дослідження належить дефініція «воєнні дії» – організоване застосування зброї і техніки особовим складом мілітарних регулярних та нерегулярних формувань під час збройного протистояння.

Категорія «воєнні дії». Вона має два значення: 1) протиборство сторін у війні; 2) організоване застосування сил і засобів видів збройних сил, стратегічних і оперативних угруповань на театрі воєнних дій для досягнення політичних і військових цілей. Воєнні дії ведуться на суші, у повітрі, на морі в формі битв, операцій, бойових дій, у тому числі боїв і ударів, і можуть бути наступальними та оборонними.

Існує два види воєнних дій – оборона і наступ. До оборони відноситься вид воєнних дій, що пролягає в організованому застосуванні зброї і техніки особовим складом військових формувань сторони, що здійснює відбиття нападу (агресії) під час збройної боротьби. Наступ визначається як організоване застосування зброї і техніки особовим складом військових формувань сторони, що здійснює напад чи агресію. Контрнаступом вважається різновид наступальних дій стратегічного й оперативного рівня, що здійснюється від оборони.

У воєнній науці стратифікуються три рівні воєнних дій: стратегічний, оперативний і тактичний. Стратегічний рівень передбачає вирішення стратегічних завдань, а оперативно-стратегічний – частина стратегічного завдання. Оперативний рівень пов'язаний з вирішенням оперативних бойових завдань, у той час, коли оперативно-тактичний – з частиною

оперативних завдань. Нарешті, на тактичному рівні вирішуються тактичні завдання.

За типами розрізняються воєнні дії на суші, на акваторіях водойм, річок і морів, а також у повітрі.

Категорія «бойові дії» теж має кілька тлумачень: 1) збройне зіткнення протиборчих сторін (бойові дії включають бої, удари, маневр); 2) форма оперативного і бойового застосування об'єднань та з'єднань видів збройних сил у рамках операції або між операціями для вирішення кількох оперативних, оперативно-тактичних і тактичних завдань; 3) різновид бойових дій є систематичні бойові дії як особлива форма оперативного застосування об'єднань військ ППО, ВПС, ВМФ тощо.

До бойових дій стратегічного масштабу, як правило, застосовується термін «воєнні дії». У воєнно-історичних працях, літературі і нерідко в офіційних документах термін «воєнні дії» часто ототожнюється з терміном «бойові дії».

Під формами воєнних дій розуміються способи розкриття/збереження змісту воєнних дій за їхніми видами, рівнями і типами. Звернемося до поняття «операції» радянських військ.

Стосовно періоду Другої світової війни операцією радянських військ прийнято вважати сукупність погоджених і взаємозв'язаних єдиною метою, завданнями, місцем і часом операцій, ударів та бойових дій об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил, які проводилися за єдиним задумом і планом для виконання оперативних завдань і досягнення мети операції. За масштабом операції були армійські, фронтові, стратегічні. У стратегічній операції, як правило, проводилося кілька фронтових операцій, у фронтовій – кілька армійських або корпусних. За характером бойових дій розрізняли операції наступальні (контрнаступальні) та оборонні. За черговістю проведення операції могли бути перші і наступні; паралельні і послідовні. Основними показниками операцій були: кількість задіяних в операції військ

(сил), ширина смуги дій, тривалість, а у наступальних, крім того, глибина і темпи наступу.

Алгоритм підготовки операцій, за яким працювали радянські органи військового управління та війська у роки Другої світової війни: організація операції (ухвалення рішень, постановка бойових завдань військам (силам), планування операцій у фронтовій та армійських ланках, організація вогневого ураження противника, організація взаємодії, управління і всіх видів забезпечення); підготовка органів військового управління і військ (сил) до бойових дій; створення необхідних угруповань військ (сил) та їх оперативної побудови.

Наукове відображення ходу операцій доцільно здійснювати за етапами. Етап операції – це її частина, стадія, у якій війська виконують певне оперативне завдання, у результаті чого суттєво змінюється загальна обстановка і створюються сприятливі умови для подальших бойових дій. Етапи виділяють під час опису та дослідження проведених операцій.

Специфіка дослідження підготовки і ведення операцій Українських фронтів потребувала дотримання певного підходу. Кожний розділ дисертації, що містив опис операцій Українських фронтів, розпочинався з визначення умов та факторів, що впливали на перебіг воєнних дій на території України у 1944 році. Зокрема відтворювався аналіз воєнно-політичної та оперативно-стратегічної обстановки перед кожним етапом збройної боротьби, що загалом співпадають із загальноприйнятим поділом перебігу німецько-радянського воєнного протистояння на кампанії. Окрім того, перед кожною конкретною операцією до якої долучалися війська Українських фронтів, здійснювалося уточнення оперативної обстановки.

Бойовище (рос. мовою сражение) – складова частина операції, сукупність найбільш важких та напружених боїв, ударів, які об'єднані загальним задумом та здійснюються угрупованнями військ, спрямовані на виконання одного оперативного завдання. У рамках операції може

здійснюватися декілька бойовищ, які проводяться послідовно або одночасно на всьому фронті або на окремому напрямку.

До появи у воєнному мистецтві поняття «операція» бойовище було основною формою воєнних дій армій, до початку ХХ століття бойовища поділялися на часткові та генеральні, а саме поняття «бойовище» ототожнювалося з поняттями «бій» та «битва».

Битва (до 2-ї половини ХІХ століття) – вирішальне зіткнення головних сил воюючих сторін, яке розгоралося на обмеженому просторі та мало характер масової, кровопролитної сутички з метою розгрому противника. У війнах ХХ століття під битвою розуміють низку одночасних і послідовних наступальних (оборонних) операцій великих угруповань військ на найважливіших напрямках або театрі воєнних дій з метою досягнення стратегічних результатів.

Російський дослідник В. Гуркін визначає поняття «битва» як сукупність одночасних та послідовних наступальних та оборонних операцій стратегічного масштабу, які здійснювалися на найважливіших напрямках або театрах воєнних дій в інтересах досягнення вирішальних воєнно-політичних цілей на певному етапі війни. Різниця у цих визначеннях невелика, поняття «великі угруповання» замінюється словосполученням «стратегічного масштабу», що по суті одне й те саме. Ключовим є те, що битва складається з операцій різного масштабу та спрямованості.

В історіографії Другої світової війни відомі битви за Москву, Ленінград, Сталінград, Курськ, Берлін, Кавказ, Дніпро, Ель-Аламейн, за Англію, за Атлантику, використання терміну «битва» до інших подій періоду Другої світової війни не коректно.

Бій – це погоджені за метою, змістом та часом удари, вогонь та маневр з'єднань, частин, підрозділів з метою знищення противника, оволодіння важливими районами (рубежами) або утримання їх та виконання інших тактичних завдань в обмеженому районі упродовж короткого часу.

Удар – форма бойових дій сил ВМФ, ВПС, ракетних військ і артилерії. Полягає у короткочасному впливі на противника. Для стрілецьких і танкових військ удар полягає у вогневому ураженні противника та стрімкій атаці піхоти і танків при підтримці артилерії, авіації і кораблів на приморському напрямку. В операції війська можуть завдавати декілька ударів, один з яких головний. У наступі з проривом оборони застосовують фронтальний удар, з метою охоплення або обходу – фланговий удар, а для її розсічення – розсікаючий удар.

Маневр – організоване пересування військ у ході бойових дій на новий напрям (рубіж, район) з метою зайняття вигідного положення по відношенню до противника і створення необхідного угруповання сил і засобів; перенос вогню (зусиль авіації, ударів ракетних військ) для масованого впливу по найбільш важливих об'єктах (цілях) або для ураження нових цілей. За допомогою маневру в наступі здійснюється перенос зусиль з одного напрямку на інший, оточення противника та вирішення інших завдань; в обороні – підсилення загрозливих напрямків, створення угруповань для завдання контрударів.

В організаційно-штатному плані в роки Другої світової війни формування військ поділялися на тактичні, оперативні, оперативно-стратегічні, стратегічні.

До тактичних об'єднань відносилися: підрозділи – відділення (розрахунок), взвод, рота (батарея), батальйон (дивізіон); частини – полк, бригада; з'єднання – дивізія, корпус. При цьому слід окремо зазначити, що стрілецький корпус в роки війни був найвищим тактичним з'єднанням, у післявоєнний час і в сучасних збройних силах це вже оперативне об'єднання.

До оперативних об'єднань відносилися: армія (загальновійськова, танкова, повітряна, армія протиповітряної оборони, військові флотилії) / польова армія у Вермахті.

До оперативно-стратегічних об'єднань відносилися: фронт, Московська зона оборони, група армій, фронти Протиповітряної оборони, Військово-

морські флоти [892], до стратегічних об'єднань – група фронтів / група армій у Вермахті.

Для визначення місцеположення формувань у бойових документах використовувалися відповідні визначення. Відділення на полі бою займало позицію; взвод і рота – опорний пункт; батальйон – район оборони; полк – ділянку; дивізія, корпус, армія, фронт – смугу оборони. Тому, наприклад, некоректно використання таких словосполучень як: «армія (фронт) займає позицію», «взвод (рота, батальйон, полк) обороняє смугу оборони» тощо.

Контратака як спосіб дій відноситься до тактичного рівня, на оперативному та стратегічному рівні використовується термін контрудар (контрнаступ, контр наступальна операція). Для формувань масштабу армій (фронт) некоректним є вираз «армія (фронт) перейшла (перейшов) у контратаку». Тому правильні будуть наступні вирази: «на випадок прориву оборони противником командир дивізії спланував контратаку», «38-а армія завдала контрудар».

В силу того, що операція під час Другої світової війни проводилися об'єднаннями, за масштабом вони поділилися на стратегічні, фронтові, армійські. Для уявлення масштабності, значущості та вивченості операцій як форми воєнних дій дамо визначення основних термінів і зробимо деякі коментарі.

В історичній літературі широко використовується термін «стратегічна операція». Це форма стратегічних дій, сукупність погоджених та взаємопов'язаних за метою, змістом та часом операцій, ударів і бойових дій об'єднань і з'єднань різних видів збройних сил, що проводяться за єдиним задумом і планом, для досягнення стратегічних цілей, за характером дій вони поділялися на наступальні, оборонні, морські десантні. В ході німецько-радянської війни зародилася та отримала розвиток нова форма стратегічних дій – операції групи фронтів, які включали декілька одночасних фронтових операцій, об'єднаних єдиним задумом та керівництвом Ставки Верховного Головнокомандування [897, с. 710]. Прикладами таких операцій груп фронтів

на території України є Чернігівсько-Полтавська, Нижньодніпровська, Дніпровсько-Карпатська стратегічні наступальні операції. Операції груп фронтів прийнято називати стратегічними.

Основними критеріями визначення стратегічної операції є: постановка важливої стратегічної мети для вирішення значних воєнно-політичних завдань; стратегічне керівництво – планування і координація дій військ (сил) Ставкою ВГК; великий просторовий розмах воєнних дій і участь у них значної кількості сил і засобів (до стратегічних операцій, як правило, долучалися війська двох і більше фронтів, флотів, флотилій; у переліку із 51 стратегічної операції тільки три здійснювалися силами лише одного фронту: Київська, Львівсько-Сандомирська та Петсамо-Кіркенеська).

Метою стратегічних наступальних операцій були: розгром стратегічних угруповань противника з метою різкої зміни співвідношення сил на свою користь; оволодіння важливими в економічному відношенні районами з метою збільшення матеріальних ресурсів і можливостей для ведення війни; оволодіння важливими політичними або адміністративними центрами; вивід з війни держав союзників Німеччини.

Метою стратегічних оборонних операцій були: зрив наступу великих угруповань противника; завдання ним значних втрат; утримання важливих економічних та політичних центрів, стратегічних об'єктів та рубежів; створення умов для подальшого переходу військ в наступ (контрнаступ).

Наприкінці 90-х – початку 2000-х років ХХ століття були оприлюднені результати наукових досліджень та дискусій щодо класифікації, найменування, визначення параметрів та показників основних операцій Червоної армії в роки німецько-радянської війни. Автори цих досліджень зробили спробу систематизувати досвід проведення операцій різного масштабу під час війни. Ними було визначено 51 стратегічну операцію, більш 250 фронтових з них 73 самостійних фронтових операцій, окреслено чисельність армійських операцій – більш 1 000. Слід зазначити, що стосовно стратегічних та фронтових операцій автори надають їх переліки, кількісні

показники, при цьому назви частини операцій сформульовані за результатами досліджень та обговорень [591].

Попри суперечливі аспекти вже визначених у переліку стратегічних операцій ці публікації стали основою для реалізації ідеї визначення оперативної спадщини Червоної армії в операціях на території України. Встановлено, що таких операцій було 15, з них п'ять оборонних, дев'ять наступальних і одна морська десантна операції [784].

Стратегічні операції, у свою чергу, склалися з фронтових та армійських.

У системі операцій Червоної армії фронт як оперативно-стратегічне об'єднання збройних сил виконував оперативно-стратегічні завдання шляхом проведення фронтових операцій (наступальних та оборонних) у взаємодії з іншими фронтами, об'єднаннями та з'єднаннями різних видів збройних сил або самостійно на одному або декількох операційних напрямках.

Метою фронтових наступальних операцій, які визначалися Ставкою ВГК, було розгром 6–12, а у 1944–1945 роках 16–18 дивізій противника; оволодіння об'єктом оперативно-стратегічного значення або важливим рубежем на глибині 150–300 км. Мета досягалася послідовним розгромом противника по частинах під час розвитку наступу у глибину. Тривалість операції фронту у середньому складала 15–20 діб (окремих – 8–12 діб).

Фронтіві оборонні операції, як правило, проводилися у рамках стратегічної оборонної операції, в ході якої вирішувалося завдання відбиття наступу великих угруповань противника, завдання ним ураження, утримання важливих районів та створення умов для переходу у контрнаступ.

До складу фронту в роки німецько-радянської війни входило від 3–4 до 7 загальновійськових армій, до 3 танкових армій, 1–2 повітряних, окрім того декілька окремих танкових, механізованих, кавалерійських корпусів, декілька десятків з'єднань та частин різних родів військ та спеціальних військ. Фронти могли підсилюватися з'єднаннями та частинами Резерву Верховного Головнокомандування. У кількісному плані до складу фронту

входило до мільйона солдатів і офіцерів, до 3 000 танків та САУ, від 5 000 до 16 000 гармат та мінометів, до 3 000 літаків, потреби фронтів у матеріальних засобах під час проведення стратегічної операції складали 1 800–2 000 тон за добу.

На території України радянські війська провели 68 фронтових операцій, з них 52 у рамках стратегічних і 16 самостійних фронтових операцій. В історіографії не усім з них приділено достатньо уваги, окремі описані широко та масштабно (наприклад: Київська наступальна 1943, Корсунь-Шевченківська 1944), деякі (дії Південно-Західного фронту на початку війни, операції на Букринському плацдармі та інші) досліджені та описані фрагментарно.

Фронтowa операція, у свою чергу, складалася з армійських. Залежно від визначених бойових завдань, у смузі фронту, армії проводили наступальні та оборонні операції, діяли у першому та другому ешелонах, знаходилися у резерві. Загальновійськова армія як оперативне об'єднання в роки війни нараховувала від 30 до 100 тис. особового складу, до 10–12 дивізій, до 3 000 гармат та мінометів.

Крім загальновійськових армій, застосовувалися танкові, повітряні, саперні армії, за призначенням – ударні, за заслуги арміям присвоювали найменування – гвардійські.

Метою армійських наступальних операцій, був розгром 3–6 дивізій противника; оволодіння об'єктом оперативного значення або важливим рубежем на глибині 100–150 км. Мета досягалася послідовним розгромом противника по частинах під час прориву оборони противника та розвитку наступу у глибину. Тривалість армійської операції у середньому складалася 5–10 діб.

Загальновійськова армія наступала у смузі шириною 50–80 км, а проривала оборону на фронті до 10 км, при цьому глибина бойового завдання сягала 100–150 км, середньодобові витрати матеріальних засобів за армію складали 400–500 т.

Метою армійських оборонних операцій було: не допустити прориву противника до великих промислових та адміністративних центрів; виграти час для зосередження та розгортання резервів, не допустити виходу противника на фланги та у тил наступаючих військ, виснажити та знекровити противника, а потім перейти у контрнаступ та завершити розгром його наступаючих угруповань. Армії оборонялися у смузі 40–80 км, у глибину 30–40 км.

У сучасній історіографії з'явилися воєнно-історичні праці з аналізом операцій стратегічного та фронтового рівня на теренах України. Однак досі немає ні повного переліку армійських операцій, ні опису дій військ у цих операціях. Бойове застосування танкових та повітряних армій досліджено більш докладно. Разом з тим, ретельний аналіз дій на рівні дивізій, полків взагалі не проводився, ще менший рівень не описаний майже зовсім. Тобто, в історичній літературі переважно описаний та досліджений стратегічний та оперативно-стратегічний рівень, оперативний – описаний поверхово на рівні бойових шляхів армій, окремих об'єднань, частково з'єднань у спогадах фронтовиків, інколи у спогадах керівників цих формувань. Тактична ланка досліджена фрагментарно.

У результаті історіографічного аналізу автор визначив, що в науковому середовищі немає єдиної думки щодо розуміння сутності та змісту військової термінології періоду Другої світової війни. У воєнній історії, як у будь-якій науці, застосовується як загальнонауковий так і спеціальний науковий апарат. Військова термінологія, як будь-яка термінологія в інших галузях знань має свою специфіку. Складність її інтерпретації полягає у тому, що категоріальний та понятійний апарат, пов'язаний з воєнним мистецтвом періоду Другої світової війни, здійснив значну еволюцію у хронологічних рамках другої половини ХХ – початку ХХІ століть. З часом зміст окремих понять змінюється, вони набувають нових рис, або втрачають своє значення, але в воєнно-історичних працях події описуються термінологією яка була

притаманна для того періоду, відповідала вимогам обстановки та часу, несла відповідне змістовне навантаження.

Коректне застосування військової термінології у воєнно-історичних працях підвищує їх наукову та практичну цінність, додає їм професійності.

Методологічне забезпечення дослідницького процесу передбачає вибір прийомів наукового пошуку та фіксації його результатів, які оптимально відповідають його тематичному напрямку і завданням. З огляду на проблематику кваліфікаційної праці було використано широку номенклатуру інструментів – загальнонаукових, міждисциплінарних та спеціальних.

В основу наукових процедур лягли принципи науковості, історизму, об'єктивності, системності, україноцентризму а також комплексний, аксіологічний, феноменологічний та цивілізаційний підходи.

Загальнонаукові методи пізнання – аналіз і синтез лягли в основу концептуального конструювання дослідницького проєкту, логічної побудови тексту, характеристики феноменології воєнного мистецтва, формулювання обов'язкових атрибутів дисертації, її основних теоретичних положень, висновків та узагальнень. Індуктивний та дедуктивний методи застосовувалися для сходження від з'ясування особливостей різних аспектів стратегічного планування та заходів, спрямованих на їхнє втілення в життя, до загальної характеристики певних операцій, а також від окремих операцій – до кампаній, що мали місце на вказаному часовому відрізку на німецько-радянському фронті, а також вивчення специфічних явищ і закономірностей перебігу збройного протистояння.

Діалектичний підхід зорієнтований на розгляд воєнного мистецтва у його динаміці та розвитку. При цьому у полі зору перебувають суперечливі, складні процеси вдосконалення управління військами в умовах надзвичайного напруження сил, втрат особового складу і матеріальної частини, дефіциту військової техніки і висококваліфікованих офіцерських кадрів нижчої, середньої і вищої ланок.

Системний підхід покликаний забезпечити цілісний розгляд воєнних дій у сукупності всіх підсистем та елементів у всій різноманітності їх внутрішніх та зовнішніх зв'язків. Це створює можливості для розгляду стратегічних операцій як особливий феномен, певним чином структуровану систему у взаємодії з іншими. Структурний аналіз об'єктів та процесів полягає у стратифікації та диференційованому вивченні окремих аспектів їхньої структури:

функціонального, який відбиває сукупність зв'язків між складовими системи, її елементами;

галузевого (компонентний), який характеризує склад, сукупність і співвідношення галузей, видів діяльності, компонентів, що становлять певну систему;

територіального, який відображає співвідношення і розміщення різних форм територіального зосередження військ і засобів;

організаційно-управлінського, який визначає ієрархічність упорядкування систем органів управління військами.

Прийоми компаративістики та аналогії уможливили співставлення досвіду попередніх періодів війни, підходів радянського та німецького військово-політичного керівництва до вироблення стратегії збройної боротьби, еволюції поглядів на її ведення після краху нацистського плану «блискавичної війни» та переходу у тривалу позиційну фазу, окремих операцій тощо.

Методи історичної хронології сприяли періодизації воєнних дій на території України.

Виконання дисертаційного проєкту не видавалося можливим без застосування міждисциплінарних підходів. Так, прийоми синергетики як універсальної теорії еволюції дали змогу простежити формування новацій у стратегічному плануванні, керівництві військами радянського командування. Завдяки засобам герменевтики опрацьовувалися керівні документи, а також з сучасних позицій інтерпретувалися відомі і вперше введені до наукового обігу історичні джерела.

Картографічні прийоми дали змогу осягнути сутність задумів стратегічних операцій радянського командування, специфіку контрзаходів німецької сторони, особливості перебігу воєнних дій.

Статистичні методики були використані для проведення підрахунків та оперування кількісними параметрами в оцінках операцій.

Критичний аналіз джерел завдяки засобам історичного джерелознавства дав змогу відсепарувати критичну масу документів, необхідних для вирішення поставлених наукових завдань, виявити їх евристичний потенціал, встановити вірогідність інформаційного наповнення та повноту зафіксованих у них подій і процесів.

Метод періодизації (історико-хронологічний метод) слугував встановленню часових рамок і періодизації загальної картини подій на німецько-радянському фронті й окремих стратегічних та фронтових наступальних операцій, визначенню їх етапів.

Серед інших спеціальних методів воєнно-історичного дослідження використано історико-типологічний який дозволив вибудувати типологічні ряди для операцій, що проводилися військами Українських фронтів. Історико-генетичний метод дозволив встановити причинно-наслідкові зв'язки та тенденції у досліджуваних явищах, а також виокремити їх специфічні властивості та конкретні прояви. Історико-системний метод спрямовувався на з'ясування місця кожної з досліджуваних операцій у системі планування наступальних дій радянських військ і заходів, спрямованих на реалізацію задумів, а також їх вписування у загальний воєнно-політичний контекст війни. Водночас на нижчому рівні системи наступальних дій у рамках стратегічних операцій вивчалися особливості відповідних фронтових операцій. Компаративні прийоми, застосовані у межах історико-порівняльного методу, виявилися продуктивними у процесі порівняння підходів німецького та радянського військово-політичного керівництва до управління військами, співвідношення сил і засобів, задіяних сторонами збройного протистояння, порівняння людських і матеріальних

вtrat тощо.

У праці використано методи військових наук, необхідні для спеціального і загального комплексного всебічного аналізу об'єкта і предмета дослідження.

Сукупність теоретичних напрацювань провідних фахівців військово-історичних досліджень, термінологічного апарату, яким послуговується сучасне світове наукове співтовариство, принципів, підходів і методів наукового пізнання, залучених автором, сформували надійне методологічне підґрунтя для підготовки дисертаційної праці.

Висновки до розділу 1

Історіографічний аналіз наукової проблеми дає підстави стверджувати, що наступальні операції Українських фронтів у 1944 р. стали об'єктом уваги дослідників, які репрезентували різні наукові школи: радянську, зарубіжні та сучасні вітчизняні. Головні відмінності у методологічних підходах представників цих шкіл визначалися можливостями доступу до джерельних масивів і їх залучення до наукового обігу, ступенем ідеологічної заангажованості, концептуальними підходами, інтерпретаційною свободою і розмаїттям дослідницького інструментарію.

Напрацювання спеціалістів радянської доби, незважаючи на тотальний ідеологічний контроль, все ж слід диференціювати за кількома ознаками. Один сегмент публікацій позначений виразною апологетикою, міфологізацією, героїзацією з елементами свідомої, цілеспрямованої фальсифікації як окремих операцій, так і загального перебігу воєнних дій на німецько-радянському фронті, що істотно спотворювало не тільки конкретні історичні факти, а й загальну картину подій Другої світової війни. Наприклад, у таких багатотомних виданнях, як «Історія Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу 1941–1945» (1965 р.), «Українська РСР в Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945» (1975 р.).

Інший, менш відомий читацькому загалу і навіть фаховим історикам сегмент, становлять праці, підготовлені військовими спеціалістами, доступ до яких був обмежений колом керівників у сфері військового будівництва і управління та слухачів військових академій. Цей наратив формувався на максимально можливому залученні джерел військових архівосховищ, а також доволі точних і адекватних реконструкціях реального перебігу воєнних дій, критичних оцінках уроків та досвіду підготовки, проведення і наслідків операцій радянських військ у цей період. На підставі цих емпіричних комплексів створено низку колективних праць, у яких здійснено максимально наближену до реальних подій реконструкцію воєнних дій на німецько-радянському фронті. До таких видань можна віднести насамперед «Стратегічний нарис Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.», 4-томник «Операції радянських Збройних Сил у Великій Вітчизняній війні. 1941–1945 рр.», 3-томник «Радянське воєнне мистецтво у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.», «Артилерія в наступальних операціях Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» та ін. Однак ці праці тривалий час мали закритий характер і фактично не впливали на науковий дискурс.

У середовищі зарубіжних вчених також спостерігається розмаїття підходів до характеристики операцій радянських військ під час німецько-радянської війни. Насамперед слід визнати, що більша частина публікацій концентрується на подіях початкового етапу цього протистояння, натомість бойовим діям 1943–1944 рр. приділялася менша увага. Брак джерел автори далекого зарубіжжя прагнули компенсувати аналітичними процедурами, що підвищувало їхній теоретичний рейтинг, але не забезпечувало належного емпіричного підкріплення концептуальних побудов.

Сучасна офіційна російська історіографія запозичує радянські концептуальні лекала, що пролонгують і легітимізують у науковому та суспільному просторі морально застарілі і науково неспроможні схеми, звеличують історичну роль «російської зброї», фактично «приватизують» «Велику Перемогу», монополізують право на «історичну правду». Справді

одіозним виявом історичної політики сучасного керівництва Російської Федерації стало створення у 2009 р. спеціального органу – комісії при президенті Російської Федерації з протидії спробам фальсифікації історії на шкоду інтересам держави. Такий жорсткий зв'язок між історичним нарративом та міркуваннями «політичної доцільності» демонструє недемократичну конфігурацію відносин між наукою і державними структурами та зобов'язальний характер політичного замовлення.

Історики суверенної України зробили власний внесок у розробку вказаної тематики, хоча проблема доступу до архівних джерел (основні їхні масиви зберігаються в архівосховищах Російської Федерації) практично завжди залишалася серйозною перешкодою для повноцінного опрацювання окремих аспектів воєнної історії. У вітчизняній баталістиці 1990-х – початку 2000-х років відбулися принципові трансформації, пов'язані з подоланням радянської спадщини, помітного впливу російського тиску і впливу, а також формуванням власних наукових шкіл. Ці процеси не можна вважати завершеними, але визначальні тенденції осмислення досвіду воєнних дій у 1939–1945 рр. у загальних обрисах відповідають світовим трендам. В Україні склалося кілька провідних центрів дослідження воєнної історії: Інститут історії України НАН України, Національний університет оборони України імені Івана Черняховського, Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, історичний факультет Національного університету імені Тараса Шевченка, Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України. Сформувалися провідні наукові школи В. Ільницького, М. Ковалю, О. Лисенка, І. Патриляка, М. Рибачака, П. Ткачука, у лоні яких постала плеяда фахівців, що опрацьовують різні етапи військового будівництва в Україні.

Дослідженню проблематики Другої світової війни присвячена низка дисертацій за спеціальністю 20.02.22 – військова історія, загалом 1/5 частина військових істориків (6 докторів і 31 кандидат наук). Вони позначені фаховими підходами до характеристики воєнного мистецтва, стратегічного,

оперативного й тактичного планування і ведення бойових дій, військової техніки, зброї, інших питань, що потребують спеціальних знань. У докторських дисертаціях С. Сидорова, Д. Веденєєва, С. Сегеди, М. Ковалю, І. Фурмана, О. Куцької висвітлені окремі аспекти застосування військ Українських фронтів [348; 361; 364; 378; 380; 385]. У вітчизняній воєнно-історичній науці питання підготовки і ведення окремих фронтових операцій та їх забезпечення розглядалися у дисертаціях С. Хлоня, О. Остапчука, В. Кидоня, А. Сала, І. Рєпіна, Б. Ратнікова, О. Чірікалова, В. Заборовського, С. Ткаченка, О. Юрчука, Я. Жаркова, М. Єзерського, О. Мітягіна. Ці та інші напрацювання стали ґрунтовною основою для комплексного дослідження наступальних операцій військ Українських фронтів.

Проте слід відзначити, що в літературі до цього часу не здійснено комплексної об'єктивної оцінки повноти та ефективності виконання стратегічних задумів і планів радянського військового керівництва, результатів наступальних операцій Червоної армії на території України, бракує праць, в яких узагальнено досвід застосування військ Українських фронтів, до кінця не вирішеними залишаються питання «ціни перемог» тощо.

Порівняльний аналіз історіографії та джерел, дотичних до теми дисертаційного проєкту, дає підстави стверджувати, що поза увагою дослідників залишаються графічні документи архівного зберігання, не повною мірою використовуються фонди музейних установ, недостатньо враховуються вимоги тогочасних керівних документів тощо. У наукових працях не завжди належним чином враховуються психологічні особливості та спосіб мислення командувачів, командирів і начальників у ході планування і проведення операцій військ фронту, алгоритм ухвалення рішень та їх реалізації, визначений керівними документами того часу.

Для написання тексту дисертації та емпіричного обґрунтування основних концептуальних положень здобувачем виявлено, відсепаровано, акумульовано, опрацьовано і використано комплекс різноманітних за походженням, інформаційним наповненням, жанровою специфікою, ступенем

вірогідності вміщених відомостей та іншими джерелознавчими характеристиками документальних масивів. Ядро джерельної бази дисертаційного дослідження сформували нормативно-правові та керівні документи – постанови союзного і республіканського уряду, ЦК партії та ДКО, накази НКО СРСР та інших наркоматів і відомств, настанови, положення, бойові статuti, інструкції органів військового управління різних рівнів. Оперативні та бойові документи представлені директивами і розпорядженнями органів військового управління СРСР та Німеччини, що виокремлюються у кілька груп: інформаційно-довідкові (оперативні і розвідувальні довідки і донесення, доповідні записки, документи з оцінювання обстановки тощо); розпорядчі (директиви, накази, бойові розпорядження, вказівки); документи планування (текстуальні і графічні плани ведення операцій); звітні (оперативні зведення, бойові та оперативні донесення, історичні формуляри, журнали бойових дій та інші); підсумково-аналітичні (матеріали узагальнення бойового досвіду, матеріали розборів проведених операцій і науково-практичних конференцій, проведених у військах).

Тривалий характер дослідження вказаної теми забезпечив можливості доступу до відповідних архівних установ, зокрема ЦАМО Російської Федерації, і залучення критичної для повноцінного опрацювання теми кількості архівних документів. Для написання тексту залучалися документи командування Вермахту, карти і схеми з фонду КМФ-8 ЦДАВО України, в яких відображено плани та способи дій німецького військово-політичного керівництва у зазначений період. Важливим видом джерел стали радянські та німецькі статистичні збірники та довідники, в яких сконцентрована важлива статистична інформація про події на Східному фронті. Доповнити загальну картину, деталізувати деякі суб'єктивні чинники дала змогу інформація, отримана з інших видів джерел, зокрема особистого походження: мемуарної літератури, авторами якої виступили найвідоміші радянські та німецькі воєначальники, фотографій учасників бойових дій, щоденників та епістолярій.

До кола використаних джерел увійшли також публікації у тогочасній періодичній пресі.

Завдяки цим джерелам вдалося здійснити повномасштабну реконструкцію всіх етапів планування, підготовки, проведення стратегічних і фронтових операцій радянських військ у 1944 р. на території України, скласти адекватне уявлення про їхні особливості, з'ясувати рівень воєнного мистецтва, зіставити його з воєнним мистецтвом головного противника – німецької армії.

Методологічне кредо кваліфікаційного проекту базується на фундаментальних напрацюваннях теоретиків воєнного мистецтва, практиків військового будівництва та військових істориків, насамперед К. Клаузевіца, А. Шліффена, Ф. Фоша, М. Тухачевського, В. Тріандафілова, А. Старуніна, Г. Іссерсона та інших. Оскільки методологія вирішення науково-пізнавальних завдань безпосередньо пов'язана з тезаурусом, термінологічний апарат, яким здобувач послуговувався під час написання тексту, мав відповідати світовим стандартам. Такі ключові поняття як «воєнні дії», «оборона», «наступ», «контрнаступ», «воєнне мистецтво», «стратегія», «оперативне мистецтво», «тактика» та інші наповнюються сучасними підходами і застосовуються у винятково науковому значенні, позбавленому заангажованості та емоційних оцінок. Адекватне використання основних дефініцій дає змогу забезпечити належний рівень аналітики й уникнути двозначності у трактуванні тих чи інших, зробити певні уточнення і запропонувати їхню авторську інтерпретацію.

Основні результати дослідження автора щодо історіографії проблеми наступальних операцій Українських фронтів, аналіз джерел та методологічні аспекти теми висвітлені в низці публікацій автора [484; 485; 549; 551; 554; 559; 570; 576; 578].

РОЗДІЛ 2.

ПІДГОТОВКА ТА ПЕРЕБІГ СТРАТЕГІЧНОЇ НАСТУПАЛЬНОЇ ОПЕРАЦІЇ НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ УКРАЇНИ ВЗИМКУ 1943–1944 РОКІВ

2.1. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні наприкінці 1943 р. Задум та планування стратегічної наступальної операції на Правобережжі України. Підготовка військ до ведення бойових дій

Оперативно-стратегічна обстановка наприкінці 1943 року визначалася успішними діями Червоної армії. У численних оборонних і наступальних операціях Радянські Збройні Сили, незважаючи на кілька важких поразок, зірвали політичні і стратегічні плани німецького військово-політичного керівництва, підірвали потенціал німецької армії (Додаток 3.1).

У результаті кривавої битви під Курськом, стратегічного наступу на Лівобережній Україні і Донбасі радянські з'єднання розгромили значні стратегічні угруповання ворога, перехопили стратегічну ініціативу з його рук і з боями просунулися на захід на відстань від 500 до 1300 км. Радянські війська прорвали блокаду Ленінграда, звільнили від німецьких загарбників Калінінську, Смоленську, Донську області, Північний Кавказ, Кубань, Лівобережну Україну, Донецький басейн – близько 2/3 окупованої ворогом території.

Провал літнього наступу німецьких військ у 1943 р. та їх подальші поразки різко погіршили військово-політичне становище нацистської Німеччини і спричинили її зовнішньополітичну ізоляцію та подальший розлад гітлерівської коаліції. Розгром радянськими військами італійських, румунських та угорських об'єднань і з'єднань спричинив кризу націонал-фашистського блоку. Через розгром італійської 8-ї армії на радянсько-німецькому фронті, поразку значної частини італійських військ у Північній Африці і на Апеннінах Італія змушена була восени 1943 р. вийти з війни. Наближення лінії фронту до кордонів Румунії, Болгарії, Угорщини

загострило внутрішньополітичну ситуацію в цих країнах. Правлячі кола Румунії на початку 1944 р. також почали шукати шляхи виходу з війни проти Радянського Союзу. Одночасно зростала кількість держав антигітлерівської коаліції. Якщо до кінця 1942 р. у стані війни з нацистською Німеччиною перебувало 32 держави, то у 1943 р. їй оголосили війну (щоправда формально) Болівія, Колумбія, Іран, а також Італія, яка щойно вийшла з блоку держав Осі.

Характеризуючи становище Німеччини на кінець 1943 р., К. Типпельскірх писав, що Німеччина вимушена самотійно вести війну на Сході. Фронт нестримно наближався до Балкан. Виникали побоювання, що коли події і далі розвиватимуться з такою ж швидкістю, Румунія, Болгарія та Угорщина, незважаючи на свій страх перед більшовизмом, стануть ненадійними союзниками. Приклад Італії був показовим [805, с. 323].

Перемоги, досягнуті Червоною армією на початок 1944 р., показали, що СРСР здатний самотійно розгромити Німеччину та її сателітів. Успіхи на радянсько-німецькому фронті влітку і восени 1943 р. зірвали плани Гітлера на затягування війни. Однак США й Англія протягом 1943 р. не виконали своїх зобов'язань відкрити другий фронт у Західній Європі. Навіть процес планування морської десантної операції до кінця року повністю не був завершений. Замість проведення десантної операції у Нормандії англо-американські війська вели військові дії на другорядних театрах воєнних дій, щоб захопити французькі й італійські колонії в Північній Африці та окупувати Південну Італію. Однак, ураховуючи зростаючі можливості Радянського Союзу самотійно вирішувати серйозні стратегічні завдання, правлячі кола США й Англії змушені були скорегувати свої політичні і стратегічні плани.

Зовнішня політика радянської держави була спрямована на забезпечення на міжнародній арені максимально сприятливих умов для швидкого розгрому гітлерівської Німеччини. На Московській конференції міністрів закордонних справ, що відбулася в жовтні 1943 р., були досягнуті

домовленості щодо необхідності спільними силами прискорити розгром Німеччини, створити міжнародну організацію для підтримання миру і безпеки, притягнення до відповідальності керівників гітлерівської Німеччини за вчинені ними злочини. На Тегеранській конференції (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) глави урядів СРСР, США й Англії ухвалили важливі рішення про спільне ведення війни з метою знищення збройних сил держав Осі узгодженим наступом на Німеччину зі сходу, заходу та півдня. Було вирішено не пізніше 7 травня 1944 р. відкрити другий фронт у Західній Європі [812, с. 80–81]. Однак у зимовій кампанії 1944 р. радянські війська вели бойові дії за відсутності другого фронту на заході, що дало змогу німецькому командуванню зосередити головні сили на Східному фронті.

Поразки гітлерівців на радянсько-німецькому фронті дали потужний поштовх розвитку національно-визвольного руху в Чехословаччині, Польщі, Югославії, Албанії, Румунії, Болгарії, Франції та інших окупованих державах Європи. Дії партизанів і підпільників поступово стали важливим чинником антинацистської боротьби.

Перемоги Червоної армії, досягнуті на кінець 1943 р., були забезпечені героїчною працею працівників тилу, у результаті якої було ліквідовано кількісну і якісну перевагу ворога в танках та авіації. Незважаючи на тимчасові втрати економічно важливих районів, радянська економіка досягла значних темпів випуску військової продукції на фоні загального зниження виробництва в базових галузях промисловості. Загальний економічний потенціал СРСР ледве сягав рівня початку 1930-х рр.: видобуток залізної руди в 1942–1944 рр. порівняно із довоєнним рівнем становив усього 32–38%, виплавка чавуну – 32–49%, випуск металообробних верстатів – 39–58% [713, с. 195].

Дещо поліпшили економічний стан і посприяли зростанню радянської воєнної економіки промислові і сільськогосподарські райони країни, визвалені Червоною армією в 1943 р. Особливі надії покладалися на економічний та сільськогосподарський потенціал України. Вже через п'ять

місяців після вигнання німецьких окупантів з Донбасу тут працювало 17 основних та 460 малих шахт, які на початок 1944 р. видобували 31 тис. т вугілля за добу [343, с. 26]. Попри те, що в цей час галузь ледве вийшла на рівень продуктивності 1902 р., вугілля Донбасу давало змогу прискорити вирішення багатьох економічних та соціальних завдань.

Тільки упродовж 1943 р. населення Лівобережної України заготовило для Червоної армії і держави 91 млн пудів хліба та інших сільськогосподарських продуктів [744, с. 87]. Валова продукція всієї промисловості СРСР у 1943 р. зросла на 17% порівняно з 1942 р. У 1943 р. було відновлено і введено в експлуатацію 19 тис. км залізниць, 350 великих і середніх мостів загальною довжиною 33,4 км.

Значних успіхів у випуску продукції домоглися всі галузі військової промисловості. У 1943 р. артилерійська промисловість значно збільшила випуск гармат різних калібрів, мінометів, автоматів, снарядів, авіаційних бомб і мін. Якщо у Німеччині протягом 1943 р. було вироблено 27 тис. гармат, 23 тис. мінометів, 345 тис. кулеметів і автоматів, то радянська промисловість виготовила 120 тис. гармат, близько 100 тис. мінометів, до 450 тис. ручних і станкових кулеметів, близько 2 млн автоматів і понад 3 млн гвинтівок. Поява у противника танків із потовщеною бронею викликала збільшення випуску протитанкових гармат і деяке скорочення виробництва протитанкових рушниць. У 1944 р. радянські артилеристи отримали нову 100-мм протитанкову гармату.

Радянська танкова промисловість випустила у 1943 р. 24,1 тис. танків, САУ і бронемашин проти 19,8 [763, с. 11] тис. танків і бронемашин (за радянськими даними) або 12,7 [630, с. 376] тис. (за німецькими даними), випущених у Німеччині. Одночасно зі збільшенням кількісних показників виробництва танків у 1944 р. радянські бронетанкові та механізовані війська отримали на озброєння техніку новітніх зразків. Більшість танкових заводів почала потокове виробництво, що забезпечило випуск великої кількості танків, які якісно перевершували танки противника у броні, озброєнні і

швидкості. У війська почала надходити велика кількість модернізованих танків Т-34 із 85-мм гарматою. На фронті з'явилися нові важкі танки ІС-2 та самохідні артилерійські установки ІСУ-122, ІСУ-152 та САУ-100 [623, с. 11].

У 1943 р. авіаційна промисловість збільшила виробництво літаків порівняно з 1942 р. та спромоглася випустити 34 884 літаків (у т. ч. 29 877 бойових) [713, с. 174] проти випущених Німеччиною в 1943 р. 25 [630, с. 376] тис. літаків. Повітряні армії отримували авіаційну техніку кращих зразків: винищувачі Як-7 та Як-9, почав надходити новий бомбардувальник Ту-2.

Значним фактором зростання воєнного потенціалу Радянського Союзу стало постачання союзників за ленд-лізом. Зокрема постійно зростала мобільність військ завдяки постачанню американських автомобілів. Усього їх надійшло від США 427 тис., у той час як за всю війну в СРСР було зроблено 219 тис. авто [456, с. 394–400].

Економічний стан Німеччини, незважаючи на втрату нею важливих економічних районів на радянській території і нестачу робочої сили, все ще давав змогу вести бойові дії протягом тривалого часу. Воєнної продукції, виробленої тільки в 1943 р., могло б вистачити для повного озброєння 225 піхотних і 45 танкових дивізій. Економіка Німеччини на кінець 1943 р. досягла піку можливостей із випуску продукції військового призначення.

Стан збройних сил сторін. На кінець 1943 р. завдяки підвищенню можливостей радянської військової економіки, зростанню бойового досвіду військ, а також через перехід від стратегічної оборони до стратегічного наступу вдосконалювалися організаційні форми та якість дій Червоної армії. Стрілецькі війська у 1943 р. завдяки збільшенню кількості артилерії, мінометів та автоматів підвищили вогневу й ударну силу, особливо потужними за озброєнням стали гвардійські стрілецькі дивізії.

У квітні 1943 р. були створені артилерійські корпуси прориву, що мали у складі дві артилерійські й одну гвардійську мінометну дивізію. У червні 1943 р. були сформовані артилерійські дивізії прориву у складі трьох–

чотирьох бригад. Тривало формування гвардійських важких мінометних дивізій та окремих потужних гаубичних артилерійських бригад. До кінця 1943 р. був завершений перехід артилерії резерву Верховного головного командування від окремих артилерійських полків до артилерійських з'єднань.

Загальновійськові армії додатково отримали по одному гарматному, винищувально-протитанковому, зенітно-артилерійському, мінометному полку, танкові армії – по два винищувально-протитанкових, мінометних, самохідно-артилерійських, зенітно-артилерійських полки.

Збільшилася кількість танкових і механізованих корпусів, посилилися за складом танкові армії. До кінця 1943 р. бронетанкові і механізовані війська мали: окремі танкові полки – по 21 танку Т-34, КВ або ІС; самохідно-артилерійські полки – по 21 САУ; окремі танкові бригади – по 65 танків Т-34 або Т-70; танкові корпуси у складі трьох танкових бригад і однієї мотострілкової бригади (207 танків та 63 САУ); механізовані корпуси у складі трьох механізованих бригад і однієї танкової бригади (183 танки та 63 САУ); танкові армії у складі двох танкових та одного механізованого корпусів, артилерійських і самохідно-артилерійських частин. Штатна чисельність танкової армії у 1944 р. становила 48 тис. солдатів та офіцерів, 620 танків та 189 САУ [623, с. 15].

Інженерні війська у 1943 р. отримали якісно нові з'єднання резерву Верховного Головнокомандування – штурмові інженерно-саперні бригади та окремі моторизовані понтонно-мостові полки.

Для забезпечення управління військами фронти мали: окремий полк зв'язку, окремі лінійні батальйони зв'язку, окремі телеграфно-будівельні і телеграфно-експлуатаційні роти, окремий радіо дивізіон, окремий батальйон зв'язку допоміжного пункту управління фронту, окремі роти зв'язку управління тилу. До складу загальновійськових і танкових армій входили: окремий полк зв'язку, окремий лінійний батальйон зв'язку, окрема

телеграфно-будівельна рота, окремі кабельно-жердяні роти, окрема авіаційна ескадрилья зв'язку.

У складі кожного фронту перебувала повітряна армія, а в розпорядженні Ставки – авіаційні корпуси резерву Верховного Головнокомандування та авіація далекої дії.

Однак обидві сторони накопичували сили та засоби зі значними труднощами. На кінець 1943 р. радянська економіка, маючи значні успіхи, продовжувала долати низку перешкод, які не давали можливості повною мірою ритмічно забезпечувати потреби збройних сил, особливо в боєприпасах та пальному. Не було змоги повністю компенсувати величезні втрати в матеріальній частині (передусім у танках, САУ, літаках), яких війська зазнали в ході літньо-осінньої кампанії 1943 р., вичерпалися моторесурси технічних засобів, особливо автомобільного і тракторного парку. Унаслідок цього бойові можливості оперативних об'єднань, задіяних на південно-західному напрямку, порівняно з літом 1943 р., істотно знизилися: кількість бойових засобів у розрахунку на одну загальновійськову армію зменшилася в артилерії на 15%, у танках і САУ – на 62%. Матеріальне забезпечення фронтів було удвічі-тричі меншим від аналогічних показників у попередніх кампаніях [797].

Війська зазнавали серйозних труднощів і з комплектуванням особовим складом. Найскладніше було у стрілецьких з'єднаннях, середня чисельність яких у період бойових дій на Правобережній Україні коливалася у межах від 3,2 до 6,2 тис. осіб, що становило 30–60% від штатної [797, с. 541]. Крім того, значна частина поповнення, мобілізованого з визволених від окупації областей, мала низькі професійно-бойові якості та не могла бути належно підготовлена в запасних частинах через відсутність достатнього часу [351; 373]. Дійшло до того, що комуністам доручали стежити в бою за новобранцями, щоб ті вели вогонь у бік ворога та не нищили набої.

Ще більших труднощів зазнавав противник. Підтримувати на належному рівні боєздатність німецьких військ ставало все складніше через

величезні людські втрати, відновити які повною мірою не вдалося. Командувач групи армій «Південь» Е. Манштейн свідчив, що з липня 1943 р. до січня 1944 р. підлеглі йому війська зазнали втрат убитими, пораненими та зниклими безвісти 405 409 осіб, разом з тим на поповнення надійшло 221 893 особи [693, с. 527–528]. Військово-політичне керівництво Райху, аби уникнути кризової ситуації, вирішило призвати юнаків 1925 та 1926 років народження, вивільнити людей із промисловості, сільського господарства, інших ланок суспільства, масово призвати на військову службу жінок. У наказі від 27 листопада 1943 р. А. Гітлер закликав будь-якими методами відновити бойову потужність військ на фронті, будь-якому спротиву покласти край найжорстокішими методами [714, с. 413–415]. Одним із заходів вирішення означеної проблеми були організаційно-штатні зміни.

Невирішеною залишалася проблема комплектування діючої армії особовим складом. Зокрема з листопада 1943 р. до лютого 1944 р. втрати особового складу на Східному фронті сягнули 646 тис. осіб. Для їх компенсації органи комплектування змогли подати лише 459,8 тис. осіб поповнення [714, с. 410]. Через брак людських і матеріальних ресурсів німецькому командуванню довелося формувати з розгромлених дивізій так звані дивізійні бойові групи. Дві або три дивізійні групи об'єднували у корпусну групу, яка за чисельністю та озброєнням у кращому разі відповідала піхотній дивізії нормальної організації.

У Вермахті з 1 листопада 1943 р. була проведена реорганізація піхотних дивізій. Їх чисельний склад скорочувався з 16 855 до 11 150 вояків, крім того, за штатом дозволялося утримувати до 2,5 тис. так званих хіві (добровільних помічників), переважно з-поміж радянських військовополонених. Після реорганізації піхотна дивізія мала три піхотних полки по два батальйони в кожному, артилерійський полк у складі чотирьох дивізіонів, протитанковий дивізіон, фузилерний (розвідувальний) батальйон, батальйон зв'язку, транспортний і запасний батальйони. Втрата найдосвідченіших військових кадрів, проведення тотальних мобілізацій

значно знизили боєздатність німецьких військ. Загальна чисельність дивізії в особовому складі скорочувалася, проте зростали її вогневі можливості. Кількість ручних кулеметів зростає з 495 до 700, дивізія отримала 32 од. 120-мм мінометів, 50 од. 88-мм протитанкових гармат та 14 гармат зенітної артилерії. Кількість польової артилерії залишилася незмінною – 54 стволи [42, арк. 217–230]. У цілому штатна чисельність піхотної дивізії скорочувалася на 5,7 тис. вояків, однак оснащеність озброєнням і технікою зростала. При цьому повною мірою провести реорганізацію не вдалося.

Директивою генерального штабу сухопутних сил Німеччини за №1/4430/43 від 24 вересня 1943 р. були визначені штати танкових і моторизованих дивізій. Танкова дивізія включала два моторизованих та один танковий полк двобатальйонного складу по чотири танкові роти в кожному. Танкова рота мала бути озброєна 22 танками типу Т-IV або Т-V. Таким чином, у танковому полку нараховувалося 178 танків. Ще 22 бойові машини призначалися на укомплектування розвідувального батальйону дивізії. Усього в дивізії мало бути 200 танків і 144 бронетранспортери [42, арк. 270–278].

Однак укомплектувати танкові дивізії за таким штатом можливості не було. Наприклад, танкові дивізії групи армій «Південь» (6–9, 13–14, 23–4, 25-та, «Велика Німеччина») на початок зимової кампанії мали по 30–60 танків. Кращий стан справ був у 1-й танковій дивізії, яка прибула на Східний фронт із Балкан, і танкових дивізіях СС «Адольф Гітлер», «Райх», «Мертва голова», у яких налічувалося по 100–150 танків [714, с. 412].

Саме труднощами, яких зазнавав противник, було умотивоване рішення радянського військово-політичного керівництва про початок стратегічного наступу на Правобережній Україні, фактично до завершення його підготовки. Наступ став несподіваним для ворога, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов і не дав йому часу для приведення своїх військ до ладу.

Все це визначало надзвичайну важливість майбутніх бойових дій та висувало особливу відповідальність за планування і проведення операцій, від результатів яких залежала доля не тільки України та інших країн Південно-Східної Європи, а й хід Другої світової війни у цілому.

Оперативно-стратегічна обстановка на південно-західному крилі радянсько-німецького фронту характеризувалася такими рисами. Радянські війська на території України захопили стратегічні плацдарми в районі Києва і Черкас, тобто охопили усе угруповання німецьких військ, задіяних на Правобережній Україні. Гітлерівці продовжили утримувати плацдарм на південь від Нікополя та Крим, проте вузьку прибережну смугу східної частини Керченського півострова захопили радянські війська в результаті Керченсько-Ельтигенської десантної операції.

На південь від Мозиря до гирла Дніпра проти військ 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів, а згодом і 2-го Білоруського фронту на 1400 кілометровій смузі [682, с. 536] оборонялися: частина сил 2-ї армії, що входила до складу групи армій «Центр», група армій «Південь» (4-та і 1-ша танкові, 8-ма і 6-та армії), частина групи армій «А» (3-тя румунська армія, 44-й окремий армійський корпус) та 4-й повітряний флот. Усього на цьому фронті противник мав 95–96 дивізій і бригад, зокрема 18 танкових і 4 моторизованих дивізії. У Криму проти частини сил 4-го Українського фронту й окремої Приморської армії оборонялася 17-та армія (10 дивізій і бригад), що входила до складу групи армій «А».

У цілому, за кількістю з'єднань Червона армія мала подвійну перевагу над противником, та, оскільки середня реальна чисельність радянської стрілецької дивізії була на третину меншою за піхотну дивізію противника, загальна перевага в живій силі оцінювалася приблизно в півтора рази. За кількістю танків радянський танковий (механізований) корпус приблизно дорівнював німецькій танковій дивізії. Серйозним ускладненням для противника було те, що між німецькими групами армій не було прямого залізничного зв'язку, крім об'їзного шляху через Ровно (тепер – Рівне),

Шепетівку, Проскурів (тепер – Хмельницький), Жмеринку, Одесу [828, с. 375].

У середній течії Дніпра гітлерівці втрималися в районі Канева. Цей район вклинювався в розташування радянських військ величезним виступом, вершина якого упиралася в Дніпро на ділянці до 40 км у районі Канева [617, с. 13–15]. Командування противника розраховувало відновити оборону на Дніпрі, використавши корсунь-шевченківський виступ для організації ударів по флангах військ 1-го і 2-го Українських фронтів. Прагнення Гітлера втримати позиції поблизу Дніпра пояснювалося передусім спробою приховати провал своїх стратегічних планів у війні на Східному фронті. Утримання цього плацдарму військово-політична верхівка Німеччини використовувала із пропагандистськими цілями. У Берліні продовжували заявляти, що солдати Райху і нині черпають воду з Дніпра. З радянського боку вживали відповідних заходів, щоб зробити канівський виступ приманкою, зокрема не вели активних бойових дій із ліквідації виступу. Колишні гітлерівські генерали доводили після війни, що утримання цього виступу було результатом військової неграмотності й тупої впертості Гітлера.

Нереалізовані у літньо-осінній кампанії 1943 р. задуми Ставки Верховного Головнокомандування щодо виходу Червоної армії на лінію Ровно – Проскурів – Могилів-Подільський – Південний Буг автоматично переносилися на зиму 1944 р. Слід підкреслити, що зимова кампанія 1944 р. починалася без будь-якої стратегічної паузи. У листопаді 1943 р. Й. Сталін у листі на ім'я президента США зазначав, що безперервна чотиримісячна літня кампанія переходить у зиму і військові операції продовжують розвиватися майже на всьому фронті [328, с. 108].

Планування та підготовка стратегічної наступальної операції радянських військ на Правобережній Україні. Планування і підготовка операцій зимової кампанії 1944 р. почалися з листопада 1943 р., тобто ще під час завершення попередньої. Координувати дії військ мали представники

Ставки ВГК: 1-го та 2-го Українських фронтів – маршал Радянського Союзу Г. Жуков; 3-го та 4-го Українських фронтів – маршал Радянського Союзу О. Василевський. Майбутні завдання стали предметом обговорення у Ставці Верховного Головнокомандування. Наступ Червоної армії через брак сил та засобів для його організації на всьому радянсько-німецькому фронті і для досягнення раптовості планувався у різний час на різних оперативно-стратегічних напрямках. Задуми проведення наступальних операцій неодноразово уточнювалися залежно від обстановки, яка складалася на певний час. Пізніше проведені у 1944 р. стратегічні операції радянських військ отримали назву «десяти сталінських ударів», або просто «десяти ударів» [449].

П'ять із десяти стратегічних наступальних операцій Червоної армії 1944 р. пов'язані із боротьбою за Україну [408]. Стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні визначалася головною у зимовій кампанії 1944 р. та планувалася другою за чергою. До неї залучалися всі чотири Українські фронти та 2-й Білоруський. Успішні бойові дії мали повернути важливі промислові та сільськогосподарські райони і відкрити шлях для наступу Червоної армії на Балкани і Польщу.

У разі сприятливого для радянської сторони перебігу подій мали розгорнутися наступальні дії на Півдні з опанування Одесою та Кримом – третій «сталінський удар», який мали здійснити війська 3-го і 4-го Українських фронтів та Окремої Приморської армії у взаємодії з Чорноморським флотом. Операції на півдні України розгорнулися наприкінці березня – у першій половині травня. Зауважимо, що планування операції зі здобуття Криму включало кілька періодів. Так, О. Василевський пропонував розпочати її з 14 січня 1944 р. [337, с. 308]. Однак у Ставці ВГК дійшли висновку, що вирішальним фактором початку наступальних дій у Криму мала стати можливість командування військ 4-го Українського фронту повністю зосередитися на південному напрямку. Спочатку відповідно до задуму потрібно було знищити 6-ту німецьку і 3-тю румунську армії, тому

Кримська операція кілька разів відтермінувалася у зв'язку з оперативною обстановкою, що складалася у ході проведення Нікопольсько-Криворізької, Березнегувато-Снігурівської та Одеської операцій або через несприятливі погодні умови.

Шостий «сталінський удар» завдали війська 1-го Українського фронту в липні – серпні у Західній Україні, у результаті якого розгромили групу армій «Північна Україна» і визволили Львів. Сьомий удар мали виконувати війська 2-го і 3-го Українських фронтів у серпні у районі Кишинів – Ясси. З ним пов'язували плани знищення групи армій «Південна Україна». Дев'ятий «сталінський удар» розгорнувся в Карпатах та на Балканах. Із завершенням вигнання гітлерівців та їх союзників з українських земель у їх сучасних межах пов'язане проведення Східно-Карпатської операції. Таким став для України 1944 р.

Виходячи з основного завдання, поставленого на 1944 р., – повне очищення всієї окупованої радянської території від німецьких військ – задум Ставки Верховного Головнокомандування у зимовій кампанії 1944 р. полягав у розгромі флангових стратегічних угруповань противника – групи армій «Північ» під Ленінградом і Новгородом та груп армій «Південь» і «А» на Правобережній Україні і в Криму. Планувався вихід радянських військ до передгір'їв Карпат, кордонів Польщі і Румунії.

Головного удару Ставка Верховного Головнокомандування вирішила завдати по основному угрупованню німецьких військ, яке діяло на Правобережній Україні. Стратегічна наступальна операція силами Ленінградського, Волховського і 2-го Прибалтійського фронтів з метою розгрому групи армій «Північ» мала допоміжне значення. У зимову кампанію передбачалося опанувати Кримом.

За задумом Ставки наступальні операції передбачалося проводити послідовно одна за одною, причому в кожній операції проривати оборону противника одночасно на кількох напрямках для роз'єднання військ противника, сковування маневру і сприяння знищенню їх частинами.

Одночасно в січні – березні 1944 р. війська Ленінградського, 1-го Прибалтійського, Західного і Білоруського фронтів мали обмеженими силами проводити наступальні операції в районі Пскова, Вітебська, Рогачова, Жлобина, у результаті яких передбачалося скувати німецькі війська, відвернути увагу гітлерівського командування й ускладнити йому маневр військами уздовж радянсько-німецького фронту, чим самим успішному розвитку операцій на Правобережній Україні.

Таким чином, стратегічний задум зимової кампанії 1944 р. передбачав проведення трьох наступальних операцій з рішучою стратегічною метою – розгром важливих стратегічних угруповань ворога і створення сприятливих умов для розгортання літньої кампанії в Білорусі, Західній Україні, Прибалтиці і на Балканах. Успішне виконання цих завдань створювало вигідне охоплююче становище військ Українських фронтів щодо групи армій «Центр».

Завдання головного удару по ворожому угрупованню на Правобережній Україні відповідало політичній і стратегічній обстановці, що склалася на початок 1944 р. У разі успіху Червона армія мала звільнити багато промислових і сільськогосподарських районів України та забезпечити вихід до кордонів союзників нацистської Німеччини.

Характеризуючи стратегічний план радянського командування, Дж. Фуллер писав, що з того часу його військова мета швидко розширилася: вони думали вже не тільки про розгром Німеччини, а й про завоювання Східної Європи, стратегічним ключем якої є Відень, а не Берлін. Саме тому радянське керівництво передовсім націлило свою зимову кампанію в південно-західному напрямку не тільки для того, щоб визволити Україну, а й щоб захопити трамплін, з якого можна було вторгнутися на Балкани і відкрити дорогу до Відня [828, с. 375].

Військово-політичне керівництво III Рейху також визначилося в зосередженні основних зусиль на південній ділянці фронту. У Берліні вважали, що Червона армія завдасть головного удару по північному флангу

групи армії «Південь» з району Києва, щоб вийти до Дністра і румунського кордону, та одночасно продовжуватиме наступ із району Дніпропетровська (тепер – Дніпро), в нижній течії Дніпра і в Криму [627, с. 57]. Разом з тим були сподівання на стратегічну паузу у веденні наступу радянських військ у колишніх масштабах [323, с. 107–108]. Противник усе ще вважав, що йому пощастить накопичити сили і потужними ударами скинути радянські війська з плацдармів на Дніпрі, зберегти багаті промислові і сільськогосподарські райони Правобережної України і підтримати зв'язок по суші з кримським угрупованням своїх військ. Гітлер удавався до будь-яких заходів, щоб зберегти Правобережну Україну, добре розуміючи, що її втрата розірве стратегічний фронт німецьких військ і поставить під загрозу участь у війні союзників Німеччини: Румунії, Угорщини, Болгарії, Словаччини. Стратегічний план противника полягав у наполегливій обороні на радянсько-німецькому фронті в очікуванні розколу серед держав антигітлерівської коаліції [449].

Для реалізації воєнно-політичних планів наприкінці 1943 р. в Україні були зосереджені найпотужніші угруповання військ: понад 4 млн військовослужбовців з обох сторін, 45 тис. гармат та мінометів, 4 тис. танків та майже 4 тис. літаків. Тривала підготовка однієї з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни.

Готуючи великі наступальні операції, Ставка ВГК посилила Українські фронти резервами, бойовою технікою і матеріально-технічними засобами. Наприклад, 1-й Український фронт у листопаді – грудні 1943 р. одержав дві загальновійськові, одну танкову армію і два окремих танкових корпуси. До початку наступу на Правобережній Україні на 1200-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. У середньому на одну стрілецьку дивізію припадало 8 км фронту. Війська 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів, залучені до операції, нараховували 2365 тис. солдатів та офіцерів, 28 840 гармат і мінометів, 2037 танків та САУ, 2367 літаків. У ході операції

війська постійно підсилювалися: з визволених територій мобілізовано 766 334 особи, крім того, спрямовано в частини 60 401 особу маршового поповнення (63 % від усього призову до радянських Збройних сил за I квартал 1944 р.). Водночас з промисловості та ремонтно-відновних підприємств надійшло 4655 танків та САУ (74,4% від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармат та мінометів (49,2%) [798, с. 623, 632].

Сили та засоби перерозподіляли також за рахунок стратегічних резервів та перегрупувань військ із інших стратегічних напрямів і театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-ма, 61-ша, 70-та армії, 2-га, 4-та і 6-та танкові армії (остання сформована в ході операції), 6-та повітряна армія (усього 6 танкових та 2 механізованих корпуси, 33 дивізії).

У Кримській операції передбачалося задіяти Окрему Приморську армію, 4-ту повітряну армію, Чорноморський флот та Азовську воєнну флотилію. На початок 1944 р. Чорноморський флот базувався у портах Кавказького узбережжя і разом із Азовською воєнною флотилією у бойовому складі мав 1 лінійний корабель, 4 крейсери, 6 ескадрених міноносців (у тому числі 3 у ремонті), 2 сторожових кораблі, 45 торпедних і 72 сторожових катери (з них 30 сторожових катерів у ремонті), 26 підводних човнів (з них у ремонті 13) та 8 тральщиків. Авіація Чорноморського флоту нараховувала 467 літаків. Через те, що німецько-румунські війська продовжували утримувати Крим з його військово-морськими базами, діяльність радянських військово-морських сил у Чорному морі була ускладнена і полягала у забезпеченні дій сухопутних військ на Керченському півострові, охороні своїх морських комунікацій та порушенні морських перевезень противника. Загальне співвідношення сил у Чорному морі було на користь радянського флоту, однак віддаленість військово-морських баз від основних районів дій значно ускладнювала його використання.

Радянським військам протистояла група армій «Південь» (командувач генерал-фельдмаршал Манштейн) і група армій «А» (командувач генерал-

фельдмаршал Клейст), усього 93 дивізії, у тому числі 18 танкових і 4 моторизовані, а також дві моторизовані бригади. Групи армій «Південь» і «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їх союзники мали 1760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків та штурмових гармат, 1460 літаків для дій в Україні [798, с. 623, 632]. Крім поточного поповнення діючих військ людьми, бойовою технікою й озброєнням, гітлерівське командування було змушене в січні – першій половині квітня підтягнути на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн.

Військово-морські сили Німеччини та Румунії на Чорному морі базувалися у портах Бургас, Варна, Констанца (головна база флоту), Одеса, Севастополь, Феодосія та інших. Усього противник мав 1 крейсер, 4 ескадрених міноносці, 3 міноносці, 10 канонірських човнів, 12 тральщиків, 12 підводних човнів, 20 торпедних катерів, 8 мінних загороджувачів, 52 судна протичовнової боротьби, 137 швидкісних десантних барж та інші плавзасоби. Авіація, яка підпорядковувалась військово-морському керівництву противника, нараховувала 531 літак. Дії ворожого флоту були спрямовані на забезпечення німецько-румунського кримського угруповання військ та боротьбу з радянськими десантами.

У ході планування операцій фронтів у межах стратегічної операції на Правобережній Україні Й. Сталін погодився на проведення операцій із оточення великих ворожих угруповань. Уже на кінець жовтня 1943 р. був сформований задум щодо можливого оточення значних сил противника завдяки з'єднанню 1-го та 2-го Українських фронтів у районі Христинівки або 2-го та 3-го Українських фронтів у районі Апостолового. Згодом пріоритетним було визнано перший варіант.

Спочатку Ставка ВГК вважала за необхідне зосередити основні зусилля на нікопольсько-криворізькому напрямку, щоб знищити противника у великому вигині Дніпра та ліквідувати його нікопольський плацдарм.

Загальний задум на першому етапі операції полягав у тому, що війська 1-го і 2-го Українських фронтів мали розгромити основні сили групи армій «Південь». При цьому 1-й Український фронт мав завдати головного удару на Вінницю, а допоміжні – на Ровно і Христинівку. 2-й Український фронт спрямовував свої головні сили на Кіровоград, Первомайськ, а частину сил – на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту для оточення та знищення ворожих сил у районі Канева, Умані, Сміли. 3-му і 4-му Українським фронтам було поставлене завдання спільними зусиллями розгромити 6-ту армію противника в районі Нікополя і Кривого Рогу. При цьому 3-й Український фронт мав завдати головного удару на Апостолове, а 4-й – діяти проти нікопольського плацдарму.

Однак на кінець року задум Ставки змінився у зв'язку з успішними діями 1-го Українського фронту: військам 1-го та 2-го Українських фронтів належало розгромити основні сили групи армій «Південь», оточивши угруповання противника у канівському виступі.

Оперативно-стратегічна обстановка на кінець 1943 року аналізувалася автором у низці публікацій [472; 477; 481; 486; 488; 489; 490; 491; 496; 520; 557; 569; 579].

2.2. Перший етап Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (24 грудня 1943 року – 16 січня 1944 року)

Грудневому наступу 1-го Українського фронту передувала оборонна операція. Із 13 листопада противник, зосередивши велике танкове угруповання, перейшов у контрнаступ. У ході запеклих боїв ворогу вдалося потіснити війська 60-ї і 38-ї армій, які змушені були залишити Житомир і відійти на лінію Черняхів – Брусилів – Фастів [169]. У грудні німці завдали удару на Малин, але значних успіхів не досягли. Радянські війська відійшли від Черняхова на лінію Коростень – Малин – Радомишль. Противник не зміг вийти до Києва, зазнавши величезних втрат у живій силі і техніці [149].

Ще 28 листопада, ухвалюючи директиву (№ 30254) на оборонну операцію 1-го Українського фронту, Ставка ВГК визначила завдання на підготовку наступальної операції з метою виходу на Південний Буг. Наступ потрібно було підготувати дуже ретельно. До складу фронту передбачалося передати 18-ту армію, перекинувши її з Північного Кавказу, та 1-шу танкову армію [337, с. 278]. У штабі фронту паралельно з організаційною роботою із проведення Київської оборонної операції відпрацьовували план наступальної операції. У документах оперативного управління штабу фронту її називали «грудневою наступальною операцією», план якої було подано на затвердження Й. Сталіну 1 грудня 1943 р. [144, арк. 69–76].

Задумом операції передбачалося завдати головного удару на Житомир, Брусилів, Козятин, а потім вести наступ на Жмеринку. Головне угруповання фронту – 1-ша гв., 18-та, 38-ма армії, 1-ша та 3-тя гв. танкові армії – мали вийти на рубіж Любар – Вінниця – Липовець [143].

Справа від головного угруповання мали наступати 60-та та 13-та армії. 60-та армія, з доданим їй 4-м гв. танковим корпусом спрямовувалася на Радомишль і мала вийти на рубіж р. Случ від Рогачева до Любара. 13-й армії мав бути доданий 1-й гв. кавалерійський та 25-й танковий корпус. Армія спрямовувалася на Коростень, Новоград-Волинський [150].

Для оточення великого угруповання німецьких військ на канівському виступі була призначена 40-ва армія з 5-м гв. танковим корпусом та 1-ю чехословацькою бригадою. Їм належало визволити Білу Церкву, розвивати удар на Христинівку, де з'єднатися з військами 2-го Українського фронту (Додаток 3.1).

У складі фронту в операції брала участь 2-га повітряна армія.

До початку **Житомирсько-Бердичівської операції** 1-й Український фронт був найпотужнішим оперативно-стратегічним угрупованням Червоної армії, до складу якого входили 6 загальновійськових, 2 танкові та 1 повітряна армії, які нараховували 63 стрілецьких, 3 кавалерійських дивізії, 2 польових укріплених райони, піхотну бригаду (чехословацьку), 6 танкових і

2 механізованих корпуси, 5 окремих танкових бригад. Частина цих військ перебувала на доукомплектуванні та відпочинку. У резерві фронту перебували: 18-та армія у районі Бородянки, Гостомеля; 3-тя гв. танкова армія – Бишева, Чорногородки; 1-ша танкова армія – Святошина, Тарасівки, Жулян; 5-й гв. танковий корпус – Тетеріва, Пісківки; 4-й гв. танковий корпус – Малина, Городища; 1-й гв. кавалерійський корпус – Зауряддя, Вирви.

Оперативну директиву на наступальну операцію військам фронту за №0066/оп затвердив заступник Верховного Головнокомандувача Г. Жуков 16 грудня. Директивою було визначено підготуватися до наступу на 21 грудня. Найближчим завданням був вихід протягом шести діб на рубіж Андрушівка – Попільня, а далі – розвиток успіху на Бердичів [143, арк. 1–14]. Планові та директивні документи на армійські операції були подані до штабу фронту на погодження та затвердження до 20 грудня [143, арк. 15–110]. Через брак канцелярських матеріалів деякі армії відпрацьовували оперативні документи на аркушах, нарізаних із трофейних німецьких карт.

Військам фронту протистояла 4-та танкова армія групи армій «Південь» у складі корпусної групи «Ц», 59, 13, 42 і 7-го армійських корпусів, 48-го та 24-го танкових корпусів, танкових дивізій СС «Адольф Гітлер» та «Рейх», 27-ї танково-гренадерської бригади СС «Лангемарк», разом – до 30 розрахункових дивізій. З повітря дії військ противника підтримувала частина сил 4-го повітряного флоту.

Співвідношення сил та засобів до початку операції (за радянськими статистичними даними) наведено у табл. 2.1. Порівняння сил сторін демонструє явну перевагу радянських військ у людях та артилерії і майже рівний баланс сил за танками та бойовими літаками.

Таблиця 2.1

Співвідношення сил та засобів до початку

Житомирсько-Бердичівської наступальної операції [904, с. 106]

Сили та засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Особовий склад.	831 000	574 000	1,4:1

Гармати і міномети (без 50-мм)	12 914 (у тому числі 297 установок гвардійських мінометних частин і 1 230 зенітних гармат)	6960	1,8:1
Танки і САУ	1125 (у тому числі 387 САУ)	1200	1:1
Бойові літаки	529	500	1:1

У грудні німці рвалися до Києва, прагнучи відбити столицю України та відновити втрачені позиції по Дніпру. Війська 1-го Українського фронту проводили Київську оборонну операцію, у жорстоких боях знекровлюючи німецькі ударні угруповання. Весь цей час радянські війська готувалися до наступальної операції. Підготовка супроводжувалася комплексом заходів із дезінформування противника. Наприклад, для введення його в оману імітували зосередження великих сил піхоти, танків та артилерії на коростенському напрямку та букринському плацдармі. Разом з тим війська ударного угруповання інтенсивно поповнювали людьми, озброєнням і технікою, накопичували запаси матеріально-технічних ресурсів. Зокрема, 1-ша танкова армія (11-й гв. танковий корпус, 8-й гв. механізований корпус, 64-та гв. окрема танкова бригада) вже 20 грудня була укомплектована бойовою технікою на 97%, мала 487 танків і 32 САУ та очікувала прибуття 31-го танкового корпусу з резерву Ставки (прибув лише 15 січня 1944 р.) [143, арк. 64]. 3-тя гв. танкова армія (6-й та 7-й гв. танкові, 9-й механізований корпуси, 91-ша окрема танкова бригада) мала на озброєнні 315 танків та 104 САУ [262, арк. 63].

Початок радянського наступу напередодні католицького Різдва був обраний дуже вдало: наступальні можливості ворожого угруповання вичерпалися, німці на багатьох ділянках фронту почали переходити до оборони. Наступальна операція радянських військ стала несподіванкою для командування Вермахту. Раптовість удару сприяла його успіху. Так, Е. Манштейн пригадує, що у цей час фельдмаршал був у частинах 20-ї танкової дивізії, де збирався відзначати Різдво. Несподіванкою для нього стала поява на фронті 18-ї армії, шести нових танкових та механізованих корпусів [693, с. 501].

1-й Український фронт 24 грудня 1943 р. завдавав головного удару на напрямку Вінниці, трохи пізніше допоміжні – на Ровно і Христинівку. Пізніше в історіографії ця операція 1-го Українського фронту отримала назву Житомирсько-Бердичівської (24 грудня 1943 – 14 січня 1944).

Наступ головного ударного угруповання фронту розпочався 24 грудня після 50-хвилинної артилерійської підготовки. Про початок операції радянських військ згодом у своїх спогадах генерал Меллентін писав, що напередодні Різдва 1943 р. становище групи армій «Південь» знову стало критичним. 24-й танковий корпус зазнав важкої поразки, радянські війська прорвалися в районі Брусилова і розгортали прорив. Танкові дивізії 24-го корпусу (8-ма, 19-та і дивізія СС «Райх») було передано в розпорядження генерала Меллентіна, однак ніхто не мав і гадки, де вони перебувають і яких втрат зазнали. Виконання завдання ускладнювалося ще й тим, що в Житомирі, де скупчилася величезна кількість військ, панував панічний настрій. Місто було схоже на справжній капкан. Через деякий час штабу корпусу вдалося встановити радіозв'язок з 19-ю танковою дивізією і передати наказ прориватися в район на південь від Житомира. Із 19-ї дивізії прийняли радіограму, у якій зазначалося, що вона атакована 30 танками противника, пального немає [700, с. 224].

Танкові армії вводилися у прорив у перший день наступу: 3-тя гв. танкова армія – трьома корпусами у два ешелони у смузі 18-ї армії, 1-ша танкова армія – двома корпусами в один ешелон у смузі 38-ї армії. Головні сили 1-ї танкової армії, розпочавши висування об 11.30, вже через годину наздогнали наступаючу піхоту за 1–1,5 км за переднім краєм оборони противника і до кінця дня здолали тактичну глибину оборони німців – до 20 км. Наступного дня танкові та механізовані бригади армії просунулися ще на 30 км та вийшли на оперативний простір. У бойових документах операція 1-ї танкової армії названа Козятинсько-Жмеринською [248, арк. 1–28].

Наступ 3-ї гв. танкової армії розпочався так само вдало, проте, у наступні дні через стійкий опір противника значно сповільнився: 26 та

27 грудня бригади армії долали лише до 15 км ворожої оборони щодня, а наступної доби – усього 5–10 км. У ніч на 28 грудня радянські танки увірвалися в Коростишів. Того ж дня частини 1-ї танкової армії визволили Козятин [906, с. 101–102, 127].

У цілому наступ головного угруповання 1-го Українського фронту розвивався успішно: 25 грудня до наступальних дій долучилися війська 40-ї армії, а наступного дня – армії правого крила фронту. До кінця 29 грудня наступ розгорнувся на фронті до 300 км та до 100 км вглиб ворожої оборони [584, с. 42]. Всі армії вклинилися в оборону ворога значно далі, ніж передбачалося планом операції. Так, війська 38-ї армії вже на третій день операції здолали рубіж, на який мали вийти через шість діб наступу, а 28 грудня віддалилися від нього на 30–40 км [710, с. 206]. Було майже повністю відновлене становище, яке війська фронту займали в листопаді 1943 року в результаті Київської наступальної операції. Бойові дії тривали на підступах до Житомира, Бердичева, Білої Церкви. В обороні німців на північ від Житомира та схід від Козятина утворилися великі розриви. Отже, німецька 4-та танкова армія виявилася розчленованою на три частини.

Тільки впевнившись в успіху дій 1-го Українського фронту, Ставка ВГК вирішила розширити межі операції введенням у дію 2-го Українського фронту. На виконання вимог директиви Ставки ВГК № 30272 від 29 грудня 1943 р. [337, с. 286] війська фронту мали завдати головного удару на Кіровоград, Новоукраїнку, Первомайськ, частиною сил – на Шполу, Христинівку назустріч військам 1-го Українського фронту з метою оточення та знищення ворожих військ у районі Канева, Умані, Сміли [798, с. 632–633]. Січнева операція 2-го Українського фронту в історіографії отримала назву **Кіровоградської (5–16 січня 1944)**.

На кінець грудня 1943 р. війська 2-го Українського фронту включали 52-гу, 4-ту гв., 53-тю, 5-ту і 7-му гв., 57-му та 37-му (з 14 січня 1944 р. передана до складу 3-го Українського фронту) загальновійськовій армії, 5-ту гв. танкову та 5-ту повітряну армії [172]. У військах фронту нараховувалося

594 700 осіб, 265 танків, 127 САУ, 7913 гармат і мінометів, 500 літаків [904, с. 109]. Успіху операції мали сприяти 2 з'єднання, 36 партизанських загонів та 41 підпільно-диверсійна група, які діяли у ворожому тилу [647, с. 197].

Протистояли 2-му Українському фронту 8-ма та частина сил 6-ї німецьких армій у складі 22 дивізій, серед яких були п'ять танкових і дві моторизованих. Ще в ході грудневого наступу 1943 р. війська 2-го Українського фронту прорвали укріплену смугу противника по р. Інгулець та наблизилися до Кіровограда. Проте з ходу захопити місто не вдалося. Противник, намагаючись утримати цей важливий вузол залізничних і шосейних доріг та промисловий центр Правобережної України, додавав на кіровоградський напрямок значні піхотні й танкові резерви. Надалі, зустрічаючи зростаючий опір Вермахту, війська фронту у другій половині грудня призупинили наступ і закріпилися на досягнутих рубежах. В останніх числах грудня німці спробували завдати удару проти центру 2-го Українського фронту на напрямку Знам'янки, проте результатів не досягли і їх наступ закінчився лише незначними тактичними успіхами.

Відбиваючи контратаки ворога, війська фронту з кінця грудня розпочали підготовку операції із захоплення Кіровограда і знищення кіровоградського угруповання німецьких військ. Виконання операції покладалося на 53-тю, 5-ту і 7-му гв. армії, фронт яких до цього часу проходив по рубежу Красносілля, Ясинове, Кучерівка, Коханівка, Зарудний Байрак, Митрофанівка, Будьонівка, Богданівка, Сотнинський.

Перед їх фронтом діяли 2-га авіапольова, 320-та, 167-ма, 367-ма піхотні, 10-та моторизована, 3, 11 і 14-та танкові дивізії німців, в армійському резерві противника перебували 13-та танкова, 293-тя, 39-та і 332-га піхотні дивізії. Крім цього, в ході операції противник підтягнув і ввів у бій танкову дивізію «Велика Німеччина», перекинувши її зі смуги 3-го Українського фронту, а також 282-гу піхотну дивізію, що діяла раніше проти 4-ї гв. армії, та з резерву – 13-ту танкову і 293-ю піхотну дивізії

[646, с. 83–93]. Німецьке угруповання у смузі 2-го Українського фронту у своєму складі нараховувало 420 тис. осіб, 520 танків і штурмових гармат, понад 5 тис. гармат і мінометів, близько 500 літаків [904, с. 109].

У цілому оборона німців, побудована на системі споруд польового типу, була недостатньо глибокою, і на кількох ділянках її займали пошарпані з'єднання, які оборонялися на широкому фронті. Основу оборони становили вогонь піхотної зброї, контратаки піхоти з танками, а також масований вогонь артилерії, яким німці маневрували досить уміло. Кіровоград як опорний пункт був сильно укріпленим. Для оборони обладнали великі кам'яні будівлі й групи будинків, а також замінували підступи до міста і найважливіші об'єкти усередині міста (мости, великі будівлі, аеродром). Німці широко застосовували дротяні та мінні загородження.

Загальний задум наступальної операції 2-го Українського фронту полягав у тому, щоб діями ударних угруповань прорвати німецьку оборону на північ та південь від Кіровограда, оточити і знищити кіровоградське угруповання противника, далі наступати на Первомайськ і вийти на рубіж р. Південний Буг. Удар назустріч військам 1-го Українського фронту на правому крилі мали завдавати 52-га та 4-га гв. армії.

Плани армійських операцій зі здобуття Кіровограда були такими: 53-тя армія з 5-м гв. механізованим корпусом у взаємодії з 5-ю гв. армією мали прорвати оборону противника на ділянці Кучерівка, Коханівка, розвивати наступ на Володимирівку, перерізавши шляхи відходу противника на північний захід.

5-та гв. армія з 7-м механізованим корпусом, зосередивши сили на вузькому фронті, мали завдати головного удару п'ятьма стрілецькими дивізіями на ділянці Коханівка, Суботці на загальному напрямку на Грузне в обхід Кіровограда з північного заходу, а під кінець другого дня операції здобути Кіровоград і вийти на рубіж Осикувате – Обознівка – Лелеківка – Нова-Павлівка.

7-ма гв. армія у тісній взаємодії з 5-ю гв. танковою армією мала завдати головного удару своїм правим крилом (шістьма стрілецькими дивізіями) на загальному напрямку на Покровське в обхід Кіровограда з південного заходу. Під кінець другого дня операції у взаємодії зі з'єднаннями 5-ї гв. армії 7-ма гв. армія мала здобути Кіровоград і вийти на рубіж Черняхівка – Ворошилівка – Інгуло-Кам'янка [178].

Слід зазначити, що за задумом командувача фронту головну роль у цій операції мали виконувати танкові війська [658, с. 89–90].

Усі заходи щодо зосередження і перегрупування військ проводилися з 29 грудня 1943 р. із дотриманням суворої таємниці. Розпорядження командувачі армій віддавали усно або через офіцерів зв'язку; будь-які переговори по апаратах, пов'язані з операцією, в армії і нижчих інстанціях, були категорично заборонені, радіостанції працювали тільки на прийом. Виконання усіх заходів маскування забезпечило приховане зосередження з'єднань на напрямку головного удару, у результаті чого була досягнута і раптовість наступу.

Внаслідок перегрупування сил на ділянці армій, що наступали на фронті 80 км (близько третини протяжності всього фронту), було зосереджено понад 50% стрілецьких дивізій, 100% механізованих і танкових корпусів та близько 60 % артилерії, що забезпечувало перевагу над силами противника.

В останніх числах грудня Ставка ВГК уточнила завдання на участь у стратегічній наступальній операції на Правобережжі не тільки 2-му, а й 3-му та 4-му Українським фронтам (Директива № 30273 від 30 грудня 1943 р., надіслана о 1 год 30 хв) [337, с. 287]. Уточнення ґрунтувалися на висновках з оцінювання обстановки, які доповів з місця представник Ставки О. Василевський. На думку маршала, в умовах успішного розвитку наступу 1-го та 2-го Українських фронтів німці мали залишити територію у запорізькому вигині Дніпра та нікопольський плацдарм на лівому березі річки. Про масовий відхід німецьких та румунських військ від лінії фронту у

смузі 3-го Українського фронту доповідала розвідка [98, арк. 84]. Логічним було міркування про те, що противник мав відійти до рубежу р. Південний Буг, вирівняти та значно скоротити фронт оборони, а вивільнені війська, передусім танкові дивізії, перекинути для посилення вінницького та первомайського напрямків. У зв'язку з цим пропонувалося негайно розпочати активні наступальні дії Українських фронтів південного крила [425, с. 355–356].

У цей же час так само оцінював ситуацію і такі ж пропозиції висував командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Е. Манштейн, вимагаючи негайно, поки не розпочався радянський наступ на півдні, відвести 6-ту і 8-му армії на рубіж Південного Бугу для скорочення фронту оборони з 900 км до 450 км. Крім того, фельдмаршал наполягав на негайній евакуації 17-ї армії з Криму на материк. Вивільнені сили мали бути використані на північній ділянці групи армій «Південь». Однак А. Гітлер категорично відмовився від здійснення таких намірів, лише погодився на схвалення наказів групи армій від 29 грудня про передислокацію штабу 1-ї танкової армії та перекидання з дніпровського вигину 3-го танкового корпусу (6, 16, 17-ї танкових та 101-ї легкої єгерської дивізії) під Бердичів [693, с. 503–511].

Сприймавши перегрупування німецьких військ, зокрема 1-ї танкової армії та декількох дивізій, за відхід із запорізького виступу, Й. Сталін наказав 3-му Українському фронту використати успіх Червоної армії на вінницькому напрямку, розгорнути наступальні дії на Апостолове, Новий Буг та висунутися на рубіж р. Південний Буг. Одночасно війська 4-го Українського фронту мали ліквідувати нікопольський плацдарм противника та після зняття загрози удару з тилу з цього плацдарму силами двох армій розпочати наступ на Крим і захопити його разом з Окремою Приморською армією у взаємодії з Чорноморським флотом. Інші три армії фронту мали завдати удару з рубежу Каховка – Цюрупинськ на напрямку на Березнегувате, Новий Буг назустріч вістрю удару 3-го Українського фронту. В оточення мали потрапити німецькі

війська в районі Кривого Рогу, Апостолового. План дій фронтів мав бути поданий на затвердження до Москви не пізніше 1 січня. Вимоги директиви Ставки відрізнялися від пропозицій, поданих командувачами фронтів Р. Малиновським, Ф. Толбухіним та підтриманих начальником Генерального штабу О. Василевським. Від наступу на Миколаїв довелося тимчасово відмовитися. Ставка прагнула і тут, як на інших напрямках, передусім оточити криворізьке угруповання противника [425, с. 356–357]. Відмовлено було у проханні посилити 4-й Український фронт 69-ю армією, яка перебувала поряд, проте залишалася у резерві Ставки. Натомість зі складу фронту виводився 5-й гв. кавалерійський корпус та передавався до складу 2-го Українського фронту, залишати його танкові та самохідні полки на місці було категорично заборонено [337, с. 287].

План операцій 4-го Українського фронту був поданий на затвердження до Ставки 1 січня 1944 р. У документі зазначалося, що 3-тя гв., 5-та ударна та 28-ма армії з 31 грудня вже розпочали операції із ліквідації нікопольського плацдарму противника. Планом передбачалося створити два фронтових угруповання – південне та північне – і не пізніше 14 січня провести Кримську наступальну операцію, складовою якої мала стати Севастопольська операція. Північна операція мала розпочатися відразу після вступу радянських військ на простори Криму та передбачала форсування Дніпра, захоплення плацдармів, розвиток наступу та спільно з 2-м і 3-м Українськими фронтами оточення й розгром противника між Дніпром і Бугом. Командування фронту звертало увагу керівництва на слабкість двох механізованих і танкового корпусів зі складу фронту, наявність лише трьох артилерійських дивізій, брак матеріальних ресурсів та клопотало про вирішення цих проблем [338, с. 307–311].

Згадані директиви та плани лишилися на папері. Розрахунок на відхід німців у смугі 3-го та 4-го Українських фронтів не виправдався. Обіцяні танки, артилерія, пальне, боєприпаси в необхідних обсягах до фронтів так і не надійшли.

Проте фронтові наступальні операції на Півдні відбулися одночасно з Житомирсько-Бердичівською та Кіровоградською операціями. Спільна операція 3-го та 4-го Українських фронтів проти 6-ї німецької армії, хоч і недостатньо підготовлена, розпочалася 10 січня. Військам фронтів бракувало танків, боєприпасів, пального, інших матеріально-технічних ресурсів. Операція не дала очікуваних результатів. У радянській історіографії **січневі операції 3-го та 4-го Українських фронтів** не висвітлюються. Однак архівні документи свідчать про активні дії військ цих фронтів [206; 207; 208; 214]. Американський військовий історик, дослідник радянського воєнного мистецтва Девід Гланц такі операції називає «забутими». А. Е. Манштейн пригадував, що весь січень радянські війська наступали проти 6-ї та 8-ї армій, які обороняли Дніпровську дугу [693, с. 511–512].

Аналіз вітчизняної літератури про боротьбу за нікопольський плацдарм взимку 1944 р. засвідчив наявність доволі детальної історіографії бойових дій у Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції, однак автори рідко звертаються до подій, які їй передували. В історичній літературі, як правило, розглядають проблематику, пов'язану з операціями фронтового рівня, лише зрідка науковці висвітлюють підготовку та проведення армійських операцій. У цьому дослідженні зроблено спробу на підставі нових архівних документів висвітлити саме цю грань збройного протистояння на радянсько-німецькому фронті.

У результаті літньо-осіннього наступу війська Південного фронту (з 20 жовтня перейменованого на 4-й Український фронт) очистили майже всю Північну Таврію і блокували з суші угруповання противника у Криму. Тільки в районі Нікополя ворог утримав невеликий плацдарм на лівому березі Дніпра. Виняткова напруженість боїв у пониззі Дніпра пояснюється прагненням противника залишити собі залізничний і марганцевий басейни у районі Кривого Рогу і Нікополя. Для захисників нікопольського плацдарму А. Гітлер встановив подвійний оклад, обіцяв нагороди, відпустки та водночас вимагав будь-якою ціною утримати плацдарм, багатий марганцем, що мав

велике значення для військового виробництва. Гітлерівці всіляко затягували війну.

Німецьке командування, утримуючи плацдарм шириною 120 і глибиною 30 км, всіляко зміцнювало оборонні позиції. Перший оборонний рубіж ворога мав три ряди траншей і окопів, оточених дротяними загорожами та мінними полями. Усі висоти і населені пункти були зміцнені і перетворені ворогом у сильні опорні пункти, у глибині готувалися проміжні рубежі оборони. У районі Кривого Рогу і Нікополя ворог мав 6-ту німецьку армію (командувач генерал-полковник К. Холідт) у складі 20 дивізій, у тому числі три танкових, одну моторизовану, велику кількість артилерійських, танкових, інженерних та інших частин і підрозділів. Із загальної чисельності військ сім дивізій перебували на нікопольському плацдармі [195].

Усе це визначило затяжний характер боротьби за Нікопольський плацдарм взимку 1944 р. і досить невеликий розмах операцій 3-ї гв., 5-ї ударної та 28-ї армій 4-го Українського фронту [193].

Зокрема 28-ма армія за два місяці провела п'ять наступальних армійських операцій для ліквідації нікопольського плацдарму ворога. Їх опис залишився у матеріалах справи з вивчення досвіду війни [185, арк. 12–37].

Перша операція тривала 20–23 листопада 1943 р. У бойовому складі армії перебували 9-й СК (61, 230, 301, 320 сд), 10-й гв. СК (108 і 109 гв., 77 сд), два окремих танкових полки (38-й і 40-й гв.) і 30-й окремий дивізіон бронепотягів, три артилерійських полки армійського підпорядкування, 133-й гв. мінометний полк «Катюш» та зенітний полк. Операція розвивалася невдало. Стомлені тривалим попереднім наступом радянські війська не змогли здолати навіть смуги забезпечення першого рубежу німецької оборони. Зазнавши втрат у 2657 осіб, дивізії повернулися у вихідне положення.

Друга операція відбувалася 25–28 листопада 1943 р. Склад армії поповнився 19-м танковим корпусом. Хоча частини корпусу розтягнулися на марші, у район бойового призначення прибули не в повному складі, проте,

введення в операцію танків забезпечило певний успіх. Радянська піхота за підтримки танків здолала смугу забезпечення оборони противника та зав'язала бої за висоти 89,1 та 80,9. Втрати за 4 дні боїв сягнули 3042 особи та 77 танків і САУ. Наступальні дії тривали аж до другої половини грудня. За цей час стрілецькі роти поповнилися особовим складом, відмобілізованим зі звільнених територій.

Третя операція датується 19–22 грудня 1943 р. Операція розпочалася з артилерійської підготовки о 9.30 19 грудня. Стрілецькі дивізії за підтримки танків захопили передній край німецької оборони та здобули висоту 89,1. Станом на 22 грудня радянські війська зазнали втрат у 3995 осіб і 12 танків. 23 грудня німці розпочали контрнаступ. До 25 грудня воякам Вермахту вдалося відбити висоту 89,1 та відновити становище по передньому краю. З 25 до 28 грудня частини 28-ї армії перебували в розгорнутих бойових порядках та в готовності до проведення нової наступальної операції. Підрозділи на вихідних позиціях зазнавали постійних втрат від вогню артилерії та стрілецької зброї противника. Протягом трьох днів армія за відсутності активних бойових дій втратила 1014 особи, а 28 грудня наступ відклали на невизначений термін.

Перед четвертою операцією (31 грудня 1943 р. – 2 січня 1944 р.) армія перегрупувалася. У її бойовому складі перебували: 9-й ск (230, 301 сд), 10-й гв. ск (24 і 109 гв., 61, 77 сд), 320-та сд в армійському резерві, два окремих танкових полки (34-й і 40-й гв.), дві артилерійські бригади, п'ять артилерійських полків, два гв. мінометних полки «Катюш» та зенітний полк. Проте наступ здійснювався на тих же ділянках, що й попередні, після артилерійської підготовки, яка розпочалася о 10 год. З'єднання армії втратили 2259 осіб, 2 танки та 2 САУ. Зрештою цей наступ успіху не мав.

До початку п'ятої операції (13–16 січня 1944 р.) у дивізіях залишалося по 4000–4500 осіб. Полки двобатальйонного складу мали по 40–50 активних багнетів у ротах. Смуга наступу дивізіям призначалася не більше 1,5–2 км. У ході наступу війська втратили 4180 осіб та успіху не досягли.

Причини невиконання бойових завдань арміями 4-го Українського фронту аналізували різні комісії, втім основні з них були очевидними. Низьку забезпеченість військ усім необхідним яскраво демонструє акт по 61-й стрілецькій дивізії від 11 січня 1944 р. У стрілецьких ротах залишалося по 30–40 бійців. Людей виснажувало постійне напруження, адже німецькі окопи були розташовані на відстані 150–250 м. До автоматів видали по одному диску, а стрічок на кулемети зовсім не було. Через відсутність акумуляторів та батарей до телефонних апаратів і радіостанцій не вдалося налагодити ефективний зв'язок. Багато червоноармійців не мали одягу і ходили в шинелях поперх білизни, у чоботах на босу ногу через нестачу онуч [224, арк. 13–15].

На початку нового 1944 р. основні події на території України відбувалися в районі Житомира, де розгортався наступ головного угруповання військ 1-го Українського фронту. Прагнучи стабілізувати обстановку і втримати важливий вузол комунікацій – Житомир, Е. Манштейн зосередив тут 7-му танкову дивізію, частину сил танкової дивізії «Адольф Гітлер», 68-му, 208-му, 340-ву піхотні та 213-ту охоронну дивізії [584, с. 42–43]. Проте М. Ватутін вирішив охопити місто з півночі та півдня з одночасним ударом з фронту стрілецькими дивізіями 1-ї гв. армії. Виконуючи вимоги командувача фронту, 60-та армія 30 грудня перерізала автомобільну та залізничну магістраль Житомир – Новоград-Волинський, а 4-й гв. танковий корпус, який діяв у її порядках, прорвався далі, зайнявши селище Висока Піч і перехопивши шосе, що вело з Житомира на захід. Того ж дня з'єднання 18-ї і 3-ї гв. танкової армій обійшли місто з півдня й перерізали дорогу на Бердичів. Рятуючись від неминучого повного оточення та знищення, німецькі війська 31 грудня залишили Житомир у відійшли на південно-західному напрямку.

Того ж дня підрозділи 44-ї гв. танкової бригади увірвалися у Бердичів, проте, були відрізані противником від головних сил. П'ять днів танкісти билися в умовах оточення до підходу з'єднань 18-ї та 38-ї армій, які 5 січня

нарешті захопили місто. Перед тим на півночі радянські війська вибили ворога з Новоград-Волинського, а на півдні – з Білої Церкви (3 і 4 січня відповідно). 38-ма армія 1-го Українського фронту до 6 січня здобула район Липовець, Іллінці, Жашків. Між Козятином і Білою Церквою утворився 100-кілометровий пролом в оперативному шикуванні німецької 4-ї танкової армії, куди було спрямовано вістря наступу 1-ї танкової, 38-ї та 40-ї армій, які прагнули прорватися до Південного Бугу та Умані.

3-тя гв. танкова армія, яка наступала на Хмільник, за 16 діб безперервних боїв зазнала значних втрат – 752 танки та САУ [408, с. 155]. На 8 січня боєздатними залишалися 59 танків та 26 САУ. Армія була зупинена на оборонних рубежах 208-ї та 340-ї піхотних дивізій Вермахту. Гвардійці-танкісти відчували на собі дію нових засобів противника – протитанкових кумулятивних мін «Панцер – Шрек» [393, с. 149–150].

Одночасно з розвитком зимового наступу військ Червоної армії на Житомир, Вінницю, Умань та Звенигородку в першій половині січня 1944 р. розгорнулася наступальна операція 2-го Українського фронту. Відповідно до загального плану стратегічної операції радянських військ на Правобережній Україні цей фронт мав розгромити німецьке угруповання в районі Кіровограда та, розвинувши наступ, вийти на рубіж Південного Бугу. Частина його сил спрямовувалася назустріч військам 1-го Українського фронту, щоб з'єднатися в районі Умані та замкнути кільце навколо канівського угруповання противника.

Згідно з задумом командувача 2-го Українського фронту місто Кіровоград мало бути визволене в результаті охоплення з півночі та півдня. На північному напрямку ударне угруповання формували 53-тя і 5-та гв. армії. Головне ударне угруповання було створене на південному напрямку у смузі 7-ї гв. армії, де передбачалося ввести у прорив 5-ту гв. танкову армію. 2 січня І. Конєв ухвалив наказ № 008/оп, у якому військам фронту було запропоновано:

1. Вихідне становище передовими батальйонами й артилерією зайняти в ніч з 3 на 4 січня, провести самообкопування піхоти, встановити зв'язок та організувати спостережні пункти. З 4 на 5 січня повністю зайняти вихідне положення усім бойовим порядком.

2. День 4 січня повністю використати для відпрацювання питань взаємодії у ланках рота – батарея, батальйон – артдивізіон. Відпрацювати на місцевості напрямки й об'єкти атаки, взаємодію із сусідами, визначити характер оборони противника і його укріплень.

3. Провести спільну розвідку для остаточного уточнення переднього краю, системи вогню противника і характеру інженерних укріплень [175, арк. 11].

У ніч на 4 і 5 січня проводили розвідку боєм для уточнення переднього краю оборони противника та розташування його вогневих засобів.

О 8 год 10 хв 5 січня був проведений масований вогневий наліт артилерії з бойових порядків піхоти артилерійськими і мінометними батареями на глибину до 6 км. Артилерійська підготовка, що тривала 50 хв, закінчилася потужним 5-хвилинним вогневим нальотом усієї артилерії по передньому краю оборони противника і залпом установок військових мінометів. О 9 год піхота перейшла в атаку. Авіація через погані метеорологічні умови бойової роботи не вела.

Дії правого флангу ударного угруповання розвивалися успішно. На кінець першого дня наступу 53-тя і 5-та гв. армії прорвали оборону противника на фронті 24 км і проникли в її глибину на відстань від 4 до 24 км. Інакше розвивався наступ на фронті 7-ї гв. армії. Тут загальновійськові з'єднання не змогли прорвати оборону противника на достатню глибину. Командувач фронту ухвалив складне рішення – ввести в бій 18-й і 29-й танкові корпуси 5-ї гв. танкової армії, хоча виконання армією таких завдань не було передбачене. Проте навіть за допомогою танкістів війська на південь від Кіровограда не виконали завдання першого дня, тому І. Конєв вирішив основні зусилля перекинути на північ від міста. Для розвитку успіху було

перегрупувано 8-й механізований корпус 5-ї гв. танкової армії. Проте П. Ротмістров, який командував цією армією, відверто негативно оцінив це рішення, про що доповів Г. Жукову [774, с. 168–171]. У танкової армії в розпалі бойових дій забирали другий ешелон, втрачався час на перегрупування механізованого корпусу у відповідальний момент операції. Внаслідок цього бригади 8-го механізованого корпусу змогли вступити в бій тільки наприкінці дня 7 січня, коли доля боїв за Кіровоград уже була практично вирішена.

Війська центру фронту продовжували наступ 6 січня. Надзвичайно сильний опір німці чинили перед фронтом 53-ї та 5-ї гв. армій, де діяло понад 120 танків. Відбиваючи контратаки противника і долаючи його опір, війська ударного угруповання центру до кінця дня 6 січня розширили прорив по фронту на 70 км і в глибину на напрямку 7-ї гв. армії на понад 20 км. Танкові корпуси 5-ї гв. танкової армії до 14 год 6 січня подолали другий оборонний рубіж противника по р. Аджамка із сильними протитанковими ділянками, насиченими великою кількістю гармат різного калібру.

29-й танковий корпус у ніч на 7 січня вийшов до південно-східної околиці Кіровограда (Кушівки). Слідом за танками у південну частину міста увірвалися передові підрозділи 9-ї гв. повітрянодесантної дивізії 5-ї гв. армії. Тієї ж ночі до околиці міста підійшли частини 33-го стрілецького корпусу 7-ї гв. армії. До 9 год 7 січня механізований корпус, доданий 5-й гв. армії, прорвався на південний схід і перерізав передовими підрозділами залізницю і шосейну дорогу Кіровоград – Новоукраїнка поблизу Лелеківки. Авангард 18-го танкового корпусу до цього часу вийшов до Нової Павлівки, перерізавши дорогу Кіровоград – Ровно. Весь день 7 січня війська фронту, відбиваючи контратаки піхоти і танків противника, просувалися вперед, маючи на меті повністю оточити угруповання противника. Того дня було знищено 28 танків, 13 бронетранспортерів та понад 40 гармат противника [647, с. 200].

П'ять німецьких дивізій опинилися в оперативному оточенні, проте, їм вдалося здійснити відхід. До ранку 8 січня війська фронту повністю захопили Кіровоград і, наступаючи далі, протягом дня здолали ще 4–12 км. Противник, посиливши свої частини танковою дивізією СС «Велика Німеччина», переходив у контратаки, намагаючись затримати наступ радянських військ, і це йому вдалося.

Як представник Ставки ВГК Г. Жуков 9 січня спільно з командуванням 1-го Українського фронту надіслав Й. Сталіну пропозиції щодо подальшого ведення операції. На правому крилі фронт мав за 10–12 днів вийти на річки Горинь і Случ, у центрі та на лівому крилі – захопити Вінницю, Жмеринку, Умань та вийти на лінію Любар – Хмільник – Тульчин – Умань. Надалі, не даючи противнику закріпитися, необхідно було до 5–10 лютого вийти головними силами на лінію Ковель – Луцьк – Дубно – Кременець – Волочиск – Кам'янець-Подільський і далі по Дністру до Могилів-Подільського, Сорок [338, с. 312–314]. Ставка затвердила ці пропозиції. Однак життя внесло свої корективи.

Передбачаючи катастрофічні наслідки радянського наступу на вінницькому та уманському напрямках, Е. Манштейн вживав невідкладних заходів. Щоб забезпечити стійкість управління, правофлангові з'єднання 4-ї танкової армії з 1 січня 1944 р. були підпорядковані управлінню 1-ї танкової армії, яке передислокували із Апостолового до Умані. Штаб групи армій «Південь» було переміщено з Вінниці до Проскурова. Усі сили, які можна було зняти з інших ділянок фронту, та прибуваючі резерви спрямовували у райони Вінниці й Умані. 12 дивізій, у тому числі 16-ту танкову дивізію з групи армій «Центр», 96-ту і 254-ту піхотні з групи армій «Північ», 371-шу піхотну з Німеччини та 332-гу піхотну дивізію після відновлення боєздатності, чотири угорських та одну румунську дивізії з резерву.

Передові загони радянських військ 10–11 січня зав'язали бої на підступах до Вінниці. Частини 8-го гв. механізованого корпусу з ходу

форсували Південний Буг і захопили плацдарм на його правому березі. 1-ша гв. танкова бригада досягла околиць Жмеринки. Війська 40-ї армії перебували за 10 км від Умані. З'єднання 27-ї армії і 5-й гв. танковий корпус вийшли у район Звенигородки [1; 2; 710, с. 210–214; 797, с. 481]. Отже, практично були перерізані комунікації німецьких з'єднань, що оборонялися на Канівському виступі. Лінія фронту військ, що наступали, утворила півколо по дузі Сарни – Костопіль на схід від Ровно, Шепетівки, Хмільника, Вінниці, на північ від Умані та Звенигородки до Ржищева. Смуга 1-го Українського фронту збільшилася майже удвічі – до 700 км. Війська в ході наступу зазнали значних втрат, крім того, одночасно бойові порядки значно розтягнулися.

Фельдмаршал Е. Манштейн задумав завдати раптових ударів, відсікти радянські з'єднання та знищити їх, тому 11 січня з районів Вінниці та Умані розпочався контрнаступ німецьких військ на Липовець. Допоміжний удар, спрямований на вклинення радянських військ, мав бути завданий у районі Звенигородки, Богуслава. У штабі М. Ватутіна та Ставці ВГК у Москві загрозу німецького контрнаступу належним чином не врахували. У директиві Ставки від 12 січня негативним фактором обстановки та основною загрозою вважалося угруповання противника в районі Звенигородки, Миронівки, Сміли. На думку Й. Сталіна, загроза флангових ударів затримувала наступ фронтів до Південного Бугу. Директивою № 220006 від 12 січня 1944 р. було визначено, що 1-й Український фронт силами 40-ї, 27-ї армій, 5-го гв. танкового корпусу та уведенням в бій 104-го стрілецького корпусу мав захопити рубіж Тальне – Звенигородка та спрямувати наступ рухомих частин на Шполу назустріч 2-му Українському фронту. У директиві підкреслювалося, що найближчим завданням двох фронтів є оточення та знищення німецького угруповання на Звенигородсько-Миронівському виступі. Це мало дати можливість надалі розвинути наступ на західному напрямку та вийти на Південний Буг [338, с. 9]. Майже одночасно надійшла директива, яка призупиняла наступ армій правого крила фронту – 13-ї та 60-ї.

Однак реалізувати вимоги директиви в середині січня радянським військам не вдалося. Із 14 січня контрудари німецьких військ почали розгортатися по усьому фронту. Від початку операції у смугу 1-го Українського фронту прибуло додатково 16 дивізій, у тому числі 4 танкових. Частина їх була перекинута з-під Кіровограда навіть під час операції 2-го Українського фронту. За цих умов радянські з'єднання припинили просування вперед і зосередилися на відбитті контрударів.

Так ситуація складалася протягом двох наступних тижнів. Особливо жорстокі бої тривали в районі Липовця, де на шляху ворога стояли з'єднання 38-ї та 1-ї танкової армій. Сюди ж 15 січня прибув 31-й танковий корпус (260 танків і САУ), призначений для армії Катуківа [408, с. 154]. Внаслідок удару в районі Тального, Звенигородки противнику вдалося потіснити радянські війська на 40–50 км. Потрапили в оточення повністю 136-та стрілецька дивізія, частини 167-ї стрілецької дивізії, 6-та мотострілецька бригада зі складу 5-го гв. танкового корпусу. Німці вклинилися на оперативну глибину і в районі Липовця. Керівництво Червоної армії, крім відбиття ворожого контрнаступу, готувало Київ до оборони. Для цього відновлювали оборонні споруди Київського укріпленого району. Оборону навколо Києва займали 12 кулеметних батальйонів 156, 159 та 160-го УР [338, с. 12].

З боку 2-го Українського фронту на уманському напрямку війська 52-ї та 4-ї гв. армій до 10 січня просунулися на 40 км та були зупинені сильними контратаками противника, що перекинув на цей напрямок три танкових дивізії. Директива Ставки за № 220006 надійшла 12 січня і вимагала підсилити правофлангові армії фронту двома механізованими корпусами та рішуче наступати на Шполу, де мала відбутися зустріч з військами 1-го Українського фронту. Спроби продовжити наступ військ 2-го Українського фронту тривали до 16 січня, проте, зрушити лінію зіткнення не вдалося, і армії отримали наказ перейти до оборони на рубежі на схід від Сміли – Грузьке – на північ від Новгородки.

Житомирсько-Бердичівська операція розпочалася і завершилася відбиттям з'єднань контратакуючого противника. Операція тривала з 24 грудня 1943 р. до 14 січня 1944 р. – 22 доби. Радянські війська наступали на фронті від 380 до 700 км на 80–200 км у глибину. Середньодобові темпи наступу становили 3,5–10 км. Із книги у книги переписують статистику втрат, яких зазнали німецькі війська з 24 грудня 1943 р. до 6 січня 1944 р. За радянськими даними, було знищено 72,5 тис. німецьких солдатів та офіцерів, 4468 взято у полон, Вермахт втратив 1473 танки, до 2400 гармат [627, с. 68]. Ці цифри викликають певні сумніви. Зазначимо, що після 6 січня в німецькому угрупованні, яке протистояло наступу 1-го Українського фронту, нараховувалося понад 600 танків, тобто їх кількість у смузі 1-го Українського фронту з урахуванням динаміки змін чисельності за вказаний період становить понад 2 тис. Ці ж джерела наводять дані про наявність на початок 1944 р. в Україні усього до 2200 німецьких танків, у тому числі на кіровоградському напрямку – до 500, криворізькому – до 480. Крім того, слід врахувати, що втрати Німеччини на всіх театрах воєнних дій за весь грудень 1943 р. та січень 1944 р. становили 1798 танків і штурмових гармат [714, с. 728–729].

У січневій наступальній операції 1-го Українського фронту загинуло 23 163 червоноармійці, дістали поранення 76 855 осіб. Загальні втрати в людях сягали понад 100 тис. осіб [907, с. 102].

Кіровоградська операція тривала 12 днів. Глибина просування військ становила 40–50 км. Темпи наступу були невисокими – в середньому 3–4 км за добу. Найважливішим досягненням було здобуття радянськими військами важливого вузла комунікацій – міста Кіровоград. Проте І. Конєву не вдалося розвинути удар на Первомайськ та Умань, який мав забезпечити розсічення німецької оборони, оточення великого угруповання противника та сприяти наступу 1-го і 3-го Українських фронтів та їх виходу на рубіж р. Південний Буг. Нереалізованим залишився задум оточення німецького угруповання на канівському виступі. У мемуарах Е. Манштейна, який розумів загрозу удару

фронтом І. Конєва на північному напрямку, про дії 2-го Українського фронту написано усього кілька рядків: «Хоча фронт 8-ї армії був трохи відтиснутий на захід і нам довелося залишити Кіровоград, противник поки що не міг здійснити рішучий прорив для оточення наших військ у Дніпровській дузі» [693, с. 511–512].

Отже, війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань. У директиві Ставки від 16 січня 1944 р. винним за їх невиконання було названо безпосередньо командувача 2-го Українського фронту генерала армії І. Конєва через недостатню організованість дій військ і відсутність з боку І. Конєва наполегливості як у виконанні завдань, поставлених Ставкою, так і особистих наказів [338, с. 11]. У спогадах маршала СРСР І. Конєва результати Кіровоградської операції було інтерпретовано дещо інакше: «Оскільки поставлена мета була досягнута, а війська ... дуже втомилися, я віддав арміям наказ про перехід до оборони» [658, с. 97].

За реляціями радянського командування у результаті Кіровоградської операції Вермахт втратив 293 танки та 40 самохідних гармат, 296 польових гармат, 121 міномет, 455 кулеметів, 94 бронемашини, 978 автівок. Німці втратили тільки вбитими 15 тис. вояків [658, с. 97]. За іншими даними було знищено і захоплено: 166 танків і самохідних гармат, 282 гармати різного калібру, 92 міномети, 399 кулеметів, 58 бронетранспортерів, 454 автомашини, 13 бронемашин, 14 складів, близько 10 500 солдатів і офіцерів [646, с. 93]. На нашу думку, і ті, й інші цифри завищені. Показників втрат радянських військ під Кіровоградом ані в літературі, ані в документах відшукати не вдалося.

Підсумовуючи викладене, слід зробити певні узагальнення. Планування і підготовка операцій зимової кампанії 1944 р. розпочалися у Ставці ВГК з листопада 1943 р. Загальний задум дій військ на першому етапі стратегічної операції на Правобережній Україні полягав у тому, що війська 1-го і 2-го Українських фронтів мали розгромити основні сили групи армій «Південь» і вийти на рубіж р. Південний Буг. При цьому 1-й Український

фронт мав завдати головного удару на Вінницю, а допоміжних – на Ровно і Христинівку. 2-й Український фронт завдавав головного удару на Кіровоград, Первомайськ, а частиною сил – на Христинівку, назустріч військам 1-го Українського фронту для оточення та знищення великого ворожого угруповання у районі Канева, Умані, Сміли. Війська 1-го Українського фронту, розпочавши наступ 24 грудня 1943 р., до 12 січня 1944 р. просунулися вперед на 200 км та перехопили основні шляхи відходу Канівського угруповання ворога. Проте війська 2-го Українського фронту не виконали поставлених завдань, затримавшись у боях за Кіровоград, 14 січня перебуваючи за 120 км від Умані та станції Христинівка. За фактичними результатами дій радянських військ пізніше відбулося штучне розмежування історичною наукою задуманої як єдине ціле операції двох фронтів на самостійні фронтові операції: Житомирсько-Бердичівську та Кіровоградську.

Таке тлумачення цих подій, на наше переконання, не відповідає дійсності. Такої ж думки дотримуються сучасні російські воєнні історики у праці «Стратегічні рішення і збройні сили», які пропонують назвати цю операцію Житомирсько-Кіровоградською операцією 1-го та 2-го Українських фронтів. Враховуючи мету, поставлену перед фронтами, – досягнення рубежу р. Південний Буг та оточення великого угруповання противника зустрічними ударами фронтів на Умань (за умови її успіху), ця операція могла б називатися Південнобузькою або Уманською.

На середину січня 1944 р. наступальні можливості 1-го та 2-го Українських фронтів були вичерпані, ударні угруповання послабшали, між арміями виникли незайняті військами проміжки, резерви закінчилися. У танкових і механізованих корпусах залишалось менше 50% бойового складу, зокрема у військах 1-го Українського фронту – 533 танки і САУ із 1128, 2-го – 212 із 560 [797, с. 482]. За цих умов Ставка дозволила фронтам перейти до оборонних дій, було вжито термінових додаткових заходів щодо матеріально-технічного забезпечення.

Отже, початок стратегічного наступу на Правобережній Україні був не зовсім вдалим. Глибоко вклинитися в оборону противника вдалося тільки у смузі 1-го Українського фронту. Досягти рубежу Південного Бугу радянські війська у січні 1944 р. не змогли. Однак у цілому, розглянуті операції першого етапу стратегічної операції на Правобережній Україні позитивно вплинули на загальну ситуацію на радянсько-німецькому фронті, внаслідок чого склалися сприятливі умови для подальшого рішучого наступу Червоної армії. Як позитивний, так і негативний досвід, набутий в операції, надалі був використаний, особливо в наступальних операціях на оточення.

Події, пов'язані з фронтовими операціями першого етапу Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції, проблема «забутих» операцій висвітлені автором у низці фахових наукових та енциклопедичних видань, погляди оприлюднені на конференціях [473; 512; 514; 521; 522; 548].

2.3. Операції на трьох напрямках. Другий етап Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (24 січня – 29 лютого 1944 року)

Із середини січня наступ Червоної армії на Правобережжі призупинився. Радянські війська відбивали контрудари противника, штаби планували нові операції, тили накопичували матеріальні ресурси для їх проведення. Пауза тривала недовго – до 12 днів. Особливістю другого етапу Дніпровсько-Карпатської стратегічної операції слід вважати планування наступальних фронтових операцій майже одночасно на трьох напрямках та розгром ровенсько-луцького, корсунь-шевченківського та нікопольсько-криворізького угруповань противника (Додаток 3.1).

Складні завдання покладалися на війська 1-го Українського фронту, армії якого одночасно проводили Ровенсько-Луцьку фронтову наступальну операцію на правому фланзі, Корсунь-Шевченківську на лівому фланзі і тримали оборону в центрі оперативної побудови фронту. Ще одним значним

фактором, який впливав на хід і результати операції, стали природно-географічні умови, передусім складні й мінливі погодні умови, що спричинили бездоріжжя. Наприкінці січня в Україну прийшла рання весна, і це надзвичайно ускладнило дії військ.

Корсунь-Шевченківська наступальна операція 1-го та 2-го Українських фронтів (24 січня – 17 лютого 1944 року). Директива на підготовку і проведення Корсунь-Шевченківської наступальної операції надійшла у fronti ще 12 січня 1944 р. [338, с. 9]. Ставка ВГК уточнила завдання фронтів та вимагала організувати зустрічний удар на Шполу. Порівняно з попереднім задумом – оточення ворожого угруповання шляхом зімкнення військ 1-го та 2-го Українських фронтів у районі Умані, Христинівки – глибина й обсяги завдань обох фронтів значно скорочувалися за рахунок зміщення ділянок прориву ближче до Дніпра, що давало змогу оминати танкові заслони противника, полегшувало оточення та розгром з'єднань, які оборонялися на канівському виступі. Слід зазначити, що й угруповання, і виступ, і сама операція отримали назву Корсунь-Шевченківських вже після її проведення. У тодішніх документах поширеними були назви «Черкаський котел», «Миронівсько-Звенигородська операція» та інші.

Проведення 1-м та 2-м Українськими фронтами спільної наступальної операції у першій половині січня 1944 р. викликало зміни в обрисі лінії фронту. На середину місяця в районі канівського виступу лінія фронту проходила по лінії Хижня – Канів – Каніж завдовжки 275 км. Площа виступу між суміжними флангами 1-го і 2-го Українських фронтів становила понад 10 тис. км². Вершиною виступ упирався в Дніпро в районі Канева. На виступі радянським військам протистояли правофлангові з'єднання 1-ї танкової армії та 8-ї польової армії Вермахту у складі 12 піхотних та однієї танкової дивізії, окремої бригади та інших частин. Наземні війська істотно підсилювалися авіацією. Перед 1-м і 2-м Українськими фронтами діяв 4-й повітряний флот німців. За даними радянської розвідки, у його складі налічувалося

450–500 бомбардувальників, 250–270 винищувачів і 230–270 літаків-розвідників [289, арк. 1–77].

Чи розуміло німецьке командування небезпеку того, що війська двох корпусів опинилися у майже зашморгнутому мішку? Так, командування групи армій «Південь» усвідомлювало загрозу: Е. Манштейн наполягав на виведенні військ із виступу, проте, А. Гітлер категорично не погодився з обґрунтованими пропозиціями залишити дніпровський берег [693, с. 513–514].

З огляду на серйозність обстановки німці особливо старанно зміцнювали фланги. Найміцнішу оборону з розвиненою системою інженерних споруд і різноманітними загородженнями гітлерівці створили на вершині виступу – ділянці Кагарлик – Калитка. На ділянці Калитка – Сміла передній край оборони противника проходив по сильно заболоченій місцевості, тому оборона тут складалася з окремих опорних пунктів, що перехоплювали основні дороги. На південь від Сміли оборона була побудована у дві смуги. Передній край проходив уздовж берега р. Тясмин і вздовж висот. Головна смуга містила опорні пункти і вузли опору, місцями з'єднані траншеями. В середині опорних пунктів була розвинена система траншей і ходів сполучення, значна кількість дзотів. Опорні пункти і вузли опору з фронту і флангів були прикриті мінними полями і дротяними загородженнями. Другу смугу оборони німці будували на рубежі Ташлик – Пастирське – Тишківка, однак до початку наступу радянських військ не завершили. Уздовж р. Ольшанка на ділянці Мліїв – Топільне фронтом на південний схід проходила відсічна позиція. У смузі 1-го Українського фронту оборона була значно слабшою і складалася з кількох опорних пунктів, обладнаних переважно на околицях населених пунктів і висотах. На деяких ділянках вдалося відрити окопи, організувати систему вогню й обладнати завали, засідки у лісах, мінні поля на дорогах та околицях населених пунктів.

У ніч на 20 січня Ставка ВГК затвердила план наступальної операції, яку пізніше назвуть Корсунь-Шевченківською [338, с. 315–317]. Загальний задум командувачів 1-го та 2-го Українських фронтів відповідав головній ідеї

директиви Ставки Верховного Головнокомандування від 12 січня 1944 р.: з двох боків прорвати німецьку оборону, завдати зустрічних ударів під основу виступу на напрямку Шполи – Звенигородки і через три дні після початку операції з'єднатися у Звенигородці, оточивши корсунь-шевченківське угруповання німецьких військ. Відстань між фронтами становила [584, с. 55] 130 км. Початок наступу було визначено: 1-му Українському фронту – 26 січня, 2-му – 25 січня. Під час планування операції було враховано, що райони на захід і північний захід від Кіровограда та на північ від Умані були найщільніше зайняті ворожими військами. Очевидно, що німецьке командування очікувало подальшого наступу радянських військ і тримало в цих районах потужне танкове угруповання. Командування 1-го і 2-го Українських фронтів правильно обрало напрямок головних ударів та перегрупувало війська, що дозволило прорвати оборону противника в основі виступу, а танковим арміям наступати назустріч одна одній на Звенигородку.

Успіх операції багато в чому залежав від раптовості наступу. Будь-яке зволікання з ударом могло спричинити серйозні наслідки. Радянські війська мали заглибитися в розташування противника на велику відстань – до 75 км – переважно вузьким клином, маючи відкриті фланги, а це було небезпечно. У тому, що противник чинитиме завзятий опір, сумнівів не було. Враховувалося і те, що противник намагатиметься завдати ударів по флангах тих, хто наступатиме. Усе це вимагало проведення відповідних заходів для досягнення визначеної мети [617, с. 13].

Для вирішення поставленого завдання командувач 1-го Українського фронту на суміжних флангах 40-ї і 27-ї армій у районі Жашків, Ставище створив ударне угруповання у складі шести стрілецьких дивізій і новосформованої 6-ї танкової армії (утворена з 5-го танкового корпусу, танкові бригади якого до початку операції були відведені на доукомплектування в район Білої Церкви, та 5-го механізованого корпусу, який висувався в район зосередження з Уралу). 20 січня 1944 р.

командувачем армії був призначений – генерал-лейтенант А. Кравченко, який раніше командував 5-м танковим корпусом.

Ударне угруповання 1-го Українського фронту мало прорвати оборону противника на 25-кілометровій ділянці і, завдаючи головного удару на загальному напрямку на Звенигородку, під кінець третього дня операції головними силами вийти на рубіж Тальне – Звенигородка – Лисянка, а рухомими військами здобути Шполу, де з'єднатися з рухомими військами 2-го Українського фронту.

Командувач 2-го Українського фронту планував [338, с. 315–317] завдати головного удару на північ від Кіровограда суміжними флангами 4-ї гв. і 53-ї армій силами 14 стрілецьких дивізій за підтримки авіації фронту і здійснити прорив на 20-кілометровій ділянці між населеними пунктами Вербівка і Василівка. Після прориву оборони противника наступ рухомих військ спрямовувався на Шполу, Звенигородку. При цьому 4-та гв. армія у взаємодії з 52-ю армією і резервами фронту спрямовувалася на внутрішній фронт [176], а 53-тя армія – на зовнішній. 5-ту гв. танкову армію, яка мала у своєму складі тільки до 40% штатної бойової техніки (198 танків і самохідно-артилерійських установок) [175, арк. 80–86], планувалося ввести в бій у смузі 53-ї армії. Їй належало завершити прорив оборони противника і, стрімко розвиваючи наступ, на кінець другого дня вийти в район Шполи, далі здобути Звенигородку і, з'єднавшись з рухомими військами 1-го Українського фронту, замкнути кільце оточення та разом із 53-ю армією утворити зовнішній фронт.

Крім головного удару, передбачалося завдати ще два допоміжних: 5-ю і 7-ю гв. арміями в районі на захід і південний захід від Кіровограда, а силами 52-ї армії – на напрямку Мале Старосілля, Городище. Якщо удари 5-ї і 7-ї гв. армій були призначені для відвернення сил та уваги ворога від напрямку головного удару, то наступ 52-ї армії відбувався у тісній взаємодії з головним ударним угрупованням. Ця армія мала взяти активну участь у розгромі корсунь-шевченківського угруповання та створенні зовнішнього фронту

оточення. У резерві перебував 5-й гв. Донський козачий кавалерійський корпус, який планували використати у взаємодії з 5-ю гв. танковою армією для удару по тилах курсунь-шевченківського угруповання.

Оперативне шикування загальновійськових армій було сплановане в один ешелон, для танкових армій – у два. Підтримка і прикриття військ із повітря покладалося на 2-гу і 5-ту повітряні армії. Удари бомбардувальників і штурмовиків мали сприяти прориву ворожої оборони, забезпечити введення у прорив танкових армій, знищення авіації противника над полем бою і прикриття бойових порядків військ.

Планування операції було поспішним і неповним. Так, дії артилерії після прориву та її розподіл між зовнішнім та внутрішнім кільцем оточення не були сплановані [802, с. 11–13]. Медичне забезпечення операції взагалі не планувалося [376].

Підготовка військ до операції здійснювалася в обмежений термін (5–7 діб) і тривала в умовах безперервних бойових дій. Відбувалося велике перегрупування військ. Ударне угруповання 1-го фронту довелося створювати у складній обстановці, оскільки війська фронту вели запеклі бої, відбиваючи удари ворога, який наступав з району Вінниці й Умані. Усі перегрупування відбувалися вночі з жорстким регулюванням руху за точно визначеними маршрутами і графіками. 2-му Українському фронту потрібно було перекинути на північ і підготувати для наступу головні сили, у тому числі 5-ту гв. танкову армію, що діяла на лівому крилі фронту в районі Кіровограда.

Для досягнення раптовості під час перегрупування військ на напрямок головного удару були вжиті найсуворіші заходи оперативного маскуванню і дезінформування. Створювалися фальшиві райони зосередження танків і артилерії, вогневі позиції, імітувалося пересування військ і техніки. Передислокація 5-ї гв. танкової армії в новий район відбувалася вночі за 20–40 км від передової із використанням світломаскування та артилерійського вогню на шляху бойових машин [598]. І хоча не вдалося

повністю приховати перегрупування армії, німецьке командування було дезорієнтоване щодо головного удару військ 2-го Українського фронту.

Усього до початку операції планувалося залучити 27-му, 40-ву і 6-ту танкову армії 1-го Українського фронту (18 стрілецьких дивізій, 4 танкових і 4 механізованих та мотострілецьких бригади, окрему чехословацьку бригаду, 10 самохідних артилерійських полків); 4-ту гв., 52-гу, 53-тю і 5-ту гв. танкову армії 2-го Українського фронту (17 стрілецьких дивізій, 9 танкових і 3 мотострілецьких бригади). З німецького боку були задіяні 42-й армійський корпус 1-ї танкової армії та 11-й армійський корпус 8-ї польової армії (8 піхотних дивізій, корпусна група «Б», 2 танкові дивізії, мотобригада СС «Валлонія», 4 окремих дивізіони штурмових гармат та артилерійський дивізіон РГК, кілька охоронних та інженерних батальйонів, інші частини і підрозділи). Середня чисельність радянських стрілецьких дивізій становила 4700 осіб, німецьких – 8500.

Співвідношення сил та засобів до початку операції (за радянськими статистичними даними), наведене у табл. 2.2, демонструє перевагу радянських військ у людях та основних видах озброєння. Вказана чисельність авіації у 1000 німецьких літаків, на нашу думку, перебільшена через обрахування штабами обох фронтів авіації противника в районі спільної операції, усього літаків було близько 500.

Таблиця 2.2

**Співвідношення сил та засобів до початку
Корсунь-Шевченківської наступальної операції [904, с. 120]**

Сили та засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Особовий склад	225 000	170 000	1,3:1
Гармати і міномети	5300	2600	2:1
Танки і САУ	513	310	1,7:1
Бойові літаки	712	1000	1:1,4

У результаті проведеного перегрупування військ була досягнута значна перевага над противником на напрямку головного удару. У смузі 1-го

Українського фронту – майже подвійна по піхоті, у 2,8 рази – по танках і в 3,3 – по артилерії, у смузі 2-го Українського фронту – в 4,6 рази – по піхоті, у 6 разів – по засобах артилерії та у 10 разів – по танках. На ділянках прориву вдалося зосередити 1300 гармат у смузі 1-го Українського фронту і 1830 гармат – у смузі 2-го. Середня тактична щільність становила на ділянці прориву 2-го Українського фронту 96 гармат і мінометів, 3 танки і САУ на 1 км фронту, а на ділянці прориву 1-го Українського фронту – 52 гармати і міномети, 5 танків на 1 км фронту [763, с. 48, 54, 81–83].

Під час підготовки до наступу війська були поповнені озброєнням, боєприпасами, паливом і мастильними матеріалами, продовольством. Проте короткі терміни підготовки, труднощі, що виникали через бездоріжжя, перешкодили створенню необхідних запасів боєприпасів і пального. Деякі армії (4-та гв., 52-га, 27-ма) мали тільки 0,6–0,8 комплекту основних видів боєприпасів, особливо гостро відчувалася нестача у мінах. До початку операції війська мали 0,2–2 заправки автобензину, від 1,5 до 7 – дизельного пального. Щоб забезпечити війська боєприпасами, паливом, продовольством у ході операції, органи тилу мали докласти величезних зусиль [652, с. 85–89].

У ході підготовки та ведення операції значні труднощі виникали у доставці боєприпасів до військ. Не вистачало автомобільної техніки, а наявний парк експлуатувався в умовах бездоріжжя та погіршення погоди. Для доставки найнеобхіднішого в частини залучали авіацію. Боєприпаси та інше майно переносили вручну солдати і місцеве населення. Частина людей із розумінням сприйняла заклик допомогти армії. Разом з тим командуванню доводилося вживати примусових заходів. Зокрема І. Конєв видав наказ про виведення на перенесення боєприпасів усього працездатного населення, а тим, хто ухилятиметься від робіт, погрожували судом військового трибуналу (Додаток К.8).

У результаті напружених зусиль війська двох фронтів у короткий термін створили ударні угруповання і загалом підготувалися до виконання поставленого завдання. Проте через об'єктивні труднощі радянському

командуванню в Корсунь-Шевченківській операції не вдалося забезпечити значної чисельної переваги сухопутних військ і авіації над противником: це співвідношення було меншим, ніж в інших операціях 1944–1945 років.

У проведенні Корсунь-Шевченківської наступальної операції доцільно виокремити три етапи:

перший – з 24 до 28 січня – прорив німецької оборони та з'єднання рухомих груп 1-го і 2-го Українських фронтів у районі Звенигородки;

другий – з 29 січня до 3 лютого – створення суцільного зовнішнього та внутрішнього фронту оточення;

третій – 4–18 лютого – відбиття танкових ударів противника на зовнішньому фронті, спроби німецьких військ вирватися з кільця та бойові дії, спрямовані на знищення оточеного противника.

Операція розпочалася на добу раніше від запланованого терміну. З'єднання 2-го Українського фронту перейшли в наступ увечері 23 січня під приводом розвідки боєм. Про це свідчать бойові документи. Зокрема у бойових донесеннях штабу 4-ї гв. армії наведено наступну інформацію про те, що командувач армії додатково до бойового розпорядження фронту від 1 год 30 хв 23 січня 1944 р. наказав командирі 23-го гв. стрілецького корпусу розвідку розпочати з 23.00 23 січня 1944 р. Із 6.30, 24 січня 1944 р. посиленням батальйоном атакувати південну околицю Баландино [311, арк. 8–9]. До ранку село Баландине було взяте, а війська продовжили наступ на Коханівку. Журнал бойових дій 53-ї армії свідчить про введення в бій з 23 січня 1944 р. 89-ї, 66-ї та 14-ї стрілецьких дивізій. Результатом цих дій сили піхоти проривали оборону противника.

У смузі 4-ї гв. армії 24 січня частини трьох стрілецьких дивізій, залучені до силової розвідки, просунулися вперед на відстань до 5 км, зайняли чотири населених пункти (Коханівку, Вербівку, Калинівку та Радиванівку). Того ж дня у районі Буртів, Райментарівки війська 53-ї армії, переслідуючи противника, просунулися вперед на 2–3 км. Отже, на ділянці 2-го Українського фронту війська 4-ї гв. і 53-ї армії прорвали тактичну

оборону противника. У результаті їх дій артилерійська підготовка наступного дня стала вже не доцільною. На ранок 24 січня необхідність у запланованій артилерійській підготовці відпала, вогневі дії більшості артилерійських засобів були скасовані [311, арк. 9]. Це стало однією з причин найнижчого коефіцієнта витрати артилерійських боєприпасів у Корсунь-Шевченківській операції, порівняно з іншими наступальними операціями цього періоду війни.

Наступ головних сил 53-ї та 4-ї армій розпочався 25 січня 1944 р. о 7 год 45 хв після 10-хвилинного артналъоту (замість запланованої 54-хвилинної артпідготовки). Щоб прискорити прорив німецької оборони, у перший за планом день операції – 25 січня 1944 р. – з рубежу Коханівка, Бурти були введені в бій 20-й і 29-й танкові корпуси 5-ї танкової армії. Залучення частини сил танкової армії для вирішення завдань прориву тактичної оборони противника послаблювало її ударну силу, призначену, головним чином, для завдання ударів в оперативній глибині [763, с. 174]. Цей крок обґрунтовувався необхідністю підтримання швидких темпів наступу та вирішення оперативних завдань до підходу резервів противника.

У ніч з 25 на 26 січня 1944 р. танкісти спільно з піхотинцями 26-го стрілецького корпусу 53-ї армії вели бої в районі Оситняжки, Капітанівки, Тишківки. 27 січня 1944 р. 155-та і 8-ма гв. танкові бригади 20-го танкового корпусу раптовою нічною атакою звільнили Шполю. До 10 год 27 січня 1944 р. місто було повністю очищене від німецьких військ. Для його захисту від можливих контратак противника на околицях Шполи зайняла оборону 7-ма гв. мотострілецька бригада.

27 січня 1944 р. у 5-ту танкову дивізію СС «Вікінг» було передано повідомлення про захоплення противником Шполи [721, с. 19–23]. Наступного дня розвідка донесла про радянські танки і козаків на північний захід від Шполи і в районі Звенигородки. Проте втрату «Східного валу» командування 42-го й 11-го армійських корпусів не могло допустити відповідно до наказу Головного командування сухопутних військ,

переданого по радіо. На допомогу військам мало прибути підкріплення, тому німецькі війська залишалися на попередніх позиціях, використовуючи наявні сили та засоби, гарячково намагалися створити нову смугу оборони фронтом на захід, наріжними каменями якої стали Стеблів на півночі та Вільшана на півдні [880].

Для проведення контрудару противник створив дві великі групи військ, які зустрічними ударами з півночі, півдня і сходу на напрямку на Оситняжку мали зірвати наступ військ Червоної армії та відновити втрачені позиції. Для цього на північ та захід від Пастирського та на північ від Капітанівки були зосереджені частини 167, 332, 57-ї піхотних дивізій, мотополк «Німеччина» з танкової дивізії СС «Вікінг»; у район Листопадового, Златопілля, Кам'януватки були перекинуті з кіровоградського напрямку підрозділи 11-ї та 14-ї танкових дивізій, які приєдналися до частин 3-ї танкової та 106-ї піхотної дивізій. Перша група мала близько 50 танків, друга – до 70. 27 січня 1944 р. німецькі війська завдали удару в районі Тишківки, Капітанівки, перерізали комунікації 5-ї гв. танкової армії, порушили зв'язок штабу армії з 20-м та 29-м танковими корпусами і штабу 20-го танкового корпусу з основними силами, чим поставили під загрозу зриву всю операцію.

Для відновлення втрачених позицій у районі Тишківки – Капітанівки командування 2-го Українського фронту залучило 18-й танковий корпус, стрілецькі дивізії 4-ї гв. та 53-ї армій, а також 5-й гв. Донський козачий кавалерійський корпус. Протягом 27–29 січня 1944 р. там точилися жорстокі бої. Авіація противника групами по 15–20 літаків бомбила бойові порядки військ Червоної армії. Так, 28 січня зафіксовано 120 літако-вильотів. Населені пункти по кілька разів переходили з рук в руки. Зокрема, 28 січня 1944 р. 110-та танкова бригада 18-го танкового корпусу протягом п'яти годин відбивала безперервні контратаки противника, втративши 9 бойових машин. Зрештою з 8 танками та незначною кількістю боєприпасів (8–10 штук на танк) 110-та танкова бригада опинилася у вогневому кільці. Командиру бригади вдалося до 22 год вивести танки і людей із оточення. Наступного дня

170-та танкова бригада 18-го танкового корпусу, одержавши поповнення (22 танки «Валентайн»), розпочала наступ на Тишківку та до 13 години досягла південної околиці Писарівки. Бригада знищила 16 німецьких танків, але й сама залишилася тільки з 7 бойовими машинами [724, с. 7].

З боку 1-го Українського фронту завдання з прориву оборони німецьких військ виконували з'єднання 40-ї армії та правофлангові з'єднання 27-ї армії. Відповідно до плану 26 січня за підтримки 2-ї повітряної армії з 30-хвилинної артпідготовки розпочався наступ 1-го Українського фронту. Прорив оборони противника здійснювався на 27-кілометровій ділянці фронту між Тинівкою і Ківшоватою: 40-ва армія – на ділянці Тинівка, Косяківка (ширина ділянки прориву 17 км), 27-ма армія – на ділянці Косяківка, Ківшовата (ширина ділянки 10 км). У ході жорстоких боїв радянські війська зазнали значних втрат, зокрема в перший день операції 6-та танкова армія втратила 30 танків (майже 20 %) [801, с. 86].

Після прориву оборони противника на ділянках обох фронтів війська почали оточувати угруповання німецьких військ. На цьому етапі операції головна роль відводилася танковим арміям. З боку 2-го Українського фронту це завдання виконувала 5-та гв. танкова армія (командувач генерал-полковник П. Ротмістров), а з боку 1-го Українського фронту – щойно сформована 6-та танкова армія (командувач генерал-лейтенант А. Кравченко). З обох боків на напрямку Звенигородки було спрямовано рухомі загони.

З боку 2-го Українського фронту була сформована танкова група 20-го танкового корпусу у складі: 155-ї танкової бригади (6 танків Т-34, 4 танки Т-70, 1 танк МК, 1 трофейний танк «Пантера» і 70 осіб мотострілецького батальйону), 8-ї гв. танкової бригади (2 танки Т-34, 2 САУ-76) та 80-ї танкової бригади (6 танків Т-34, 3 танки Т-70). Цей загін під загальним керівництвом командира 8-ї гв. танкової бригади гвардії полковника В. Орлова 28 січня 1944 р. о 3 годині ночі вийшов на напрямку Звенигородки, до якої залишалося 25 км. Об 11 годині розвідники досягли Звенигородки, опівдні зведений загін увійшов у місто.

З боку 1-го Українського фронту зі складу 6-ї танкової армії було створено рухому групу у складі 233-ї танкової бригади, 1228-го самохідно-артилерійського полку, мотострілецького батальйону і батареї винищувально-протитанкової артилерії. Групу очолив заступник командира 5-го механізованого корпусу генерал-майор танкових військ М. Савельєв. Надвечір 26 січня 1944 р. група одержала завдання рухатися на напрямку Лисянки, Звенигородки. 27 січня на ділянці 180-ї стрілецької дивізії 27-ї армії група перейшла в наступ. О 20 годині командування 6-ї танкової армії одержало радіограму з повідомленням про те, що рухома група, обійшовши Лисянку зі сходу та заходу, почала штурм. О 22 годині танкісти здобули селище. Не зустрічаючи опору німецьких військ, танкісти 6-ї танкової армії 28 січня 1944 р. до 11 години вийшли на північну та західну околиці Звенигородки. О 12 годині розвідники групи зустрілися з танкістами 5-ї гв. танкової армії 2-го Українського фронту. Через кілька годин у місто ввійшли основні сили.

Таким чином, на четвертий день бойових дій танкові армії двох фронтів перерізали основні шляхи, що пов'язували корсунь-шевченківське угруповання противника із сусідами і резервами, тобто оточили його. Станом на 29 січня противник був відрізаний від основних сил, однак, у бойових порядках військ Червоної армії були розриви, через які оточені війська могли вийти або одержати допомогу. Виникло завдання термінового створення суцільного внутрішнього і зовнішнього фронтів оточення. До 3 лютого 1944 р. війська 27-ї армії 1-го Українського фронту, 4-ї гв., 52-ї армій та 5-го Донського козачого кавалерійського корпусу 2-го Українського фронту створили суцільний внутрішній фронт оточення [180]. Зовнішній фронт утворювали війська танкових армій, посилені стрілецькими, артилерійськими, інженерними та іншими частинами. Характерним у формуванні зовнішнього фронту оточення було створення за рахунок рухомих військ, за якими мали підходити стрілецькі з'єднання.

Противник на внутрішньому фронті оточення довжиною до 200 км почав організовувати кругову оборону, для чого використовував усе місцеве населення. Оборона противника проходила по лінії Бурти – Воронівка – Вільшана на схід від лінії Шендерівка – Стеблів – Вільховець – Яхни – Беркозівка – Міжиріччя – р. Рось – р. Дніпро – Мошни – Велике Старосілля – Орловець – ст. Цвіткове.

В оточення потрапили управління 11-го і 42-го армійських корпусів, 57-ма, 72-га, 88-ма, 389-та піхотні дивізії, 5-та танкова дивізія СС «Вікінг», моторизована бригада СС «Валлонія», корпусна група «Б» (бойові групи 112, 255, 332-ї піхотних дивізій), по одному полку 168-ї, 198-ї піхотних та 14-ї танкової дивізій, три дивізіони штурмових гармат. За свідченнями полонених, у кільце потрапили також підрозділи 82-ї та 167-ї піхотних дивізій, окремий кавалерійський полк, окремий піхотний батальйон, 177, 810 і 867-й охоронні батальйони, 9-й артилерійський дивізіон, сім інженерних і будівельних батальйонів, батальйони зв'язку і штабні роти 11-го і 42-го армійських корпусів. В оточеному угрупованні опинилися національні формування: 5-та добровільна штурмова (моторизована) бригада військ СС «Валлонія», сформована в Бельгії [410, с. 83–89]; підрозділи 5-го добровільного козачого полку [394]; угорський винищувальний авіаційний дивізіон; окремий батальйон військ СС естонських добровольців «Нарва»; 810-й окремий вірменський добровільний батальйон військ СС, 867-й латвійський добровільний батальйон військ СС. Крім того, німецькі документи подають відомості про значну кількість у частинах оточених військ так званих «хіві» – «добровільних помічників», обслуговуючого персоналу, серед оточених військ їх могло бути до 5 тис.

Загалом у кільці перебувало до 9 піхотних дивізій, одна танкова дивізія і одна бригада, усього до 80 тис. осіб (за іншими даними – 75 тис. [763, с. 103]). На озброєнні оточених з'єднань налічувалося до 1 600 гармат та мінометів, 230 танків [904, с. 120] (за даними окремих авторів – 140 танків [742, с. 153]). Командувачем оточених військ 31 січня 1944 р. був

призначений командир 11-го армійського корпусу генерал артилерії Вільгельм Штеммерман [640; 718; 875].

Аби унеможливити деблокування оточеного угруповання противника, командування 1-го та 2-го Українських фронтів вжило термінових заходів щодо створення і зміцнення зовнішнього фронту оточення. На ділянці від Охматова до Звенигородки оборонялися війська 1-го Українського фронту: частина сил 40-ї і 6-ї танкової армій, до складу якої входили 5-й гв. танковий корпус і 233-тя танкова бригада 5-го механізованого корпусу. Решта бригад 5-го механізованого корпусу з 28 січня була перепідпорядкована командувачу 40-ї армії. Ці сили здійснили 100-кілометровий піший марш у район Старого Животина для відбиття наступу ворога. Однак активності противник не проявив і до кінця 3 лютого механізовані бригади повернулися і приєдналися до частин 6-ї танкової армії [613, с. 22–23].

Від Звенигородки до Водяного оборонялася 5-та гв. танкова армія 2-го Українського фронту (20, 29, 18-й танкові корпуси), яка мала 173 танки і САУ. Їй підпорядковувався 49-й стрілецький корпус 53-ї армії у складі чотирьох дивізій. Від Водяного до Каніжа оборону займали решта з'єднань 53-ї армії (одинадцять дивізій).

За час операції на зовнішній фронт додатково були перегруповані 2-га танкова армія, 13 стрілецьких дивізій і значна кількість артилерійських та інженерних частин. Внутрішній фронт у вирішальний момент був підсилений двома танковими корпусами, двома стрілецькими дивізіями та артилерією. Усього на зовнішньому фронті оточення від Охматова до Каніжа протяжністю близько 150 кілометрів розташовувалися 22 стрілецькі дивізії, до 2730 гармат і мінометів, дві танкові армії, які мали 307 танків і САУ. Загальна оперативна щільність становила 6,8 км на дивізію; 18 гармат, 2 танки і САУ на 1 км фронту. Внутрішнє кільце утворювали 13 стрілецьких і 3 кавалерійських дивізії та 2 укріплених райони, 138 танків та САУ, до 2000 гармат [763, с. 104–105].

Для успіху Корсунь-Шевченківської операції важливе значення мали дії авіації 2-ї та 5-ї повітряних армій і 10-го авіаційного корпусу ППО країни. Було здійснено понад 11 тис. літако-вильотів, у 225 повітряних боях збито 257 літаків противника [181]. Крім того, у результаті ударів по німецьких аеродромах вдалося знищити ще до 200 ворожих літаків. Більше 60% літако-вильотів радянської авіації призначалося для підтримки наземних військ завданням ударів по противнику. У складних погодних умовах у найнапруженіші дні авіація доставляла вантажі піхотним і танковим частинам. Тільки літаки 2-ї повітряної армії перекинули на передову понад 100 т боєприпасів і пального [584, с. 89–90].

Від 4 до 17 лютого німецьке командування неодноразово намагалося прорвати оборону радянських військ і з'єднатися з оточеними частинами. За наказом командувача групи армій «Південь» фельдмаршала Е. Манштейна до зовнішнього фронту оточення було стягнуто вісім танкових та шість піхотних дивізій і зроблено спробу здійснити прорив у вузькій (14 км) смузі фронту чотирма танковими (танкова дивізія СС «Адольф Гітлер», 1-ша, 16-та, 17-та) і двома піхотними (34-та, 198-ма) дивізіями на напрямку Лисянки. У той же час генерал В. Штеммерман терміново створював ударне угруповання у складі бойової групи 332-ї піхотної дивізії, що перебувало у резерві в районі Корсунь-Шевченківського, 72-ї піхотної дивізії, посиленої батальйоном танків і мотополком «Німеччина» дивізії СС «Вікінг» та моторизованою бригадою СС «Валлонія». Зранку 12 лютого війська цієї групи перейшли в наступ на ділянці 27-ї армії 1-го Українського фронту, завдаючи удару з району Стеблева на Шендерівку, розраховуючи прорвати фронт і вийти на з'єднання зі своїми частинами, що завдали удару на Лисянку. У смузі 27-ї армії, слабкої за своїм складом, противнику вдалося прорвати оборону і до кінця дня зайняти Хильки, Шендерівку і Зелену Гуту. Відстань між оточеним угрупованням і військами ворога, що наступали на зовнішньому фронті, скоротилася [660, с. 79] до 10–12 км, а на деяких ділянках – до 5–8 км.

Коли наступальні можливості 3-го танкового корпусу німців вичерпалися, фельдмаршал Е. Манштейн 16 лютого о 15 год передав команду оточеним на вихід із «котла». Що відбулося вранці 17 лютого на ділянці, визначеній німцями для прориву, важко було усвідомити навіть учасникам тих подій. Бойові документи фіксують, що активні дії військ у Корсунь-Шевченківській операції не завершилися до ранку 17 лютого 1944 р. Знищення окремих груп противника, що намагалися вийти з оточення, тривало до 19 лютого.

Радянські джерела повідомляють про повне знищення корсунь-шевченківського угруповання німців. Проте фельдмаршал Е. Манштейн у мемуарах писав, що з оточення вирвалося 30–32 тис. осіб [693, с. 523]. У мемуарах генерал німецької армії Ф. Меллентін [700, с. 334] згадував про те, що Манштейну вдалося вивести із котла близько 35 тис. осіб, але втрати, особливо артилерії, були величезні. Більшість гармат змушені були покинути на дорогах. К. Типпельскирх констатував, що оточені корпуси змушені були кинути всю важку зброю, артилерію і більшість спорядження та останнім відчайдушним кидком пробитися до своїх військ. Із оточення вийшло лише 30 тис. осіб [805]. Сучасні вітчизняні історики І. Патриляк та М. Боровик наводять такі цифри: вийти з оточення вдалося 7 тис. осіб, ще 25 тис. загинули під час прориву, а 18 тис. потрапили у полон. Загалом Вермахт втратив близько 90 тис. убитими [742, с. 153–154]. Так, О. Лисенко в одному з розділів праці «Безсмертя. Книга пам'яті України 1941–1945» пише: «Майже 50 тис. солдатів та офіцерів Вермахту було вбито й поранено. Усього 30 тис. гітлерівців ціною неймовірних зусиль зуміли вирватися з кільця, залишивши всю важку зброю» [403, с. 323]. Військовий історик А. Сало, дослідник Корсунь-Шевченківської операції, за документальними даними фіксує перебування в базових таборах для оточенців під Уманню близько 30 тис. німецьких вояків [377].

Питання про кількість німецьких військ, яким вдалося вирватися з оточення, залишається дискусійним. Радянська сторона заявила про 55 тис.

убитих та понад 18 тис. полонених солдатів та офіцерів противника. Однак вивчення документальних матеріалів, в яких обліковані поховання німецьких військовослужбовців, дають підстави висловити сумнів щодо втрат німців. Загалом у Корсунь-Шевченківському районі відразу після бойових дій зі знищення оточеного угруповання взято на облік трохи більше 10 тис. похованих німецьких вояків [127]. За організацію поховання трупів та впорядкування могил голова Корсунь-Шевченківської районної ради був поданий до нагородження бойовим орденом Червоної Зірки [128]. Однак вказана чисельність похованих німецьких вояків стосується тільки Корсунь-Шевченківського району. Значні втрати були й на інших ділянках оточеного угруповання (це територія кількох районів тодішньої Київської, а тепер Черкаської областей). На зовнішньому фронті, за повідомленнями радянської сторони, ворог втратив до 27 тис. солдатів і офіцерів, 446 гармат, 1638 автомашин [341, с. 273].

Радянські війська втратили всього 80 188 осіб, з них 24 286 осіб становили безповоротні втрати, 55 902 особи – санітарні [907, с. 102].

Те, що повне знищення оточеного під Корсунь-Шевченківським угруповання німецьких військ є одним із радянських міфів, не змінює оцінки всієї операції як перемоги Червоної армії над сильним і вмілим противником. У результаті цієї операції склалися сприятливі умови для подальшого рішучого наступу радянських військ, а набутий позитивний і негативний досвід використовувався у процесі планування подальших наступальних операцій радянських військ.

Задум Корсунь-Шевченківської операції не був окреслений завчасно, а сформувався вже під час бойових дій. Задумом, доведеним до керівництва радянських військ у ході попередніх наступальних операцій 12 січня, передбачалося перенацілювання ударних угруповань фронтів назустріч один одному. Навіть після невдалих спроб продовження наступу і переходу армій 14–16 січня до оборони задум залишався чинним. Штаби фронтів почали розробляти план нової наступальної операції, затверджений 20 січня. Через

дуже стислі терміни підготовки до операції виникла низка проблем, зокрема необхідність формування 6-ї танкової армії в ході операції [801], забезпечення військ матеріально-технічними засобами, складність, внаслідок чого в Корсунь-Шевченківській операції витрати боєприпасів мають найнижчий коефіцієнт порівняно з іншими наступальними операціями радянських військ, проведеними у 1944 р.

У результаті Корсунь-Шевченківської операції противника було остаточно відкинуто від Дніпра, а всі його сподівання на відновлення оборони по середній течії річки поховані. Були створені сприятливі умови для подальших операцій радянських військ на Правобережній Україні. З ліквідацією виступу вивільнилася значна кількість військ Червоної армії, що сприяло створенню ударного угруповання для подальшого наступу 2-го Українського фронту на Умань і Могилів-Подільський. До того ж, до запеклих боїв у районі канівського виступу було залучено половину всіх танкових дивізій противника, які дислокувалися на Правобережній Україні. Це сприяло успішним діям радянських військ на інших напрямках.

Аналіз архівних джерел дає підстави для висунення власної гіпотези щодо мотивації та причин деяких змін в оперативному плануванні загального ходу стратегічних дій радянських військ в Україні за результатами та наслідками Корсунь-Шевченківської операції. Чималу роль, на нашу думку, тут відіграв суб'єктивний фактор.

12 лютого через обставини, які ніколи не висвітлювалися, Й. Сталін усунув Г. Жукова від спостереження за ліквідацією корсунського угруповання німців, а М. Ватутіна відсторонив від керівництва військами в Корсунь-Шевченківській операції та відправив під Шепетівку. Усі сили і засоби були передані у підпорядкування І. Конєва (директива Ставки ВГК № 220022 від 12 лютого 1944 р.) [173; 338]. Маршал Г. Жуков з цього приводу писав про те, що М. Ватутін був дуже вразливою людиною. У Москві 18 лютого салютувала військам 2-го Українського фронту, а про

війська 1-го Українського фронту не було сказано жодного слова. На думку Г. Жукова це була невинуватена помилка Верховного [611, с. 629–630].

Після відсторонення М. Ватутін ініціює нові оперативні плани щодо розвитку стратегічного наступу радянських військ на території України, пропонуючи зосередити основні зусилля на наступі не на західному напрямку, а завдати головного удару силами 1-го Українського фронту з півночі на південь – з рубежу Дубно, Шепетівка, Любар на Чернівці та оточити проскурівсько-вінницьке угруповання противника. Ці міркування 20 лютого Г. Жуков доповів у Ставці ВГК. Пропозиції були схвалені: так народився задум операції з оточення ворожого угруповання (пізніше названої Проскурівсько-Чернівецькою), що мала б затьмарити Корсунь-Шевченківську. Однак здійснити задумане Ватутіну не довелося: у ході підготовки до операції 29 лютого за доволі загадкових обставин його було поранено. Георгій Жуков, який вступив на посаду командувача 1-го Українського фронту, реалізувати задумане не зміг.

Отже, Корсунь-Шевченківська операція через об'єктивні та суб'єктивні обставини стала прологом Проскурівсько-Чернівецької (Умансько-Ботошанської) операції радянських військ.

Одночасно з проведенням операції з оточення і знищення німецького угруповання в районі Корсунь-Шевченківського війська 13-ї і 60-ї армій, які перебували на правому крилі 1-го Українського фронту, здійснили операцію з розгрому німецького угруповання в Південному Поліссі, а війська 3-го та 4-го Українських фронтів – у великому вигині Дніпра.

Найскладніші завдання Ставка ВГК покладала на 1-й Український фронт. У центрі, на вінницькому та уманському напрямках, його з'єднання відбивали контрудари німецьких військ, одночасно з цим проводили на лівому фланзі Корсунь-Шевченківську операцію (з 26 січня), а на правому – Ровенсько-Луцьку (з 27 січня). Остання розглядалася як допоміжна, і мала за мету притягнути сили групи армій «Південь» до району Ровно, Шепетівки в період проведення операції на оточення великого ворожого угруповання на

Канівському виступі [763, с. 134]. У ході наступу планувалося визволити райони Ровно та Луцька і зайняти вигідне становище для наступних флангових ударів по німецьких військах в Україні [666, с. 128].

Ровенсько-Луцька фронтова наступальна операція (27 січня – 11 лютого 1944 року). Задум окремої наступальної операції двох правofлангових армій 1-го Українського фронту вперше у документах з'явився у пропозиціях Г. Жукова та М. Ватутіна, адресованих Й. Сталіну 9 січня 1944 р. [338, с. 312–314]. Після завершення 13-ю армією Сарненської армійської наступальної операції обидві армії правого крила фронту мали закріпитися на рубежі Сарни, Костопіль, на схід від Шепетівки та підготуватися до наступної операції, в якій загальновійськові армії посилювалися 1-м та 6-м гв. кавалерійськими корпусами, 4-м гв. і 25-м танковими корпусами. 13-та армія спрямовувалася на Ровно – Луцьк, при цьому кавалерійські корпуси мали здійснити глибокий охоплюючий маневр та, розпочавши наступ від Сарн, повернути на південному напрямку у межиріччя Стиря та Горині, вийти до міст Луцьк і Дубно та захопити їх. 60-та армія мала здобути Шепетівку та Ізяслав і наступати на Дубно й Кременець. Операцію планувалося розпочати з 20 січня, а завершити 5–10 лютого.

Командувач групи армій «Південь» Е. Манштейн свідчив, що усвідомлював загрозу, яка нависла над північною ділянкою фронту. Від Вінниці до Шепетівки німецька оборона була безперервною. На 240-кілометровому просторі тут оборонялося 10 боєздатних дивізій (у тому числі 5 танкових), які входили до складу трьох корпусів. У смузі 60-ї армії, особливо перед її лівим флангом, оборона противника була міцнішою і складалася з однієї-двох позицій із траншеями. Значна кількість населених пунктів у найближчій глибині (особливо м. Шепетівка) були пристосовані до кругової оборони. На значному просторі на північ від Шепетівки оборонявся 13-й армійський корпус, який прикривав ровенський напрямок, однак, на північ від нього надійних позицій військ Вермахту не було. Від лівого флангу 4-ї танкової армії групи армій «Південь» до правого флангу 2-ї польової армії

групи армій «Центр» утворився розрив фронту противника завдовжки до 90 км. У районі Пінських боліт групи поліцейських частин охороняли залізницю із Києва до Польщі. Тут німецька оборона складалася з низки опорних пунктів і вузлів опору, що перехоплювали основні дороги. Щільність військ противника була невисокою і досягала 0,16 батальйону на 1 км фронту. Фельдмаршал розумів, що у будь-якому разі радянські війська з цього району почнуть глибокий обхід 4-ї танкової армії, який означатиме й обхід усієї групи армій «Південь». Надалі загрозливими напрямками могли бути західний на (Львів) або південний із глибоким охопленням із заходу всіх німецьких військ, які в той час діяли на території Правобережної України. Однак Е. Манштейн нічим не міг зарадити у ситуації, що склалася: А. Гітлер не надав резервів, відмовлявся перекинути 17-ту армію з Криму чи вживати інших заходів. Основні сили групи армій були задіяні в контрударах у районах Вінниці та Умані, а пізніше – Корсунь-Шевченківського.

На кінець дня 24 січня 1944 р. армії правого крила 1-го Українського фронту були розташовані так. Війська 13-ї армії (77, 76, 24, 28-й стрілецькі, 1-й і 6-й гв. кавалерійські корпуси, 150-та танкова бригада), переслідуючи силами передових загонів частини і з'єднання 13-го армійського корпусу противника, головними силами вийшли на рубіж Дубровиця – Городець – Корост – Березне – Грушівка – Микитичі. Війська 60-ї армії (23, 18-й гв., 15 і 30-й стрілецькі, 25-й і 4-й гв. танкові корпуси, 280-та стрілецька дивізія, 59-й танковий, 1219-й і 1889-й самохідно-артилерійські полки) до 13 січня здобули рубіж Берездів – Корчик – Хролин – Лабунь – Любар.

13-та і 60-та армії згідно з відомістю бойового та чисельного складу 24 січня 1944 р. мали: 19 стрілецьких, 6 кавалерійських дивізій і 2 танкових корпуси. Загалом у військах обох армій налічувалося 186 тис. солдатів та офіцерів, 3487 гармат і мінометів (у тому числі 676 протитанкових гармат), 58 установок гв. мінометів, 227 гармат зенітної артилерії, 79 танків і 62 самохідно-артилерійських установки, 45 268 коней, 5461 автомашина [763, с. 138–143]. Розмежувальна лінія між арміями проходила через Острог.

До операції активно були залучені партизанські загони, зосереджені у вказаних районах завчасно. Усього було задіяно 30 партизанських загонів та з'єднань під командуванням С. Ковпака, О. Федорова, І. Федорова, М. Наумова, Д. Медведєва, О. Сабурова. Партизани завдавали постійних ударів по комунікаціях у тилу німців. Командування 13-го армійського корпусу Вермахту на боротьбу з партизанами змушене було виділити до 40% підпорядкованих йому сил та засобів.

Радянським арміям протистояли війська німецької 4-ї танкової армії у складі трьох піхотних дивізій, трьох бойових груп піхотних дивізій, двох танкових дивізій, двох бойових груп танкових дивізій, 24 поліцейських батальйонів і двох дивізіонів штурмових гармат. Крім того, охороняли тил чотири піхотні дивізії.

Слід зазначити, що незважаючи на використання всіх видів розвідки і допомогу радянських партизанів в отриманні відомостей про противника, угруповання німецько-угорських військ, яке протистояло 13-й і 60-й арміям, ані штабом фронту, ані штабами армій не було повністю викрите через різноманітність організації ворожих військ. Величезна кількість зведених загонів, груп, тимчасових і випадкових формувань із залишків різних розгромлених дивізій, своєрідна організація угорських та поліцейських формувань – все це викликало плутанину під час визначення складу угруповання противника. Наприклад, розвідувальні дані штабу 1-го Українського фронту переважно правильно відображали розташування німецьких військ на ровенському напрямку, тобто угруповання сил і засобів, що діяли в першому ешелоні 13-го і 59-го армійських корпусів противника. Проте в цих розвідданих були істотні недоліки. Так, перед правим флангом 13-ї армії на ділянці від Городного до Рафалівки були зафіксовані дії 18-ї і 19-ї угорських піхотних дивізій. Фактично ж ці дивізії перебували в глибокому тилу (Луцьк, Дубно), а вказана ділянка фронту взагалі не була зайнята військами противника. Ділянка від Чорторийська до Стидина була вказана як зайнята противником, а насправді ворожих частин тут також не

було. Ділянку на стику 13-ї і 60-ї армій від Острога до Шепетівки, за даними розвідки, займали частини 291-ї піхотної дивізії, а фактично противника там не було [763, с. 148].

Неточні та суперечливі відомості про противника у Ровенсько-Луцькій операції лягли в основу наукових досліджень, тому в історичній літературі по-різному оцінено співвідношення сил сторін. Так, автори колективної праці «Операції радянських збройних сил у Великій вітчизняній війні» стверджують, що у військах першого ешелону німців налічувалося до 900 гармат і мінометів, 249 танків і штурмових гармат. Загалом радянські війська мали перевагу в 1,5 рази у піхоті і понад триразову в артилерії. Натомість у танках перевага була на боці противника [727, с. 122]. У праці «Україна в полум'ї війни», навпаки, констатується чисельна перевага німецьких військ – 190 тис. проти 174 тис. радянських, 220 танків проти 141, а кількість гармат у з'єднаннях Вермахту на цій ділянці фронту становила 2120 [820, с. 278]. На думку авторів, кількісну перевагу у людях та основних видах озброєння мали радянські війська, що наступали.

Ставка Верховного Головнокомандування 23 січня наказала командувачу військ 1-го Українського фронту розпочати Ровенсько-Луцьку наступальну операцію. Відповідна директива командувача фронту на операцію була доведена до військ надвечір 24 січня. Оскільки термін операції був призначений на 26 січня, війська отримали на безпосередню підготовку до наступу всього півтори доби. Для стрілецьких з'єднань цей термін був достатній за умови прискореної підготовки до наступу. Складніше було кавалерійським корпусам, які щойно закінчили тривалі марші, не встигли доукомплектуватися, поповнити свої танкові частини, налагодити постачання.

Особливість організації операції 60-ї армії полягала в тому, що для наступу залучали тільки частину сил армії – 18-й гв. стрілецький корпус та одну дивізію 15-го стрілецького корпусу. Дві дивізії 18-го стрілецького корпусу мали наступати на 20-кілометровій ділянці фронту, завдаючи удару на Шепетівку. Лівіше на ділянці 8 км наступала одна дивізія 15-го

стрілецького корпусу. На початку операції від 60-ї армії до наступу залучалося 18,8 тис. осіб і 3 танки 59-го танкового полку. Для 23-го стрілецького корпусу, зважаючи на відсутність перед ним частин противника, його завдання полягало у звичайному марші до р. Горинь, для зайняття оборони по її східному берегу.

Решта військ армії (15-й (чотири стрілецькі дивізії) і 30-й стрілецькі корпуси, 4-й гв. і 25-й танкові корпуси) мала виконувати оборонне завдання на лівому фланзі армії. Таке рішення вплигло із вказівок командувача фронту, обумовлених наявною небезпекою прориву сильного танкового угруповання противника на стику 60-ї і 1-ї гв. армій. Отже, оперативна побудова 60-ї армії складалася з групи, яка наступала (три стрілецькі дивізії), і групи, яка мала оборонятися (23, 15 і 30-й стрілецькі корпуси) [166]. Група наступу будувала бойовий порядок в один ешелон, група оборони, займала лінію фронту до 70 км.

У Ровенсько-Луцькій операції основна роль відводилася 13-й армії [820, с. 277–284]. Згідно з рішенням командувача 13-ї армії оперативна побудова її угруповання, яке наступало, була двоешелонною: у першому ешелоні – 77, 76 і 24-й стрілецькі, 1-й і 6-й гв. кавалерійські корпуси, у другому – 28-й стрілецький корпус. Із загальної протяжності лінії фронту армії у 220 км наступальні дії військ проводилися на фронті шириною 120 км. У рішенні командувача армії не було чітко сформульованої ідеї зосередження сил на напрямках головних ударів. Дивізії мали смуги наступу в середньому по 10 км. У 13-й армії було 100,7 тис. особового складу, 2010 гармат та мінометів. Забезпечення військ під час підготовки до операції відбувалося за залишковим принципом. У 150-й танковій бригаді нараховувалося 10 танків, а у 1890-му самохідному артилерійському полку армійського підпорядкування – 15 САУ-76. Ще 20 САУ перебувало у 1813-ту самохідному артилерійському полку, який входив до складу 6-го гв. кавалерійського корпусу. На час операції у складі обох армій налічувалося

лише 79 танків, при цьому шість танкових полків зі складу кавалерійських дивізій взагалі залишилися без бойових машин [763, с. 138–143].

Основну роль у Ровенсько-Луцькій операції відіграли стрілецькі та кавалерійські з'єднання, хоча і не достатньо укомплектовані особовим складом та забезпечені всім необхідним для ведення бою: у стрілецьких дивізіях нараховувалося тільки близько половини вояків від штатної чисельності.

Артилерійські частини 13-ї та 60-ї армій змогли забезпечити щільність відповідно у 9,7 та 15 стволів на 1 км фронту відповідно [763, с. 155, 157]. Для порівняння, у Корсунь-Шевченківській операції була забезпечена щільність близько 100 гармат та мінометів на 1 км фронту. І без того нечисленна артилерія відчувала нестачу боєприпасів. Запаси снарядів основних номенклатур ледве досягали 1–1,5 боєкомплекту, тому у 60-й армії на артилерійську підготовку відпускалося всього 0,25 боєкомплекту, на бій у глибині – 0,15, на другий день бою – 0,25, на два дні бою – усього 0,65 боєкомплекту. Артилерійська підготовка в 60-й армії планувалася тривалістю 20 хв., а у смузі 13-ї армії перед початком атаки передбачалося провести всього лише 10-хвилинний вогневий наліт [727, с. 123–124].

Для підтримки дій 13-ї і 60-ї армій залучення авіації не планувалося (авіація вела дії під Корсунь-Шевченківським). Винятком стало 11 лютого, коли винищувачі 5-го авіаційного корпусу прикрили наступ на Шепетівку [727, с. 200].

Тиловим службам фронту й армій до початку та в ході операції не вдалося повністю вирішити проблеми забезпечення військ матеріально-технічними ресурсами. До початку операції війська 13-ї і 60-ї армій мали 0,6–0,8 заправки автобензином, 0,3–1,0 заправки дизельного пального, 4–10 добових видач продовольства і зернофуражу. Непродуманими залишилися шляхи постачання кавалерійських корпусів у глибокому відриві від основних військ, організація для них окремої гнучкої і безперебійної системи підвезення й евакуації.

Ці та інші проблеми змусили командування відстрочити початок операції на добу. Ровенсько-Луцька операція розпочалася вогневим нальотом о 9 год 50 хв 27 січня 1944 р.

Під час прориву головної смуги оборони німецьких військ у районі Ровно стрілецькі дивізії не виконали завдань першого дня. Певний успіх мала лише 287-ма стрілецька дивізія, яка пробилася вперед на 2–4 км та захопила місто Острог. Наступного дня війська головного ударного угруповання 13-ї армії просунулися на захід до 10 км і фактично виконали бойове завдання першого дня. При цьому були використані резерви і другі ешелони дивізій та корпусів. Другий ешелон 13-ї армії (28-й стрілецький корпус та самохідний артилерійський полк) був вилучений з операції, оскільки рішенням командувача фронту переходив у його розпорядження.

На ефект раптовості розраховував командувач 13-ї армії генерал-лейтенант М. Пухов, який наказав кавалерійським корпусам, що до ранку 28 січня підійшли до р. Стир у районі Чорторийська, не переправлятися через річку, а повернути на південь. Блискавичний глибокий охоплюючий фланговий маневр 1-го (командир генерал-лейтенант В. Баранов) і 6-го (командир генерал-лейтенант С. Соколов) гвардійських кавалерійських корпусів став для ворога несподіваним. За сприяння партизанів кавалеристи бездоріжжям приховано пройшли тилами німців понад 100 км і вранці 31 січня перетнули залізницю та автомобільну рокаду Ровно – Ковель.

До цього часу стрілецькі війська, які наступали на Ровно зі сходу, вийшли до другої смуги німецької оборони. Через складні погодні умови дивізійна артилерія відстала на 12–20 км, тили – до 35 км. У солдатів залишалося по 10–15 набоїв на гвинтівку. Дивізії призупиняли наступ, підтягували артилерію і тили, мобілізувавши для цього місцеве населення [404, с. 109–111].

1-й гв. кавалерійський корпус завдав удару з району Ківерців і вранці 2 лютого увійшов до Луцька. 6-й гв. кавалерійський корпус з району Клевань однією дивізією розгорнув наступ на напрямку Дубно, а головними силами

завдав удару на Ровно і до вечора 2 лютого у взаємодії зі стрілецькими військами 13-ї армії, які наступали з фронту, визволив цей обласний центр, а також важливий залізничний вузол – станцію Здолбунів. 13-та кавалерійська дивізія 6-го гв. кавалерійського корпусу до кінця дня 2 лютого вийшла на підступи до Дубно, де противник чинив шалений опір.

Складніше розгортався наступ у смузі 60-ї армії. Частини 18-го гв. стрілецького корпусу (командир генерал-майор І. Афонін) ще 28 січня вибили ворога з Шепетівки, але не змогли закріпити успіху і змушені були залишити місто і відійти. З'єднання 60-ї армії призупинили наступальні дії і від 2 до 9 лютого вели підготовку до відновлення наступу. Тільки після зосередження зусиль двох стрілецьких і танкового корпусів 11 лютого цей важливий залізничний вузол було очищено від противника [763, с. 334].

10 лютого посилені з'єднання 6-го гв. кавалерійського корпусу поновили наступ на Дубно. 13-та гв. кавалерійська дивізія цього дня завдала удару з боку Млинова й увірвалася на західну околицю міста. До кінця дня кавалеристи вели бій у центрі Дубна. Однак інші радянські частини не змогли подолати річку Ікву та посприяти їм. 11 лютого по тилах кавалеристів, які вели бої за Дубно, завдала контрудару 7-ма німецька танкова дивізія, виникла загроза їх оточення. 12 лютого 13-та гв. кавалерійська дивізія відійшла назад до Млинова. Спроби радянських військ наступати на дубненському напрямку тривали ще добу, однак сили противника на цій ділянці фронту постійно нарощувалися.

Із виходом військ 13-ї і 60-ї армій на рубіж Маневичі – Луцьк – Млинів – Шепетівка мета Ровенсько-Луцької операції була досягнута. 14 лютого командувач фронту М. Ватутін наказав призупинити наступальні дії та закріпитися на досягнутих рубежах.

За перебігом подій Ровенсько-Луцьку операцію умовно можна розділити на два етапи. Зміст першого етапу (з 27 січня до 2 лютого) полягав у прориві тактичної зони оборони противника на ровенському і шепетівському напрямках та обхідному маневрі кавалерійських корпусів у

тил ровенського угруповання німців. Зміст другого етапу (з 3 до 13 лютого) полягав у захопленні Шепетівки, боротьбі за Дубно, переслідуванні частин противника, які відходили та займали оборону по рубежу р. Стир на схід від Кременця, Шумська, на північ від Ізяслава.

Ровенсько-Луцька операція мала такі характерні особливості: короткий термін підготовки (три доби); віддаленість центрального органу управління (штабу 1-го Українського фронту), який у цей час перебував у районі проведення Корсунь-Шевченківської операції; велика протяжність загального фронту двох армій (400 км); складність дій в лісисто-болотистій місцевості у період зимово-весняного бездоріжжя; використання на головному напрямку двох кавалерійських корпусів у складі загальновійськової армії та проведення рішучого охоплюючого маневру із завданням удару у фланг і тил противнику; погоджені дії численних партизанських загонів у смузі наступу 13-ї армії.

У результаті операції радянські війська звільнили значну територію Ровенської та Волинської областей та зайняли зручне становище, яке створювало загрозу лівому флангу всіх німецьких військ на Україні. Здобуття найважливіших у цьому районі залізничних вузлів – Здолбунова і Шепетівки – позбавляло німецьке командування можливості використовувати їх для постачання своїх військ і водночас різко збільшувало транспортні ресурси для вирішення аналогічних завдань радянським керівництвом.

Разом з тим бойові дії радянських військ у Поліссі показали, що кожний недостатньо продуманий крок, не організований належним чином бій призводив до ускладнень і зайвих втрат. За доповідями, втрати противника в Ровенсько-Луцькій операції становили 5–6 тис. убитими і пораненими та 2 тис. полоненими [763, с. 203]. У сучасній літературі втрати німецької сторони оцінено у 20 тис. вбитими та 1830 пораненими, 87 танків, 206 гармат, 800 автомашин [820, с. 283].

У сучасних публікаціях інформація про втрати радянських військ у Ровенсько-Луцькій операції не наведена, документи з показниками втрат і

досі є закритими. За даними авторів праці «Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945», лише в боях на території Рівненщини загинуло 14 тис. червоноармійців і 300 партизанів [403, с. 334].

Головним результатом операції стало глибоке охоплення радянськими військами з півночі стратегічного угруповання гітлерівських військ в Україні, що привело до кардинальних змін в оперативно-стратегічній обстановці та можливості подальшого розсічення стратегічного фронту противника. Саме ця ідея була покладена в основу задуму Проскурівсько-Чернівецької операції.

Нікопольсько-Криворізька наступальна операція військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30 січня – 29 лютого 1944 року). У лютому 1944 р. на території України, крім Корсунь-Шевченківської та Ровенсько-Луцької операцій, відбулася наступальна операція 3-го і 4-го Українських фронтів, яка отримала назву Нікопольсько-Криворізької [820, с. 284]. Координував дії військ 3-го і 4-го Українських фронтів представник Ставки ВГК маршал Радянського Союзу О. Василевський.

Мета операції полягала в розгромі великого ворожого угруповання, взятті під контроль економічно важливого району – Нікополя та Кривого Рогу, ліквідації ворожого плацдарму на лівому березі Дніпра, що нависав у районі Нікополя над правим крилом і тилом військ 4-го Українського фронту. Операція також мала скувати південне крило німецьких військ в Україні та не дати командуванню Вермахту можливості перекинути частину своїх сил на Корсунь-Шевченківський напрямок [426, с. 59–73; 62–77].

Головна роль у майбутній операції відводилася військам 3-го Українського фронту, оскільки їх вигідне становище давало змогу завдати удару в тил основному угрупованню противника. Крім того, перед 3-м Українським фронтом не було такої потужної водної перешкоди, як Дніпро, що значно ускладнювало дії військ 4-го Українського фронту.

Задум Ставки ВГК щодо операції на півдні полягав у завданні головного удару з центру оперативної побудови 3-го Українського фронту на загальному напрямку на Апостолове, щоб роз'єднати криворізьке і

нікопольське угруповання противника. Надалі передбачалося, розвиваючи наступ, у взаємодії з військами правого крила 4-го Українського фронту оточити і знищити основні сили 6-ї німецької польової армії та, просуваючись на захід, досягти Південного Бугу [584, с. 102–107].

Ще на початку січня 1944 р. представник Ставки ВГК О. Василевський поставив завдання командувачу 3-го Українського фронту генералу армії Р. Малиновському підготувати і провести наступальну операцію, завдаючи головного удару на Апостолове, а далі розвивати наступ за двома напрямками: на південний схід до Дніпра для розгрому нікопольського угруповання противника спільно з військами 4-го Українського фронту; на захід до р. Інгулець в обхід Кривого Рогу з півдня для розгрому криворізького угруповання противника. Надалі належало наступати на загальному напрямку на Вознесенськ і Миколаїв. До початку операції Ставка ВГК підсилила 3-й Український фронт 37-ю армією, переданою 15 січня зі складу 2-го Українського фронту [338, с. 8], а також 31-м гв. стрілецьким корпусом зі свого резерву та 4-м гв. механізованим корпусом зі складу 4-го Українського фронту.

Військам 4-го Українського фронту було наказано припинити наступальні дії армій правого крила і перейти до оборони, а з переходом військ 3-го Українського фронту в наступ забезпечити дії його ударного угруповання з південного заходу та сприяти в розгромі противника в районі Нікополя. Ставка наказала бойові дії армій правого крила 4-го Українського фронту проводити таким чином, щоб противник, який оборонявся на лівому березі Дніпра на південь від Нікополя, був позбавлений можливості перегрупувати сили і засоби з нікопольського плацдарму у смугу дій військ 3-го Українського фронту. Поставлення такого доволі пасивного завдання на наступальну операцію зумовлювалася тим, що війська 4-го Українського фронту з листопада 1943 р. до січня 1944 р. вели безуспішні наступальні дії для ліквідації нікопольського плацдарму гітлерівців на лівому березі Дніпра.

Засобів для посилення трьох радянських армій на цьому напрямку у Ставки не було.

Командувач 3-го Українського фронту вирішив створити головне ударне угруповання (14 стрілецьких дивізій, механізований корпус, окрема танкова бригада і три танкових полки) на суміжних флангах 46-ї та 8-ї гв. армій, прорвати оборону противника на 23-кілометровій ділянці і, розвиваючи наступ на загальному напрямку на Апостолове і далі до Дніпра, відрізати угруповання противника в районі Нікополя та у взаємодії з військами 4-го Українського фронту знищити його [194; 197; 198; 199]. Усього угруповання військ на напрямку головного удару мало: гармат (окрім протитанкової і зенітної артилерії) та мінометів – 2455, гармат протитанкової артилерії – 551, танків і самохідно-артилерійських установок – 196 [763, с. 236].

Обрана форма оперативного маневру, що полягала в організації удару суміжними флангами двох армій на вузькій ділянці фронту з подальшим розвитком прориву за напрямками, що розходяться, мала сприяти розширенню зони прориву, введенню в неї 4-го гв. механізованого корпусу і згорянню бойових порядків противника в бік флангів [202].

Прорив оборони здійснювався на 23-кілометровому фронті, проте основна маса артилерії була зосереджена на ділянці головного удару шириною 14 км, а танків безпосередньої підтримки піхоти – на ділянці 7 км. Це давало можливість створити щільність артилерії в 175 гармат і мінометів та до 10 танків безпосередньої підтримки піхоти на 1 км фронту прориву. На напрямку дій 8-ї гв. армії щільність танків з урахуванням техніки 4-го гв. механізованого корпусу досягала 25 од. на 1 км фронту. Таке зосередження артилерії і танків забезпечило успіх прориву оборони противника. Наприклад, якщо на всьому 3-му Українському фронті у смузі 186 км налічувалося понад 4000 гармат і мінометів, то на ділянці прориву на фронті в 14 км (8% всієї ширини фронту) було зосереджено 2455 гармат і мінометів (без гармат протитанкової і зенітної артилерії), що становило понад 60 %

усієї кількості гармат і мінометів, які перебували у військах 3-го Українського фронту. Усі танки і самохідно-артилерійські установки були зосереджені на напрямку головного удару [763, с. 238].

Забезпечувати головний удар фронту праворуч і ліворуч мали війська 37-ї і 6-ї армій відповідно, які повинні були також організувати наступ у своїх смугах. Аби ввести противника в оману щодо справжнього напрямку головного удару, а також відтягнути його сили з цієї зони на інші ділянки фронту, командувач військ фронту вирішив наступ на допоміжних напрямках розпочати на день раніше, ніж на головному.

Для проведення операції були залучені 37-ма, 46-та, 8-ма гв., 6-та, 3-тя гв., 5-та ударна і 28-ма армії, що мали 49 стрілецьких дивізій і два механізовані корпуси (2-й та 4-й гв.). З повітря радянські війська, що наступали, підтримувала авіація 17-ї та 8-ї повітряних армій. Їм протистояли війська 6-ї німецької армії (6 лютого перейшла з підпорядкування групи армій «Південь» до групи армій «А») у складі 19 піхотних, двох танкових, однієї моторизованої дивізій, танкового батальйону, восьми дивізіонів штурмових гармат та інших частин. З них на нікопольському плацдармі оборонялося вісім піхотних дивізій, посилені трьома дивізіонами штурмових гармат. Війська 6-ї польової армії прикривала частина сил 4-го повітряного флоту.

Щодо сил та засобів, залучених до Нікопольсько-Криворізької наступальної операції, в історичній літературі поширені такі кількісні показники. Радянські війська мали 705 тис. солдатів і офіцерів, 8048 гармат і мінометів, 390 танків і САУ, 1340 літаків [201], німецькі – 540 тис. осіб, 6420 гармат і мінометів, 480 танків і штурмових гармат, 560 літаків [820, с. 285]. На нашу думку, окремі науковці оперують числами з урахуванням чисельності всіх військ і техніки у смугах 3-го та 4-го Українських фронтів, однак не враховують, що не всі були залучені до проведення операції.

У відомостях бойового та чисельного складу станом на 30 січня наведено такі дані по об'єднаннях та з'єднаннях, які безпосередньо були задіяні в Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції: 3-й Український фронт – 190 653 особи, 4002 гармати та міномети і 1025 протитанкових гармат, 196 танків та САУ (у т. ч. 120 у 4-му гв. механізованому корпусі); 4-й Український фронт – 119 574 особи, 2571 гармата і міномет і 450 протитанкових гармат, 107 танків та САУ (у т. ч. 56 у 2-му гв. механізованому корпусі). У повітряних арміях нараховувалося 1524 бойових літаки (у 17-й повітряній армії – 680, 8-й повітряній армії – 844). У німців, за даними та розрахунками штабів фронтів, було задіяно близько 150 тис. особового складу, 2,4 тис. гармат та мінометів, 770 протитанкових гармат, 327 танків. Німецький 4-й повітряний флот за умови підсилення румунською повітряною флотилією міг у районі проведення операції забезпечити дію до 500 бойових літаків [763, с. 211–214, 226]. На нашу думку, ці цифри точніші, проте, навряд чи показують справжній стан справ. Сили противника радянська розвідка розраховувала у процентному відношенні до штатної чисельності з'єднань. Наприклад, за танками та штурмовими гарматами розвідка встановила у складі 6-ї армії 9-ту, 23-тю, 24-ту танкові та 16-ту моторизовану (гренадерську) дивізії, вісім дивізіонів штурмових гармат. Під час розрахунків сил та засобів вважалося, що некомплект у німецьких танкових частинах становить 20%, крім того, 25% бойової техніки потребує ремонту [584, с. 109]. Так отримали розрахункову кількість німецьких танків, до якої в ході операції додалося 45 танків Т-IV «Тигр», які 11 лютого прибули з резерву головнокомандування на посилення у складі 560-го окремого танкового батальйону. Радянські військові історики називають саме такі цифри на початок операції. Певним чином маніпулюють статистикою і німецькі автори, вказуючи, що у двох танкових дивізіях, які перебували у другому ешелоні, залишалося тільки п'ять танків [693, с. 519]. Статистичні показники фіксують середню чисельність танків у дивізіях 6-ї армії близько 30 на дивізію [714, с. 412].

За підрахунками авторів праці «Розгром німецько-фашистських військ на Правобережній Україні», співвідношення сил та засобів на початок

Нікопольсько-Криворізької наступальної операції мало би відповідати числовим показникам, наведеним у табл. 2.3.

Таблиця 2.3

**Співвідношення сил та засобів до початку
Нікопольсько-Криворізької наступальної операції [763, с. 232]**

Сили і засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідно- шення
Дивізії	49	22	2,2:1
Люди, тис. осіб	310	150	2:1
Гармати і міномети (без урахування ПТА)	6573	2416	2,7:1
Танки і САУ	303	327	1:1,1
Бойові літаки	1 542	До 500	3:1

Аналіз чисельності особового складу та основних зразків бойової техніки дає підстави стверджувати, що у результаті проведених організаційних заходів із підготовки наступальної операції радянській стороні вдалося досягти переваги над противником за основними показниками. Приблизно однаковою залишалася тільки кількість танків і самохідної артилерії.

Надаючи важливого значення утриманню району Кривого Рогу і Нікополя, А. Гітлер вимагав ужити всіх заходів для зміцнення оборонних позицій. Оборона німецьких військ на Дніпровській дузі була досить глибокою та інженерно добре обладнаною. Противник протягом двох-трьох місяців підготував глибоко ешелоновану, польову, сильно укріплену оборону на глибину 30–40 км.

Головна смуга оборони на глибину 3–5 км була прикрита густою мережею інженерних загороджень. На більшості ділянок головна смуга складалася з трьох позицій. Повністю готовою була лише перша позиція, друга і третя мали, як правило, по одній траншеї і до кінця січня 1944 р. були готові лише на 25–50%. Багато населених пунктів у межах головної смуги і найближчій глибині були підготовлені до кругової оборони. Друга смуга оборони була обладнана на відстані 8–12 км, а на нікопольському плацдармі – за 4–6 км від переднього краю головної смуги. Глибина другої

смуги оборони досягала 1,5–2,5 км. Третя смуга оборони на нікопольському плацдармі безпосередньо прикривала підступи до переправ через р. Дніпро, а у смузі 3-го Українського фронту проходила по рубежу Кривий Ріг – р. Кам'янка – Нікополь, тобто за 30–40 км від переднього краю головної смуги оборони. Між другою і третьою смугами оборони були обладнані проміжні і відсічні позиції, як правило, по берегах річок. Усі великі населені пункти в оперативній глибині були підготовлені до оборони, зокрема Кривий Ріг з півночі, сходу та півдня був прикритий позицією, що складалася з однієї суцільної траншеї [727, с. 128–129].

Перед військами 3-го Українського фронту оборону тримала оперативна група «Шверин» – три армійських корпуси: на криворізькому напрямі – 57-й, апостолівському – 30-й, нікопольському – 17-й. У першому ешелоні оборонялося дев'ять піхотних дивізій (62, 15, 46, 123, 306, 387, 257, 125, 294-та) та одна танкова дивізія (23-тя), три окремих полки (203-й і 513-й піхотні полки, 610-й охоронний полк), один штурмовий батальйон, два дивізіони штурмових гармат (210-й і 232-й), два окремих танкових батальйони (51-й і 506-й). У другому ешелоні перебували 16-та моторизована дивізія (без одного полку) і 9-та танкова дивізія, у резерві – 24-та танкова дивізія, перекинута з Нікопольського плацдарму. Перед військами правого крила 4-го Українського фронту від Іванівського до Качкарівки на фронті шириною до 140 км оборонялася оперативна група «Шернер» у складі 4-го і 29-го армійських корпусів загальною чисельністю до восьми піхотних дивізій із засобами посилення [763, с. 216–219].

Постачання німецьких військ 6-ї польової армії військ зброєю, боєприпасами і паливом значно погіршилося. Траплялося, що через брак зброї на тилових складах поповнення, яке прибувало на фронт, не мало озброєння. У доставці боєприпасів, особливо снарядів великого калібру, були часті перебої. Норма відпуску військам пального постійно скорочувалася.

Підготовка радянських військ до наступу розпочалася відразу з ухваленням рішення на операцію. Підготовчий етап операції був визначений

з 16 до 24 січня, тобто протягом дев'яти днів. Початок наступу був призначений на 25 січня 1944 р. одночасно з початком наступальної операції 1-го та 2-го Українських фронтів. Однак у зв'язку з тим, що до 25 січня не було накопичено необхідного запасу боєприпасів, початок наступу вирішили перенести на 30 січня з допоміжних напрямків і на 31 січня на напрямку головного удару. Таким чином, підготовчий етап тривав 14–15 днів, що вважалося цілком достатнім для належної організації фронтової наступальної операції.

Відповідно до рішення командувача 4-го Українського фронту армії його правого крила отримали завдання обороняти зайнятий рубіж і з розвитком успіху військ 3-го Українського фронту бути готовими перейти в наступ. Будь-яких інших вказівок про підготовку до операції війська фронту не отримували. План наступальної операції штаб фронту і штаби армій не розробляли.

Наступальну операцію 3-го Українського фронту планувалося провести у три етапи. На першому етапі передбачалося прорвати оборону противника на всю оперативну глибину, ввести у прорив рухому групу фронту, оточити і знищити частини 30-го і 17-го армійських корпусів противника і вийти головним силам фронту на лінію Новожи́томир – Апосто́лове – Мар'янське [209; 215]. Визначена тривалість бойових дій – чотири доби, глибина – 40–50 км, середній темп просування – 10–13 км на добу. Протягом другого етапу планувалося оточити і знищити у взаємодії з військами правого крила 4-го Українського фронту оперативні групи «Шверин» і «Шернер», створити зовнішній фронт оточення і визволити Нікополь. Тривалість дій – 3–4 дні, глибина – 30–35 км, середній темп – 8–9 км на добу. На третьому етапі передбачалося завершити знищення оперативних груп «Шверин» і «Шернер», вихід військам фронту вийти на р. Інгулець і здобути Кривий Ріг. Тривалість дій – 3 дні, глибина – 20–25 км, середній темп – 7–8 км на добу. Таким чином, глибина всієї операції визначалася 90–110 км, тривалість – 10–11 діб, середній темп наступу – 10 км на добу. Планування наступальної

операції в штабах армій 3-го Українського фронту завершилося 22 січня 1944 р. [196; 197–199].

У директиві на проведення операції командувач 3-го Українського фронту вимагав створити у смузі дій головного ударного угруповання щільність не менше 175 гармат і мінометів на 1 км фронту, однак, таких показників на 23-кілометровій ділянці досягти не вдалося. Зважаючи на це, командувачі армій під час організації прориву ворожої оборони основну масу артилерії зосередили так: у 46-й армії – на 8-кілометровій ділянці, у 8-й гв. армії на 6-кілометровій ділянці, де щільність артилерії була доведена відповідно до 143 і 202 гармат і мінометів на 1 км фронту. Щоб довести щільність артилерії в смузі 46-ї армії до необхідної, було додатково дано вказівку про залучення для стрільби прямим наведенням танків безпосередньої підтримки піхоти. Планувалося, що артилерійська підготовка триватиме 50 хв. Підтримка атаки піхоти й танків мала здійснюватися вогневим валом на глибину 1,5 км, а далі – послідовним зосередженням вогню. У полках, дивізіях, корпусах та арміях були створені артилерійські групи. Усі 82-мм міномети у стрілецьких полках на період артилерійської підготовки і підтримки атаки були зведені в мінометні групи під командуванням начальників артилерії полків.

Для відбиття можливих контратак танків противника 46-та і 8-ма гв. армії були посилені двома винищувально-протитанковими артилерійськими бригадами і двома полками, у дивізіях, корпусах та арміях створені винищувально-протитанкові резерви.

Авіаційну підтримку наступу у смузі 3-го Українського фронту здійснювала 17-та повітряна армія (командувач генерал-лейтенант авіації В. Судець), у смузі 4-го Українського фронту – 8-ма повітряна армія (командувач генерал-лейтенант авіації Т. Хрюкін). Кожну армію ударного угруповання 3-го Українського фронту мав підтримувати змішаний авіаційний корпус. 8-ма повітряна армія, крім забезпечення дій військ 4-го Українського фронту, мала також завдання в тісній взаємодії з 17-ю повітряною армією

сприяти військам 3-го Українського фронту. Прикриття військ та об'єктів тилу винищувальною авіацією забезпечували командувачі повітряних армій [191].

Для організації зенітно-артилерійського прикриття військ 3-й Український фронт мав у своєму розпорядженні 573 зенітні гармати, а 4-й Український фронт – 243. Для прикриття ударного угруповання із 573 гармат, що були у 3-му Українському фронті, у смузі 46-ї армії розташували 84 зенітні гармати, у смузі 8-ї гв. армії – 144.

У період підготовки операції було вжито заходів для створення необхідних запасів матеріально-технічних засобів і наближення частин та установ тилу до військ. 3-й Український фронт базувався на таких залізничних лініях: Лозова – Синельникове – Запоріжжя; Синельникове – Дніпропетровськ; Дніпропетровськ – Верхівцеве – П'ятихатки; Дніпропетровськ – Верхівцеве – Милорадівка; Дніпропетровськ – Єлізарове – Незабудине. Автомобільних доріг із твердим покриттям у розташуванні військ фронту було дві: Дніпропетровськ – Софіївка та Дніпропетровськ – Томаківка. Для постачання військ використовували переважно польові дороги. У парках фронтового резерву було підготовлено 600 автомашин різних марок. Очікувалося також надходження 500 нових машин іноземних марок. 100 машин було знято із другорядних перевезень. У ході наступу у разі потреби армії мали посилюватися автомашинами за рахунок цього фронтового резерву. До початку наступу війська 3-го Українського фронту мали 2–2,5 боєкомплекту боєприпасів, 2–2,5 заправки пального, продовольства на 10–15 діб (у тому числі 157 тис. літрів горілки) [186, арк. 29]. У цілому операцію було підготовлено ретельно. Однак у підготовці тилових частин і установ 3-го Українського фронту до операції був істотний недолік – були не передбачені різкі погодні зміни та не враховані особливості забезпечення діючої армії всім необхідним в умовах бездоріжжя. Недостатньо були підготовлені до виконання завдань дорожні частини та інші тиліві органи. Існувало багато інших проблем, зокрема, за результатами перевірки комісією фронту готовності 188-ї стрілецької дивізії

до наступу виявлено 200 солдатів, які мали тільки валянки і не мали чобіт [188, арк. 46–48].

Підготовка наступу військ 3-го Українського фронту відбувалася в умовах найсуворішого збереження таємниці, усі перегрупування проводилися в нічний час, імітувалися удавані райони зосередження військ. Для приховування від противника напрямку головного удару наступ на допоміжних напрямках (37-ї і 6-ї армій) було вирішено розпочати на день раніше.

У Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції, як і планувалося, основну роль відіграли війська 3-го Українського фронту. Не все у цій операції відбулося відповідно до запланованого, що, на нашу думку, є нормальним. Загальний хід операції можна поділити на три етапи: перший етап (30 січня – 9 лютого) – прорив оборони противника, розгром нікопольського угруповання противника і ліквідація нікопольського плацдарму; другий етап (10–16 лютого) – перехід головного ударного угруповання до оборони, відбиття контрударів противника на районі Апостолового; третій етап (17–29 лютого) – розгром криворізького угруповання ворога і створення сприятливих умов для розвитку наступу на напрямках Новий Буг і Миколаїв.

У смузі наступу військ 4-го Українського фронту бойові дії тривали лише під час першого етапу (від 30 січня до 10 лютого), коли ліквідували нікопольський плацдарм та захопили Нікополь у взаємодії з військами 3-го Українського фронту.

Зранку 30 січня 37-ма та 6-та армії перейшли в наступ проти криворізького й нікопольського угруповань противника. Німецьке командування повірило, що головний удар спрямований на Кривий Ріг і далі в межиріччя Інгульця та Інгулу на Березнегувате, що створювало загрозу для всієї 6-ї армії. Німецьке командування почало поспіхом підтягувати до ділянки прориву резерви (20 танків 23-ї і 20 танків 9-ї танкових дивізій) і спільно з двома піхотними полками у другій половині дня почали

контратакувати. Це відвернуло сили противника від напряму головного удару 3-го Українського фронту [196].

31 січня після 50-хвилинної артилерійської підготовки о 9 год. 35 хв. перейшли в наступ на головному апостолівському напрямку війська 46-ї і 8-ї гв. армій. Цей напрямок прикривав 17-й армійський корпус німців. До кінця дня вдалося прорвати оборону противника у 25-кілометровій смузі лише на глибину до 6 км. Наступного дня о 16 год. у прорив було введено 4-й гв. механізований корпус (120 танків і самохідно-артилерійських установок) за підтримки 9-ї артилерійської дивізії прориву й авіації. Танкісти, не зустрічаючи сильного опору з боку частин 306-ї піхотної дивізії противника, які відступали, того ж дня поглибили прорив до 20 км.

31 січня після проведеної напередодні розвідки боєм перейшли в наступ і війська 4-го Українського фронту. Найбільшого успіху досягла в цей день 5-та ударна армія, у смузі якої і був введений в операцію 2-й гв. механізований корпус. Наприкінці першого дня війська армії просунулися на глибину до 11 км і створили загрозу розчленування угруповання противника, яке діяло на лівобережному плацдармі на південь від Нікополя. Використовуючи цей успіх, перейшли у наступ з'єднання 3-ї гв. армії справа та 28-ї армії зліва.

Слід нагадати, що армійські операції з ліквідації нікопольського плацдарму противника тривали ще з листопада 1943 р. У цій низці операцій шоста операція 28-ї армії (31 січня – 8 лютого 1944 р.) відбулася в ході Нікопольсько-Криворізької наступальної операції. З'єднання 28-ї армії 31 січня здобули висоту 81,9, за яку точилася боротьба третій місяць, та, використовуючи успіх військ 5-ї ударної армії, до 8 лютого взяли Велику Лепетиху [185, арк. 12–37]. Лівий берег Дніпра радянські війська цілком очистили від ворога.

2 лютого війська 3-го Українського фронту завершили прорив тактичної глибини оборони німецьких військ на апостолівському напрямку та вклинилися частинами механізованого корпусу в армійський оборонний

рубіж по р. Кам'янка. Проте в цілому жодна з армій і рухома група (механізований корпус) повністю не виконали своїх завдань, визначених планом на перший етап операції. Повільний темп наступу ударного угруповання фронту пояснювався не стільки впертим опором противника, скільки труднощами, пов'язаними з негодою і бездоріжжям. Маршал Радянського Союзу О. Василевський писав, що такого бездоріжжя, як взимку і навесні 1944 р., не зустрічав. Гальмували навіть трактори і тягачі. Артилеристи волочили гармати на собі. Бійці за допомогою місцевого населення переносили на руках снаряди і патрони від позиції до позиції за десятки кілометрів [425, с. 360]. У другій половині дня 2 лютого війська, що наступали, відчували нестачу боєприпасів, у середньому маючи 0,1–0,3 боєкомплекту за основними номенклатурами артилерійських і мінометних боєприпасів.

6-та німецька армія в чотириденних боях зазнала значних втрат, 16-та моторизована і 123-та піхотна дивізії втратили більше половини особового складу, 23-тя і 9-та танкові дивізії – стільки ж матеріальної частини [44]. Враховуючи реальну загрозу оточення німецьких військ у дніпровській дузі, А. Гітлер дав згоду на відведення військ на тиліві рубежі, яке розпочалося у ніч з 2 на 3 лютого [212, арк. 3–28].

До ранку 5 лютого з'єднання 46-ї армії оволоділи великим залізничним вузлом Апостолове. Виходом у район Апостолового радянські війська розсікли 6-ту німецьку армію на дві частини. 17-й армійський корпус, який діяв у районі Нікополя, виявився охопленим із північного заходу та заходу. Цим були створені передумови для оточення угруповання ворога у районі Нікополя. Задля успішного завершення цього оточення рухомі радянські війська мали вийти на дніпровські плавні. Із району Апостолового 46-та армія почала розвивати удар на захід на напрямку Широкого, а 8-ма гв. армія – у бік дніпровських плавнів для оточення угруповання противника в районі Нікополя. Проте до 5 лютого війська 8-ї гв. армії розтягнулися на широкому 65-кілометровому фронті. Внаслідок цього ударна сила військ правого

флангу для завершення оточення противника виявилася недостатньою. Крім того, частина артилерії армії через бездоріжжя відстала від піхоти.

Німецькі війська, які виводили з нікопольського плацдарму, відразу кидали у бій проти правохлангових з'єднань 8-ї гв. армії. Сюди ж була підведена 24-та танкова дивізія, спочатку спрямована з 6-ї армії до складу 8-ї армії в район Корсунь-Шевченківського, але з півдороги повернута назад. Контратаками піхоти і танків німецькому командуванню вдалося зупинити наступ військ правого флангу 8-ї гв. армії та 4-го гв. механізованого корпусу і зберегти за собою дорогу вздовж правого берега Дніпра, по якій були виведені на захід залишки ворожого угруповання, що діяло в районі Нікополя. Місто звільнили 8 лютого війська 6-ї армії 3-го Українського фронту за сприяння військ 3-ї гв. армії 4-го Українського фронту [224].

За день до того німці повністю залишили нікопольський плацдарм та вивели з-під загрози оточення сім дивізій. Війська 4-го Українського фронту форсували Дніпро в районі Малої Лепетихи і з запеклими боями захопили на правому березі річки плацдарм, що забезпечував можливість розгортання подальшого наступу. На ньому закріпилися частини 5-ї ударної армії. З'єднання 3-ї гв. армії директивою Ставки ВГК від 7 лютого 1944 р. були передані до складу військ 6-ї армії 3-го Українського фронту, управління – в резерв 28-ма армія передала свої дивізії діючим об'єднанням (2-й гв. та 5-й ударній арміям), а її управління та армійський комплект частин було виведено у резерв [336, с. 40]. Надалі в наступальній операції на Правобережжі брала участь лише 5-та ударна армія 4-го Українського фронту. Війська армій лівого крила фронту почали підготовку операції на території Кримського півострова, пропозиції щодо якої були ухвалені директивою Ставки ВГК 7 лютого 1944 р. [336, с. 40].

Тією ж директивою Ставки був затверджений план Криворізької наступальної операції 3-го Українського фронту. Планом передбачалося за два-три дні (до 9 лютого) знищити оточене нікопольське угруповання противника, після цього протягом семи – дев'яти днів (до 16–18 лютого)

здійснити перегрупування та підготувати операцію. На 4–5 день операції війська фронту мали вийти на рубіж р. Інгулець, оволодіти м. Кривий Ріг і розвивати наступ до р. Південний Буг. Для виконання цих завдань понад виділені Ставкою ресурси командувач фронту просив 200 танків для укомплектування 23-го танкового корпусу, 21 тис. осіб поповнення, а також 69-ту армію з резерву Ставки [336, с. 265–266].

Додаткові ресурси 3-му Українському фронту Й. Сталін не надав, проте зажадав не пізніше 21 лютого оволодіти м. Кривий Ріг, обходячи його з півночі і півдня військами правого крила, а центром і лівим крилом до цього ж часу вийти до р. Інгулець, після чого розвивати наступ на Вознесенськ і Миколаїв.

Війська 3-го Українського фронту не змогли завершити оточення частин 17-го армійською корпусу і залишили вільними шляхи відходу 4-го і 29-го армійських корпусів, що оборонялися на нікопольському плацдармі. Правофлангова 37-ма армія ще 6 лютого змушена була перейти до оборони. 4-й гв. механізований корпус зазнав значних втрат і 10 лютого був виведений у район Апостолового. Транспорт практично не працював, 75% артилерії відстали від бойових порядків піхоти і розтягнулися по дорогах. Війська залишилися з дуже невеликими запасами боєприпасів, навіть патрони до гвинтівок закінчувалися. Авіація через нельотну погоду не могла сприяти військам. Для подальшого наступу необхідна була кількаденна пауза, під час якої слід було підтягнути артилерію і тили, підвезти боєприпаси, пальне і продовольство. Крім того, 46-та та 8-ма гв. армії ударного угруповання відбивали наступ німецьких військ. Контратаки противника у стик армій, а також у районі Шолохового по лівому флангу 8-ї гв. армії за відсутності резервів могли створити загрозу прориву противником фронту 8-ї гв. армії. Командувач 3-го Українського фронту, враховуючи обстановку, що склалася, надвечір 9 лютого ухвалив рішення тимчасово перейти до оборони на досягнутих рубежах у смугах 46-ї і 8-ї гв. армій [189, арк. 57–61].

Протягом 10–16 лютого радянські війська готувалися до подальшого наступу з метою розгрому ворожого угруповання в районі Кривого Рогу і виходу на р. Інгулець. 13 лютого Ставка ВГК вирішила передати до 3-го Українського фронту для створення рухомої групи 4-й гв. кавалерійський корпус генерала І. Плієва [425, с. 361], однак, через проблеми з перегрупуванням кавалерійський корпус так і не взяв участі в операції.

6-та німецька армія станом на середину лютого 1944 р. мала у своєму розпорядженні вельми обмежені резерви. Перекидання резервів у смугу наступу 3-го Українського фронту було виключене, оскільки успішні дії військ 1-го і 2-го Українських фронтів потребували від командування Вермахту залучення значних сил і великої кількості бойової техніки у вказані райони. Відсутність резервів і значні втрати після напружених боїв (близько 36 тис. убитих і полонених) впливали на стійкість оборони противника. Після відступу з районів Апостолового і Нікополя німцям вдалося поповнити тільки 123-тю піхотну і 16-ту моторизовану дивізії. Решта з'єднань отримала незначне поповнення. Внаслідок великих втрат 9-ту танкову дивізію розформували, а 62-гу, 46-ту, 126-ту, 306-ту, 387-му піхотні дивізії реорганізували в бойові групи чотирибатальйонного складу. Чисельність батальйонів у цих дивізіях досягала 300–350 осіб. Деякі дивізії, як, наприклад, 3-тя гірськострілецька, 302-га, 294-та і 258-ма піхотні, не отримавши поповнення, мали обмежену боєздатність. Цілком боєздатними залишалися 24-та танкова, 97-ма гірськострілецька, 15-та і 257-ма піхотні дивізії.

За оцінками штабу 3-го Українського фронту, війська противника станом на 15 лютого 1944 р. нараховували близько 85 тис. осіб, 1,5 тис. гармат і мінометів, до 70 танків і штурмових гармат. Армії фронту, які планували залучити до наступальної операції, разом із резервами мали 180 тис. осіб, близько 4800 гармат і мінометів, 30 танків і САУ [763, с. 295]. Ці цифри наочно демонструють, яких значних втрат зазнали обидві сторони в першій половині лютого (при цьому слід мати на увазі, що війська постійно отримували поповнення).

Для вивчення стану справ у військах до з'єднань відряджали офіцерів штабу фронту. Уявлення про ситуацію, що склалася, можна отримати з доповіді підполковника Лук'яненка про роботу в частинах 32-го стрілецького корпусу 6-ї армії станом на 17 лютого 1944 р. У донесенні вказувалося на недостатність укомплектованості 259-ї та 60-ї гв. дивізій. Їх полки нараховували лише по дві зведені стрілецькі роти, середня чисельність активних багнетів у полках становила 100–120 осіб. Найгірший стан справ зафіксовано у 939-му стрілецькому полку 259-ї дивізії: у 1-й роті у строю залишилося 30 бійців, у 2-й – 26 [188, арк. 50–56].

Зважаючи на вказівки Ставки ВГК і всебічне оцінювання обстановки, командувач військ 3-го Українського фронту вирішив не робити складних перегрупувань військ і вранці 17 лютого силами 37-ї і 46-ї армій відновити наступ на криворізькому напрямку, оточити і знищити криворізьке угруповання ударами за напрямками, що сходяться. На війська лівого крила фронту у складі 8-ї гв. та 6-ї армій покладалося завдання у взаємодії з 5-ю ударною армією розгромити противника в районі на південний захід від Апостолового. Увечері 15 лютого арміям були поставлені завдання на наступ [186, арк. 1–96]. На підготовку військ був виділений один день. Початок наступу призначили на ранок 17 лютого, оскільки подальше зволікання дало б змогу противникові підсилити оборону. В оперативних документах 3-го Українського фронту чітко виокремлюються дві фронтові наступальні операції, проведені в лютому 1944 року: Апостолівсько-Нікопольська та Криворізька [203, арк. 1–31].

Поповнення військових запасів здійснювалося зі значними труднощами. Залізниці були знищені німцями під час відступу. Рання весна зі снігопадами та дощами перетворила район бойових дій у непролазну багнюку. Автомобільних доріг із твердим покриттям фактично не було. За цих умов авіація значно допомагала у доставці вантажів до військових частин. Так, 17-та повітряна армія надала для цього 300 літаків По-2 та Лі-2,

які перевезли тільки боєприпасів понад 600 т. Щоб наблизитися до військ, тил армії обладнав 31 аеродром.

17 лютого війська 37-ї і 46-ї армій перейшли в наступ на зазначених напрямках і 22 лютого оволоділи великим промисловим центром України і важливим опорним пунктом оборони противника м. Кривий Ріг [213, арк. 1–62]. Протягом наступних двох-трьох днів 37-ма і 46-та армії висувалися на рубіж р. Інгулець і вели боротьбу за захоплення плацдармів на її західному березі. На лівому крилі фронту 8-ма гв. і 6-та армії, зробивши перегрупування, 25 лютого відновили наступ і 29 лютого також вийшли до р. Інгулець. 26 лютого перейшла в наступ на південно-західному напрямку 5-та ударна армія, завдавши удару із зайнятого нею плацдарму на правому березі Дніпра, і до 29 лютого досягла визначеного їй рубежу [187, арк. 7–11].

Таким чином, у результаті Нікопольсько-Криворізької операції війська 3-го і 4-го Українських фронтів завдали 6-й німецькій армії поразки. У табл. 2.4 наведені втрати 6-ї польової армії та авіації, яка забезпечувала її дії в лютому 1944 р.

Таблиця 2.4

**Втрати німців у Нікопольсько-Криворізькій наступальній операції
[904, с. 125]**

Сили і засоби	Знищено	Полонені і трофеї	Усього
Солдати й офіцери	43 тис.	4646	47 646
Гармати	579	1259	1838
Міномети	347	466	813
Танки і штурмові гармати	250	130	380
Літаки	179	12	191

Дванадцять дивізій 6-ї польової армії, у тому числі три танкові й одна моторизована, зазнали значних втрат і були зведені в бойові групи, чотири дивізії повністю втратили важке озброєння й автотранспорт і значну частину живої сили. Зниження боєздатності 6-ї армії сприяло розгортанню подальших наступальних операцій радянських військ. Війська 3-го і 4-го Українських фронтів, просунувшись на 130 км, визволили два великих промислових

центри України – Нікополь і Кривий Ріг. У ході цієї операції був ліквідований важливий плацдарм противника на лівому березі Дніпра та остаточно поховані надії А. Гітлера на організацію прориву до свого кримського угруповання. 4-й Український фронт отримав можливість, не побоюючись удару противника з тилу, продовжувати підготовку Кримської наступальної операції.

Отже, задум радянського воєнно-політичного керівництва на перший етап стратегічної операції на Правобережній Україні через об'єктивні та суб'єктивні причини був реалізований не повністю. У ході воєнних дій плани застосування військ Українських фронтів зазнали значних змін. Дещо пізніше в радянській історичній літературі, а подекуди і в працях сучасних істориків, ці події висвітлено за допомогою зручних схем, що не відображають історичної дійсності.

Підготовка, перебіг та результати Корсунь-Шевченківської, Ровенсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької операцій висвітлювалися автором у статтях та матеріалах конференцій [478; 483; 495; 498; 516; 517; 523; 524; 526; 530; 535; 581].

Висновки до розділу 2

У розділі окреслена воєнно-політична та стратегічна обстановка на кінець 1943 року. До цього часу радянські війська на території України захопили стратегічні плацдарми в районі Києва і Черкас. Німецькі війська продовжили утримувати Правобережну Україну, плацдарм на лівому березі Дніпра на південь від Нікополя та Крим.

Планування та підготовка стратегічної наступальної операції радянських військ на Правобережній Україні почалися з листопада 1943 р., тобто ще під час розпалу битви за Дніпро. Координували дії військ представники Ставки ВГК:

1-го (генерал армії М. Ватутін) та 2-го (генерал армії І. Конєв) Українських фронтів – маршал Радянського Союзу Г. Жуков; 3-го (генерал армії Р. Малиновський) та 4-го (генерал армії Ф. Толбухін) Українських фронтів – маршал Радянського Союзу О. Василевський.

Проти військ 1, 2, 3 і 4-го Українських фронтів оборонялися: частина сил 2-ї армії, що входила до складу групи армій «Центр», група армій «Південь» (4-та і 1-ша танкові, 8-ма і 6-та армії), частина групи армій «А» (3-тя румунська армія, 44-й окремий армійський корпус) та 4-й повітряний флот. Загалом на цьому фронті противник мав 95–96 дивізій і бригад, зокрема 18 танкових і 4 моторизованих дивізій. У Криму проти частини сил 4-го Українського фронту й Окремої Приморської армії оборонялася 17-та армія (10 дивізій і бригад), що входила до складу групи армій «А». Групи армій «Південь» і «А» підтримував 4-й повітряний флот. Німці та їх союзники мали 1 760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2 200 танків і штурмових гармат, 1 460 літаків для дій в Україні. Для компенсації втрат німецьке командування було змушене в січні – першій половині квітня підтягнути на південну ділянку фронту 40 дивізій і 4 бригади з резерву Головного командування й інших країн.

До початку Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (24.12.1943–17.04.1944 рр.) на 1400-кілометровому фронті радянське командування розгорнуло 167 стрілецьких і 9 кавалерійських дивізій, 11 танкових і 8 механізованих корпусів. 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти нараховували 2 406 тис. солдатів та офіцерів, 28 654 гармат та мінометів, 2 037 танків і САУ, 2 600 літаків. Упродовж операції війська постійно підсилювалися: з визволених від ворога територій було мобілізовано 766 334 особи, крім того, направлено в частини 60 401 особу маршового поповнення (63% від усього призову до радянських військ за I квартал 1944 р.); у цей же час надійшло з промисловості та ремонтно-відновлювальних підприємств 4 655 танків та САУ (74,4% від усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4 803 гармат і мінометів (49,2%). Перерозподіл

сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегрупувань військ з інших стратегічних напрямків та театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47, 61, 70-а армії, 2, 4 і 6-а танкові армії (останню сформували вже в ході операції), 6-а повітряна армія. До операції активно були залучені партизанські з'єднання та загони під командуванням С. Ковпака, О. Федорова, І. Федорова, М. Наумова, Д. Медведєва, О. Сабурова та інші. Партизани завдавали постійних ударів по комунікаціях у тилу німців. В окремих випадках на боротьбу з партизанами виділялося до 40% сил та засобів противника.

Особливістю операції стало те, що під час її проведення радянські війська вперше зіштовхнулися з Рухом Опору у власному тилу. Тільки у смузі 13-ї армії з 7 січня до 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 нападів боївки УПА на колони з військовим майном, тиліві установи, склади, невеликі підрозділи, загинуло 439 червоноармійців. 29 лютого в упівську засідку потрапила колона командувача 1-го Українського фронту. Генерал армії М. Ватутін від отриманих у цьому бою поранень згодом помер.

У дисертаційній роботі автором доведено, що задум радянського військово-політичного керівництва станом на перший та другий етапи стратегічної операції на Правобережній Україні через об'єктивні та суб'єктивні причини був реалізований не повністю [492; 499; 507; 508; 509; 543]. Втрачені можливості з ліквідації оточених угруповань незабаром спричинили затягування збройної боротьби, значні людські і матеріальні втрати. Як і радянські автори, сучасні російські історики уникають висвітлення реального перебігу цих подій, здійснюють фальсифікації та застосовують маніпулятивні прийоми. Під час воєнних дій плани застосування військ Українських фронтів зазнали значних змін. Дещо пізніше в радянській історичній літературі, а подекуди і в працях сучасних істориків, ці події висвітлено за допомогою штучно сконструйованих схем, що не відображають історичної дійсності.

РОЗДІЛ 3.

РОЗГРОМ НІМЕЦЬКО-РУМУНСЬКО-УГОРСЬКИХ ВІЙСЬК НА ПРАВОБЕРЕЖЖІ ТА ПІВДНІ УКРАЇНИ ВЕСНОЮ 1944 РОКУ

3.1. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Задуми сторін і підготовчі заходи

Наприкінці зими 1944 р. після запеклих битв за Правобережну Україну радянсько-німецький фронт стабілізувався по лінії Рожище – Луцьк – Дубно – Шумськ – Ямпіль – Шепетівка – Любар – Липовець – на захід від Жашкова, Звенигородки, Кіровограда, Кривого Рога і далі по Дніпру від Великої Лепетихи до гирла річки (Додаток 3.1). У ході наступальних операцій на Правобережжі України взимку 1943–1944 рр. радянські війська завдали серйозних поразок противнику і визволили значні території, однак, повністю покладених на них завдань не виконали. Армії українських фронтів так і не вийшли на рубіж Південного Бугу. Загальна стратегічна мета зимової кампанії 1944 р., що полягала у розсіченні німецької оборони на території України навпіл, оточенні та знищенні частинами основних сил груп армій «Південь» та «А», виході на державний кордон СРСР, створенні умов для подальшого наступу на Балкани та підштовхуванні гітлерівських союзників Румунії, Угорщини та Болгарії до виходу з війни, досягнута не була.

Війська Вермахту також не досягли поставлених перед ними завдань. Об'єднання та з'єднання груп армій «Південь» та «А» не виконали вимог А. Гітлера щодо відновлення оборони по Дніпру, зазнали кількох відчутних поразок внаслідок наступальних операцій радянських військ, не спромоглися ефективно провести контрнаступальну операцію в районі Погребищ, Оратова, не втримали нікопольський плацдарм. Зазнавши серйозних втрат в Україні, німецьке командування, зважаючи на стратегічні міркування щодо затягування війни до сприятливішої обстановки, вирішило закріпитися на зайнятих рубежах, зберегти за собою окуповані райони Правобережної

України як джерело продовольства та сировини і не допустити радянські війська на Балкани.

Після зимових поразок німецьке командування вже не розраховувало відновити оборону по Дніпру, а лише намагалося закріпитися на зайнятих рубежах. Очікуваний перепочинок гітлерівці планували використати для поповнення і відновлення сил, створення надійної оборони [820, с. 294]. Такі погляди поширені у працях вітчизняних істориків та дублюють підходи радянської історіографії. Проте надію на весняне бездоріжжя фанатично підживлював тільки Гітлер, а військово командування не покладалося на ілюзії, на що вказують німецькі мемуаристи та воєнні історики.

Командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Е. Манштейн передбачав, що найбільшу загрозу можуть становити операції радянських військ на північній ділянці фронту проти підпорядкованих йому армій. Фельдмаршал вважав, що якби, максимально зосередивши сили, радянським військам вдалося до початку бездоріжжя прорвати фронт 4-ї танкової армії, то в першу чергу вони отримали б залізничну колію, що проходила зі Львова через Жмеринку у Південну Україну і була надзвичайно важливою для забезпечення південного крила німецьких армій. Продовжуючи наступ на південь, противник міг би вийти у глибокий фланг і тил південного крила Східного фронту. Якщо лівий фланг групи армій був би у такий спосіб обійдений, то армія була б відкинута на південь до Карпат. З іншого боку, через Львів радянські війська могли б вільно увірватися в Галичину і навіть Польщу. Обом варіантам розвитку подій потрібно було запобігти будь-якою ціною.

На початку березня Райнхард Гелен, на той час полковник генерального штабу Німеччини, на основі розвідувальних даних оцінив ситуацію, описавши наміри Ставки ВГК з вражаючою точністю. Р. Гелен доповідав, що радянське командування готове провести операцію на оточення німецького південного флангу. Для цього найближчим часом 1-й Український фронт проведе широкомасштабний наступ проти 59-го корпусу

на південь від Прип'ятських боліт, щоб ударити на напрямку Польщі. Одночасно вони повернуть на південь до Дністра, щоб обійти німецький південний фланг. 2-й Український фронт Конєва наступатиме з району Звенигородки, щоб прорвати ослаблену 8-му армію, ударити на напрямку Румунії і спільно з 1-м Українським фронтом оточити сили німецьких 1-ї та 4-ї танкових армій, які перебувають на схід від Дністра [820, с. 332].

Проте Гітлер відмовився визнати очевидну небезпеку, поклавшись на весняне бездоріжжя, яке, на його думку, паралізує всі великомасштабні операції радянських військ. Грунтуючись на цьому, Гітлер постійно відмовляв у підсиленні німецьких військ в Україні за рахунок інших ділянок фронту та вважав пріоритетом ліквідацію загрози англо-американського десанту на Заході. Манштейн та Клейст мали розраховувати лише на власні резерви. У їх розпорядження було передано лише три піхотні дивізії.

Угруповання німецьких військ, яке діяло на Правобережній Україні, внаслідок бойових дій було значно ослаблене, проте, ще достатньо сильне. На початок березня в Україні діяло до 33% від загальної кількості піхотних, 75% танкових і 50% моторизованих дивізій, що перебували у той час на всьому радянсько-німецькому фронті. Більшість танкових і частина піхотних дивізій були виведені в резерв для упорядкування і доукомплектування особовим складом та озброєнням, технікою і майном. У німецьких дивізіях було від 8 до 10 тис. солдатів та офіцерів. Дії військ груп армій «Південь» і «А» підтримував 4-й повітряний флот. У резерві гітлерівського командування в районі Ясс дислокувалася 4-та румунська армія (17 дивізій) і в Угорщині – 1-ша угорська армія (7 дивізій і бригад) [764, с. 4–5]. Усього після активних бойових дій зими 1944 р. противник мав 44 піхотні дивізії, 15 бойових груп піхотних дивізій, 2 охоронні дивізії, 12 танкових дивізій, 5 бойових груп танкових дивізій, рештки однієї танкової дивізії, 4 моторизовані дивізії та 1 моторизовану бригаду [727, с. 137–138].

Командування групи армій «Південь» тривалий час із великим занепокоєнням стежило за становищем на своєму лівому фланзі на ділянці

Луцьк – Шепетівка. Противник розумів, що удар радянських військ у цьому районі відсікав усі німецькі війська, які діяли на Правобережній Україні, від центральних районів Німеччини і притискував їх до Карпат. Наприкінці лютого, коли, на думку противника, небезпека такого удару стала очевидною, німецьке командування провело масштабні заходи з посилення оборони на суміжних флангах 1-ї і 4-ї танкових армій. Найнебезпечнішим для своїх військ командування групи армій «Південь» вважало удар військ 1-го Українського фронту з ямпільського плацдарму. У зв'язку з цим Е. Манштейн вирішив провести значні перегрупування всередині групи армій, попросив допомогу у головнокомандування сухопутних військ та ініціював планування оборонної операції, за задумом якої передбачалося організувати маневрену оборону та завдати потужних контрударів танковими військами.

Стурбований загрозою, що нависла над лівим флангом групи армій, Е. Манштейн, відразу після завершення боротьби за два оточених у районі Корсунь-Шевченківського корпуси, розпочав перегрупування військ, у результаті якого 1-ша танкова армія змістилася вправо і взяла на себе відповідальність за війська від 4-ї танкової армії у смузї 200 км, а сама передала 8-й армії 60 км фронту зі свого правого флангу. Стик між 4-ю і 1-ю німецькими танковими арміями на 1 березня був розташований на захід від Проскурова в районі Чорного Острова. Таким чином, основні зусилля 4-ї танкової армії були зосереджені на прикритті львівського і тарнопільського напрямків, а 1-ї танкової армії – проскурівського і вінницького напрямків. Разом зі своєю ділянкою оборони зі складу 4-ї танкової армії в 1-шу танкову армію був переданий 59-й армійський корпус. У район Старокостянтинова, Проскурова був спрямований штаб 3-го танкового корпусу, який об'єднав під своїм керівництвом 1-шу, 11, 16, 17-ту танкові дивізії та артилерійську дивізію з уманського напрямку. На тарнопільському напрямку було створене оперативне угруповання під управлінням штабу 48-го танкового корпусу. З-під Луцька в район Тарнополя

(тепер – Тернопіль), Волочиська прибувала 7-ма танкова дивізія, з уманського напрямку танкова дивізія СС «Лейбштандарт Адольф Гітлер», а також 305-й батальйон важких танків. Закінчити зосередження цих сил передбачалося 1–5 березня, а 7–10 березня планувалося підсилити групу армій «Південь» перекиданням із Німеччини трьох піхотних дивізій резерву ОКХ (68-му, 357-му, 359-ту) у район Тарнополя [693, с. 533–536].

Радянське верховне командування, урахувавши наміри противника скористатися перервою у бойових діях для упорядкування військ, вирішило, незважаючи на несприятливі погодні умови, на початку березня почати остаточне розгромлення німецьких військ на Правобережній Україні.

У середині лютого 1944 р. були уточнені плани щодо остаточного вигнання німецьких окупантів та їх союзників з території Правобережної України, Півдня і Криму й окреслено послідовність проведення операцій [710, с. 278]. Задум Ставки полягав у тому, щоб на початку березня одночасними ударами трьох українських фронтів на чортківському, уманському і новобузькому напрямках розколоти німецьке угруповання військ на ізольовані частини, оточити і знищити ворожі об'єднання, завершити розгром груп армій «Південь» і «А», очистити від окупантів Правобережну Україну і, вийшовши до Карпат, створити сприятливі умови для подальших дій на західному напрямку та в бік Балкан. Головний удар по найважливішому і найчисельнішому угрупованню противника мали завдати війська 1-го і 2-го Українських фронтів на чернівецькому й уманському напрямках. Пізніше цю операцію двох фронтів назвали Бузько-Дністровською [791, с. 369; 623, с. 37], у сучасній літературі Проскурівсько-Чернівецькою та Умансько-Ботошанською. Для забезпечення успіху операції військ 1-го і 2-го Українських фронтів мали організувати наступ війська 2-го Білоруського і 3-го Українського фронтів на флангах головного ударного угруповання.

Відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 220029 від 18 лютого 1944 р. 1-й Український фронт мав підготувати

наступальну операцію, включивши до складу ударного угруповання 13-ту, 60-ту, 1-шу гв., 3-тю гв. і 4-ту танкову армію. Удар було наказано завдати з фронту Дубно – Шепетівка – Любар на південному напрямку із завданням розбити угруповання противника в районі Кременець, Старокостянтинів, Тарнопіль і здобути рубіж Берестечко – Броди – Тарнопіль – Проскурів – Хмільник. Надалі, міцно забезпечуючи себе з боку Львова, передбачалося наступати на загальному напрямку на Чортків, щоб відрізати шляхи відходу південної групи німецьких військ на захід у смузі на північ від Дністра. Наступ мав розпочатися 4–6 березня 1944 р. На опрацювання плану операції було відведено сім діб. Його мали подати до Генерального штабу на затвердження не пізніше 25 лютого [155, арк. 1–3].

2-й Український фронт відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 220030 від 18 лютого 1944 р. мав підготувати наступальну операцію із включенням до складу ударного угруповання 27-ї, 52-ї, 4-ї гв. армій та 5 гв., 2 і 6-ї танкових армій. Удар було наказано завдати з лінії Виноград – Звенигородка – Шпола на загальному напрямку на Умань для розгрому угруповання противника в районі Умані і виходу на рубіж Ладизжин – Гайворон – Новоукраїнка, а далі продовжувати наступ для виходу на р. Дністер на ділянці Могилів-Подільський – Ягорлик [338].

Ширина смуг наступу ударних угруповань фронтів сягала: для 1-го Українського фронту – 160 км, для 2-го Українського фронту – 65 км, (загалом 225 км). Рубежі найближчих дій фронтів визначалися по лінії Південного Бугу. Напрямом подальшого наступу для 1-го Українського фронту було обрано Чортків. Його військам було поставлене завдання відрізати шляхи відходу противника у смузі на північ від Дністра. Військам 2-го Українського фронту наказали вийти до Дністра в районі Могилева-Подільського. Удари військ 1, 2 і 3-го Українських фронтів мали привести до розсічення всього фронту противника, оточення і знищення головних сил групи армій «Південь».

Військам 3-го Українського фронту 28 лютого було поставлено завдання розгромити противника на правому березі р. Інгулець, а потім його частини, які утримували Миколаїв.

Командувач 2-го Білоруського фронту 4 березня отримав директиву Ставки ВГК про підготовку Ковельсько-Брестської наступальної операції.

Верховне Головнокомандування надавало особливого значення раптовості наступу і вимагало всі дії, пов'язані з підготовкою операцій, проводити таємно з дотриманням необхідних правил маскуванню. На думку радянського командування, проведення фронтових наступальних операцій мало стати несподіваним для ворога, який виключав можливість активних бойових дій без оперативної паузи за складних погодних умов, і не давати йому часу для упорядкування своїх військ. Насправді командування групи армій «Південь» здогадалося про наміри радянської сторони і активно готувалося до відбиття наступу 1-го Українського фронту [764, с. 65]. Після отримання конкретних відомостей про підготовку наступальної операції 1-го Українського фронту з району Полісся на напрямку на Дністер, німці почали вживати термінових контрзаходів [798, с. 638].

Призначаючи терміни нових операцій для військ 1-го і 2-го Українських фронтів, Ставка виходила з необхідності не дати противникові часу для поповнення своїх військ, підвезення боєприпасів, вдосконалення оборони. Якщо для військ 1-го і 2-го Українських фронтів пауза між операціями досягала 15–16 діб, то для військ 3-го Українського фронту – усього 6–7 діб. Короткий термін між наступальними операціями ускладнював організацію оборони противника на нових рубежах і в той же час створював організаційні труднощі для радянських органів управління і військ. Особовий склад мав можливість відпочити три-чотири доби, оскільки 22-23 лютого мали початися марші і пересування, пов'язані з майбутніми перегрупуваннями.

Відповідно до директив Ставки ВГК відбувалася масштабна передислокація військ. Зі складу 1-го Українського фронту в розпорядження

2-го Українського фронту передавалися 40-ва армія, 2-га і 6-та танкові армії, 47-ма армія виводилася у резерв Ставки Верховного Головнокомандування. Правофланговий корпус 13-ї армії разом з його смугою був переданий до складу 2-го Білоруського фронту. У свою чергу 1-й Український фронт був підсилений 4-ю танковою армією, переданою 22 лютого з резерву Ставки Верховного Головнокомандування. До складу 3-го Українського фронту 2-й Український фронт передав 57-му армію, а 4-й – 5-ту ударну, 28-му армію і 4-й гв. кавалерійський корпус. Встановлювалися також нові розмежувальні лінії між фронтами [336, с. 46–54].

Одночасно війська були поповнені особовим складом. Тільки у лютому 1944 р. Українські фронти мобілізували на визволених територіях 212 тис. осіб. Усього у першому кварталі радянські війська в Україні отримали 766 334 призовники та 60 401 особу маршового поповнення [336, с. 623] (без урахування чисельності з'єднань, які надходили з резервів Ставки ВГК). Попри всі ці заходи людей не вистачало, середня чисельність стрілецької дивізії була доведена у 1-му Українському фронті – до 6000 осіб, 2-му – до 4500, у 3-му – до 4000 [727, с. 138].

Для матеріально-технічного забезпечення майбутніх операцій тривала напружена робота тилу. Особливу увагу приділяли відновленню залізничної мережі, яке здійснювали залізничні війська та формування Наркомату шляхів сполучення. Для забезпечення перевезень по території України щоденно подавали близько 2,5 тис. вагонів [627, с. 82]. Робили все можливе для поповнення армії боєприпасами й озброєнням, зокрема танками і самохідно-артилерійськими установками. У ході підготовки до весняних наступальних операцій у лютому 1944 р. Українські фронти отримали 87 тис. одиниць стрілецької зброї, 1758 гармат та мінометів, 754 танки [798, с. 638]. Озброєння і техніка масово надходили у війська і в ході ведення активних бойових дій. Основні ресурсні потоки виробленого промисловістю СРСР та отриманого за ленд-лізом у цей час спрямовували з'єднанням, які діяли на території України, зокрема у першому кварталі 1944 р. надійшло близько

50% артилерійських систем (4803 од.) та 75 % танків і САУ (4655 од.) [798, с. 623].

У ході наступу радянських військ між 1-м Українським та Білоруським фронтами до середини лютого 1944 р. утворився значний розрив у районі. Тут на 300-кілометровій ділянці від дельти Птичі (на захід від Мозиря) до Рожища (на північ від Луцька) діяли війська 61-ї армії Білоруського фронту (8 стрілецьких і 6 кавалерійських дивізій) і 13-ї армії 1-го Українського фронту (3 дивізії 77-го стрілецького корпусу).

Для забезпечення правого крила стратегічного угруповання радянських військ на Правобережній Україні та в ході наступу на самостійному ковельсько-брестському напрямку на стику Білоруського і 1-го Українського фронтів 17 лютого 1944 р. Ставка ВГК створила 2-й Білоруський фронт (Білоруський фронт був перейменований у 1-й Білоруський) [338, с. 28–30]. Командувачем 2-го Білоруського фронту став перший заступник командувача 1-го Українського фронту генерал-полковник П. Курочкін, штаб розташувався в м. Сарни. Того ж дня у Генеральному штабі РСЧА було підготовлено директиви на передання стрілецьких з'єднань у підпорядкування нового фронтового управління [335, с. 72]. До складу фронту увійшли: 61-ша армія (командувач генерал-лейтенант П. Белов), управління 47-ї армії (командувач генерал-лейтенант В. Поленов), 70-та армія (командувач генерал-лейтенант І. Ніколаєв), 125-й стрілецький корпус (командир генерал-майор Ф. Пархоменко) і 6-ша повітряна армія (командувач генерал-лейтенант авіації Ф. Полинін) з резерву Верховного Головнокомандування, а також Дніпровська військова флотилія (командувач капітан 1-го рангу В. Григор'єв), кілька артилерійських та інженерно-саперних з'єднань [820, с. 319].

Відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування за № 220044 від 4 березня 1944 р. 2-й Білоруський фронт мав підготувати наступальну операцію на ковельському та брестському напрямках [338, с. 43], в історіографії відому як Поліська (15 березня – 5 квітня 1944 р.).

На початку березня 1944 р. 1-й Український фронт, який діяв у смузі шириною до 400 км, мав у своєму складі п'ять загальновійськових, три танкових, одну повітряну армії – 56 стрілецьких, 6 кавалерійських дивізій, 7 танкових корпусів, 3 механізованих корпуси, 11 963 гармати і міномети всіх калібрів, 1409 танків і самохідно-артилерійських установок, 477 літаків.

2-й Український фронт, який діяв у смузі шириною 300 км, міг задіяти сім загальновійськових, три танкових, одну повітряну армії – 56 стрілецьких, 3 кавалерійських дивізії, 6 танкових і 4 механізованих корпуси, 8890 гармат і мінометів, 670 танків і самохідно-артилерійських установок, 551 літак.

3-й Український фронт, який діяв у смузі шириною до 400 км, мав сім загальновійськових і одну повітряну армії – 57 стрілецьких, три кавалерійських дивізії, один танковий і два механізованих корпуси, 9092 гармати і міномети, 573 танки і самохідно-артилерійських установки, 593 літаки.

4-й Український фронт здійснював підготовку до Кримської наступальної операції і тому у третьому етапі стратегічної операції на Правобережній Україні участі не брав. У його складі залишалися 2-га гв. та 51-ша армії.

Дані про загальну чисельність військ, зосереджених на початок радянських березневих наступальних операцій Червоної армії на правобережжі Дніпра, істотно відрізняються навіть у радянській історіографії. Значна група російських та вітчизняних авторів використовує цифрові показники, запропоновані у працях військового історика А. Грильова [584, с. 128; 904, с. 127]. Разом з тим у спеціальній воєнно-історичній літературі наведено інші співвідношення [727, с. 138]. Для ілюстрації цієї думки пропонується цифровий матеріал, викладений у порівняльній табл. 3.1.

**Співвідношення сил сторін на Правобережній Україні
на початок березня 1944 р.**

Сили і засоби	У спеціальній військово-історичній літературі			За А. Грильовим		
	1, 2, 3-й УФ	Групи армій «Південь», «А»	Співвідношення	1, 2, 3-й УФ	Групи армій «Південь», «А»	Співвідношення
Усього людей	2 111 987	Близько 1 000 000	2,1 : 1	1 930 000	1 400 000	1,4 : 1
У тому числі у сд (пд, охр.д)	824 457	Близько 470 000	1,7 : 1	–	–	–
Гармати і міномети	27 718	Близько 10 000	2,7 : 1	29 700	14 500	2 : 1
Танки (справні)	2652	1059	2,5 : 1	2442	2000	1,2 : 1
Літаки (справні)	1621	1475	1,1 : 1	1578	1530	1 : 1

Близьке до першої позиції число танків, задіяних на початку березня 1944 р. у військах трьох Українських фронтів, подають автори колективної праці «Історія бронетанкових і механізованих військ Радянської Армії» – 2 121 танк та 518 САУ [623, с. 55].

На нашу думку, статистичні дані, що ілюструють чисельність та співвідношення сил і засобів сторін, аналізованих у спеціальній військово-історичній літературі, є більш достовірними і дають підстави вважати, що радянські війська значно переважали противника у людях, танках, артилерії, що давало змогу створити чисельну перевагу в силах і засобах на вибраних напрямках головних ударів.

Роль головної ударної сили Українських фронтів під час майбутніх операцій мали відіграти танкові та механізовані війська. Усі танкові армії РСЧА взяли участь у Бузько-Дністровській операції: 1-ша, 3-тя гв. та 4-та танкові армії у складі 1-го Українського фронту; 2-га, 5-та гв. та 6-та – у складі 2-го Українського фронту. Крім того, війська 3 фронтів та 18 загальновійськових армійських об'єднань, які діяли на Правобережжі, мали окремі три танкових, один механізований та чотири кавалерійських корпуси. До складу загальновійськових армій були включені 5 окремих

танкових бригад, 18 танкових і 17 самохідно-артилерійських полків [623, с. 55].

Під час підготовки операції та особливо в її ході вирішальним для успіху дій наземних військ був маневр артилерією. Перед початком Бузько-Дністровської операції щільність артилерії на ділянках прориву була доведена у 1-му Українському фронті до 200 гармат на 1 км, у 2-му Українському фронті – до 150 на 1 км [791, с. 369–379]. Для забезпечення дій військ артилерія була зведена в такі групи:

полкові артилерійські групи (групи підтримки піхоти), що склалися з двох артилерійських дивізіонів або одного винищувально-протитанкового артилерійського полку і полкових мінометів. Під час артилерійської підготовки і підтримки атаки були в підпорядкуванні командувачів артилерії дивізій, а з розвитком бою в глибині перепідпорядковувалися стрілецьким полкам;

дивізійні артилерійські групи створювалися, як правило, у складі одного-двох артилерійських полків, винищувально-протитанкової артилерійської бригади та одного винищувально-протитанкового артилерійського полку, вирішували завдання на всіх етапах наступу;

корпусні артилерійські групи включали гарматні артилерійські полки, гарматні або гаубичні артилерійські бригади, використовувалися для придушення артилерійських і мінометних батарей, руйнування інженерних споруд, а також для боротьби з резервами противника;

армійські артилерійські групи склалися з гарматних артилерійських полків, гарматних і гаубичних артилерійських бригад великої потужності, дивізіонів розвідки, ескадрильї коректування. Ці групи використовувалися переважно для боротьби з артилерією і резервами противника. Армійська група гвардійських мінометів («Катюш») складалася з гвардійських мінометних дивізій та окремих гвардійських мінометних полків, в артилерійській підготовці атаки залповим вогнем знищувала найважливіші цілі на ділянці прориву оборони противника. Участь цих з'єднань і частин у

супроводженні і підтримуванні бою вглибині залежала від наявності і прохідності доріг та знаходження боєприпасів [239, арк. 5].

На період артилерійської підготовки атаки залучалася артилерія танкових армій, з якої формувалися самостійні групи.

Для створення переваги в авіації Ставка ВГК планувала перебазувати значні сили авіації далекої дії на аеродроми України. З метою забезпечення протиповітряної оборони наприкінці лютого утворились Одеський та Львівський райони ППО [798, с. 638].

Важлива роль у сприянні операціям радянських військ в Україні належала партизанам. На них покладали такі завдання: здійснювати розвідку, дезорганізовувати тили німецької армії, підривати мости та залізничні ешелони, захоплювати населені пункти тощо. Через партизанські дії на території України у січні – березні 1944 р. ворогові було завдано значних втрат: знищено до 30 тис. солдатів і офіцерів; пущено під укіс і підірвано 501 ешелон, 7 бронепоездів, розбито 472 паровози; знищено 90 танків і бронемашин, 14 літаків, 569 автомашин, 87 залізничних і шосейних мостів [644, с. 193]. Дії партизанів узгоджували з діями регулярних військ та координували з Українського штабу партизанського руху та через його представників при військових радах фронтів [69–113].

Партизанські загони та з'єднання були грізною силою. Для прикладу, у з'єднанні ім. Михайлова (командир Одуха) на озброєнні перебувало два німецькі танки, вісім гармат, 80 мінометів, 20 автомобілів, 12 мотоциклів. Гужовий транспорт налічував 1,5 тис. коней [726, с. 333]. Військове командування змушене було враховувати ситуацію, що склалась на окупованій території, настрої місцевого населення.

Основні чинники суспільно-політичної обстановки у Ровенській та Волинській областях у березні 1944 р. виклав у листі на ім'я Й. Сталіна М. Хрущов. Автор зокрема зазначав, що після стрімкого наступу Червоної армії, який відбувся в ході Ровенсько-Луцької операції, була збережена промисловість та інфраструктура західних областей України, а до Німеччини

вивезена незначна кількість населення. Однак німцям вдалося вилучити в цьому регіоні до 50% врожаю 1943 р., до 70% коней, 60% великої рогатої худоби, 90% свиней [26, арк. 1–19]. Територія Правобережної України відчутно постраждала в ході війни, значно зменшилась чисельність мобресурсів. Так, у Києві залишалось близько 100 тис. мешканців (насправді не менше 180 тис. осіб), у Ровно – до 20 тис. [32, арк. 5–8]. Населення, яке жило на означеній території, по-різному ставилося до подій на радянсько-німецькому фронті. Більшість активно допомагала радянським партизанам і зустрічала радянських бійців, як своїх рятівників від нацистського ярма. Однак певна частина місцевих мешканців з пересторогою ставилась до повернення сталінського режиму.

Аби змінити ситуацію на свою користь, відповідні структури проводили заходи агітаційно-пропагандистського спрямування. Зокрема на мітингу в м. Сарни 14 січня секретар ЦК КП(б)У М. Хрущов навів факти, що свідчили про протистояння українських націоналістів і радянської влади, та закликав зміцнювати дружбу народів [32].

У ЦК КП(б)У ретельно аналізували як позитивні, так і негативні чинники суспільно-політичної обстановки, що, зі зрозумілих причин, було закритою інформацією. Бандитизм, дезертирство, мародерство, реквізиції з місцевого населення, розкрадання продовольства, речового та іншого майна, незадовільне ставлення до проблем членів сімей червоноармійців вносили хаос у фронтовий тил і вкрай негативно впливали на морально-психологічний стан бійців та командирів Червоної армії. Через це негативні явища та процеси в суспільстві уважно відстежували радянське військове, державне та партійне керівництво, правоохоронні органи. Вживали рішучих заходів для наведення порядку [51; 52; 54; 61; 69].

На всю глибину операційного району 1-го Українського фронту і особливо на теренах Ровенської, Тарнопільської та Станіславської областей діяла густа мережа загонів Української повстанської армії. На початку березня 1944 р. М. Хрущов у листі до Й. Сталіна дав узагальнену

характеристику політичній орієнтації, організаційним засадам, військовим діям УПА [26, арк. 1–19]. На 1 березня 1944 р. виявлено 34 «банди». Чисельність загонів понад 500 осіб. У документі подано структуру керівництва УПА. Клим Савур помилково вказаний як псевдо Романа Шухевича. Зазначалося, що УПА поділялося на групи: «Північ», «Південь», «Схід», «Захід»; полк, курінь, сотня, чота, рій. Комплектуванням займалися реферантури. Перед приходом Червоної армії вони здійснили примусову мобілізацію населення Ровенської та Волинської областей до загонів УПА. Крім українців, у «бандерівському» русі брали участь і представники інших національностей. Наведено приклад – коли 28 лютого 1944 р. у районі Суховецьких хуторів Ровенської області було розгромлено загін УПА, у ньому перебувало майже 70 грузинів, які втекли з німецького полону.

Зареєстровано 134 випадки нападів українських націоналістів на військовослужбовців, обози з боєприпасами та продовольством. Мали місце бойові дії значних за чисельністю загонів УПА. 13 лютого 1944 р. у селі Великий Любаш Костопільського району на підрозділ РСЧА напала «банда» до 800 осіб. У лютому здійснено п'ять нападів на райцентри у Ровенській і один – у Волинській області. 24 лютого загін УПА чисельністю до 400 осіб напав на Володимирець Ровенської області, 19 січня – на Остріг – загін з 80 осіб. 14 лютого загін до 100 бійців УПА – на райвідділ НКВС, НКДБ у Тучино. 19 лютого біля с. Рубче Олександрійського району Ровенської області на загін військ НКВС напало до 700 українських націоналістів, озброєних мінометами, станковими кулеметами та іншою стрілецькою зброєю. Бій тривав сім годин [26, арк. 7–9].

Оцінка загальної чисельності учасників самостійницького руху залишається дискусійним питанням. Дослідники сперечаються через цифри, що коливаються у межах від 20 до 500 тис. осіб. Найвірогідніше, що станом на березень 1944 р. чисельність бійців УПА на Волині сягала 20 тис. Зокрема такі дані подає начальник оперативного відділу УПА «Північ» полковник М. Омелюсик [415, с. 102–105]. Німецькі органи безпеки подавали

перебільшені цифри – 80 тис. Можливо, вони зараховували до бійців УПА сільську самооборону.

Базовою тактичною одиницею була сотня (від 80 до 200 осіб), поділена на чоти та рої. У 1943–1944 рр. існувала тенденція об'єднувати сотні у курені (кілька сотень) та бригади (кілька куренів) [742, с. 363]. Весною 1944 р. звіти Українського округу НКВС фіксують великі загони: «Південна група Енея» – 3588 бійців; «Курінь Шаули» – 244 бійця, «Чернець Байда» – 510; »Гогун» – 101. Типовими були загони у 50–150 бійців та бойові групи чисельністю 10–15 бійців. За даними радянських спецслужб на Волині їх нараховували сотні [40].

З наближенням радянсько-німецького фронту характер відносин оунівців із німецькою окупаційною владою змінювався від протистояння до компромісу. Бойові групи УПА та підпілля ОУН готувалися до ведення боротьби в радянському тилу. Командування УПА 24 грудня 1943 р. затвердило «Тактичні інструкції», відповідно до яких заборонялось вступати в бої з регулярними радянськими військами, повстанцям наказували розосередитись по селах і хуторах, відійти углиб лісових масивів і очікувати на перехід фронту далі на захід. Проте командири загонів та бойових груп часто порушували це розпорядження. Відтак тільки у смузі 13-ї армії з 7 січня до 2 березня 1944 р. було зафіксовано 200 нападів боївків УПА на колони з військовим майном, тиліві установи, склади, невеликі підрозділи (до роти). Протягом цього періоду було вбито 439 червоноармійців. У ході операції в березні – квітні таких нападів було зафіксовано вже 350 [742, с. 413].

Ці події були відображені у мемуарах багатьох сучасників. Зокрема командувач 1-ї гв. танкової армії М. Катуків свідчить, що на боротьбу з українськими повстанцями доводилось виділяти частину сил. Від рук вояків УПА 29 січня 1944 р. загинув командувач бронетанковими і механізованими військами 1-го Українського фронту генерал-лейтенант танкових військ Андрій Штенцов [643, с. 291]. Рівно через місяць відбувся напад на колону

командувача фронту генерала армії М. Ватутіна. Зважаючи на те, що цей випадок значно вплинув на подальший перебіг подій, варто зупинитися на ньому детальніше.

29 лютого 1944 р. генерал М. Ватутін потрапив у засідку боївки УПА. Деталі цієї операції ще й досі до кінця не з'ясовані. Напад був описаний членом військової ради 1-го Українського фронту генерал-майором К. Крайнюковим, який був свідком тих подій. Серед подробиць, які героїзують як поведінку самого командувача фронту, так і його оточення, Крайнюков згадує доповідь про поранення Ватутіна, яку він особисто надіслав Й. Сталіну. Він засвідчив, що повертаючись зі штабу 13-ї армії колоною у складі чотирьох машин та з особистою охороною у кількості 10 осіб, о 18.50 при в'їзді на північну околицю села Милятин, що у 18 км на південь від Гощі, було здійснено напад з боку бандитів чисельністю до 350 осіб. У перестрілці М. Ватутіна було поранено у праве стегно з переломом кістки. За попереднім висновком хірурга 13-ї армії, поранення належало до категорії важких, потребувало лікування мінімум два місяці [666, с. 139].

Крайнюков був не єдиним свідком нападу на Ватутіна, який описав події того фатального для командувача дня. Згідно з розповіддю Ундира (уродженця с. Сіянци, 1923 р. народження, з селян, освіта три класи, з січня 1944 р. – бійця так званої сотні Зеленого), вранці 29 лютого загін чисельністю 80–90 осіб вийшов із с. Дубенці, щоб зробити засідку в районі Милятин – Сіянци. Вже надвечір на дорозі з с. Тисове повстанці побачили чотири автомашини, три з яких були легкові. Зелений наказав організувати засідку в районі Милятинських хуторів і відкрити сильний вогонь по автомашинах. Одна з цих машин була пошкоджена і зупинилась, а інші швидко розвернулися і втекли [636, с. 399–403].

Розслідуваннями обставин нападу на генерала Ватутіна займався СМЕРШ [34]. Виділялись значні сили військ охорони тилу фронту та військ НКВС на боротьбу із загонами УПА. Вдалося знайти місце знаходження

Зеленого, загін якого було оточено і майже повністю знищено [438, с. 321–330]. Відповідно до звітної карти бойових операцій військ НКВС Українського округу в районі Милятина 29 березня 1944 р. було убито 136 вояків УПА, захоплено у полон 18 [40].

Генерала М. Ватутіна відвезли на лікування до Києва. Хід лікування викладений у матеріалах архівної справи особливого відділу ЦК КПУ [35]. Спочатку квітня стан різко погіршився. 5 квітня зроблена висока ампутація стегна. Подальші повідомлення віщували тривогу. У ніч на 15 квітня 1944 р. генерала Ватутіна не стало. Було йому тоді лише 42 роки. 17 квітня 1944 р. у Києві відбувся похорон, траурний мітинг, війська схиляли бойові прапори над могилою полководця. Напередодні двадцятиріччя Перемоги у Великій Вітчизняній війні Президія Верховної Ради СРСР присвоїла генералу армії М. Ватутіну звання Героя Радянського Союзу (посмертно) [616].

Німецький дослідник П. Карель у книзі «Східний фронт», оцінюючи ці події, писав про генерала Ватутіна, що він був одним із кращих і одним із небагатьох воєначальників, яких коли-небудь випускали академії Червоної армії. І цей видатний генерал загинув у критичний момент війни [640, с. 333].

З 2 березня 1944 р. командування 1-м Українським фронтом взяв на себе маршал Радянського Союзу Г. Жуков. На той час завершувалася підготовка грандіозної наступальної операції, яка мала розгорнутись від прип'ятських боліт до Чорного моря. 4 березня у наступ мав переходити 1-й Український фронт, 5 березня – 2-й Український фронт, 6 березня – 3-й Український фронт, з 15 березня до наступальних дій залучався 2-й Білоруський фронт. Розглядався варіант здійснення у березні Кримської операції військами 4-го Українського фронту та окремої Приморської армії, проте, через обставини він був відтермінований.

У 50-ті рр. у науковій літературі побутувала думка, що весняні операції 1-го і 2-го Українських фронтів були спільною Бузько-Дністровською наступальною операцією, що проводилась у тісній взаємодії з Березнегувато-Снігурівською операцією 3-го Українського фронту. Всі ці операції вважали

складовими стратегічної наступальної операції на Правобережній Україні [791, с. 369–379]. Одеська та Кримська наступальні операції належали до «третього удару» – наступу на Півдні [449, с. 286]. Згодом радянські історики дійшли висновку, що, починаючи від 4 березня 1944 р., розгорнувся другий етап Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції, складовими якої стали операції фронтів та груп фронтів. В історичній літературі усталені такі назви фронтових операцій: Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944), Умансько-Ботошанська (у багатьох джерелах – Уманська) наступальна операція військ 2-го Українського фронту (5 березня – 6 квітня 1944), у деяких працях – до 17 квітня 1944, Березнегувато-Снігурівська (6–18 березня 1944) та Одеська наступальні операції (26 березня – 14 квітня 1944) військ 3-го Українського фронту, Поліська наступальна операція військ 2-го Білоруського фронту (15 березня 1944 – 5 квітня 1944) [591, с. 20–21]. Ці операції становлять зміст третього етапу стратегічної наступальної операції на території України в зимовій кампанії Червоної армії.

Оперативно-стратегічна обстановка та задуми сторін на початок весни 1943 року розкриті автором у часописі «Сторінки воєнної історії України» [536].

3.2. Розвиток наступу радянських військ на третьому етапі Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції (4 березня – 17 квітня 1944 року)

Задум березневої наступальної операції 1-го Українського фронту (**Проскурівсько-Чернівецька операція**) полягав у тому, щоб прорвати німецьку оборону на широкому фронті, стрімко розвинути наступ до Дністра та відрізати шляхи відходу головним силам групи армій «Південь» на захід, оточити та знищити вороже угруповання (Додаток 3.1). Г. Жуков, який

замінив на посаді комфронту М. Ватутіна, за дві доби до наступу скорегував план фронтової наступальної операції. Зокрема 13-та армія була виключена зі складу ударного угруповання фронту та не залучалась до наступальних дій після початку операції.

Головний удар планувалося завдати силами 60-ї і 1-ї гв. загальновійськових армій, 3-ї гв. і 4-ї танкової армій з рубежу Торговиця – Шепетівка – Любар у загальному напрямку на південь. На кінець дванадцятого дня операції війська фронту мали вийти на рубіж Тарнопіль – Проскурів – Хмільник. Надалі наступ мав розвиватися в загальному напрямку на Чортків. Передбачалося, що 60-та армія ударним угрупованням у складі семи стрілецьких дивізій, танкового корпусу і танкового полку завдасть головного удару на 25-кілометровому фронті Ямпіль – Корниця в загальному напрямку на Тарнопіль. У смузі 60-ї армії планувалося введення у прорив 4-ї і 3-ї гв. танкових армій, які на восьмий день операції мали оволодіти містом Проскурів. Разом у 3-й гв. та 4-й танкових арміях на початок наступу нараховувалось 542 танки і САУ, що приблизно відповідало штатній чисельності однієї танкової армії [627, с. 84]. На розгляді операції генерал-полковник П. Рибалко зазначив, що на Букринську операцію 3-й гв. танковій армії надали 657 танків та САУ, а на Проскурівсько-Старокостянтинівську – тільки 264 одиниці [145, арк. 235; 156; 164].

1-ша гв. армія ударним угрупованням у складі семи стрілецьких дивізій, однієї танкової бригади і шести танкових полків мала завдати головного удару на 12-кілометровій ділянці Лабунь – Браженці в загальному напрямку на Старокостянтинів – Проскурів [234; 235; 237; 238].

Згодом мали розпочати наступ лівофлангові 18-та і 38-ма армії. Вони спрямовувались на Хмільник, Вінницю, Жмеринку. Спеціальний план 38-ї армії передбачав проведення низки заходів з дезінформації противника, зокрема створення хибного району зосередження танкової армії, поширення чуток серед місцевого населення про підготовку великого наступу тощо.

Завдяки цьому радянське командування сподівалося ввести противника в оману щодо напрямку головного удару фронту.

У районі Погребища залишалася 1-ша танкова армія [241]. Крім того, у резерві фронту перебували два стрілецькі корпуси. 60-та і 1-ша гв. армії, що діяли на напрямку головного удару фронту, мали двоешелонну побудову. Бойові порядки стрілецьких корпусів будувалися в один, а стрілецьких дивізій – у два ешелони. Авіаційне забезпечення наступу покладалося на 2-гу повітряну армію, яка мала у своєму складі 477 справних літаків [251–255; 259; 261].

На обраному напрямку головного удару 1-го Українського фронту німецька оборона була доволі слабкою та складалася з низки опорних пунктів і вузлів опору, обладнаних на важливих висотах, у населених пунктах. У районі Шумського, Ямполя у бойових порядках військ німецької армії був розрив, що сягав 30 км. Не менш ніж 20-кілометровий розрив був і на ділянці Білогородка – Ізяслав. Командувач групи армій «Південь» генерал-фельдмаршал Е. Манштейн вживав рішучих заходів, аби запобігти катастрофі. Він віддав розпорядження про перегрупування з-під Умані в район на південь від Ямполя – Старокостянтинова п'яти танкових дивізій (1-ї, 6-ї, 16-ї, 17-ї і «Адольф Гітлер»), 7-ї танкової дивізії з району Дубно, 357-ї та 359-ї піхотних дивізій з резерву головного командування та 68-ї піхотної дивізії з резерву групи армій. Однак радянська розвідка не зуміла завчасно розкрити перегрупування танкових дивізій противника, про появу яких у смузі наступу головного угруповання фронту стало відомо тільки 6 березня.

У табл. 3.2 наведено співвідношення сил і засобів сторін у смузі 1-го Українського фронту до початку Проскурівсько-Чернівецької операції [904, с. 131].

Таблиця 3.2

**Співвідношення сил і засобів у смузі 1-го Українського фронту
на початок березня 1944 року**

Сили та засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Особовий склад, осіб	800 000	500 000	1,6 : 1
Гармати і міномети, шт.	11 900	5530	2,2 : 1
Танки і САУ, шт.	1400	1100	1,3 : 1
Бойові літаки, шт.	477	480	1 : 1

Вранці 4 березня війська 60-ї і 1-ї гв. армій, які входили до ударного угруповання 1-го Українського фронту, перейшли в наступ. Атаці стрілецьких частин та підрозділів передувала артилерійська підготовка, яка здійснювалась централізовано, за єдиним планом [162]. Однак німці завчасно розпочали відведення своїх військ, їм вдалось уникнути нищівного артилерійського вогню [791, с. 371]. У цей же день були введені в бій 3-тя гв. і 4-та танкові армії, що за добу просунулися на 25–30 км. Надалі наступ тривав у високому темпі. Радянські танкісти відчували організований опір противника в районі містечка Базалія, куди Е. Манштейн спрямував частину танкових дивізій: 1-ї та дивізії СС «Адольф Гітлер». Бої за цей населений пункт тривали до 9 березня. У загальний наступ включилися лівофлангові війська: 18-та армія (з 5 березня), а потім 38-ма армія (з 8–10 березня), які ударом зі сходу сприяли вирішенню основного завдання – зламати опір ворога і пробитися на південь до р. Дністер. Війська ударного угруповання фронту розвивали наступ на Тарнопіль і Проскурів й оволоділи Волочиськом. Важлива залізнична магістраль у тилу противника Львів – Одеса була «перерізана».

З'єднання та об'єднання Червоної армії виходом на рубіж Тарнопіль – Проскурів створили загрозу оточення майже всієї групи армій «Південь». Противник, аби уникнути загрози, розгорнув до дев'яти танкових і шести піхотних дивізій. За свідченням учасників подій, у районі Тарнопіль –

Волочиськ – Проскурів зав'язалася найзапекліша битва з часів Курської дуги [611, с. 633]. Противнику контрударами вдалося затримати наступ ударного угруповання фронту, з 10 березня центральні армії 1-го Українського фронту перейшли до оборони.

Умансько-Ботошанська наступальна операція військ 2-го Українського фронту. Відповідно до задуму командувача 2-го Українського фронту ударне угруповання у складі 27-ї, 52-ї і 4-ї гв. загальновійськових, 2-ї, 5-ї гв. та 6-ї танкових армій мало завдання прорвати оборону противника на 25-кілометровій ділянці фронту Чемериське – Вільховець, розгромити угруповання противника в районі Умані, оволодіти рубежем р. Південний Буг і надалі розвивати удар до р. Дністер. Армії лівого крила фронту, 5-та гв. і 7-ма гв., на суміжних флангах створювали ударне угруповання у складі десяти стрілецьких дивізій, яке мало прорвати німецьку оборону та наступати на Новоукраїнку [183].

Оперативна побудова фронту та загальновійськових армій була одноешелонна. В армійських резервах залишалось по 1–2 стрілецьких дивізії. Бойові порядки стрілецьких корпусів будувалися в один, а стрілецьких дивізій – у два ешелони. Три танкові армії призначалися для розвитку успіху. Артилерійська підготовка на напрямку головного удару планувалася тривалістю 56 хв. У перший день операції передбачалося витратити 1,3 боєкомплекту артилерійських боєприпасів. Авіаційне забезпечення мала здійснювати 5-та повітряна армія, що мала у своєму складі 551 літак. До початку операції фронт мав 48 інженерних батальйонів, не враховуючи саперні підрозділи і частини полків, дивізій і корпусів. У період підготовки операції було відремонтовано та побудовано 1600 км доріг та 96 мостів довжиною 1110 м [177].

У ході наступу війська фронту мали форсувати кілька великих водних перешкод (Гірський Тікич, Південний Буг, Дністер). Річки майже не мали бродів, рівень води в них внаслідок весняного паводку підвищився, береги здебільшого були кругі та високі. Подолання водних перешкод потребувало

не тільки великих зусиль від усіх родів військ, а й наявності табельних засобів переправи. Фронт мав достатню кількість засобів переправи, але значна частина їх перебувала далеко в тилу. Недостатня забезпеченість автотранспортом і бездоріжжя, не зважаючи на всі вжиті заходи, не дали підтягнути понтонні батальйони до військ.

Вражає насиченість вихідного району військами. На площі шириною 25 км і глибиною 10–15 км розташовувалися 21-ша дивізія з засобами посилення і тилами, три танкові армії, велика кількість артилерії. Якщо до цього додати відсутність у цій смузі вцілілих населених пунктів і погану погоду, то стануть зрозумілими труднощі розміщення військ і тилів у вихідному районі.

Радянському командуванню у смузі 2-го Українського фронту вдалося досягти переваги в людях, артилерії, танках, літаках [904, с. 138] (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Співвідношення сил і засобів у смузі 2-го Українського фронту
на початок березня 1944 року**

Сили та засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Особовий склад	630 000	400 000	1,5:1
Гармати та міномети	8800	3540	2,4:1
Танки та САУ	670	450	1,4:1
Бойові літаки	551	500	1,1:1

5 березня перейшли у наступ війська ударного угруповання 2-го Українського фронту. У той же день в операцію були введені 6-та, 2-га і 5-та гв. танкові армії. Наступ військ ударного угруповання фронту виявився для німців несподіваним. До кінця другого дня операції ворожа оборона була зламана на 60 км по фронту та 25 км углиб. Розвиваючи наступ, війська 2-го Українського фронту 10 березня оволоділи Уманню та Христинівкою. 8 березня перейшли в наступ у напрямку Новоукраїнки війська лівого крила фронту. Оборона противника була прорвана на широкому фронті і німецькі війська почали поспіхом відходити до р. Південний Буг. У той же час німецьке командування підтягувало до Південного Бугу резерви, прагнучи

організувати тут оборону і не допустити подальшого просування радянських військ [182].

Березнегувато-Снігурівська операція військ 3-го Українського фронту. Разом з усіма готувались до наступальної операції і війська 3-го Українського фронту, який на початок операції мав 57 стрілецьких дивізій, один кавалерійський, танковий, два механізованих корпуси, 7184 гармати і міномети та 1259 гармат протитанкової артилерії, 573 танки і самохідно-артилерійські установки та 593 літаки. Проти військ фронту діяли 6-та німецька і 3-тя румунська армії, що налічували 32 піхотних; чотири танкових, одну моторизовану дивізію, 3386 гармат і мінометів усіх калібрів, враховуючи і протитанкову артилерію, 359 танків і штурмових гармат. На цей напрям противник міг залучити понад 600 літаків [219].

Метою операції було визначено оточення та розгром угруповання противника у межиріччі рік Інгулець та Південний Буг. Командувач 3-го Українського фронту вирішив головний удар завдати силами 46-ї та 8-ї гв. армій з плацдармів на правому березі р. Інгулець на південь від Кривого Рогу в напрямку на Новий Буг. У смузі 8-ї гв. армії планувалося введення у прорив кінно-механізованої групи у складі 4-го гв. кавалерійського, 4-го гв. механізованого корпусів і 5-ї окремої мотострілецької бригади [190]. Ця група мала наприкінці другого дня операції оволодіти Новим Бугом, а потім, повернувши на південний захід, діяти по тилах противника, відрізаючи йому шляхи відходу на захід. У смузі 46-ї армії планувалося введення в прорив 23-го танкового корпусу для дій у напрямку Казанки. Війська правого крила фронту – 57-ма і 37-ма армії – отримали завдання завдати удари у напрямках Шевченкового та ст. Гейківка з метою зупинити лівофлангові з'єднання 6-ї німецької армії і надалі, розвиваючи наступ у південно-західному напрямку, вийти на р. Південний Буг. 6-та і 5-та ударні армії мали наступати у напрямках на Березнегувате і Снігурівку із завданням у взаємодії з 8-ю гв. армією і кінно-механізованою групою оточити та розгромити правофлангові

з'єднання 6-ї німецької армії. 28-ма армія отримала завдання наступати правим берегом Дніпра в загальному напрямку на Херсон і Миколаїв [200].

Ударне угруповання фронту мало одноешелонну оперативну побудову. Бойові порядки стрілецьких корпусів і дивізій будувалися в два ешелони. На напрямку головного удару планувалося задіяти кінно-механізовану групу. Армії ударного угруповання фронту посилювали артилерійські дивізії прориву. Артилерійська підготовка атаки була спланована на 30–40 хв. Авіаційне забезпечення здійснювалося 17-ю повітряною армією, що мала у своєму складі 593 літаки. Основні зусилля авіації зосереджувалися на підтримці дій 46-ї і 8-ї гв. армій і кінно-механізованої групи [210; 216].

На відміну від інших фронтів, 3-й Український не мав у своєму складі танкових армій, проте, за основними показниками було досягнуто позитивного балансу сил порівняно з противником [складено за: 904, с. 143; 727, с. 158]. Ці дані наведені у табл. 3.4.

Таблиця 3.4

**Співвідношення сил і засобів у смузі 3-го Українського фронту
на початок березня 1944 року**

Сили та засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвідношення
Особовий склад	500 000	500 000	1:1
Гармати та міномети	7184	3386	2,1:1
Танки та САУ	573	359	1,5:1
Бойові літаки	593	До 600	1:1,01

На напрямках головних ударів радянське командування зосередило сильні угруповання військ, що забезпечувало вирішальну перевагу над противником. Так, на напрямку головного удару 8-ї гв. армії радянські війська мали перевагу над противником у піхоті в чотири рази і артилерії в десять разів.

З 1 до 5 березня війська 8-ї гв. армії вели запеклі бої на правому березі р. Інгулець на захід від Широкого для розширення захоплених плацдармів. Як результат – був утворений плацдарм шириною до 17 км і глибиною

3–7 км. До ранку 6 березня на цьому плацдармі була зосереджена кінно-механізована група фронту.

Наступ військ 3-го Українського фронту почався 6 березня. У смузі 8-ї гв. армії противник чинив запеклий опір. Війська армії в перший день наступу просунулися лише на 2–3 км. О 22 год. 6 березня була введена в операцію кінно-механізована група. До ранку 8 березня кіннотники оволоділи Новим Бугом, «перерізали» залізницю Знам'янка – Миколаїв. Фронт оборони 6-ї армії був розірваний на дві частини. Після оволодіння Новим Бугом кінно-механізована група завдала удару на південь і перекрила шляхи відходу основним силам 6-ї армії. Для остаточного розгрому противника в районі Березнегуватого було потрібно швидке висунання слідом за кінно-механізованою групою з'єднань 8-ї гв. армії. Проте вона виявилася скутою противником поблизу Нового Бугу. Тут частини 29-го і 4-го німецьких армійських корпусів завдавали контрударів у північно-західному напрямку, намагаючись ліквідувати прорив радянських військ та відновити оборону на рубежі Березівка – Новий Буг – Володимирівка – р. Висунь – р. Інгулець. Для відбиття цих ударів був використаний 23-й танковий корпус, що доти призначався для спільних дій з кінно-механізованою групою.

У другій половині дня 12 березня командування німецької групи армій «А», побоюючись оточення чотирьох армійських корпусів у районі Березнегуватого – Снігурівки, ухвалило рішення на відведення 6-ї армії на рубіж р. Південний Буг. Через виснаженість боями кінно-механізованої групи для створення з заходу фронту оточення виявилось недостатньо сил. Відсутність резервів у розпорядженні командувача фронту перешкодила завершенню оточення і знищенню угруповання противника в районі Березнегуватого – Снігурівки.

Прагнучи врятувати свої війська від неминучого оточення та знищення, німецьке командування 14 березня зорганізувало контрудар. Після запеклих боїв 29-го і 4-го армійських корпусів противника частина сил прорвалася та

відійшла за р. Південний Буг на північний-захід від Миколаєва. Частини 17-го і 44-го армійських корпусів, що діяли в районі Березнегуватого – Снігурівки, 14 і 15 березня, використовуючи проміжки між з'єднаннями кінно-механізованої групи, спішно відходили у бік Миколаєва.

Переслідуючи противника, війська фронту 18 березня вийшли до Південного Бугу. На цьому Березнегувато-Снігурівська операція закінчилася.

Ставка Верховного Головнокомандування ще 11 березня уточнила завдання трьом Українським фронтам, які націлювалися на розгром противника і вихід на рубіж державного кордону з Чехословаччиною і Румунією. При цьому основні зусилля 1-го і 2-го Українських фронтів спрямовувалися на те, щоб потужними ударами на Волочиськ, Чернівці, Умань, Могилів-Подільський оточити і знищити 1-шу танкову армію ворога, що становила ядро групи армій «Південь». Війська 3-го Українського фронту мали форсувати Південний Буг і, розвиваючи удари на Тирасполь і Одесу, вийти до р. Прут (Директиви Ставки ВГК. № 220049, № 220050, № 220052 від 11 березня 1944 р.) [338, с. 46–48].

Наступ військ українських фронтів був узгоджений у часі і за завданнями з проведенням **Поліської наступальної операції військ 2-го Білоруського фронту** (13 березня 1944 – 5 квітня 1944). Ще 4 березня Ставка ВГК ухвалила директиву № 220044, за якою 2-му Білоруському фронту належало підготувати наступальну операцію з першочерговим завданням оволодіти рубежем Камінь-Каширський – Ковель, надалі, розвиваючи наступ на Брест – у стик груп армій «Південь» та «Центр», вийти до р. Західний Буг. Операцію планували розпочати не пізніше 12–15 березня, не очікуючи на повне зосередження всіх сил фронту [336, с. 55]. На підготовку операції відводили 8–10 діб. Спочатку у складі фронту налічували всього 16 стрілецьких дивізій, некомплект особового складу в яких перевищував 40%. Середня чисельність дивізії становила близько 4 тис. осіб. За час підготовки операції з 11 стрілецьких дивізій, призначених для передавання до складу фронту з резерву Ставки ВГК, прибуло сім, а з п'яти

танкових полків – тільки один. Стрілецькі дивізії з резерву Ставки ВГК були укомплектовані та озброєні за тимчасовими штатами і налічували 7100–7300 бійців та офіцерів.

Лише до 18 березня, тобто на четвертий день операції, 6-та повітряна армія змогла перебазувати з-під Сарн близько 70% свого бойового складу (122 літаки зі 181) [753, с. 302]. Накопичилось багато інших проблем, які визначили неготовність радянських військ до операції на теренах українського Полісся. Усього на початок операції війська 2-го Білоруського фронту нараховували близько 150 тис. осіб, понад 3 тис. гармат та мінометів, 120 танків [709, с. 43]. При цьому в ударному угрупованні налічувалося всього 66,4 тис. осіб, 1362 гармати та міномети, 21 танк. Війська фронту переходили в наступ у різний час, не закінчивши зосередження всіх сил. Частина з'єднань вводили у бій, без достатньої вогневої підтримки і матеріального забезпечення.

Головний удар в операції завдавали війська 70-ї і 47-ї армій, 7-го гв. кавалерійського корпусу в західному напрямку. Основну роль під час оточування ковельського гарнізону противника відіграла 47-ма армія. 13 березня ковельське угруповання противника з півночі атакували три стрілецькі дивізії, а з півдня – дві стрілецькі дивізії 47-ї армії. У ході запеклих боїв противника вдалося відкинути до Ковеля і просунути на 30–40 км. Частина 143-ї стрілецької дивізії перші обійшли місто і 16 квітня перекрили дорогу на Брест. Згодом до 143-ї приєдналися частини 60-ї, 260-ї та 175-ї стрілецьких дивізій. 18 березня радянські війська повністю оточили ковельський гарнізон противника. Однак командування 47-ї армії не зуміло організувати штурм міста швидко, а тому фактор несподіваності було витрачено. Достатньою мірою не були розвідані оборона противника і склад його сил, помилково вважалось, що в блокованому гарнізоні панує паніка і ліквідувати його можна за два-три дні. Командування фронту в цей період не мало чіткого уявлення про обстановку в районі Ковеля [639, с. 440]. У ході

боїв за місто, які тривали з 19 березня, стало зрозуміло, що ковельський гарнізон спроможний забезпечити стійку оборону.

Нарощування сил 47-ї армії відбувалося повільно. Лише до 1 квітня її склад було доведено до дев'яти дивізій і п'яти танкових полків (із них шість з'єднань і чотири танкових частини діяли на зовнішньому фронті оточення). Складні погодні умови і брак сил не дали змогу 6-й повітряній армії надати ефективну підтримку наступаючим силам. Військам не вистачало боєприпасів, стали непридатними для пересування ґрунтові дороги, для транспортування вантажів довелося використовувати літаки 242-ї нічної бомбардувальної авіаційної дивізії. З цих та інших причин військам 47-ї армії не вдалося ліквідувати оточене у Ковелі німецьке угруповання.

13 березня на Камінь-Каширський і Брест почала наступ 70-та армія. Від початку операції на цьому напрямку було задіяно всього дві стрілецьких дивізії: 160-та і 38-ма гв. Протягом п'яти діб вони просунулися вглиб на 60 км і 17 березня вийшли на рубіж каналу Турського, де їх зупинили резервами противника. До 29 березня гітлерівці потіснили червоноармійські частини на 10–12 км – за р. Прип'ять. В цілому, 70-та армія виконала завдання з оперативного забезпечення маневру 47-ї армії на оточення ковельського угруповання противника, але для розгрому резервів ворога і виходу на Західний Буг, у район Бреста її сил виявилось недостатньо. Лише до початку квітня вона була посилена ще двома стрілецькими дивізіями: 1-ю та 76-ю гв. Маючи у складі всього чотири стрілецькі дивізії, позбавлена армійських частин польової артилерії і танків, 70-та армія не змогла змінити обстановку у своїй смузі до кінця операції [321, с. 103].

На початку квітня у смузі дій 70-ї і 47-ї армій противник зосередив до восьми дивізій, у тому числі три танкових, а також лижно-егерську бригаду і п'ять бригад штурмових гармат. Управління всіма військами на ковельському напрямку з 28 березня очолило командування 2-ї армії групи армій «Центр». Основні зусилля ворог спрямовував на деблокування ковельського гарнізону. Поповнивши своє угруповання, що діяло вздовж шосе Любомль – Ковель,

частинами 4-ї танкової дивізії, противник зосередженим ударом на вузькій ділянці фронту прорвав бойові порядки 143-ї стрілецької дивізії і 4 квітня з'єднався з оточеними у Ковелі частинами.

Під час створення фронту найбільш укомплектованою виявилася 61-ша армія. На 1 березня 1944 р. вона мала у своєму складі вісім стрілецьких та три кавалерійських дивізії, п'ять артполків армійського підпорядкування. Всього на озброєнні полкової, дивізійної, корпусної та армійської артилерії перебувало понад 1400 гармат та мінометів. У танковій бригаді, танковому та самохідно-артилерійському полках налічувалося 58 боєздатних танків. Крім того, армія мала окремий дивізіон бронепотягів.

61-ша армія розгортала фронт на північ та мала очистити від військ противника територію в районі на південь від р. Прип'ять. Війська армії перейшли в наступ 16 березня. З'єднання ударного угруповання за 10 діб просунулися всього на 4–8 км і поставлене завдання не виконали. Плацдарм противника в районі Столина ліквідований не був. Причинами невдачі стали незадовільна організація розвідки й управління військами. Слабкою виявилася вогнева підготовка та підтримка військ, що наступають. Артилерія змушена була вести вогонь переважно по площах, оскільки цілі розвідані не були [709, с. 46]. Подальший наступ військ ударного угруповання фронту на цьому напрямку розвитку не мав. Німецьке командування підсилило свої позиції у районі Ковеля і вдалося до контратак.

Війська 2-го Білоруського фронту перейшли до оборони. На початку квітня Ставка ВГК ліквідувала 2-й Білоруський фронт, передавши його армії 1-му Білоруському фронту, який з цього часу знову стали іменувати Білоруським фронтом (Директива Ставки ВГК № 220067 від 2.04.1944 р.) [709, с. 65–66]. Генерал-полковник П. Курочкін був понижений у посаді до командувача армії.

З 7–8 березня армії 1-го Українського фронту відбивали потужні контрудари німецьких танкових та піхотних дивізій у районах Тарнополя, Волочиська, Проскурова. Зважаючи на це, Й. Сталін частково схвалив

пропозиції [338, с. 350–352] командувача 1-го Українського фронту (подані о 23.00 10 березня 1944 р.) щодо тимчасового припинення наступу головного угруповання військ фронту, стягування артилерії, перегрупування сил, доставки пального і боєприпасів для підготовки нового удару у південному напрямку. Війська ж лівого крила фронту – 18-та і 38-ма армії – продовжували повільно просуватися вперед.

13-та армія, яка діяла на правому фланзі, з 15 березня 1944 р. розпочала Дубно-Бродівську наступальну операцію. Для її проведення було створено два ударних угруповання: перше – в районі Млинів у складі 27-го стрілецького корпусу і рухомої групи (1-го, 6-го гв. кавалерійських і 25-го танкового корпусів) – мало завдання прорвати оборону німців, наступати у напрямку Дубно – Броди і обійти Броди з півночі; друге – в районі на схід від міста Кременець у складі 24-го стрілецького корпусу – отримало завдання наступати у напрямку Кременець – Броди. Наступ планувався вглиб на 60 км. Рухома група повинна була вийти до міста Броди на третю добу операції (до вечора 17 березня), стрілецькі з'єднання – на шосту добу (до 21 березня). Німецькій розвідці вдалось розкрити склад ударних угруповань та підготовчі заходи радянських військ. Про це йдеться у наказі командира 13-го корпусу, де також визначаються завдання на оборону [45, арк. 88].

Дубно-Бродівська наступальна операція розпочалась за планом – о 9.00 15 березня 1944 р. З'єднання 13-ї армії перейшли в наступ і до кінця дня прорвали оборону ворога на правому фланзі 27-го стрілецького корпусу; з півдня 24-й стрілецький корпус охопив противника, що оборонявся, у районі Кременця. Того ж дня у смузі 27-го стрілецького корпусу були введені в битву 25-й танковий і 1-й гв. кавалерійський корпуси, а наступної доби – 6-й гв. кавалерійський корпус. 17 березня рухомі з'єднання 13-ї армії перекрили дорогу з Дубно на Демидівку та створили безпосередню загрозу тилу дубненського гарнізону противника. Німецькі частини залишили Дубно і почали поспіхом відступати до Бродів. 18 березня кавалерійській і 25-й танковий корпуси ще глибше прорвалися в тил противника і вели бої в

районі Радивилова. Того дня в наступі взяли участь усі з'єднання 13-ї армії. 19 березня вони просунулись вглиб на 80 км (порівняно з початком операції), визволили Кременець, Червоноармійськ, Радивилів і зав'язали бої на найближчих підступах до міста Броди. Проте стрімко оволодіти містом Броди підрозділам армії не вдалося. Їх дії затягнулися.

У центрі бойового шикування головне угруповання 1-го Українського фронту – 60-та та 1-ша гв. армії, 4-та 3-тя танкові армії – відбивало контрнаступ німецьких військ та готувалось до відновлення наступальної операції.

Відповідно до уточнених директивою Ставки ВГК від 11 березня 1944 р. завдань військам 2-го Українського фронту належало переслідувати відхід ворожих з'єднань і не дати їм можливості організувати оборону на Південному Бузі. Головному угрупованню фронту належало прорватися в район Могилів-Подільська, Ямполь. Одночасно військам лівого крила фронту ставилося завдання розвивати наступ у напрямку Новоукраїнка – Первомайськ – Рибниця, а надалі оволодіти районом Бельци – Кишинів і вийти на Прут, тобто на державний кордон СРСР з Румунією.

Розвиваючи наступ, війська фронту з ходу форсували Південний Буг, у запеклих боях прорвали сильний оборонний рубіж противника по правому берегу річки і в період з 17 до 19 березня вийшли до Дністра на ділянці Могилів-Подільський – Ямпіль. З 17 до 22 березня вони форсували Дністер і захопили великий плацдарм на його правому березі на південь від Могилів-Подільського.

5-та і 7-та гв. армії, розвиваючи наступ, 20 березня витіснили до Південного Бугу в районі Первомайська та 22 березня вибили з нього противника (Додаток 3.3).

Через наступ військ 2-го Українського фронту в період з 5 до 22 березня уманське угруповання німців зазнало великих втрат. Група армій «Південь» і на цьому напрямку виявилася розчленованою на дві частини. 1-ша танкова армія була відкинута на північний захід, 8-ма армія – на південь. Отже, для військ 2-го Українського фронту склалися сприятливі

умови для організації подальших ударів у західному та південно-західному напрямках.

Війська 3-го Українського фронту тільки 15–18 березня наблизились до Південного Бугу, проте через брак сил і засобів не змогли з ходу подолати німецьку оборону та форсувати річку, як було зазначено у директиві Ставки ВГК від 11 березня, тож змушені були призупинити наступ. Вдалося захопити лише кілька невеликих плацдармів на правому березі Південного Бугу поблизу Вознесенська та Нової Одеси. Головні сили фронту вийшли на водний рубіж тільки 22 березня. 3-й Український фронт призупинив наступ та розпочав підготовку нової наступальної операції – Одеської.

21 березня ударне угруповання 1-го Українського фронту відновило наступальні дії. Війська 60-ї армії зосередили основні зусилля на тарнопільському напрямку. Вже 24 березня їм вдалось повністю оточити та блокувати тарнопільський гарнізон німців, проте радянські з'єднання не змогли виконати завдання щодо негайного оволодіння обласним центром, частини армії зазнали значних втрат (Додаток К.10). Корпуси 1-ї гв. армії, підтримані рештками танків 3-ї гв. танкової армії (до 21 березня у 3-й гв. танковій армії залишалося 129 танків та 17 САУ) [273, арк. 387], навпаки, створили загрозу оточення проскурівського угруповання та змусили німців залишити місто Проскурів. Проте подальший їх наступ у південному напрямку був значно сповільнений. За 10 діб безперервних наступальних боїв армії вдалося здолати до 50 км.

У перший же день наступу у смузі 60-ї армії були введені в операцію 1-ша і 4-та танкові армії. Введення в битву свіжої 1-ї танкової армії стало вирішальним фактором прориву німецької оборони та стрімкого розвитку наступу на стратегічну глибину. Розвиваючи наступ, 1-ша танкова армія через три дні вийшла до Дністра в районі Заліщиків, а 29 березня оволоділа Чернівцями [242; 245; 246; 247]. 4-та танкова армія, використовуючи успіх 1-ї танкової армії, 26 березня визволила Кам'янець-Подільський.

Після удару танкових армій 1-го Українського фронту шляхи до відходу 1-ї танкової армії противника на південь були відрізані. Проте західний напрямок залишився відкритим. Німецькі з'єднання, які були зосереджені у районі Городок – Ярмолинці – Дунаївці, дислокувалися на відстані 125–130 км від своїх основних військ. На цій території перебувало декілька радянських стрілецьких дивізій, які прямували у визначені їм райони. У населених пунктах розміщували тиллові установи танкових армій. Дорогами до Дністра прямували артилерійські, інженерні, тиллові та інші частини забезпечення. 1-ша гв. армія, яка здійснювала Городок-Ярмолинецьку операцію, так і не спромоглася замкнути внутрішнє кільце оточення військ генерала Х. Хубе з західного боку [243; 244; 249; 250].

Зовнішній фронт обороняли частини 23-го стрілецького корпусу 60-ї армії і 18-го гв. стрілецького корпусу 1-ї гв. армії. Стик корпусів припадав на район Підгайців. Сюди з Франції перекидали 2-й танковий корпус СС (командир – генерал Пауль Хауссер), однак радянська розвідка цього своєчасно не встановила (Додаток 3.5).

Війська 2-го Українського фронту, продовжуючи розвивати наступ, з ходу форсували Південний Буг і в період з 17 до 19 березня вийшли до Дністра в районі Могилів-Подільський – Ямпіль. До 22 березня вони форсували водну перешкоду і оволоділи великим плацдармом на його правому березі біля Могилів-Подільського. Війська правого крила фронту висувалися в напрямі Хотина. Таким чином, група армій «Південь» і на цьому напрямі була розчленована на дві частини. З виходом у район Могилів-Подільського війська фронту глибоко охопили 1-шу танкову армію противника з півдня і 8-му армію з півночі. Створювалися сприятливі умови для замикання оточення як 1-ї танкової, так 8-ї і 6-ї німецьких армій. Остання в цей час разом з 3-ю румунською армією стримувала наступ 3-го Українського фронту в нижній течії р. Південний Буг.

У новій обстановці Ставка ВГК 22 березня знову уточнила завдання фронтам. Особливо це стосувалося зміни напрямків наступу 2-го

Українського фронту. Вважаючи, що замкнути оточення і знищити 1-шу танкову армію противника зможуть війська 1-го Українського фронту самостійно, Ставка ВГК вирішили повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь для наступу по правому і лівому берегах Дністра, аби виходом до узбережжя Чорного моря оточити 8-му, 6-ту німецькі та 3-тю румунську армії й у взаємодії з 3-м Українським фронтом знищити їх. 2-й Український фронт отримав завдання: на правому крилі фронту ударом однієї-двох загальновійськових і двох танкових армій уздовж західного берега Дністра на південь опанувати рубежем Унгени, Кишинів і вийти на р. Прут; на лівому крилі фронту, включаючи і 5-ту гв. танкову армію, завдати удару з рубежу Кодима, Первомайськ також на південь і опанувати рубежем Бендери, Тирасполь, Роздільна, відкидаючи противника до Чорного моря і не допускаючи відходу його за р. Дністер (Директива Ставки ВГК № 220054 від 22.03.1944 р.) [338, с. 52–53].

Отже, Ставка ВГК вирішили повернути головні сили 2-го Українського фронту на південь для наступу по правому і лівому берегах Дністра для того, щоб виходом до узбережжя Чорного моря оточити 8-му, 6-ту німецькі та 3-ю румунську армії й у взаємодії з 3-м Українським фронтом знищити їх. Так сформувався задум (Тиргу-Фрумоської фронтової наступальної операції (8.4–6.5.1944) – проводилась за рамками стратегічної наступальної операції). Можливості радянських військ були переоцінені, а противник, навпаки, недооцінений. Події в останній декаді березня розвивалися дуже швидко і характеризувалися великою напругою.

Поворот головних сил 2-го Українського фронту на південь для виконання поставлених Ставкою завдань здійснювався в ході наступу за дуже складних умов, при розтягнутому фронті. Війська 40-ї армії, наступаючи уздовж південного берега Дністра, 29 березня впритул підійшли до Хотина, де з'єдналися з частинами 1-ї танкової армії генерал-лейтенанта М. Катюкова і тим самим відрізали 1-й танковій армії противника шлях до відходу на південь.

Після відновлення наступу 21 березня 1-му Українському фронту вдалося затиснути в районі на північний схід від Кам'янця-Подільського 22 ворожі дивізії, у тому числі 10 танкових і одну моторизовану. Вже від 24 березня німецька 1-ша танкова армія опинилася в оперативному оточенні. Однак міцного внутрішнього і зовнішнього фронту оточення створено не було. Через ізоляцію 1-ї танкової армії в обороні противника на південь від Тарнополя утворився величезний пролом. Для його закриття німецьке командування почало спішно висувати в район Станіслава 1-шу угорську армію, а також війська, які прибували з Франції, Данії, Німеччини і Югославії.

Маршал Г. Жуков вважав, що оточена танкова армія генерал-лейтенанта Х. Хубе буде прориватись на південь. Такий варіант розвитку подій підтверджували міркування щодо складності відходу танкового угруповання у західному напрямку. Оточеному противнику потрібно було здолати 130 км до своїх основних сил, переправитись через сім річок під час весняного розливу. Дані розвідки також підтверджували думку командувача фронту, тому на південному напрямку були зосереджені найбільш боєздатні з'єднання. Корпуси 1-ї танкової армії Катюкова оперували на Буковині, 4-та танкова армія Лелюшенка зайняла район Кам'янця-Подільського.

Однак німці тільки вдавали, що планують відведення оточених військ у напрямку Румунії. Проводився комплекс заходів щодо дезінформації радянської сторони. Так, у з'єднаннях та частинах були оголошені накази про відхід у південно-західному напрямку за Дністер. Про це як один доповідали захоплені у полон німці [45]. Стійко тримався хотинський плацдарм, за Дністром розгорнули діяльність в ефірі радіостанції кількох дивізій, колони техніки демонстративно прямували у південному напрямку. Зокрема 28 березня радянська розвідка доповідала, що радіостанції штабів 1 ТА, 3 тк, 11 і 16 тд противника о 14.00 почали працювати за річкою Дністер в районі Хотина [764, с. 131].

Маршал Г. Жуков, аналізуючи цю операцію, вважав, що 1-шу танкову армію варто було б повернути з району Чортків – Товсте на схід для удару по

оточеному угрупованню. Проте на той час були ґрунтовні дані, одержані з різних джерел, про рішення оточеного противника прориватись на південь через Дністер. Саме тому було визначено, що в цих умовах необхідно охопити противника 1-ю танковою армією глибше, перекинувши її головні сили через Дністер [611, с. 634].

25 березня після особистої доповіді А. Гітлеру командувач групи армій «Південь» фельдмаршал Е. Манштейн ухвалив попередній наказ на прорив угруповання Хубе на захід [693, с. 551]. Скориставшись розривами в оперативному шикуванні 1-го Українського фронту, оточене угруповання противника 27 березня почало пробиватися з району Кам'янця-Подільського в західному напрямку через Борщів, Чортків і далі на Бучач. Одночасно з району Підгайців на Бучач противник силами трьох піхотних і двох танкових дивізій завдав сильного контрудару, щоб деблокувати свої війська (Додаток 3.6). Йому протистояв ослаблений 18-й гв. ск [154]. 5 квітня 1-й танковій армії ворога вдалося з'єднатися зі своїми військами [718]. 17 квітня війська 1-го Українського фронту за наказом Ставки перейшли до оборони [236; 256].

З 26 березня до 14 квітня 1944 р. війська 3-го Українського фронту, переслідуючи противника, що відступав, провели **Одеську наступальну операцію** [820, с. 328–335]. Завдання на цю операцію 3-му Українському фронту визначала директива Ставки ВГК ще 11 березня 1944 р. Згідно з планом командування 3-го Українського фронту операція мала розпочатися 20 березня, відразу після завершення Березнегувато-Снігурівської операції та виходу радянських військ на рубіж Південного Бугу. Однак через опір противника, важкі погодні умови, труднощі із забезпеченням і відсутність засобів для переправи війська 3-го Українського фронту розпочали операцію з 26 березня.

Як уже зазначалось, з 22 березня Ставка ВГК спрямувала головні сили 2-го Українського фронту на південь. Війська 4-ї гв., 27-ї, 52-ї, і 53-ї загальновійськових, 5-ї гв., 2-ї і 6-ї танкових армій наступали вздовж обох

берегів Дністра в напрямках на Ясси й уздовж залізниці у бік Одеси. 26 березня війська фронту вийшли до кордону з Румунією по Пруту і приступили до форсування ріки. 6 квітня опанували Ботошанами, вийшли на підступи до Ясс і Кишинева. Війська 2-го Українського фронту, що діяли у складних умовах бездоріжжя, сильно розтяглися, підвезення матеріально-технічних засобів у край ускладнилося. Війська втомилися і зазнали значних втрат [184].

Німецьке командування, прагнучи зупинити просування радянських армій 2-го Українського фронту в напрямках Ясс і Кишинева, безупинно підсилювало свої війська на ясько-кишинівському напрямку. Для закриття величезного пролomu, що утворився через наступ радянських військ, німці висунули на яський напрямок румунську 4-ту армію, а на кишинівський – 9 дивізій зі складу 6-ї армії. Ці війська зайняли найважливіші гірські перевали в Карпатах і вигідні оборонні рубежі. До середини квітня війська 2-го Українського фронту вийшли на рубіж Солька – Кристешти – Оргеєв – Дубоссари – Ташлик. Подальші спроби розвивати наступ у південному напрямку результатів не дали. Так завершилась Уманська (Умансько-Дністровська [174]) [171; 764, с. 169] операція 2-го Українського фронту, за якою пізніше закріпиться назва «Умансько-Ботошанської» [727]. Донині не дійшли єдиної думки щодо дати її завершення. Частина авторитетних видань [904, с. 135] визначає її як 6 квітня. У запропонованій російськими істориками [591, с. 19–27] класифікації стратегічних та фронтових операцій ця дата збігається з часом завершення Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції – 17 квітня. Такі ж хронологічні рамки подають деякі енциклопедичні та військово-історичні видання [764, с. 169; 820, с. 304]. У багатьох історичних працях [627, с. 93; 584, с. 175] кінцевий термін весняного наступу 2-го Українського фронту на ясько-кишинівському напрямку та переходу його до оборони чітко не вказаний та визначається як кінець березня – середина квітня. Насправді ж проведення фронтових наступальних операцій з боку 2-го Українського фронту не припинилося і

після завершення стратегічного наступу радянських військ на Правобережній Україні аж до 6 травня [218]. Однак у радянській історичній літературі ці наступальні операції через їх провал не висвітлювались, та і сучасним історикам про них мало що відомо.

Одночасно із завершальним етапом Умансько-Ботошанської проходила **Одеська наступальна операція**. До початку Одеської операції війська 3-го Українського фронту (57-ма, 37-ма, 46-та, 8-а гв., 6-та, 5-та ударна, 28-ма армії, 23-й танковий корпус, кінно-механізована група у складі 4-го гв. механізованого корпусу та 4-го гв. кавалерійського корпусу, 17-та повітряна армія) налічували 57 стрілецьких дивізій, три корпуси, близько 528 тисяч осіб, 6,4 тисячі гармат і мінометів, 415 танків і САУ, 540 літаків. Їм на ділянці фронту до 170 км від Костянтинівки до Дніпровсько-Бузького лиману протистояли німецька 6-та і румунська 3-тя армії, які мали 21 дивізію та 8 бригад, близько 200 тисяч осіб, дві тисячі гармат і мінометів, 160 танків і штурмових гармат, 620 літаків. Перевага радянських військ над противником: у живій силі – у 2,6, в артилерії – у 3,2, у танках – у 2,6 рази.

Головний удар завдавали війська правого крила 3-го Українського фронту в напрямку Вознесенськ – Березівка – Роздільна – Тирасполь, охоплюючи Одесу з півночі; другий удар – у напрямку Миколаїв – Одеса. Розпочалась операція форсуванням Південного Бугу силами військ правого крила фронту: 57-ї армії (командувач генерал-лейтенант М. Гаген), 37-ї армії (командувач генерал-лейтенант М. Шарохин), 46-ї армії (командувач генерал-лейтенант В. Глаголев), 8-ї гв. армії (командувач генерал-полковник В. Чуйков). На лівому крилі війська 6-ї армії (командувач генерал-лейтенант І. Шльомін), 5-ї ударної армії (командувач генерал-лейтенант В. Цветаєв), 28-ї армії (командувач генерал-лейтенант О. О. Гречкін) вели бої за Миколаїв. Після того, як позначився успіх у смугах 37-ї та 57-ї армій (з 29 березня), у дію були введені рухомі сили фронту кінно-механізованої групи (командир – генерал-лейтенант І. Плієв) та 23-го танкового корпусу (командир – генерал-майор О. Ахманов) [204].

У той же час наступ військ 2-го Українського фронту в напрямках Ясси і Кишинів створював загрозу оточення групи армій «А», яка діяла в межиріччі Дністра і Південного Бугу. Усвідомивши смертельну загрозу, що нависла над німецькими військами у Південній Україні, А. Гітлер погодився на їх відведення з рубежу Південного Бугу. 28 березня розпочалося швидке відведення з'єднань 8-ї, основних сил 6-ї німецької і 3-ї румунської армій з Південного Бугу на Дністер (Додаток 3.3). Німецьким та румунській арміям вдалося вислизнути з оточення між Південним Бугом і Дністром [138].

Переслідуючи німецькі і румунські з'єднання та розвиваючи наступ, війська 3-го Українського фронту 31 березня захопили Березівку, 4 квітня – залізничну станцію Роздільна, 5 квітня зайняли Кучурган і Страсбург. Вороже угруповання було роздроблене на дві частини. Кінно-механізована група (КМГ) отримала завдання 9 квітня відрізати шляхи відступу противника на Овідіополь, а 8А, 6А і 5 уд. А – оточити і знищити противника в районі Одеси [211; 217]. Проте через затримку кінно-механізованої групи частинам 72-го та 44-го армійських корпусів ворога вдалося уникнути оточення і відійти за р. Дністер. Радянські війська 10 квітня звільнили Одесу та до 14 квітня вийшли на р. Дністер і з ходу захопили кілька плацдармів на протилежному березі. Того ж дня був отриманий наказ про перехід до оборони та закріплення на досягнутих рубежах. Упродовж 17 діб Одеської наступальної операції війська 3-го Українського фронту за складних погодних умов здолали понад 160 км, витіснили противника з Миколаївської, Одеської областей. Сили Чорноморського флоту отримали можливість базуватись в Одесі, Миколаєві, Очакові.

У ході Тиргу-Фрумоської фронтової наступальної операції (8.4–6.5.1944) до середини квітня 2-й Український фронт висунувся на рубіж Серет – Паркани – Дубоссари. Удар військ фронту у напрямку Тиргу-Фрумос, Васлуй з метою охопити кишинівське угруповання противника наприкінці квітня – початку травня успіху не мав. 6.5.1944 війська 2-го та

3-го Українських фронтів за наказом Ставки перейшли до оборони (Додаток 3.4).

Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція за масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів дій військ та результатами стала однією з найбільших стратегічних операцій Другої світової війни. Серед стратегічних операцій вона виокремлюється найбільш високими показниками за кількістю залучених сил та засобів, просторовим розмахом, втратами. Дніпровсько-Карпатська операція є найбільшою стратегічною операцією, яка коли-небудь відбувалась на території України. Бойові дії розгорнулися на фронті 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб [798, с. 925–926]. За всю війну це був єдиний стратегічний наступ, у якому одночасно взяли участь усі шість радянських танкових армій. Загальна стратегічна мета на Правобережній Україні була досягнута після проведення десяти наступальних операцій фронтів та груп фронтів: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської (за сучасними трактуваннями – Житомирсько-Кіровоградської), Корсунь-Шевченківської, Ровенсько-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурово-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Поліської.

83 дивізії противника були розгромлені, з них 10 дивізій і одна бригада цілком знищені. Військовому керівництву Німеччини довелось перекинути значні резерви із західного театру воєнних дій та залучити до збройної боротьби 1-шу угорську та 4-ту румунські армії. 31 березня командувачі груп армій «Південь» та «А» генерал-фельдмаршали Манштейн та Клейст були усунені з посад. Їх замінили генерал-фельдмаршал Модель та генерал Шернер, а групи армій з 5 квітня були перейменовані у «Північна Україна» та «Південна Україна» [909].

Маршал Радянського Союзу О. Василевський згадує, що у весняному наступі 1944 р. війська 1-го Українського фронту завдали поразки основним силам німецької групи армій «Південь» – 1-й та 4-й танковим арміям, які зазнали величезних втрат у зимово-весняних боях за Правобережну Україну:

не менше 200 тис. солдатів та офіцерів убитими та пораненими, понад 2000 танків та штурмових гармат, 4500 гармат та мінометів, 53 тис. автомашин та тягачів, 1000 бронетранспортерів. Війська 2-го Українського фронту знищили понад 60 тис. та взяли у полон близько 20 тис. солдатів і офіцерів 8-ї німецької армії. 6-та німецька та 3-тя румунська армії, які протистояли 3-му Українському фронту, втратили близько 51 тис. осіб [425, с. 373].

Слід зазначити, що радянські бойові документи зберігали стійку тенденцію до перебільшення втрат противника, а ці цифри використовують мемуаристи та історики. Якщо статистиці, що ілюструє чисельність полонених та захопленої техніки Червоною армією, можна довіряти, оскільки йдеться про обліковані звітні дані, то загальні показники втрат Вермахту та СС є доволі сумнівними. Використовуючи радянські статистичні дані, українські дослідники підраховали втрати німців та їх союзників у ході боїв на території України. Порівняємо статистичні дані про втрати танків та штурмових гармат за березень – квітень 1944 р. За радянськими підрахунками противник втратив: у Проскурівсько-Чернівецькій операції 1610 одиниць бронетехніки, в Умансько-Ботошанській – 2689; в Березнегувато-Снігурівській – 205, в Одеській – 443, усього – 4947 [904, с. 131, 139, 144, 150]. Протягом березня та квітня 1944 р. на усіх ТВД Німеччина втратила 833 танки та 923 штурмові гармати, усього – 1756 [714, с. 728–729]. Можна припустити, що варто більше довіряти показникам взятого на облік трофейного майна. До захопленого включалась і справна, і несправна техніка, кинута німцями при відході. Отже, реальнішою цифрою втрат німецьких танків та штурмових гармат в Україні за перші два весняні місяці може бути близько 1300 одиниць [904, с. 131, 139, 150]. Чисельність людських втрат радянської сторони у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції наведені у табл. 3.5.

**Бойовий та кількісний склад, людські втрати радянських військ
у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції
(24.12.1943 – 17.04.1944 рр.) [складено за: 435, с. 139]**

Фронти (час фронтових операцій)	Бойовий склад та чисельність військ до початку операції		Людські втрати під час проведення операцій		
	Кількість з'єднань	Чисельність військ	Безпово- ротні	Санітарні	Усього
1 УФ (24.12.1943 – 17.04.1944)	сд – 62, пдд – 1, кд – 3, мк – 2, тк – 6, отбр – 5, УР – 2	924 300	124 467	331 902	456 369
2 УФ (5.01 – 17.04.1944)	сд – 52, пдд – 7, кд – 3, мк – 4, тк – 3, отбр – 3	594 700	66 059	200 914	266 973
3 УФ (30.01 – 14.04 1944)	сд – 19, тк – 1, отбр – 1	336 900	54 997	214 238	269 235
4 УФ (30.01 – 29.02.1944)	сд – 38, кд – 3, мк – 2, тк – 1, отбр – 3, УР – 3	550 200	21 914	83 905	105 819
2 БФ (15.03 – 5.04.1944)	–	–	2761	8371	11 132
Усього	дивізій – 188, мк та тк – 19, отбр та омсбр – 13, УР – 5	2 406 100	270 198	839 330	1 109 528

Наступ усіх фронтів проводився одночасно і у тісній взаємодії. Зокрема в період з 4 до 22 березня війська 1-го і 2-го Українських фронтів, взаємодіючи один з одним, вирішували завдання розгрому основних сил групи армій «Південь». При цьому 2-й Український фронт мав сприяти військам 1-го Українського фронту в розгромі 1-ї німецької танкової армії в районі на північ від Кам'янця-Подільського. У цей же час війська 3-го Українського фронту розгромили противника між Інгульцем і Південним Бугом. Після 22 березня основні зусилля 2-го Українського фронту спрямовувалися на розгром німецьких військ між Південним Бугом і Дністром у взаємодії з 3-м Українським фронтом.

До особливостей Дніпровсько-Карпатської операції належать незавершеність фронтових операцій на оточення великих угруповань противника. Зокрема, радянським військам не вдалось надійно ізолювати та

знищити оточені великі угруповання противника в районах на північ від Кам'янця-Подільського, березнегувато-снігурівське та одеське угруповання. Повне знищення корсунь-шевченківського німецького угруповання на довгий час стало однією з міфологем радянської воєнної історії. Упущені можливості для їх ліквідації надалі призвели до затягування збройної боротьби, значних людських і матеріальних втрат.

Основні події, пов'язані з проведенням Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської операцій, висвітлені автором у публікаціях [552; 564; 577; 671].

3.3. Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 року)

У планах зимової кампанії 1944 р. вище радянське військове керівництво як окрему стратегічну наступальну операцію розглядало наступ на теренах Південної України, зміст якого полягав у здійсненні кількох фронтових наступальних операцій (Додаток 3.2). Результатом цих операцій мали стати розгром німецько-румунських військ на Півдні, вигнання окупаційних військ з Криму, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей і вихід до р. Дністер. В історичній літературі 40–50-х років ХХ ст. цей наступ отримав назву «третього удару». Заголовки на кшталт «нищівний удар на Півдні» у тогочасних виданнях поєднували Одеську і Кримську наступальні операції радянських військ [449]. У сучасній історичній літературі ці воєнні дії належать до різних стратегічних наступальних операцій: Дніпровсько-Карпатської та Кримської [627; 820]. Погоджуючись із сучасними підходами до класифікації операцій, слід звернути увагу на те, що не тільки 4-й, а й 2-й та 3-й Українські фронти весною 1944 р. здійснювали фронтові наступальні операції поза рамками Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції. Через це у назві підрозділу використовується форма мовлення «наступ на Півдні».

Питання про розвиток наступу радянських військ на Півдні та опанування Кримом постало перед радянським керівництвом ще у вересні 1943 р. Тоді маршал Радянського Союзу О. Василевський запропонував після евакуації німецьких військ з Таманського півострова залишити там мінімальну кількість сил для організації оборони, а головні сили Північнокавказького фронту спрямувати в Приазов'я та згодом увірватись до Криму з півночі, через Перекоп та Сиваш. Однак у Ставці ВГК дійшли висновку про доцільність удару по кримському угрупованню противника з двох напрямків: з півночі, як і пропонував О. Василевський, військами Південного фронту, та зі сходу через Керченську протоку двома арміями Північнокавказького фронту. Постало питання про проведення морської десантної операції із захоплення плацдармів на Керченському півострові [848, с. 266].

По-різному оцінювало ситуацію на Кримському півострові і німецьке військове керівництво. У Криму всі війська німців та їх союзників були підпорядковані 17-й армії під командуванням генерал-полковника Е. Енеке. Частина німецьких генералів пропонувала завчасно відвести війська з півострова та не допустити, щоб їх там заблокували. Під керівництвом Е. Енеке був розроблений план операції «Міхаель», який передбачав своєчасний прорив 17-ї армії через Перекоп. Операція мала розпочатися 29 жовтня 1943 р.

З іншого боку, утримання Криму для німецької сторони мало важливе стратегічне значення, оскільки забезпечувало контроль над більшою частиною Чорного моря. Німецько-румунські війська, які тут перебували, сковували значні сили Червоної армії. Чорноморський флот, позбавлений можливості базуватися у кримських портах, не міг розгорнути активні бойові дії. Кримське угруповання німців створювало загрозу для тилу радянських військ, що діяли на Правобережній Україні. З воєнно-політичної точки зору це сприяло тиску на Туреччину і утримувало в агресивному блоці Румунію та Болгарію. Однак 28 жовтня 1943 р. А. Гітлер скасував проведення операції

«Міхаель» і ухвалив рішення обороняти Крим та перетворити його на «непрístupну фортецю» [732, с. 303].

На початку листопада 1943 р. одночасно відбулося захоплення радянськими військами плацдармів у Північному Криму та на Керченському півострові. Дії 4-го Українського (з 20 жовтня 1943 Південний фронт був перейменований на 4-й Український) та Північнокавказького фронтів були узгоджені та мали за мету створення умов для повного оволодіння Кримом.

Після успішного наступу в ході Мелітопольської операції війська 4-го Українського фронту 30–31 жовтня вийшли до узбережжя Сиваша. Були виявлені броди, по яких у 1920 р. червоноармійці здолали цю водну перешкоду. Західний вітер відігнав воду з затоки, що дозволило переправитись через Сиваш. У ніч на 1 листопада на кримську землю перейшли полки 346-ї стрілецької дивізії. Не зустрівши опору, вони просунулись у тил до ворога на 4 км. Коли противник оголтувся, дивізія закріпилась на плацдармі в районі Чичари, Ходжи-Булака, Тюй-Тубе. До кінця першого дня радянські воїни відбили майже 20 контратак ворога. Слідом за ними невпинно переправлялись на кримський берег нові частини 10-го стрілецького корпусу 51-ї армії. Плацдарм був розширений до 18 км по фронту та 14 км углибину.

У цей же час на Перекоп була спрямована 79-та танкова бригада 19-го танкового корпусу. До її складу були передані боєздатні танки з інших корпусних частин. Усього вдалося зібрати 13 бойових машин. Рухома група із 79-ї танкової, двох батальйонів 26-ї мотострілецької бригад і 36-го кавалерійського полку 10-ї кавдивізії дісталася Перекопа, з ходу здолала Турецький вал і в ніч на 2 листопада захопила місто Армянськ, але була відрізана від основних сил та дві доби вела бій в оточенні. Зрештою німцям вдалося відбити місто, а лінія фронту стабілізувалась по Турецькому валу.

Одночасно на сході Криму відбувалася Керченсько-Ельтигенська десантна операція (1–11 листопада 1943 р.), у якій взяли участь частини Північнокавказького фронту, Чорноморського флоту і Азовської флотилії

[363; 829; 832]. До Повітряних сил увійшли з 612 літаків 4-ї повітряної армії і 389 літаків авіації флоту. Операція розпочалася 1 листопада. В умовах складної штормової погоди та за відсутності в розпорядженні флоту спеціальних десантних засобів війська 56-ї армії були висаджені на берег, захопили і закріпили за собою плацдарм у районі на північ від Керчі. Десант 18-ї армії був висаджений у районі Ельтигена (на південь від Керчі). Однак штормова погода, активні дії кораблів і берегової артилерії противника поставили його у вкрай важке становище. Противник для боротьби з десантом задіяв резерви, постійно атакував. У ніч на 7 грудня залишки радянських військ із району Ельтигена зробили відчайдушну спробу прориватись у північному напрямку, щоб з'єднатися з військами 56-ї армії. Їм вдалось досягти гори Митридат на південній околиці Керчі. Звідси ельтигенський десант довелося евакуювати морським шляхом, проте, здійснити це вдалось лише частково. Багато бійців загинуло або потрапило у полон. Усі спроби з'єднань 56-ї армії захопити Керч і розвинути наступ углиб півострова успіху не мали. Противник, використовуючи заздалегідь підготовлену протидесантну оборону, зятято чинив опір. Мети Керченсько-Ельтигенської десантної операції у повній мірі досягнуто не було [371]. За радянськими військами залишився невеликий – 10 на 8 км плацдарм на Керченському півострові. Втрати радянських військ становили 27 397 осіб, в т. ч. 6985 безповоротних [904, с. 84–87]. 20 листопада Північнокавказький фронт був реорганізований: 56-та армія перетворена на Окрему Приморську армію, командувачем якої був призначений генерал армії І. Петров. Спочатку до її складу увійшли 11-й гв. і 16-й стрілецький, 3-й гірськострілецький корпуси, 89-та стрілецька дивізія, 83-тя і 89-та морські стрілецькі бригади, а також кілька танкових, артилерійських, інженерних та інших з'єднань і частин. Армія підпорядковувалася безпосередньо Ставці ВГК. На час формування армії на керченському плацдармі перебували у повному складі 11-й гв. і 16-й стрілецький корпуси, з'єднання та частини ельтигенського десанту, а решта військ – на Таманському півострові. Управління 18-ї армії

виводилося в резерв Ставки ВГК та згодом було передане у склад 1-го Українського фронту.

Таким чином, уже на початку листопада 1943 р. були захоплені плацдарми для розгортання наступу радянських військ у Криму з північного та східного напрямків. Однак затримка з ліквідацією нікопольського плацдарму на Дніпрі, невиконання поставлених завдань Керченсько-Ельтигенським десантом, несприятливі метеорологічні умови та інші фактори призвели до того, що початок наступальної операції неодноразово відтермінувався.

Наприкінці грудня 1943 р. штаб 4-го Українського фронту в чергове спланував Кримську операцію. Перед тим в директиві Ставка ВГК вимагала від командування фронту після ліквідації нікопольського плацдарму спланувати та провести дві роздільні фронтові операції: першу – у взаємодії з Окремою Приморською армією оволодіти Кримом (Кримська операція) і другу – у взаємодії з 2-м та 3-м Українськими фронтами розгромити противника та вийти на рубіж Південного Бугу (Північна операція). Командувач 4-го Українського фронту у пропозиціях від 1 січня 1944 р. зазначив, що проведення двох наступальних операцій буде не під силу ослабленим військам, та запропонував спочатку вирішити «кримську проблему». Кримську операцію мали розпочати не пізніше 22 січня 1944 р. та планували проводити у три етапи. На першому етапі протягом трьох діб мали бути прорвані перекопські, ішунські та сиваські позиції. Другий етап за планом мав тривати 8–9 діб. Війська фронту мали оволодіти Сімферополем та з'єднатися з частинами Окремої Приморської армії в районі Карасубазару (нині Білогірськ). На третьому етапі передбачалося проведення Севастопольської операції [336, с. 257–260]. Про те ці пропозиції не були затверджені Ставкою ВГК через затягування ліквідації нікопольського плацдарму.

Пропозиції начальника Генерального Штабу Маршала Радянського Союзу О. Василевського щодо плану Кримської операції від 6 лютого 1944 р.

були підготовлені під час завершення ліквідації нікопольського плацдарму та передбачали використання для удару з північного напрямку двох армій, посилених танковим, механізованим і кавалерійським корпусами та двома артилерійськими дивізіями. Початок операції був призначений на 18–19 лютого. Головний удар мав бути завданий з сиваського плацдарму на Джанкой, що давало змогу вийти в тил ішунським позиціям противника та відкривало шлях на Сімферополь та до Східного Криму на допомогу армії І. Петрова. Вказувалось, що у 19-му танковому корпусі не залишилось жодного танка, тож ставилося питання про надання не менше 100 танків для його укомплектування. Ці пропозиції загалом були затверджені директивою Ставки ВГК № 220019 від 7 лютого 1944 р. У документі уточнювалось, що операцію в Криму можна буде здійснити тільки після очищення від противника нижньої течії Дніпра до Херсона. До Кримської операції дозволялось залучити лише 51-шу, 2-гу гв. армії та 19-й танковий корпус [336, с. 40]. Затверджений цією директивою Ставки план операції був реалізований із деякими уточненнями та перенесеннями строків початку наступу радянських військ.

Дата початку наступу радянських військ у Криму постійно змінювалася. 17 лютого Ставка ВГК після успішного розгрому нікопольського угруповання противника наказала розпочати Кримську наступальну операцію не пізніше 1 березня, незважаючи на успіхи з вигнання противника з правого берега Дніпра. 22 лютого арміям були доведені бойові розпорядження фронту на початок операції, однак втрутилися природні сили. Через сильні шторми в Азовському морі, які унеможлилювали переправлення військ фронту через Сиваш на плацдарм, операцію довелося відкласти. 4 березня О. Василевський за результатами особистої роботи у військах доповідав Й. Сталіну, що шторм в останні дні лютого зруйнував переправи через Сиваш, дощі розмили дороги, автотранспорт зупинився, за цих умов поставка матеріальних ресурсів до військ майже припинилася. На основі побаченого маршал пропонував розпочинати Кримську операцію

тільки після відновлення переправ – не раніше 15–20 березня [425, с. 341]. 16 березня Ставка ВГК наказала розпочати наступальну операцію у Криму після оволодіння Миколаєвом військами 3-го Українського фронту та розгортання наступу на Одесу.

В останні дні березня знову різко змінилися погодні умови, почалися снігові бурі. П. Кошовий, який на той час командував 63-м стрілецьким корпусом, пригадував, що Кримський плацдарм вкрився шаром снігу завтовшки 25–30 см, а місцями до півметра. Буран паралізував бойову діяльність на фронті [665, с. 185]. 29 березня у Кривому Розі в штабному вагоні з метою погодження позицій щодо Кримської операції зустрілися маршали Радянського Союзу О. Василевський та К. Ворошилов. Наступного дня вони працювали в штабі 4-го Українського фронту у Мелітополі. За результатами зустрічі були сформульовані пропозиції Верховному Головнокомандувачу стосовно того, щоб 4-му Українському фронту, якщо дозволить погода, надати можливість розпочати операцію не пізніше 5 квітня, Окремій Приморській армії – приєднатися до наступальних дій через 2–3 дні після початку «Перекопської операції» [425, с. 343].

Німецький генералітет пропонував евакуювати кримське угруповання та використати його для створення стійкої оборони в Західній та Південній Україні. Зокрема на цьому наполягав фельдмаршал Е. Манштейн. Однак фюрер був переконаний у необхідності утримувати Крим до останньої можливості. На початку 1944 р. кримське угруповання німецьких військ було збільшене на дві дивізії. Всі німецькі та румунські війська входили до складу 17-ї армії, яка підпорядковувалась командувачу групи армій «Південна Україна».

На початок квітня в 17-й армії нараховували шість німецьких (50-та, 73-тя, 98-ма, 111-та, 336-та піхотні дивізії та 9-та дивізія ППО) і сім румунських дивізій (10-та, 19-та піхотні, 1-ша, 2-га, 3-тя гірськострілецькі та 6-та, 9-та кавалерійські). Крім того, до складу армії входили дві бригади штурмових гармат (191-ша і 279-та), значна кількість артилерійських,

інженерних, будівельних, охоронних і поліцейських частин. Штаби німецької 17-ї армії та 1-го румунського гірськострілецького корпусу розміщувалися у Сімферополі. Усього німецько-румунські війська в Криму нараховували до 195 тис. осіб, близько 3000 гармат та мінометів, до 150 танків та штурмових гармат, 148 літаків [727, с. 184]. Дещо інші цифри подані у дослідженні А. Грильова – до 260 тис. осіб, 3600 гармат та мінометів, 215 танків та штурмових гармат, до 300 літаків [584, с. 226]. Німецьке командування для підтримування своїх військ, крім авіації, що дислокувалася в Криму, могло використовувати частину авіації, що базувалася в Румунії і Болгарії. Велика роль у забезпеченні оборони Криму належала морському флоту, головною базою якого була Констанца. Кораблі базувалися також у портах Севастополя, Ялти, Феодосії, Варни. Надводні бойові кораблі німецько-румунського флоту і значна частина авіації використовувалися, головним чином, для забезпечення морських комунікацій між Румунією і Кримом. Підводні човни продовжували вести активні дії проти кораблів радянського флоту в Чорному морі.

Основні сили розташовувалися в північній частині Криму. Під керівництвом командира 49-го альпійського корпусу генерала Конрада перебували 50-та і 336-та німецькі піхотні дивізії, а також 10-та і 19-та піхотні та 9-та кавалерійська дивізії румунів. Підтримували дії корпусу 9-та дивізія ППО, бригада штурмових гармат та інші частини [732, с. 307]. В районі Перекопу, де німці очікували на головний удар радянських військ, на глибину до 35 км було обладнано три потужні смуги оборони. Частини, які їх займали, мали на озброєнні до 325 гармат і мінометів та до 50 танків і штурмових гармат. До головної смуги оборони увійшли три позиції, обладнані траншеями повного профілю, дотами та дзотами. До кругової оборони готувалося місто Армянськ. Друга смуга оборони – ішунські позиції – була обладнана у дефіле між Каркінітською затокою, озером Старе, озером Красне і Сивашем. Ця смуга також складалася із трьох ліній траншей, прикритих дротяними загородженнями та мінними полями. Третя смуга

оборони на перекопському напрямку будувалася по р. Чатарлик. Перед сиваським плацдармом радянських військ противник обладнав 2–3 смуги оборони.

5-й армійський корпус генерала Альмендінгера у складі 73-ї і 98-ї німецьких піхотних дивізій, 6-ї кавалерійської і 3-ї гірськострілецької румунських дивізій оборонявся на Керченському півострові. На всю його 70-кілометрову глибину було зведено чотири оборонні смуги. Місто Керч було укріплене трьома оборонними обводами та підготовлене до вуличних боїв. Сильніше в інженерному відношенні був підготовлений 20-кілометровий рубіж між Ак-Монаєм та Феодосією. Дві румунські дивізії охороняли узбережжя Криму та боролися з партизанами.

В оперативній глибині готувалася оборона по рубежу Саки – Сарабуз Карасубазар – Старий Крим – Феодосія. Обладнувалися також оборонні рубежі на дальніх підступах до Севастополя по річках Булганак, Альма, Кача. Саме місто мало три оборонні обводи. Головна лінія оборони міста дістала назву «лінія Гнейзенау». Під час створення оборони в Криму активно використовувались радянські оборонні позиції 1941 року.

На початку квітня 1944 р. штаб 17-ї армії розробив план «Адлер». За умови прориву радянських військ з плацдармів план передбачав упродовж шести-семи днів відвести союзні війська з усіх секторів оборони півострова до Севастопольського укріпленого району. Під час відведення військ радянські рухомі з'єднання мали бути затримані на загороджувальних смугах і запасних позиціях. Севастополь належало утримувати упродовж трьох тижнів. Цього часу мало бути достатньо для евакуації армії до Румунії. Досвід такої евакуації був. У вересні 1943 р. армія вдало евакуювалася з Таманського півострова. За 34 дні морським транспортом було вивезено понад 250 тис. осіб, 72,5 тис. коней, 28 тис. одиниць техніки та 1815 гармат [732, с. 301, 306].

До Кримської стратегічної наступальної операції радянських військ були залучені 4-й Український фронт (2-га гв., 51-ша армія та 8-ма повітряна

армія), Окрема Приморська армія, 4-та повітряна армія, Чорноморський флот, Азовська воєнно-морська флотилія, авіація далекої дії і партизанські загони Криму. Координацію дій наземних військ, флоту, авіації і партизанів було покладено на представників Ставки ВГК маршалів Радянського Союзу К. Ворошилова й О. Василевського. Крім того, був призначений представник Ставки з авіації – генерал Ф. Фалалєєв.

Загальний задум операції полягав у погоджених ударах із північної частини Криму і Керченського півострова в загальному напрямку на Сімферополь, Севастополь з метою розгрому 17-ї армії противника і опанування Кримом. Чорноморський флот мав блокувати морські комунікації противника між Кримом та портами Румунії, використовуючи для цієї мети підводні човни, авіацію і торпедні катери. Використання в операції великих надводних кораблів ескадри Ставка забороняла. Війська ППО (Донбаського корпусного і Північнокавказького дивізіонного районів) мали прикрити від ударів авіації противника переправи через Сиваш і Керченську протоку, бойові порядки військ 4-го Українського фронту й Окремої Приморської армії. Партизанські з'єднання, що діяли в Криму, отримали завдання активними діями на комунікаціях противника дезорганізувати роботу в його тилу.

План операції 4-го Українського фронту Ставка ВГК затвердила 7 лютого 1944 р. [336, с. 40], Окремої Приморської армії – ще 31 січня. 4-й Український фронт (командувач – генерал армії Ф. Толбухін) мав завдати два удари: головний – із сиваського плацдарму силами 51-ї армії (командувач – генерал-лейтенант Я. Крейзер) і 19-го танкового корпусу (командувач – генерал-лейтенант танкових військ І. Васильєв) у напрямку Джанкоя, Сімферополя, Севастополя, і допоміжний – на Перекопському перешийку силами 2-ї гв. армії (командувач – генерал-лейтенант Г. Захаров), з'єднання якої після прориву ішунських позицій та виходу у степовий Крим мали розвивати наступ на Євпаторію, Саки, Севастополь. Окрема Приморська армія (командувач – генерал армії А. Єременко, який 11 лютого 1944 р.

замінив генерала армії І. Петрова) мала завданням удару в обхід Керчі з півночі розсікти керченське угруповання противника і не дати йому відійти на позиції на північ від Феодосії. Надалі планувалося розвивати наступ на Сімферополь і вздовж південного берега Криму – на Севастополь.

Основна роль належала 4-му Українському фронту. Тільки за умови його успіху розпочиналася операція на Керченському півострові. Фронтowa наступальна операція була запланована з просуванням углиб до 170 км на 10–12 діб. Середньодобовий темп наступу – 12–15 км, а рухомих груп – до 30–35 км. Операція Окремої Приморської армії також планувалася на 10–12 діб та глибину до 200 км. Це потребувало збільшення середньодобових темпів наступу до 18–20 км. Бойові порядки дивізій та корпусів шикувалися в два–три ешелони. Всі три армії мали бойове шиккування в один ешелон.

За планом командування Чорноморського флоту (командувач – адмірал П. Октябрський) торпедні катери мали діяти на ближніх морських підходах до Севастополя, підводні човни – на підходах до портів противника на західному узбережжі Чорного моря, авіація флоту – по комунікаціях противника, що з'єднували Крим з портами Румунії. Для цього частину торпедних катерів і морської авіації потай було перебазовано з кавказьких баз у Скадовськ. На Азовську воєнно-морську флотилію (командувач – контр-адмірал С. Горшков) покладалося перевезення військ і бойової техніки Окремої Приморської армії на Керченський півострів.

Підготовка операції проходила у винятково складних умовах. Долаючи весняне бездоріжжя, потрібно було в район майбутніх бойових дій перегрупувати 2-гу гв. армію та 63-й стрілецький корпус, зосередити значні сили артилерії та бронетанкових військ, перебазувати авіацію.

До плацдарму на Керченському півострові з 1 січня до 17 квітня 1944 р. за допомогою Азовської воєнної флотилії переправили понад 73 тис. бійців і командирів, 777 гармат, 164 танки, 4872 автомашини. І всі ці сили та засоби зосередили на ділянці 10×8 км. Через Керченську протоку інженерні частини

спорудили канатну дорогу завдовжки 4 км, по якій з коси Чушка переправляли вантажі для Окремої Приморської армії [403, с. 330].

Основне угруповання військ для наступу мало зосередитися на сиваському плацдармі. Для постачання військ конче необхідною була мостова переправа. Інженерні частини заходилися будувати її ще у листопаді, після захоплення плацдарму. Вже 9 грудня вступив в експлуатацію міст на рамних опорах довжиною 1865 м та вантажопідйомністю 16 т. Крім того, були зведені дві насипні дамби довжиною 600–700 м і понтонний міст між ними довжиною 1350 м [584, с. 222]. Все це зводилось за складних погодних умов. Часті в цю пору року шторми пошкоджували переправи, ворожа авіація здійснювала прориви через заслони ППО та завдавала ударів по мостах, які постійно доводилось відновлювати, а для введення противника в оману була збудована хибна переправа. У лютому – березні 1944 р. міст та дамби були посилені, їх вантажопідйомність сягнула 30 т, що дозволило переправляти на плацдарм танки. Крім того, була збудована та 11 березня введена в експлуатацію нова переправа. Підтримування переправ у належному стані покладалось на 7-му та 63-тю інженерно-саперні бригади. У Приазов'ї до переправ через Сиваш спішно були прокладені вузькоколіїні залізниці.

На сиваському і керченському плацдармах зберігалась доволі напружена морально-психологічна обстановка. Тривале перебування в обороні, відірваність від основних сил, наявність значної водної перешкоди в тилу, постійний тиск противника та загроза його рішучого наступу – все це призводило до високого психологічного напруження. Показовим є такий факт. У 263-й стрілецькій дивізії, частини якої оборонялися на півострові Тюй-Тюбе, почастишали випадки смерті серед військовослужбовців внаслідок виснаження. Тільки в одному 3-му батальйоні 995-го стрілецького полку за короткий час померло шість солдатів із діагнозом дистрофія. Для вивчення стану справ зі штабу фронту була направлена комісія, яка встановила, що до червоноармійців норми забезпечення доводяться у повному обсязі, однак помирили військовослужбовці від тривалого

психологічного напруження. Члени комісії подали рекомендації періодично змінювати підрозділи на передовій, а при медсанбатах зробити «будинки відпочинку» [222, арк. 2–5].

Для зведення оборонних споруд бракувало деревини. Люди пристосувалися у щільному глинистому ґрунті відривати глибокі (до 2–2,5 м) щілини і, підкопуючись під передню стінку, створювати так звані лисячі нори. Занавіски із плащ-наметів зберігали трохи тепла. Заривались у землю і глибше – на 5–6 м. Вибрана на такій глибині у ґрунті камера заміняла землянку та слугувала сховищем для кількох бійців [665, с. 177].

На обмеженому у розмірах, відкритому та прострілюваному артилерією противника плацдармі завдяки вжитим заходам маскування та мужності солдатів і офіцерів вдалося розмістити значні сили піхоти, артилерії, танків. Від 13 до 25 березня на плацдарм був перегрупований 19-й танковий корпус (командир – генерал-лейтенант танкових військ І. Васильєв), повністю укомплектований на той час. На озброєнні частин корпусу було 187 танків, 46 САУ, 45 бронетранспортерів та бронемашин, 211 гармат та мінометів, 169 мотоциклів, 15 реактивних установок БМ-13 [847, с. 490].

На ділянках прориву було створено значну перевагу у силах і засобах. Враховуючи позиційний характер оборони противника, командування радянських військ зосередило тут артилерію. У 2-ї гв. армії на 8-кілометровій ділянці прориву щільність озброєння досягала 150 гармат та мінометів, у 51-ї на 10-кілометровій ділянці – 185 гармат та мінометів і в Окремої Приморської армії на 6-кілометровій ділянці – 162 стволи на один кілометр ділянки прориву. Для розвитку успіху після прориву оборони противника в арміях і корпусах створювалися рухомі групи.

З'єднання та частини потрібно було забезпечити необхідними матеріально-технічними засобами. Завдяки зусиллям тилових служб це завдання було успішно виконано. У військах було накопичено до чотирьох комплектів боєприпасів, близько п'яти заправок пального, 18 добових норм продовольства [233, арк. 23–24; 584, с. 226]. Під час підготовки й у ході

наступальної операції в Криму (у період з січня до квітня 1944 р.) Чорноморський флот і Азовська флотилія перевезли через Керченську протоку для Окремої Приморської армії близько 120 тис. бійців та командирів, значну кількість бойової техніки і близько 300 тис. тонн військових вантажів [798, с. 658; 829; 832]. Незважаючи на всі заходи, які вживало командування, укомплектувати стрілецькі дивізії вдалося тільки наполовину: 4-й Український фронт – на 6–6,5 тис. осіб; Окрему Приморську армію – на 5–5,5 тис. осіб [727, с. 182].

Перед початком операції радянські війська перебували у такому бойовому та кількісному складі (без тилових частин і частин бойового забезпечення) [727, с. 182–183]:

війська 2-ї гв. армії займали 14-кілометровий фронт на Перекопському перешийку. Армія складалася із 55-го, 13-го гв. і 54-го стрілецьких корпусів (вісім стрілецьких дивізій), нараховувала 72 230 осіб, 1874 гармати та міномети, 40 танків і САУ. Правіше від Перекопу, в районі Скадовська, узбережжя обороняв 116-й укріплений район;

на сиваському плацдармі розміщалися війська 51-ї армії. До її складу входили 10-й, 1-й гв. і 63-й стрілецькі корпуси (десять стрілецьких дивізій). Всього 93 300 осіб, 2363 гармати та міномети, 89 танків і САУ. Разом зі з'єднаннями армії на плацдармі розміщувався 19-й танковий корпус фронтового підпорядкування. Лівіше 51-ї армії на фронті до Генічеська північний берег Сиваша обороняв 78-й укріплений район;

у з'єднаннях та частинах, безпосередньо підпорядкованих 4-му Українському фронту (в тому числі і в 19-му танковому корпусі) – 20 681 особа, 196 гармат та мінометів, 616 установок реактивних систем, 218 танків і САУ. 8-ма повітряна армія входила до складу фронту та нараховувала 627 справних літаків;

основні сили військ Окремої Приморської армії у складі 3-го гірсько-стрілецького, 11-го гв., 20-го та 16-го стрілецьких корпусів (12 стрілецьких дивізій), двох окремих бригад морської піхоти, танкової бригади, трьох

танкових і одного самохідно-артилерійського полків та інших частин знаходилися на керченському плацдармі. Бойовий та чисельний склад армії (без тилових частин і частин бойового забезпечення) становив: 92 367 осіб, 1942 гармати та міномети, 399 установок реактивних систем, 212 танків і САУ. В інтересах Окремої Приморської армії діяла 4-та повітряна армія, у якій нараховувалося 714 літаків;

чорноморський флот і Азовська воєнна флотилія мали один лінійний корабель, чотири крейсери, шість ескадрених міноносців, два сторожових кораблі, вісім тральщиків, 47 торпедних і 80 сторожових катерів, 34 бронекатери, 29 підводних човнів та допоміжних суден. Великі бойові кораблі до операції не залучали. Для дій у північно-західному районі Чорного моря в очаківську воєнно-морську базу в березні – квітні 1944 р. було перекинуто 15 торпедних катерів. Флот мав 650 літаків, з яких 100 базувалися у Скадовську та діяли в інтересах 2-ї гв. армії [829; 832];

партизани Криму об'єднувалися у три з'єднання та налічували до 9 тис. осіб. Загальне керівництво здійснював Кримський штаб партизанського руху та підпільний Кримський обком (секретар В. Бунатов), в оперативному відношенні партизанські загони підпорядковувалися Окремій Приморській армії. У ході підготовки операції в інтересах партизанів Криму було здійснено 700 літако-вильотів, у тил противника закинуто 521 особу командного складу та спецгруп [68, арк. 78–86].

За підрахунками радянських воєнних істориків, усього перед початком операції у складі 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії налічували до 470 тис. осіб (з них 186 тис. у стрілецьких дивізіях), близько 6,5 тис. гармат та мінометів, 1015 установок реактивних систем, 559 танків і САУ. В 4-й та 8-й повітряних арміях, які їх підтримували, перебував 1341 літак [727, с. 182–184]. Крім того, до операції активно залучали авіацію Чорноморського флоту, сили флоту також застосовували для встановлення мінних загороджень для протидії евакуації німецьких та румунських військ з Криму [385; 389; 831]. Радянські війська забезпечили значну перевагу в силах

та засобах: щодо людей та артилерії – більш як у два рази, щодо танків – у чотири рази, щодо літаків – досягнуто десятикратної переваги.

Кримська операція 4-го Українського фронту розпочалася 8 квітня. Їй передував дводенний період масованого артилерійського обстрілу німецьких оборонних позицій на Перекопському перешийку. Для руйнування довготривалих оборонних споруд були застосовані гармати калібру 203 мм. Німці повірили, що саме тут готується головний удар. У переддень наступу була проведена розвідка боєм. У 63-му стрілецькому корпусі, який діяв з сиваського плацдарму у межі озерних дефіле в напрямку населеного пункту Каранки (нині не зберігся, був розташований у 10 км на північ від населеного пункту Томашівка), до розвідки боєм залучалися посилені взводи від батальйонів першого ешелону. Коли ці взводи близько 20.00 7 квітня увірвались до першої траншеї, то слідом за ними в наступ перейшли головні сили батальйонів. Наступ тривав до ранку [665, с. 189]. 8 квітня о 8.00 розпочалася артилерійська підготовка наступу військ всього 4-го Українського фронту, яка тривала 2,5 години. Одночасно по противнику був завданий масований авіаційний удар. О 10.30 стрілецькі частини атакували передній край противника на Перекопі та з сиваського плацдарму.

У перший день наступу на ділянці прориву 2-ї гв. армії вдалося оволодіти лише двома траншеями першої смуги оборони та відбити місто Армянськ. Однак здолати всю смугу оборони на Перекопі радянські війська не спромоглися. На головному тараханському (нині населений пункт Вишнівка) напрямку, де діяв 1-й гв. стрілецький корпус, ситуація складалася не кращим чином, тут протягом дня оволоділи тільки першою траншеєю. Успіх позначився у смузі 63-го стрілецького корпусу. Його 267-ма та 263-тя стрілецькі дивізії першого ешелону за день бою повністю прорвали першу смугу оборони румунів у районі населених пунктів Каранки та Тюй-Тюбе (нині не зберігся, знаходився за 15 км на північ від населеного пункту Володіне).

У ніч на 9 квітня противник приховано відвів головні сили з

перекопських на ішунські позиції та зайняв завчасно підготовлену оборону. Радянській розвідці не вдалося своєчасно встановити відхід противника [727, с. 194], тож 2-га гв. армія своєчасно не організувала переслідування. Командувач 51-ї армії за результатами першого дня операції ухвалив відповідальне рішення щодо перенесення напрямку головних зусиль у смугу 63-го стрілецького корпусу. Зі складу 1-го гв. корпусу йому передали 32-гу танкову бригаду, на цей напрямок націлювалися основні сили 8-ї повітряної армії, а також значні сили артилерії. Зранку 9 квітня після годинної артилерійської підготовки був введений в бій в південному напрямку на Асс-Найман (населений пункт між Каранки та Томашівкою, нині не зберігся) другий ешелон корпусу – 417-та стрілецька дивізія, підсилена танками. Її введення у бій забезпечив стрілецький батальйон, який вийшов у тил противника убрид через Айгульське озеро. Дивізії першого ешелону корпусу блокували вузол оборони противника в районі населеного пункту Каранки. Того ж дня була прорвана друга смуга оборони противника та цей вузол оборони було ліквідовано. Розгрому зазнали 33-й піхотний полк 10-ї піхотної дивізії румунів та 70-й піхотний полк 11-ї піхотної дивізії німців. У полон потрапило 550 осіб [665, с. 211].

Зранку 10 квітня через Перекопську затоку в тил перекопським позиціям німців був висаджений морський тактичний десант у складі посиленого стрілецького батальйону. Всього 512 осіб. Оскільки головні сили противника добу тому залишили ці позиції, дії радянського десанту звелись до перехоплення підрозділів, які відстали. Війська 2-ї гв. армії, ведучи бої з німецькими ар'єргардами, вийшли до ішунських позицій лише ввечері 10 квітня, де їх зупинили та почали готувати штурм. Того ж дня стрімко розвивались події у смузі 51-ї армії. Сміливою нічною атакою полки 417-ї стрілецької дивізії оволоділи оборонною позицією противника та висотою 30,3, яка закривала вихід із міжозерних дефіле на степові простори. Зранку на висоту перемістився командний пункт 63-го стрілецького корпусу, ближче до обіду прибув заступник командира 19-го танкового корпусу для

погодження питань введення корпусу у прорив. Коли почало сутеніти, до висоти стали підтягуватись частини фронтового рухомого загону у складі танкового корпусу, двох полків 279-ї стрілецької дивізії на 120 автомашинах та 21-ї винищувально-протитанкової бригади [233, арк. 41].

Після триденних затягих боїв укріплені позиції противника в північній частині Криму були прорвані. Оцінивши обстановку та усвідомивши можливість захоплення радянськими військами Джанкою, а отже, загрозу оточення своїх військ у Північному Криму та на Керченському півострові, 10 квітня (на цей день у 1944 р. припала католицька Пасха) генерал Енеке розпорядився про відведення військ до Севастопольського укріпленого району за планом «Адлер» [732, с. 308]. У радянській воєнно-історичній літературі, яка в цілому оцінює ситуації в оперативних та бойових документах, ідеться про рішення німецького командування на відхід до тилового рубежу оборони Євпаторія – Сарабуз – Карасубазар – Феодосія [584, с. 236]. Це не зовсім точно.

Зранку 11 квітня був введений в операцію 19-й танковий корпус. До 11 год. його передовий загін, здолавши 35 км, увірвався до північної околиці Джанкою. Захопивши місто, танкові частини корпусу продовжили наступ на Сімферополь.

У ніч на 11 квітня німці розпочали відхід з північної частини Криму та Керченського півострова [727, с. 194]. 12 квітня А. Гітлер дозволив розпочати евакуацію з Криму, проте, наказав всі боєздатні війська залишити у Севастополі і оборонятись там до кінця [732, с. 311]. По всьому Криму розгорнулось переслідування противника, який відходив. У ланках дивізія – корпус – армія – фронт для швидкого розвитку наступу були створені рухомі загоны. Рухомий загін 2-ї гв. армії, здійснивши 65-кілометровий нічний марш, вранці 13 квітня увірвався до Євпаторії, того ж дня – у Саки. 14 квітня весь Північно-Західний Крим перебував під контролем радянських військ. Наступного дня головні сили 2-ї гв. армії вийшли до р. Бельбек.

Фронтний руханий загін, який діяв у смузі 51-ї армії, до кінця дня 12 квітня вийшов на підступи до столиці Криму. 13 квітня Сімферополь був очищений від окупантів. Дві танкові бригади (6-та гв. та 79-та) 19-го танкового корпусу 14 квітня атакували ворожий гарнізон у Бахчисараї, 26-та мотострілецька бригада була направлена на Алушту, а 202-га танкова бригада – на Качу, у якій з'єдналася з частинами 2-ї гв. армії до кінця дня 14 квітня. 52-й мотоциклетний полк ще раніше був направлений на Карасубазар на зустріч частинам Окремої Приморської армії. Отже, 19-й танковий корпус був розпоршений. Частини корпусу зазнавали відчутних ударів з боку авіації противника. Через віддаленість аеродромів радянська авіація не завжди вчасно могла прикрити рухомі війська. Надвечір 13 квітня 19-й танковий корпус мав всього 68 справних танків та 12 САУ [727, с. 196]. З'єднання 4-го Українського фронту 15 квітня вийшли до укріплених позицій противника під Севастополем. За свідченням О. Василевського, до цього часу вони захопили 20 тис. полонених [425, с. 345].

Наступальна операція Окремої Приморської армії розпочалася після того, як розвідка виявила ознаки підготовки німців та румунів до відходу. Прискорило її початок особисте прохання маршала О. Василевського до маршала К. Ворошилова [727, с. 344]. За наказом командувача армії передові батальйони о 22.00 10 квітня після вогневого нальоту атакували передній край ворога. До ранку радянські війська здолали першу оборонну позицію противника та до 6.00 11 квітня захопили місто Керч, яке не вдавалося завоювати з листопада 1943 р. Зранку 11 квітня у бій вступили рухомі загони від корпусів та дивізій. Уже 12 квітня війська армії оволоділи останнім укріпленим рубежем на Керченському півострові – ак-монайськими позиціями, у ніч на 13 квітня було звільнено місто і порт Феодосія. Основні сили армії спрямовувалися на Сімферополь, частина сил – уздовж південного узбережжя. Того ж дня війська армії за сприяння кримських партизанів захопили місто Старий Крим і Карасубазар. У районі Карасубазара Окрема

Приморська армія об'єдналась з частинами 4-го Українського фронту. Командувач армії зосередив основні зусилля на сімферопольському напрямку, а вздовж південного узбережжя спрямовував 16-й стрілецький корпус.

Унікаючи зустрічі з військами 4-го Українського фронту, які перехоплювали один за одним ключові пункти сімферопольського шосе, німецькі та румунські частини 5-го армійського корпусу від Старого Криму повернули на південне шосе. Прикриваючись ар'єргардами, зазнаючи нападів з боку партизанів, втрачаючи техніку, артилерію та майно на гірських дорогах, вони 15 квітня дісталися Ялти. Близько 10 тис. солдатів та офіцерів було вивезено до Севастополя на кораблях, решті до 11.00 16 квітня довелося відходити за лінію оборони Севастопольського укріпленого району [732, с. 309].

Рухаючись на автомашинах по приморському шосе, передовий загін 16-го стрілецького корпусу 14 квітня увірвався до Судака. У взаємодії з військами 4-го Українського фронту і за сприяння кримських партизанів 15 квітня була захоплена Алушта, уночі 16 квітня – Ялта. Тоді ж надійшов наказ про підпорядкування Окремої Приморської армії командувачу 4-го Українського фронту. З 15 квітня армію очолив генерал-лейтенант К. Мельник. 20 квітня армія була перейменована з окремої на просто Приморську армію. Маршала К. Ворошилова відізвали до Москви. Надалі загальна координація дій військ покладалася на маршала О. Василевського.

Протягом 16 квітня з'єднання Приморської армії вийшли до оборонних позицій противника під Севастополем на південь від лівого флангу 51-ї армії. На час виходу до Севастопольських оборонних рубежів армія була розпорошена по всьому Криму: 11-й гв. стрілецький корпус перебував на марші між Сімферополем та Бахчисараєм, 16-й стрілецький корпус – в районі Алушти, 3-й гірськострілецький корпус – між Старим Кримом та Карасубазаром, а 20-й стрілецький корпус – на Таманському півострові. Такий стан справ не влаштовував командувача фронтом генерала армії

Ф. Толбухіна, тож він рішуче наполягав на зосередженні військ під Севастополем.

У ході переслідування противника 4-та і 8-ма повітряні армії, взаємодіючи з наземними військами, завдали ударів по військах противника, а сили Чорноморського флоту – по кораблях, транспортах і портах. Велику допомогу військам надавали партизани. Партизанські загони активними діями на шляхах відступу противника сприяли частинам Червоної армії в знищенні ворожих військ. До початку і в ході операції партизани Криму організували 212 засідок, провели 252 бої, знищили та захопили у полон близько 4 тис. солдатів та офіцерів противника [68, арк. 78–86].

Завдяки швидкому переслідуванню противника від 11 до 16 квітня радянські війська захопили майже весь Кримський півострів. Упродовж шести діб наступу деякі частини Червоної армії здолали понад 250 км. Спроби німецького та румунського командування затримати їх наступ на проміжних рубежах у центральній частині Криму зазнали поразки. Тільки оборонні укріплення Севастопольського оборонного району, гірсько-лісовий характер місцевості, відставання артилерії та тилів завадили радянським військам відразу оволодіти Севастополем. Передові загони радянських військ, які виходили до Севастопольського укріпленого району, робили спроби стрімко оволодіти містом, проте, ці спроби були безуспішними, як і наступальні дії головних сил армій щодо подолання ворожої оборони. Можна вказати й інші причини зупинення наступу під Севастополем: розпорошення корпусів Приморської армії та бригад 19-го танкового корпусу, відставання 279-ї стрілецької дивізії, яка мала діяти разом з танкістами, дозвіл командувача 2-ї гв. армії командирам рухомих загонів діяти на власний розсуд та самим обирати маршрути руху.

Війська німців та їх союзників, яким вдалося відійти до Севастополя, були у жалюгідному стані. Румунські з'єднання практично розпалися, а німецькі зазнали втрат та об'єднувались у бойові групи. Станом на 18 квітня особовий склад 17-ї армії, враховуючи евакуйованих, становив до

124 233 особи. За десять днів боїв безповоротні втрати німців сягали 13 131 вояка, румунів – 17 652 [732, с. 310]. Втративши майже весь Крим, німецьке командування вирішило утримувати севастопольський плацдарм і забезпечити евакуацію з півострова людей, майна, техніки. Від 12 до 20 квітня були евакуйовані 67 тис. осіб. Протягом квітня між Кримом та портами Румунії було зафіксовано проходження 141 конвою, тоді як упродовж березня – тільки 44 [727, с. 187]. Генерал-полковник Е. Енеке наполягав на повній евакуації кримського угруповання. Його підтримували командувач групи армій «Південна Україна» та начальник генерального штабу сухопутних військ. Однак А. Гітлер з політичних міркувань наполягав на обороні Севастополя. Дійшло до конфлікту. Наприкінці квітня Ервіна Енеке було усунено з посади та замінено генералом Альмендингером.

Обороняти Севастополь залишалось п'ять німецьких та три румунські дивізії. Для їх підсилення наприкінці квітня було підвезено до 6 тис. німецьких солдатів, переважно штрафні підрозділи [584, с. 243]. За даними штабу 4-го Українського фронту на Севастопольському плацдармі противник зосередив понад 72 тис. осіб, близько 1500 гармат і мінометів, 330 протитанкових гармат, 50 танків, до 100 літаків, безпосередньо на севастопольських укріпленнях у першій лінії оборонялися до 55 тис. солдатів та офіцерів [727, с. 244].

Для оборони використовували потужну систему укріплень, основою якої були природні перешкоди гірської частини Криму. Німці зробили все можливе, щоб відновити оборонні споруди Севастопольського укріпленого району, створені свого часу для оборони Севастополя радянськими військами. Як зазначив О. Василевський, у 1855, 1920, 1942 і 1944 роках оборона Севастополя відбувалася приблизно однаково. Це було зумовлене передусім природним фактором: гірською територією, наявністю моря, рельєфом місцевості [425, с. 351]. Противник підготував три оборонні рубежі по 2–3 траншеї на кожному, відсічні позиції та велику кількість укріплень із землі та каменя. Перший оборонний рубіж обладнали у 7–10 км від міста,

передній край другого – у трьох (на півдні) та шести (на півночі) кілометрах від міста, а третій – по східних та південних околицях Севастополя. Найсильнішим вузлом опору в Севастопольському оборонному районі була Сапун-Гора. На ній обладнали 63 довготривалі оборонні споруди, шість ярусів траншей, які прикривали протитанкові та протипіхотні мінні поля та 3–5 рядів дротових загороджень. Зовнішній обвід севастопольської оборони простягався на 29 км. У середньому на кожний кілометр фронту німці виділяли до 2 тис. осіб та 65 гармат і мінометів [727, с. 199].

Радянські війська робили спроби штурмувати німецьку оборону 19 та 23 квітня, однак зазнали суттєвих втрат, витратили боєприпаси, але успіху не досягнули. Й. Сталін постійно нагадував представнику Ставки ВГК та командуванню фронтом про необхідність прискорити ліквідацію кримського угруповання. Був затверджений план наступальної операції фронту. Датою початку було 30 квітня, проте, О. Василевський попросив Верховного Головнокомандувача перенести операцію на 5 травня для її ретельнішої підготовки. Відбулася гостра розмова, Й. Сталін був не задоволений відстрочкою, однак погодився із пропозиціями маршала Василевського [425, с. 348–349].

Виділений на підготовку Севастопольської операції час був використаний для навчання військ способам та методам штурму сильно укріпленої оборони противника, приведення до ладу техніки та озброєння, накопичення боєприпасів, пального й інших матеріально-технічних ресурсів. В усіх батальйонах і полках створювались штурмові групи та загони з добре підготовлених до самостійних дій солдатів, сержантів і офіцерів. Кожна група націлювалась на певний об'єкт, вивчала підступи до нього, систему вогню та загороджень. На спеціальних полях відпрацьовувалась взаємодія із артилерією, порядок і послідовність бойових дій.

Бойовий та чисельний склад радянських військ у Криму зменшувався через відправку в резерв Ставкою ВГК 9-ї пластунської, 66-ї гв. та 138-ї стрілецької дивізій (з 10 квітня 1944 р.), управління 20-го стрілецького

корпусу з корпусними частинами (з 22 квітня 1944 р.) 55-ї гв. стрілецької і 20-ї гірської стрілецької дивізій (з 23 квітня 1944 р.), 9-ї гв. Маріупольської і 236-ї винищувальної авіадивізій (з 28 квітня 1944 р.), 329-ї винищувальної авіадивізії (з 1 травня 1944 р.) [335, с. 144, 159, 162, 174, 178].

Відповідно до затвердженого плану командувач 4-м Українським фронтом вирішив розгромити противника в районі Севастополя ударами з північного і південного сходу. Головна роль у наступальних діях належала Приморській армії, 19-му танковому корпусу і з'єднанням лівого флангу 51-ї армії. Їх завданням було відрізати противника від бухт і пристаней в район Балаклави. Війська правого крила фронту (2-га гв. армія і з'єднання правого флангу 51-ї армії) мали завдати допоміжного удару і захопити північну і північно-східну частину Севастополя.

5 травня перейшли в наступ війська правого крила фронту, а 7 травня – війська ударного угруповання фронту, які 8 травня оволоділи ключовим вузлом оборони – Сапун-горою та вийшли до внутрішнього оборонного кільця Севастополя. Розмістивши артилерію на командних висотах, радянські війська могли обстрілювати місто та порт, після чого припинив діяльність німецький аеродром на мисі Херсонес. Отримавши доповідь про стан справ, Гітлер змушений був підкоритись фактам та о 23.00 8 квітня дозволив повну евакуацію військ [732, с. 314].

Вранці 9 травня війська 4-го Українського фронту продовжили штурм Севастополя. Того дня генерал-армії Ф. Толбухін доповів Верховному Головнокомандувачу про те, що в результаті 5-денних запеклих і безперервних боїв війська фронту прорвали дві смуги залізобетонних укріплень Севастопольського укріпленого району та о 19.00 9 травня 1944 р. штурмом оволоділи містом і морською фортецею Севастополь [339].

Вночі 10 травня радянська авіація потопила два великі транспорти, «Тейя» та «Тотіла», з 9 тис. осіб на борту [732, с. 316].

Залишки німецьких та румунських військ відійшли на мис Херсонес, де завчасно був підготовлений оборонний рубіж, обладнаний траншеями

повного профілю, залізобетонними дотами, бункерами для особового складу. Радянські частини не змогли з ходу здолати цю лінію оборони противника. На Херсонесі були створені достатні запаси боєприпасів, продовольства, питної води. У Криму залишалось від 30 до 50 тис. вояків ворога. До морської операції по їх евакуації планували залучити 190 німецьких і румунських кораблів та суден. Морське угруповання наблизилось до кримських берегів уночі на 12 травня. Війська отримали команду о 23.00 11 травня залишити на позиціях тільки підрозділи прикриття, а іншим зосередитись у пунктах посадки на кораблі. Масоване застосування димозахисних установок з мису Херсонес мало приховати евакуацію військ, проте, завадило багатьом кораблям зорієнтуватися та підійти до берега у призначених районах. За німецькими даними, всього було взято на кораблі 39 808 солдатів і офіцерів, 31 708 з них прибули в порти Румунії [732, с. 318]. Українські дослідники підтверджують, що близько 32 тис. вояків було евакуйовано з Криму [820, с. 346]. Рештки німців та румунів, які залишились на мисі Херсонес, зустріли ранок, а разом з ним і радянські війська. О. Василевський згадує, що було взято у полон 21 тис. вояків [425, с. 352]. 12 травня Крим був цілком очищений від загарбників.

12 травня радянське інформбюро констатувало завершення наступальної операції радянських військ у Криму. Повідомлялося, що всього від 8 квітня до 12 травня радянськими військами було знищено: танків і самохідних гармат – 188, літаків – 529, гармат різних – 775, мінометів – 946, кулеметів – 1882, автомашин – 2227. Противник втратив убитими понад 50 000 солдатів і офіцерів. Радянські війська захопили: танків і самохідних гармат – 111, літаків – 49, гармат різних – 2304, мінометів – 1449, кулеметів – 7008, автомашин – 4809, коней – 11 684, ешелонів з військовою технікою – 14 і окремо вагонів з різним військовим майном – 2865. Взято у полон 61 587 солдатів і офіцерів, з них частина поранених. Таким чином, за всю Кримську кампанію від 8 квітня до 12 травня противник втратив по головних видах бойової техніки і людському складу: полоненими і вбитими – 111 587 осіб, танків і самохідних гармат –

299, літаків – 578, гармат різних калібрів – 3079, автомашин – 7036 і багато іншої техніки. Крім того, радянська авіація і кораблі Чорноморського флоту з 8 квітня до 12 травня потопили 191 судно різного тоннажу з військами і військовими вантажами противника [341].

За іншими даними, наведеними в радянській історичній літературі, торпедні катери, підводні човни та авіація флоту потопили 102 та пошкодили понад 60 різних суден [411]. З 8 квітня до 12 травня Чорноморський флот здійснив операцію на морських комунікаціях противника. Авіація Чорноморського флоту в Кримській операції провела 6223 літако-вильоти, із них 4500 для дій на морських комунікаціях [424, с. 31]. Під час операції було потоплено 60 транспортних суден, 25 малих бойових кораблів. Ці цифри подавали у закритих виданнях, тож ймовірно найбільш наближені до дійсності [798, с. 658].

На думку С. Михальова, з 260-тисячного угруповання 17-ї армії, яке від початку війни базувалося у Криму, німцям вдалося евакуювати морем та повітрям 137 тис. осіб. 53 тис. осіб потрапили у полон [708, с. 397]. В історичних роботах радянського часу стверджується, що ворог у Криму тільки на суші втратив до 100 тис. осіб, серед них втрати полоненими становили 61 587 солдатів і офіцерів противника [627, с. 109; 625, с. 94]. У праці «Україна в полум'ї війни. 1941–1945» стверджується, що під час евакуації німці та румуни втратили у морі близько 42 тис. бійців [625, с. 454].

За даними Пауля Карелля, з 8 квітня до 13 травня німці втратили вбитими та пораненими 31 700 осіб, румуни – 25 800. Загальні втрати становлять 57 500 вояків. Крім того, втрати в морі при евакуації склали близько 20 тис. [732, с. 318]. Зауважимо, що у розрахунках німецького дослідника не враховані полонені, яких було близько 61 500 осіб. Отже, загальна кількість втрат союзників мала б сягнути 139 тис.

Цифри дещо суперечливі, проте зрозуміло, що Гітлер зазнав нищівної поразки у Криму, на кшталт сталінградської.

Співвідношення втрат було на користь Червоної армії та Чорноморського флоту, однак втрати радянської сторони також були суттєвими та становили 84 819 осіб, у т. ч. 17 754 безповоротні [435, с. 143]. По техніці і озброєнню: 171 танк та САУ, 521 гармата та міномет, 179 бойових літаків [904, с. 161].

Операція в Криму тривала 35 діб, глибина наступу радянських військ сягала до 250 км з темпом до 40 км на добу. У ході її було знищено 13 дивізій противника. Перебазування головних сил з портів Кавказу в порти Криму забезпечувало Чорноморському флоту сприятливіші умови для ведення бойових дій. Закінчення воєнних дій у Криму дало можливість вивільнити значні сили сухопутних військ і авіації для використання їх на інших ділянках фронту. Втрата кримського плацдарму ослабила південний фланг німецького фронту, унаслідок чого різко змінилась стратегічна обстановка на Чорноморському театрі воєнних дій.

За сучасними поглядами російських воєнних істориків, Кримська стратегічна наступальна операція поділялась на Перекопсько-Севастопольську 4-го Українського фронту і сил Чорноморського флоту (з 8 квітня до 12 травня) та Керченсько-Севастопольську Окремої Приморської армії, 4-ї повітряної армії та сил Чорноморського флоту (з 11 квітня до 12 травня) [591, с. 19–27]. На думку автора **Севастопольську операцію (5–12 травня 1944 р.)** слід виділити як окрему фронтову операцію у складі Кримської стратегічної наступальної операції, як це було зроблено у сучасній Енциклопедії історії України. На першому етапі Кримської стратегічної операції війська 4-го Українського фронту здійснили **Перекопську наступальну операцію (8–15 квітня 1944 р.)**, а війська Окремої Приморської армії – **Керченську фронтову наступальну операцію (11–16 квітня 1944 р.)** (Додаток Ж.2).

У радянській історіографії зі зрозумілих причин приховувалися нереалізовані задуми, невдачі військово-політичного та військового керівництва, майстерно створювалась офіційна, ідеологічно зручна історія

Великої Вітчизняної війни. У літературі поширена думка, що від 17 квітня 1944 р. наступальні дії Українських фронтів (крім 4-го) завершилися, фронт стабілізувався і радянські війська на тривалий час перейшли до оборони.

Однак це не так. Й. Сталін не залишав ідею використати успішний наступ 2-го Українського фронту та оточити і знищити німецькі і румунські війська. На його вимогу у квітні 1944 р. була спланована наступальна операція на ясьсько-кишинівському напрямку. Управління 2-го Українського фронту спланувало та здійснило у травні 1944 р. Ясьсько-Кишинівську операцію, саме таку назву вона має в оперативних документах.

2 травня війська 2-го та 3-го Українських фронтів під командуванням Малиновського та Толбухіна розпочали прорив оборони противника у смузі групи армій «Південна Україна». До головного ударного угруповання було включено три танкові армії (2-гу, 5-ту і 6-ту). Війська були знесилені попереднім тривалим наступом, у всіх трьох танкових арміях разом налічувалось не більше 600 танків та САУ, що за чисельністю приблизно відповідало одній армії. Протягом трьох днів операції радянські війська вклинились в оборону противника на незначну глибину, але так і не змогли здолати тактичну зону німецької оборони. У німецьких джерелах ці події називають битвою за Тургул-Фрумос. Німецькому командуванню вдалось створити контрударне угруповання (в складі танкового корпусу СС «Велика Німеччина» і 24-ї танкової дивізії), яке перейшло у контрнаступ і завдало радянським військам значних втрат. За підрахунками американського воєнного історика Девіда Гланца, радянська сторона у ці дні втратила 350 танків (майже половина наявних).

6 травня 1944 р. Ставка ВГК наказала військам 2-го та 3-го фронтів перейти до оборони. Тільки після цього лінія фронту стабілізувалась аж до другої половини серпня 1944 р. Хоча директиви Ставки ВГК [336, с. 84–85] вимагали до 25 травня підготувати нову спільну фронтову наступальну операцію в Молдові та Румунії, однак пізніше цей наступ був скасований [336, с. 92].

Управління 4-го Українського фронту та окремо 51-ша і 2-га гв. армії в повному складі від 16 травня до 28 червня 1944 р. передислоковувались із Кримського півострова та передавались до резерву Ставки ВГК [336, с. 88]. У Криму залишалась Окрема Приморська армія, яка була виведена зі складу 4-го Українського фронту, знову перейменована в Окрему Приморську армію з 20 травня 1944 р. та підпорядкована Ставці ВГК. Окрема Приморська армія входила до складу діючої армії до 10 вересня 1944 р., після чого була виведена в резерв Ставки ВГК та до кінця війни охороняла та обороняла узбережжя Криму. У серпні 1945 р. польове управління армії було переформоване в управління Таврійського військового округу.

Кримська стратегічна наступальна операція стала предметом наукових студій автора, оприлюднених у низці видань [475; 476; 482; 533; 534; 539].

Висновки до розділу 3

Рішучими операціями чотирьох українських, 2-го Білоруського фронтів, Окремої Приморської армії, Чорноморського флоту в березні – травні 1944 р. завершився розпочатий ще наприкінці 1943 року стратегічний наступ радянських військ в Україні. Воєнні дії на південній ділянці радянсько-німецького фронту тривали майже п'ять місяців і стали головним змістом зимово-весняної кампанії 1944 р. Наступальні операції військ 2-го і 3-го Українських фронтів продовжувались до 6 травня. Війська 4-го Українського фронту завершили наступ 12 травня. Дніпровсько-Карпатська та Кримська стратегічні операції, які проводились у тісній взаємодії, за кількістю залучених сил та засобів з боку обох воюючих сторін, просторовим розмахом, масштабами, динамічністю, різноманітністю форм і способів дій військ, кількістю спланованих та проведених фронтових та армійських операцій, їх результатами, кількістю втрат посідають одне із чільних місць серед операцій Другої світової війни. Серед стратегічних операцій радянсько-німецької війни Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна

операція мала найвищі показники за кількістю залучених сил та засобів, просторовим розмахом, втратами.

Однозначно, що Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція є найбільшою військовою операцією, яка коли-небудь розгорталась на території України. Бойові дії розгорнулися на фронті до 1400 км. Глибина просування радянських військ сягала 250–450 км. Операція тривала 116 діб [798, с. 925–926]. Протягом усієї війни це був єдиний стратегічний наступ, у якому одночасно взяли участь всі шість радянських танкових армій.

Обидві сторони протистояння напрямком зосередження головних зусиль у зимово-весняній кампанії 1944 р. визначили територію України. На кінець 1943 р. тут були зосереджені найпотужніші угруповання військ. 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти налічували 2365 тис. солдатів та офіцерів, 28 840 гармат і мінометів, 2037 танків та САУ, 2367 літаків [798, с. 632]. Крім того, у Криму діяла Окрема Приморська армія, війська якої налічували понад 92 тис. осіб, близько 2340 гармат, мінометів та установок реактивних систем, 212 танків і САУ. В інтересах Окремої Приморської армії діяла 4-та повітряна армія, у якій було до 714 літаків. Чорноморський флот і Азовська воєнна флотилія мали 21 бойовий корабель, 161 бойовий катер, 29 підводних човнів та допоміжні судна. Авіація флоту мала 650 літаків.

У ході операцій війська постійно підсилювались: зі звільнених територій було мобілізовано 766 334 особи, крім того, направлено в частини 60 401 особу маршового поповнення (63% усього призову до радянських збройних сил за перший квартал 1944 р.); водночас із промисловості та ремонтно-відновних підприємств надійшло 4655 танків та САУ (74,4% усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармати та міномети (49,2%) [798, с. 623]. Перерозподіл сил та засобів здійснювався також за рахунок стратегічних резервів та перегруповань військ із інших стратегічних напрямків та театрів воєнних дій. З радянського боку додатково до операції були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-ма, 61-ша, 70-та армії, 2-га, 4-та і 6-та танкові армії (остання сформована в ході операції), 6-та повітряна армія

(всього шість танкових та два механізованих корпуси, 33 дивізії). Всього до операції було залучено: 176 стрілецьких і 12 кавалерійських дивізій, 23 танкових і механізованих корпуси, чотири укріплені райони [321].

В операції взяли участь партизани України та Криму. Підриваючи залізничні колії і мости, організовуючи масові аварії військових ешелонів, влаштовуючи напади на автоколони, партизани ускладнювали перекидання військ противника, доставку боєприпасів, продовольства і пального. Партизани нападали на тили і штаби, захоплювали переправи і плацдарми за водними перешкодами та утримували їх до підходу частин Червоної армії. Дані розвідки, яку вели партизани, допомагали радянському командуванню приймати доцільніші рішення. Велике значення мали глибокі рейди великих партизанських з'єднань у тил до ворога на території України.

Німці та їх союзники мали 1760 тис. солдатів і офіцерів, 16 800 гармат і мінометів, 2200 танків та штурмових гармат, 1460 літаків для дій у Правобережній Україні [798, с. 632]. Крім того, німецько-румунські війська у Криму налічували до 195 тис. осіб, близько 3000 гармат та мінометів, до 150 танків та штурмових гармат, 148 літаків [727, с. 184]. Для відновлення втрат та нарощування зусиль гітлерівське командування було змушене в січні–травні 1944 р. підтягти на південну ділянку Східного фронту до груп армій «Південь» та «А» 1-шу угорську та 4-ту румунські армії, 14 корпусних управлінь, 45 піхотних, гірськострілецьких, кавалерійських та сім танкових дивізій, вісім бригад, велику кількість спеціальних частин з резервів ОКХ та ОКВ й інших театрів воєнних дій, а також постійно поповнювати діючі війська людьми, бойовою технікою й озброєнням [910, с. 14–85].

Планування та проведення наступальних операцій в Україні взимку та навесні 1944 р. здійснювалося в умовах чітко скоординованих дій військ фронтів, Окремої Приморської армії, сил флоту, авіації далекої дії, військ протиповітряної оборони країни, партизанів. Стратегічна взаємодія фронтів та військ (сил) різних видів збройних сил та родів військ виражалася в узгодженні їх зусиль для успішного вирішення оперативно-стратегічних та

оперативних завдань на вирішальних напрямках. Розгортання наступу на широкому фронті вкрай ускладнювало німецькому командуванню маневри силами і засобами.

Досвід проведення стратегічної наступальної операції на Правобережній Україні свідчить про те, що в особливих умовах обстановки (значна довжина лінії фронту, наявність у фронті великих сил, прикриття противником окремих напрямків слабкими силами) фронт може одночасно проводити кілька різних операцій на різних напрямках із різною метою. Так, 1-й Український фронт одночасно провів дві наступальні операції (Ровенсько-Луцьку і, спільно з 2-м Українським фронтом, – Корсунь-Шевченківську) і одну оборонну операцію по відбиттю контрудару противника в районі на схід від Вінниці.

Зважаючи на значущість оперативних завдань і конкретних умов обстановки, до проведення операцій залучалась різна кількість сил та засобів. Так, наприклад, для розгрому угруповання противника в Ровенсько-Луцькій операції залучалося 19 стрілецьких, шість кавалерійських дивізій, два танкових корпуси, близько 2,8 тис. гармат і мінометів, 140 танків і САУ; а до наступної за нею Проскурівсько-Чернівецької операції – 56 стрілецьких, шість кавалерійських дивізій, десять танкових і механізованих корпусів, близько 12 тис. гармат і мінометів, 1409 танків і САУ, 477 літаків. Розмах фронтових операцій сягав від 180 до 400 км по фронту і 100–400 км углиб. Операції тривали від 13 до 31 доби.

Фронтіві наступальні операції зазвичай починалися проривом оборони противника на двох і більше ділянках, після чого широко застосовувалися охоплення і обхід ворожих угруповань з метою їх оточення і знищення. Прорив ворожої оборони здійснювався спочатку на порівняно вузьких ділянках фронту потужними ударними угрупованнями. Про зростання майстерності зосереджувати сильні ударні угруповання на головних напрямках свідчить той факт, що на ділянках прориву, довжина яких становила 8–15% загальної ширини фронту, зосереджувалася 50–80%

стрілецьких військ, 70–90% танків і артилерії і всі сили авіації. Зосередження потужних ударних угруповань на порівняно вузьких ділянках фронту забезпечувало вирішальну перевагу над противником і дозволяло в короткі терміни не тільки зламувати ворожу оборону, а й розвивати стрімкими темпами досягнутий успіх у глибину і в бік флангів.

Незважаючи на складні зимово-весняні погодні умови, темп наступу радянських військ у фронтових операціях був доволі високим і сягав 8–12 км на добу для стрілецьких військ і 15–20 км на добу для рухомих з'єднань.

До особливостей Дніпровсько-Карпатської операції належить незавершеність фронтових операцій по оточенню великих угруповань противника. У проаналізованих операціях радянські війська застосовували такий спосіб їх проведення, як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягали завдяки розвитку наступу ударних угруповань. Вирішальну роль відігравали танкові та механізовані з'єднання, а іноді і кавалерія, які завершували прорив оборони противника, розвивали наступ углуб. Піхота та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплювались на досягнутих рубежах та вели бойові дії по знищенню оточеного угруповання.

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 р. тривалий час вважалася еталоном операції по оточенню та висвітлювалася в радянській та російській історіографії як найбільша за масштабом вдала операція зі знищення великого угруповання противника на території України. Насправді операція мала незавершений характер. Значній частині німецьких військ вдалося вирватися з оточення. Разом із Корсунь-Шевченківською, інші фронтові наступальні операції у Правобережній Україні в зимово-весняній кампанії 1944 р., які мали на меті оточення ворожих угруповань, також належать до числа незавершених. Серед них Проскурівсько-Чернівецька операція 1-го Українського фронту, яка за кількістю військ противника, що потрапили в оточення, не має аналогів у батальній історії України. Причини незавершеності операцій по оточенню та ліквідації ворожих угруповань як

об'єктивні, так і суб'єктивні. Втрачені можливості в подальшому призвели до затягування збройної боротьби, значних людських і матеріальних втрат. Винятком є тільки Кримська стратегічна наступальна операція, на завершення якої відбулась ліквідація ворожого угруповання, притиснутого до моря.

Здійснюючи операції з розгрому ворога на території Правобережжя та Півдня України, радянські війська отримали багатий досвід боїв за міста і великі населені пункти. У більшості випадків міста захоплювали раптовою атакою з ходу (Луцьк, Чернівці, Умань, Херсон, Одеса, Сімферополь та ін.) У тих випадках, коли атака з ходу не приводила до успіху, радянські війська оточували місто, а потім після підготовки штурмували його (Миколаїв, Шепетівка, Севастополь та ін.). Особливо драматичним був тривалий штурм Тарнополя.

У ході операції на Правобережній Україні радянським військам довелося форсувати велику кількість річок, у тому числі таких великих, як Дніпро в його нижній течії, Інгулець, Південний Буг, Дністер, Прут. Кримській операції передувала Керченсько-Ельтигенська десантна операція та форсування Сиваша. У більшості випадків форсування відбувалося в умовах повені або весняного льодоходу, що потребувало від військ великого напруження, витривалості і героїзму. Форсування річок зазвичай проводилося з ходу або з обмеженою у часі підготовкою (форсування р. Дністер 1-ю танковою армією та ін.). Під час форсування з ходу до річки задалегідь висилалися передові загони, які, не вступаючи у бій з групами ворога за його опорні пункти на підступах до річки, стрімко форсували її та, захопивши плацдарм на протилежному березі, забезпечували подальше переправлення головних сил.

Під час проведення наступальних операцій радянські війська продемонстрували вміння організовувати та вести оборону, яку найчастіше застосовували для закріплення захоплених рубежів і об'єктів та для відбиття контрударів і контратак противника.

Під час здійснення операцій велику увагу приділяли тиловому забезпеченню військ. До початку фронтових операцій зазвичай накопичували необхідну кількість боєприпасів, продовольства і пального, військові частини поповнювали озброєнням. Підвезення боєприпасів, пального і продовольства тривало і в ході бойових дій. Через весняне бездоріжжя тили працювали дуже напружено. Часто для забезпечення військ усім необхідним залучали місцеве населення. У ряді випадків боєприпаси і пальне військам доставляли авіацією. Так, за період з 12 до 17 березня на транспортування вантажів для 3-ї гв. і 4-ї танкових армій авіація 2-ї повітряної армії здійснила близько 1200 вильотів літаків.

У першій половині 1944 р. радянські війська розгромили найбільше стратегічне угруповання німців, яке було зосереджено на південній ділянці Східного фронту. Із 95 дивізій, які перебували до початку операції у Правобережній Україні, 10 дивізій і одна бригада були знищені, 50 дивізій зазнали важких втрат і були зведені в бойові групи, дев'ять дивізій зводились у залишки, чотири дивізії і одна бригада були переформовані, дві дивізії розформовані. При цьому з 23 дивізій, що були у противника до початку операції, одна танкова дивізія була знищена, 13 танкових і моторизованих дивізій зведені у бойові групи, три дивізії – в залишки. Щоб компенсувати ці величезні втрати, німецьке командування було змушене у березні та першій половині квітня перекинути на південну ділянку радянсько-німецького фронту 40 дивізій і дві бригади з Румунії, Угорщини, Югославії, Франції, Данії, Німеччини та з резерву головного командування [910, с. 14–85]. Нищівного розгрому німецько-румунські війська зазнали в Криму, де була розгромлена 17 німецька армія та армійський корпус румунів – 13 дивізій.

Однак перемоги давались радянській стороні дорогою ціною. У ході Дніпровсько-Карпатської операції радянські війська зазнали найбільших втрат порівняно з іншими операціями Великої Вітчизняної війни – 1 109 528 осіб, середньодобові втрати становили 9565 осіб [435, с. 139]. Величезними були втрати бойової техніки та озброєння – 7270 гармат і

мінометів, 5700 танків і САУ (за даними авторів «Стратегічних нарисів Великої Вітчизняної війни»). Високий рівень втрат не завжди був виправданий військовою необхідністю. Зокрема із більш як 1,1 млн осіб втрат 270 198 були безповоротними, тоді як втрати противника були значно меншими: 350 тис., в т. ч. 150 тис. безповоротні. Найбільш сприятливим було співвідношення втрат у Кримській операції, у якій війська 4-го Українського фронту та Окремої Приморської армії втратили 84,8 тис. осіб, з яких 17,7 тис. безповоротні, тоді як з 260-тисячного угруповання противника було евакуйовано морем і повітрям лише 137 тисяч [708, с. 397].

Результатом стратегічних наступальних операцій на Правобережжі та Півдні стали значні перемоги Червоної армії в Україні. У підсумку дві стратегічні і 13 фронтових наступальних операцій чотирьох Українських, 2-го Білоруського фронтів, Чорноморського фронту, Азовської воєнної флотилії та Окремої Приморської армії в період з кінця грудня 1943 р. до травня 1944 р., були досягнуті важливі військово-політичні результати. Найбільше вороже стратегічне угруповання зазнало відчутної поразки. Після виходу радянських військ до Карпат фронт противника був розірваний. Одна частина сил була відкинута до Румунії, а інша, з великими втратами, відійшла на територію Західної України. Червона армія цілком звільнила Правобережну та майже всю Південну Україну, повернула країні основні металургійні райони, рудники Криворіжжя і Нікополя, родючі землі між Дніпром і Прутом та в Криму, а також важливі порти на Чорному морі – Севастополь, Миколаїв і Одесу. Радянські війська вийшли на підступи до Польщі, на державний кордон з Чехословаччиною і Румунією та продовжили бойові дії на території Румунії. Тут вони наблизились до важливих районів противника на Балканах і зайняли вигідне положення для подальших операцій улітку 1944 р.

Результати досліджень акумульовані автором у виданнях монографічного характеру та наукових статтях [494; 503; 507; 508; 509; 513; 527; 799; 800].

РОЗДІЛ 4.

НАСТУПАЛЬНІ ОПЕРАЦІЇ ВІЙСЬК УКРАЇНСЬКИХ ФРОНТІВ НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ ТА ЗАКАРПАТТЯ У 1944 РОЦІ

4.1. Оперативно-стратегічна обстановка на початок літа 1944 року.

Задуми сторін

Воєнно-політична та стратегічна обстановка на початок літа 1944 р. характеризувалася наступом Червоної армії взимку та навесні і особливо успішними діями на теренах України та початком бойових дій за лінією довоєнного кордону СРСР (Додаток 3.1). На той час у Другій світовій війні брало участь 45 держав, укомплектованість їх збройних сил наближалась до максимальних показників. Чисельність вояків тільки п'яти основних держав (СРСР, США, Англії, Німеччини, Японії) перевищила 39 млн осіб.

Гранично напружено працювала економіка воюючих держав. Зокрема воєнні витрати Радянського Союзу становили більш як половину річного бюджету країни. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що значну частину ресурсів доводилось виділяти на відновлення районів країни, звільнених від німецької та румунської окупації. Водночас радянська економіка спромоглася у 1944 р. досягнути максимальних показників у виробництві бойової техніки та озброєння: 29 тис. танків та САУ, 40,2 тис. літаків усіх типів, 4,86 млн одиниць стрілецької зброї, 47,3 тис. гармат та мінометів [435, с. 333]. При цьому протягом першого півріччя до військ надійшло 14 тис. танків та САУ, 16 тис. літаків, 26 тис. гармат калібрів 76 мм і більше [625, с. 108]. Мілітаризована економіка Німеччини в першій половині 1944 р. також досягла піку своїх можливостей і за основними показниками кінцевого виробництва військової продукції перевищила на 30–50% аналогічний період 1943 р. [451, с. 572–573]. За цей час з підприємств Німеччини до військ надійшло 8,6 тис. танків, 17,2 тис. літаків, 20,5 тис. гармат [625, с. 115].

Станом на 1 червня 1944 р. у радянських збройних силах перебувало понад 9 млн військовослужбовців. До бойових дій були залучені польські, чехословацькі, румунські, югославські та французькі з'єднання і частини, які налічували понад 100 тис. солдатів і офіцерів. У Німеччині на цей час до зброї залучили 9365 тис. осіб. Крім того чисельність військ союзників Гітлера сягала 2,7 млн вояків. На озброєнні нацистської коаліції в Європі перебувало більш як 146 тис. гармат і мінометів, 13 тис. танків та штурмових гармат, 7,7 тис. бойових літаків. Основні сили та засоби гітлерівське командування зосередило на Східному фронті, де воювало до 60% сил та засобів Вермахту [628, с. 16–19].

План літньо-осінньої кампанії обговорювався у Москві наприкінці квітня 1944 р. Мета її була сформульована у першотравневому наказі Й. Сталіна і полягала у тому, щоб завершити вигнання ворожих військ з радянської території, відновити державні кордони СРСР, примусити союзників Німеччини до виходу з війни. Намічалось провести ряд послідовних стратегічних наступальних операцій на різних ділянках радянсько-німецького фронту від Заполяр'я до Чорного моря. На першому етапі кампанії (червень – серпень) планувалось розгромити угруповання противника в Карелії, далі зосередити зусилля у Білорусі, наступний удар чекав на німецькі війська у Західній Україні, одночасно розгортався наступ на півдні – у Молдові та Румунії. На другому етапі (вересень – листопад) передбачалось проведення наступальних операцій на Балканах, у Прибалтиці та Крайній Півночі.

Незважаючи на нищівні поразки взимку та навесні 1944 р. у Правобережній та Південній Україні, в Берліні все ще плекали надію на сприятливе для Німеччини завершення війни. В оточенні А. Гітлера причини невдач прагнули списати на суворі зимові умови та покладали надії на успіхи німецьких військ влітку 1944 р. Планувалось стійкою обороною на Східному фронті не допустити подальшого просування Червоної армії, дійти згоди з американцями та англійцями, аби запобігти відкриттю другого фронту.

Однак під час оцінювання можливих дій радянських військ у ставці фюрера помилилися. В ОКХ та ОКВ вважали, що радянське верховне командування продовжуватиме зосереджувати основні зусилля на південно-західному та південному напрямках, де зосереджували основні рухомі сили – всі шість радянських танкових армій. Отже, першочергові заходи вживали щодо посилення груп армій «Південна Україна» та «Північна Україна». Цим прорахунком уміло скористався Генеральний штаб Червоної армії, в якому вирішили завдати головний удар в Білорусії.

Улітку 1944 р. на всіх театрах воєнних дій розгорнулись грандіозні події. Активізація зусиль союзників антигітлерівської коаліції засвідчила остаточну втрату стратегічної ініціативи нацистською Німеччиною. Нарешті всі виразно відчували, що Друга світова війна наближається до завершення. Становище Німеччини стрімко погіршувалось. 6 червня розпочалася висадка англо-американських військ в Нормандії. З цього часу Гітлеру довелося вести війну на два фронти. Крім того, у червні – липні 1944 р. розгорнувся грандіозний наступ радянських військ у Білорусії.

Однак на тій ділянці радянсько-німецького фронту, яка проходила теренами України, Румунії та Молдови, панував відносний спокій. Від травня 1944 р. всю першу половину літа до активних дій тут не доходило. Обидві сторони були виснажені через надлюдські зусилля у зимовий холод та весняне бездоріжжя попередньої кампанії. Затишшя було оманливим, радянська сторона накопичувала сили та готувалась до рішучого наступу. У Берліні це чітко усвідомлювали та продовжували утримувати в Західній Україні та Румунії значні сили, незважаючи на гостру потребу в них на інших ділянках фронту.

Ще 15 травня Й. Сталін ухвалив наказ [336, с. 86] про переміщення командування всіх Українських фронтів. Маршала Г. Жукова відкликали до Москви, 1-й Український, найбільший за бойовим складом фронт Червоної армії, очолив маршал І. Конєв. Натомість командування 2-м Українським фронтом взяв на себе генерал армії Р. Малиновський, а 3-м Українським –

генерал армії Ф. Толбухін. Посада командувача 4-го Українського фронту, управління та частина військ якого виводилась у резерв Ставки ВГК, залишалася вакантною [896, с. 467–468]. Разом з командувачами фронтів переміщувалася частина начальників штабів та інших посадових осіб. На переміщення керівного складу фронтових управлінь відводилось до 12 днів.

4.2. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13 липня – 29 серпня 1944 року)

Львівсько-Сандомирська операція є тим рідкісним випадком, коли, на загальну думку військових теоретиків та практиків, науковців-істориків, стратегічну наступальну операцію здійснювали військами одного фронту. Поряд з Київською стратегічною наступальною операцією ця операція увійшла в бойовий літопис 1-го Українського фронту. Однак це не передає всього розмаїття подій і є не зовсім точним. Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція складалася з фронтових та армійських операцій і за характером виконання військами завдань поділялася на два етапи [727, с. 403].

На першому етапі операції (13–27 липня) війська 1-го Українського фронту здійснили прорив ворожої оборони на рава-руському і львівському напрямках, оточили і знищили угруповання противника на південний захід від міста Броди, форсували ріки Західний Буг, Дністер, Сян і визволили від німецьких загарбників міста: Рава-Руська, Перемишль, Львів, Станіслав (Додаток 3.1).

На *другому етапі* операції (28 липня – 29 серпня) головні зусилля змістилися з львівсько-перемишльського напрямку на сандомирський. У цей період війська 1-го Українського фронту, розвиваючи наступ, форсували р. Вісла, завдали поразки резервам противника й утворили стратегічний плацдарм у районі Сандомира. З'єднання й об'єднання лівого крила (з 5 серпня 18-та, 1-ша гв. і 8-ма повітряна армії увійшли до складу 4-го

Українського фронту [336, с. 121]), розвиваючи наступ, вибили нацистських загарбників з міст Самбір, Стрий, Дрогобич, Борислав і вишли в передгір'я Карпат.

Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція, на думку російських військових істориків, включала три фронтові операції: Львівську наступальну (13–27 липня) 1-го Українського фронту (3-тя і 5-та гв., 13-та, 38-ма, 60-та армії, 1-ша і 3-тя гв., 4-та танкові армії, 2-га повітряна армія); Станіславську наступальну (16–27 липня) 1-го Українського фронту (1-ша гв., 18-та армії, 8-ма повітряна армія, 1-й Чехословацький армійський корпус); Сандомирську наступальну (28 липня – 29 серпня) 1-го Українського фронту (3-тя й 5-та гв., 13-та, 38-ма, 60-та армії, 1-ша й 3-тя гв., 4-та танкові армії, 2-га повітряна армія) [591, с. 23].

На нашу думку, на другому етапі Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції відбулася ще одна фронтова наступальна операція, здійснена військами 4-го Українського фронту (1-ша гв., 18-та армії, 8-ма повітряна армія, 1-й Чехословацький армійський корпус), що мала за мету захоплення перевалів через Карпати [338] (8–29 серпня). Таким чином, на заключному етапі у стратегічному наступі взяло участь два фронти. Отже, особливістю Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції є створення та використання додатково фронтового угруповання, яке не передбачав первинний план, і необхідність у якому виникла вже в ході успішного розвитку операції.

Від початку у планувальних документах наступальна операція 1-го Українського фронту в Західній Україні називалась операцією з розгрому львівського та рава-руського угруповань противника [336, с. 108, 290].

Обстановка у смузі 1-го Українського фронту на початок липня 1944 р. характеризувалася тим, що в ході кампанії першої половини року значні успіхи були досягнуті на південному крилі радянсько-німецького фронту. Тут війська українських фронтів просунулися далеко на захід, зайнявши вигідну позицію для проведення нових наступальних операцій на

львівському і бухарестському напрямках. Війська 1-го Українського фронту ще з другої половини квітня 1944 р. тимчасово перейшли до оборони на рубежі на захід від Луцька, на схід від Бродів, Бучача, на захід від Коломиї, Красноільська. Довжина лінії фронту сягала 440 км. На той час до складу фронту входило шість загальновійськових армій (1-ша і 3-тя гв., 13-та, 18-та, 38-ма і 60-та), три танкові (1-ша і 3-тя гв. і 4-та), одна повітряна армія (2-га), три танкових (4-й гв., 25-й і 31-й) і два кавалерійських (1-й і 6-й гв.) корпуси, а також значна кількість засобів посилення. Фронт від 21 травня 1944 р. очолив маршал Радянського Союзу І. Конєв, членами військової ради були генерал-лейтенант М. Хрущов і генерал-лейтенант Д. Крайнюков, начальником штабу – генерал армії В. Соколовський [658, с. 215].

Напружені бої на станіславському напрямку прикували до себе значні сили фронту. Тут діяли 1-ша гв., 38-ма, 18-та і дві танкові армії 1-го Українського фронту [170]. На правому крилі на північ від Тарнополя дислокувалися 3-тя гв., 13-та, 60-та загальновійськові, 3-тя гв. танкова армії, танкові і кавалерійські корпуси фронту. З загальної кількості стрілецьких дивізій понад 60% (40 з 65 дивізій) оборонялося в головній смузі, решта дивізій перебувала в других ешелонах корпусів і армій. Танкові армії, танкові і кавалерійські корпуси розташовувалися в другому ешелоні і резерві фронту. На завойованих рубежах війська фронту укріплювали свої позиції і готувалися до нової наступальної операції на львівському напрямку. План Львівської наступальної операції був розроблений та затверджений ще наприкінці березня 1944 р., проте, він залишився нереалізованим через потужний контрнаступ противника та прорив оточення 1-ї танкової армії німців [388].

Місцевість, на якій розгорнулися бойові дії військ 1-го Українського фронту, була переважно підвищеною рівниною, пересіченою численними річками, глибокими балками і ярами. На рава-руському і львівському напрямках різко виступають горбисті гряди, окремі горби, висота яких сягала 300 м. Найбільшими річками в смузі дій армій фронту були Сан, Західний

Буг і Дністер, а ще серйознішою перешкодою була р. Вісла. Її глибина у смузі наступу фронту сягала 1–2 м. Численні притоки Дністра текли в меридіанному або близькому до нього напрямку, що створювало серйозні труднощі для наступальних дій військ у західному напрямку. Таким чином, наявність великої кількості водних перешкод суттєво ускладнювала дії танкових військ і потребувала якісного інженерного забезпечення операції.

Дорожня мережа в районі Львова була достатньо розвинена. 1-й Український фронт міг базуватися на чотири залізниці, що проходили в західному напрямку. Залізнична мережа в районі дій противника була ще розвиненішою. Автомобільних доріг на території, де розгорнулися бойові дії військ фронту, було досить.

Таким чином, рельєф місцевості (підвищення і численні річки) сприяв німецькому командуванню в створенні міцної і стійкої оборони. Наявність густої мережі доріг у районі бойових дій забезпечувала обом сторонам можливості для широкого маневру.

Перед військами 1-го Українського фронту діяли 4-та і 1-ша німецькі танкові армії і 1-ша угорська армія, об'єднані у групу армій «Північна Україна». Противник, чекаючи на наступ військ 1-го Українського фронту, розгорнув посилені оборонні роботи. Німецьке командування прагнуло створити глибокоешелоновану і добре підготовлену оборону, маючи на меті відбити удар військ 1-го Українського фронту. Німцям вдалося підготувати три смуги оборони. Головна смуга, завглибшки 4–6 км, проходила по лінії на захід від Торчина, Бродів, Озерної, Бучача, Коломиї і складалася з трьох–чотирьох суцільних траншей повного профілю, пов'язаних між собою ходами сполучення. Друга смуга оборони була створена на відстані 10–15 км від переднього краю головної смуги і мала дві–три траншеї. Третю смугу оборони будували по західних берегах річок Західний Буг і Гнила Липа в 30 і більше кілометрах від переднього краю.

Міста Груб'єшув, Рава-Руська, Львів, Галич, Станіслав та інші були перетворені на сильні вузли оборони. Особливо добре підготувались до

оборони Львів і найближчі до нього населені пункти. Навколо міста були побудовані зовнішній і внутрішній оборонні обводи, що прикривали місто з півночі, сходу і південного сходу. Загальна глибина оперативної оборони противника сягала 40–50 км [658, с. 220].

Коли війська 1-го Українського фронту тільки готувалися до наступу, в сусідній Білорусії почалася одна з найбільших стратегічних наступальних операцій радянсько-німецької війни. 23–24 червня 1944 р. війська 1-го Прибалтійського, 3-го, 2-го, і 1-го Білоруських фронтів перейшли в рішучий наступ. У ході успішної операції радянські війська, оволодівши Вітебськом, Оршею, Бобруйськом, Мінськом і Вільнюсом, до середини липня вийшли на підступи до Двінська, Каунаса, Гродна, Бреста. Успішний наступ радянських військ на північ від р. Прип'ять змінив стратегічну обстановку на центральній ділянці радянсько-німецького фронту. Група армій «Центр» була розгромлена, виникли реальні умови для оточення угруповань противника, що діяли у Прибалтиці. Радянські війська висувалися до р. Вісла і кордонів Східної Пруссії.

З метою створення фронту оборони на підступах до Східної Пруссії і р. Вісла німецьке командування почало посилене перекидання військ до Білорусії та східних районів Польщі з різних ділянок радянсько-німецького фронту, Німеччини і окупованих нею країн. В кінці червня – на початку липня 1944 р. з групи армій «Північна Україна» було перекинуто шість дивізій, зокрема три танкових. Замість цих сил до складу групи армій «Північна Україна» були спрямовані 17-та танкова дивізія з Румунії і дивізія військ СС «Галичина» з Німеччини.

Усередині липня у смузі наступу військ 1-го Українського фронту противник мав: піхотних дивізій – 32 (крім того, залишки трьох піхотних дивізій були об'єднані в корпусну групу «Ц», яка за бойовими можливостями прирівнювалась до однієї дивізії), танкових – 5, моторизованих – 1, піхотних бригад – 2 [756, с. 60]. З них в резерві командувачів армій і групи армій перебувало п'ять танкових, одна моторизована, три піхотних дивізії і одна

піхотна бригада. Чисельність ворожих дивізій сягала 7–9 тис. осіб. Ці дані підтверджує і маршал А. Гречко [467, с. 15–31], який на той час був командувачем 1-ї гв. армії. Майже всі автори праць, в яких ідеться про Львівсько-Сандомирську наступальну операцію, однак щодо чисельності сил та засобів військ групи армій «Північна Україна». Загальна кількість військ і техніки противника становила: людей – понад 900 тис., танків і штурмових гармат – до 900, гармат і мінометів різних калібрів – близько 6300, літаків – 700 [336, с. 15; 628, с. 81] (в деяких працях [798, с. 702] – 600 тис. осіб, 1085 літаків).

Таким чином, після успішних дій радянських військ на північ від р. Прип'ять і перекидання значних сил зі складу групи армій «Північна Україна» у смугу Білоруських фронтів склалася сприятлива обстановка для розширення загального фронту наступу Червоної армії розгортанням наступу військами 1-го Українського фронту проти угруповання противника, що оборонялося в Західній Україні. Однак противник мав значну кількість сил і засобів у смузі майбутнього наступу військ 1-го Українського фронту. Наявність у резерві шести танкових і моторизованих, а також трьох піхотних дивізій значно підсилювало оборонні можливості противника.

На 23 червня командувача 1-м Українським фронтом маршала І. Конєва та члена військової ради генерал-лейтенанта К. Крайнюкова викликали до Москви на розширену нараду Політбюро ЦК ВКП(б), Державного комітету оборони, Ставки ВГК та представників Генерального штабу, де обговорили план майбутньої операції з розгрому львівського та рава-руського угруповань противника [667, с. 229–237]. Доповідав маршал І. Конєв. Метою операції військ 1-го Українського фронту він визначив розгром німецько-угорських об'єднань групи армій «Північна Україна», вихід на державний кордон, вигнання противника з території Західної України і Південної Польщі. Операцію планувалося здійснити військами 1-го Українського фронту у взаємодії з лівим крилом 1-го Білоруського фронту, що завдавало удару на люблінському напрямку. Після прориву оборони

противника на двох напрямках передбачалося розгорнути наступ ударних угруповань на Рава-Руську та Львів, а частиною сил зустрічними ударами оточити та знищити угруповання противника в районі м. Броди. Це був обґрунтований і продуманий план. Однак він викликав заперечення з боку Верховного Головнокомандувача. «Мої переконання і проявлена наполегливість змусили Й. В. Сталіна врешті-решт погодитись з нашим планом, – зауважував маршал І. Конєв. – Пригадую, як він сказав: «Ви дуже впertі. Добре, проводьте свій план і виконуйте його під вашу відповідальність». Я зрозумів, що це попередження про відповідальність за можливі наслідки операції» [658, с. 224].

Ставка Верховного Головнокомандування у своїй директиві № 220122 від 24 червня [336, с. 99–100] наказала командувачу фронту підготувати і провести операцію з розгрому угруповань противника на рава-руському і львівському напрямках і виходу військ фронту на рубіж Грубешів, Томашів, Яворів, Галич. Після вирішення цього завдання передбачалося розвинути наступ військ фронту до річок Вісла, Сян і в передгір'я Карпат. У директиві закладалися два удари: один – з району на південний захід від Луцька в загальному напрямку на Сокаль, Рава-Руську; другий – з району Тарнопіль на Львів. Праве ударне угруповання мало частиною сил сприяти просуванню військ лівого крила 1-го Білоруського фронту на Люблінському напрямку. Лівифлангові армії мали розвинути наступ у напрямку Карпат. Це був єдиний за всю німецько-радянську війну випадок, коли фронту ставилося завдання розгромити групу армій.

Для проведення операції 1-й Український фронт додатково посилювався 5-ю гв. армією (у складі дев'яти дивізій) з 2-го Українського фронту. У розпорядження командувача 1-го Українського фронту передавалися з резерву Ставки чотири авіаційні корпуси і дві винищувальних дивізії (понад 1400 літаків). Крім того, упродовж травня – червня фронт отримав до 1100 танків і одну артилерійську дивізію прориву, а також кілька інших частин і з'єднань [179]. Ставка Верховного Головнокомандування також розглядала питання про передавання фронту в середині липня

управління 8-ї повітряної армії [727, с. 382]. Усього ж на посилення 1-го Українського фронту у Львівсько-Сандомирській операції спрямовувалося 42 з'єднання та частини [756, с. 62].

В інтересах 1-го Українського фронту мали діяти з'єднання авіації далекої дії, що базувалися на аеродромах Києва, Білої Церкви, Умані, Вінниці. Для прикриття об'єктів фронтового тилу в районах Коростень – Новоград-Волинський – Шепетівка – Козятин – Київ залучався 9-й винищувальний авіаційний корпус ППО країни, що мав у своєму складі понад 200 літаків. У ході операції на аеродроми Тарнополя і Львова намічалось перебазувати з Північної Таврії 10-й винищувальний авіаційний корпус ППО країни (182 винищувачі) [727, с. 382].

Відомості щодо загальної кількості сил і засобів з радянської сторони, задіяних від початку у Львівсько-Сандомирській наступальній операції, у різних джерелах різняться [336, с. 15; 435, с. 147–148; 436, с. 324; 468, с. 12; 628, с. 81; 658, с. 222; 727, с. 382–387; 756, с. 54–67; 798, с. 702]. Різниця в оцінках становить: за особовим складом – до 200 тис. осіб, гарматами і мінометами – до 2200 од.; танками і САУ – до 786 од.; бойовими літаками – до 494 од. Причин цих невідповідностей може бути декілька, зокрема: включення або не включення особового складу тилових частин та частин бойового забезпечення до загального числа особового складу, врахування або не врахування перегруповань, здійснених під час підготовки та в ході операції; включення або не включення військ (сил), які були задіяні в операції, однак не входили до складу 1-го Українського фронту (авіації далекої дії, ППО країни, артилерії РГК та ін.), а також несправність техніки та озброєння тощо.

Загальне співвідношення сил і засобів протиборчих сторін перед Львівсько-Сандомирською наступальною операцією наведено у табл. 4.1.

Таблиця 4.1

Загальне співвідношення сил і засобів

Сили і засоби	Радянські війська	Німецькі війська	Співвід- ношення
Усього особового складу	1 200 000	900 000	1,3 : 1
Офіцери та солдати у бойових частинах	843 772	600 000	1,4 : 1
Гармати і міномети (усіх систем і калібрів)	18 535	6300	2,9 : 1
Танки і САУ	2400	До 900	2,7 : 1
Бойові літаки	3300	1085	3 : 1

Як бачимо, радянські війська у Західній Україні значно переважали противника за всіма основними показниками і спроможні були здійснити наступальну операцію з розгрому стратегічного німецько-угорського угруповання. Для виконання поставлених завдань у складі 1-го Українського фронту призначалися сім загальновійськових, три танкових, дві повітряних армії, дві кінно-механізованих групи, а також значна кількість інших з'єднань і частин. До них входили 80 стрілецьких, повітрянодесантних, кавалерійських дивізій, 10 танкових та механізованих корпусів, чотири артилерійських та дев'ять зенітно-артилерійських дивізій, 28 авіаційних дивізій, 14 інженерних та понтонно-мостових бригад, багато окремих полків, батальйонів та дивізіонів [321, с. 227]. Це було найбільше фронтове утворення серед тих, які створювалися у попередніх наступальних операціях радянсько-німецької війни. За бойовим складом, кількістю артилерії, танків та літаків 1-й Український фронт перевищував 2-й та 3-й Українські фронти разом узяті. Тільки головне ударне угруповання 1-го Українського фронту (дві загальновійськових, дві танкових армії, кінно-механізована група), яке призначалося для дій на львівському напрямку, переважало за бойовим потенціалом 2-й Білоруський фронт та майже дорівнювало за силами і засобами 3-му Білоруському фронту [467, с. 17, 19].

В інтересах 1-го Українського фронту на теренах Західної України в тилу ворога діяло 11 партизанських з'єднань та 40 окремих загонів, у яких

налічували 12,6 тис. партизанів [817, с. 96]. Більшість з них перебазувалася сюди ще взимку та навесні 1944 р. [628, с. 77].

Командувач військ 1-го Українського фронту маршал І. Конєв, зважаючи на поставлене завдання й оцінивши обстановку, ухвалив рішення на наступальну операцію: маючи операційну побудову в два ешелони, завдати два удари [658, с. 220].

З початком операції ударні угруповання мали розгорнути наступ на рава-руському та львівському напрямках, а частиною сил – назустріч одне одному з метою оточення і знищення угруповання противника в районі на захід від м. Броди.

Головний удар сили 60-ї, 38-ї, 5-ї гв. армій, 3-ї гв., 4-ї танкових армій і кінно-механізованої групи № 2 під командуванням генерал-лейтенанта С. Соколова (у складі 31-го танкового і 6-го гв. кавалерійського корпусів) мали завдати з району Тарнополя в загальному напрямку на Львів. Це потужне угруповання мало розгромити противника на львівському напрямку, глибокими охоплюючими ударами з північного заходу та південного заходу оволодіти Львовом.

Другий удар завдавали з району на південний захід від Луцька сили 3-ї гв., 13-ї армій, 1-ї гв. танкової армії і кінно-механізованої групи № 1 (у складі 25-го танкового і 1-го гв. кавалерійського корпусів) під командуванням генерал-лейтенанта В. Баранова у загальному напрямку на Сокаль, Томашів. Цим військам ставилося завдання розгромити угруповання противника на рава-руському напрямку. Частину сил правофлангової армії (3-ї гв.) і кінно-механізованої групи № 1 з рубежу р. Західний Буг намічалось використати для розвитку наступу на Грубешів, Замостя з метою сприяння військам лівого крила 1-го Білоруського фронту, які наступали на Люблін.

Обидва ударні угруповання мали вийти на п'ятий день операції на рубіж Грубешів – Томашів – Немирів – Яворів – Розділ (глибина 110–140 км).

Лівофлангові армії мали діяти так. 1-й гв. армії ставилося завдання, використовуючи успіх військ лівого флангу 38-ї армії, ударним

угрупованням у складі до п'яти стрілецьких дивізій і 4-го танкового корпусу перейти у наступ, розгромити сили противника, захопити і закріпити плацдарм на південно-західному березі р. Дністер в районі Галич – Жовтень – Нижнів, забезпечуючи тим самим ударне угруповання фронту з півдня. Надалі армія мала бути готовою наступати в південно-західному напрямку. 18-й армії, що діяла на лівому крилі фронту, ставилося завдання міцно, утримуючи зайняті рубежі, бути готовими до переходу в наступ на станіславському напрямку [658, с. 221].

Прорив оборони противника планувалося здійснити на двох ділянках: на південний захід від Луцька на суміжних флангах 3-ї гв. і 13-ї армій на фронті шириною 12 км; на північний захід від Тарнополя на флангах 60-ї і 38-ї армій на фронті шириною 14 км [807, с. 25]. На ділянках прориву, які займали близько 6% загальної смуги наступу фронту, було зосереджено військ та сили. В ударних угрупованнях концентрувалося понад 70% артилерії, до 90% танків та САУ [757, с. 21].

Основою ударних угруповань стали танкові об'єднання, з'єднання та частини. Всього у танкових, загальновійськових арміях та серед з'єднань і частин фронтового підпорядкування перебувало сім танкових корпусів (корпус, як правило, складався з трьох танкових та однієї мотострілкової бригад, 1–2 самохідно-артилерійських полків, інших частин) і три механізованих корпуси (корпус здебільшого складався з трьох механізованих та однієї танкової бригади, 1–2 самохідно-артилерійських полків, інших частин). Крім того, у військах фронту перебувало ще 4 окремі танкових бригади, 8 окремих танкових та 7 самохідно-артилерійських полків. Чисельність танків та САУ, за даними дослідника Львівсько-Сандомирської операції М. Полушкіна, була такою: у рухомих військах фронту (1 гв. ТА – 346, 3 гв. ТА – 454, 4 ТА – 387, КМГ № 1 – 303, КМГ № 2 – 213) – 1703; у загальновійськових арміях у групах безпосередньої підтримки піхоти – 482; у резерві фронту – 21; всього – 2206, із яких 1979 справних [756, с. 59]. Крім

того, дослідник не враховував техніку 16-ї та 19-ї самохідно-артилерійських бригад [248].

Танкові армії мали використовувати так: 1-ша гв. танкова армія мала наступати на ділянці прориву 3-ї гв. і 13-ї армій і, стрімко розвиваючи прорив, на четвертий день операції головними силами оволодіти Равою-Руською, а передовими загонами – Немировом. 3-тя гв. танкова армія отримала завдання наступати на ділянці 60-ї армії, стрімко розвиваючи прорив, обійти Львів з північного заходу і на четвертий день операції вийти основними силами в район Жовкви, а передовими загонами оволодіти Яворовим і переправами через р. Сян. 4-й танковій армії належало наступати на ділянці прориву 38-ї армії і, обійшовши Львів з півдня, не допустити відходу противника з міста на захід і південний захід. На четвертий день операції армії наказувалося оволодіти містечком Городок [670, с. 52–53].

Кінно-механізована група № 1 мала увійти до прориву в смузі 3-ї гв. і 13-ї армій, до кінця п'ятого дня операції вийти в район Замостя і оволодіти ним. Кінно-механізований групі № 2 ставилося завдання увійти у прорив у смузі дій 60-ї армії і стрімко розвивати наступ у напрямку Золочів, Жовква, Рава-Руська.

Особливістю поставлення завдань танковим арміям було те, що вони мали фактично діяти на початку операції спільно зі стрілецькими з'єднаннями загальновійськових армій під час прориву оборони противника.

За рішенням командувача фронтом, зважаючи на загальну глибину операції 110–140 км, середній темп наступу загальновійськових армій розраховувався у 22–28 км на добу. Особливо високі темпи на перший день операції встановлювалися для загальновійськових армій правого ударного угруповання. Так, 3-тя гв. армія отримала завдання до кінця першого дня операції вийти на західний берег р. Західний Буг (глибина завдання 40–45 км), а 13-та армія на глибину 30–35 км. Темпи наступу для військ загальновійськових армій були завищені [727, с. 385].

Після вказівок Й. Сталіна від 10 липня [336, с. 108] командувач фронту вніс зміни в порядок використання танкових армій: їх вирішено було ввести в прорив на другий день операції після прориву тактичної зони оборони противника. Була також змінена і глибина завдань на перший день операції для загальновійськових армій. Зокрема, 3-й гв. армії замість 40 км, у перший день операції наказувалося просунути на 20 км. Проте і ці темпи наступу, як показав подальший хід подій, були завищені.

За рішенням командувача фронту, в першому ешелоні мали діяти шість загальновійськових армій, з них чотири (3-тя гв., 13-та, 60-та і 38-ма армії) в ударних угрупованнях. У другому ешелоні фронту перебувала 5-та гв. армія, яку планувалося використовувати на львівському напрямку. Резерв фронту становив 47-й стрілецький корпус. Всі загальновійськові армії мали у своєму складі 9–12 стрілецьких дивізій і значну кількість артилерії. Бойовий склад загальновійськових армій коливався від 62,5 тис. (5-та гв. армія) до 107 тис. осіб (3-тя гв. армія).

Важливе місце у підготовчих заходах займали питання планування бойового використання артилерії [654, с. 39–48]. Війська 1-го Українського фронту налічували чотири артилерійських дивізії, дев'ять зенітно-артилерійських дивізій, сім гарматних, сім винищувально-протитанкових, три мінометних бригади, одну гаубичну артилерійську бригаду великої потужності та до 90 окремих гарматних, протитанкових, мінометних, самохідних, зенітних артилерійських полків [321, с. 197, 227].

Основна маса артилерії зосереджувалася на ділянках прориву, де планувалося залучити понад 6700 гармат і мінометів калібру від 76 мм. У табл. 4.2 показана щільність артилерії і мінометів на ділянках прориву армій.

Таблиця 4.2

Щільність артилерії і мінометів на ділянках прориву армій

Армія	Ширина ділянки прориву, км	Гармати і міномети, що залучалися до артилерійської підготовки (калібр від 76 мм), реактивна артилерія	Щільність артилерії і мінометів на 1 км фронту прориву
3-тя гв.	8,0	1993	249,1
13-та	4,0	1022	255,5
60-та	8,3	1960	236,0
38-ма	6,8	1731	254,5

З табл. 4.2 видно, що середня щільність на ділянках прориву армій сягала 236–255 гармат і мінометів на 1 км фронту. Тривалість артилерійської підготовки планувалася до 1 год. 40 хв. Підтримку піхоти передбачалося здійснити вогняним валом на глибину 1,5–2 км, а далі – послідовним зосередженням вогню.

У військах, що проривали оборону противника, були створені групи гармат для стрільби прямим наведенням, мінометні групи, полкові, дивізійні, корпусні (у деяких корпусах) і армійські артилерійські групи. У корпусах створювалися групи реактивних мінометів. До їх складу включалися один-три полки реактивної артилерії. Артилерійсько-протитанкові резерви створювалися у стрілецьких дивізіях, корпусах, арміях і у фронті. Артилерійсько-протитанковий резерв фронту складався з однієї винищувально-протитанкової артилерійської бригади і одного винищувально-протитанкового артилерійського полку. В арміях протитанкові резерви включали або одну винищувально-протитанкову артилерійську бригаду, або з один винищувально-протитанковий артилерійський полк.

Для артилерійського забезпечення введення у прорив танкових армій залучали артилерію загальновійськових армій, що проривала оборону противника, а також артилерію самих танкових армій. Так, для забезпечення введення у прорив 3-ї гв. танкової армії від 60-ї армії залучалися п'ять артилерійських бригад (всього 260 гармат). Окрім того, їй були додані 10-та винищувально-протитанкова артилерійська бригада, дивізіони 33-ї і

39-ї артилерійських бригад [393, с. 166]. До кінця 12 липня армія була готова до наступу. В її складі налічувалося 41 862 особи, 555 танків і САУ (в тому числі 42 ИС-2), 563 гармати і міномети, 79 установок реактивних систем, 241 бронетранспортер і бронемашини [269, арк. 8–10].

Значна увага у період підготовки операції приділялася плануванню бойового використання авіації. У складі 2-ї повітряної армії 1-го Українського фронту перебувало дев'ять авіаційних корпусів, три окремих авіаційних дивізії, чотири окремих авіаційних полки і чотири окремих авіаційних ескадрильї. Крім того, до складу армії входив також 1-й чехословацький авіапункт, розгорнутий згодом до дивізії. З 16 липня 1944 р. в оперативне підпорядкування командувача 2-ї повітряної армії надійшла 8-ма повітряна армія, яка взяла на себе управління діями авіаційного угруповання на рава-руському напрямку. В авіаційних з'єднаннях і частинах налічувалося 677 бомбардувальників, 1419 винищувачів, 1043 штурмовики, 102 розвідники і корегувальники, всього – 3241 бойовий літак, з них 189 потребували ремонту. На всю фронтову операцію тривалістю до п'яти днів планувалося 30 960 літако-вильотів. В середньому на кожен літак припадало до двох літако-вильотів на день. Повітряна обстановка на початок операції склалася сприятливо для військ 1-го Українського фронту. Авіація фронту перевершувала авіацію противника більш ніж у 3–4 рази. Для поліпшення базування авіаційних частин за період підготовки до операції було збудовано додатково 33 аеродроми. Створена мережа аеродромів забезпечувала можливість посадки кожного полку на свій аеродром [669, с. 264].

Для організації протиповітряної оборони фронт мав в своєму розпорядженні три винищувальних авіаційних корпуси, одну винищувальну авіаційну дивізію, дев'ять зенітних дивізій і 18 окремих зенітних полків та три окремих зенітних дивізіони [321, с. 197, 227], всього 1419 винищувачів та 1222 зенітні гармати. Крім того, для прикриття тилових об'єктів фронту залучалися два винищувальних авіаційних корпуси ППО країни. Основні

зусилля протиповітряної оборони фронту зосереджувалися: під час підготовки операції – на надійному прикритті війську у разі перегрупування і в початковому положенні для наступу; в ході операції – на прикритті ударних угруповань. Кожна танкова армія і кінно-механізована група посилювалася зенітними артилерійськими з'єднаннями або частинами Резерву Верховного Головнокомандування. Так, 1-ша гв. танкова армія була посилена 4-ю гв. зенітною артилерійською дивізією і двома зенітними артилерійськими полками, 3-тя гв. танкова армія – п'ятьма зенітними артилерійськими полками, кінно-механізовані групи – двома зенітними артилерійськими полками кожна [370].

Прорив оборони противника і форсування численних водних перешкод у його оперативній глибині потребували умілого використання інженерних військ. Під час підготовки наступальної операції велика увага приділялася дорожнім роботам і будівництву мостів. Тільки інженерними частинами фронту було прокладено 500 км доріг, а також побудовано 93 мости. Найбільші мости під вантажі в 30 і 60 т звели на ріках Дністер, Збруч, Прут і Серет [922, с. 263]. Для інженерного забезпечення операції 1-й Український фронт, окрім штатних засобів, що перебували в з'єднаннях і об'єднаннях, мав: дві понтонно-мостових бригади і три понтонно-мостових батальйони; дві штурмових інженерно-саперних бригади; одну інженерно-саперну бригаду; одну моторизовану інженерну бригаду; три спеціальних батальйони (з них два батальйони собак-міношукачів); вісім спеціальних рот (зокрема гідророта, маскування, електротехнічні і інші роти). Окрім цих інженерних військ, у фронті мав одне фронтове управління оборонного будівництва і два управління оборонного будівництва Резерву Верховного Головнокомандування. Усього у фронті з інженерних військ (без урахування управлінь оборонних будівництв, що мали специфічну організацію) налічувалося 153 батальйони, до складу яких входило 532 саперні роти.

На тарнопільському і станіславському напрямках знаходилися основні сили військ 1-го Українського фронту. Для створення ударних угруповань на

рава-руському і львівському напрямках потрібно було провести досить значні перегрупування. Відповідно до рішення командувача фронту підлягало перегрупуванню 40–50% всіх стрілецьких дивізій, танкових корпусів і артилерійських частин і до 100% механізованих корпусів і артилерійських дивізій прориву. Перегрупування мало здійснюватися на значні відстані, що сягали 100–200 км, а в окремих випадках 400 і більше кілометрів [436, с. 325]. Суть перегрупування зводилася до такого. У район Тарнополя виводилися 38-ма армія, туди ж та в район Луцька – всі три танкових армії, кавалерійських і танкових корпуси для комплектування кінно-механізованих груп. У зв'язку з виведенням 38-ї армії смуга 1-ї гв. армії розширювалася більш ніж удвічі (з 55 км до 118 км). Крім того, з 1-ї гв. армії в резерв фронту виводився 47-й стрілецький корпус. Стрілецькі з'єднання й артилерія здійснювали марш по ґрунтових шляхах; моторизовані війська і тили перевозив автомобільний транспорт, з'єднання танкових армій – залізничний транспорт. Основні перегрупування були закінчені за 5–6 діб до початку операції.

Особливе значення для успіху наступу мала раптовість [747, с. 31–37]. Командування фронту, армій і їх штаби приділяли велику увагу прихованості всіх заходів щодо підготовки операції. Одним з них стало оперативне маскування, що мало на меті дезорієнтувати противника щодо районів зосередження ударних угруповань і напрямку їх ударів. Так, у смузі 1-ї гв. армії, яка діяла на станіславському напрямку, за планом мали імітувати зосередження однієї танкової армії і одного танкового корпусу, у смузі 18-ї армії – однієї танкової армії. Для цього імітували залізничні перевезення і танкові марші у південно-західному напрямку, в хибних районах встановлювали велику кількість макетів танків, працювали радіостанції. Однак, незважаючи на вжиті заходи маскування, противникові все ж таки вдалося встановити перегрупування військ фронту, і нові райони їх зосередження. Крім інших джерел інформації, до штабів німецьких військ надходила інформація від загонів УПА [414, с. 231]. Ворог вже 8 липня виявив виведення зі

станіславського напрямку 38-ї армії. 12 липня противник встановив дві дивізії цієї армії в новій смузі, на захід від Тарнополя. Поте перегрупування 1-ї гв. танкової армії в район Луцька та 4-ї танкової армії в район Тарнополя німецька розвідка так і не помітила, що стало важливим фактором забезпечення раптовості під час проведення операції [658, с. 233–235].

Організація управління військами під час підготовки Львівсько-Сандомирської наступальної операції характеризувалася жорсткою централізацією. Оперативні директиви фронту і бойові накази армій містили широке коло питань, що охоплювали не тільки завдання, а і способи їх досягнення. Наприклад, у наказі командувача фронту на проведення наступальної операції № 00596/239/оп від 7 липня 1944 р. [336, с. 290–292] вказувалися напрями головних ударів армій; кількість військ, що залучалися, ділянки прориву; рубежі, якими належало оволодіти по днях операції; заходи щодо взаємодії з сусідами, рухомими військами, а також забезпечення флангів. Готовність до наступу призначалася на 12 липня. На відміну від інших операцій, коли затверджувався план, цього разу Ставка ВГК затвердила наказ командувача фронту на проведення операції (директива № 220139 від 10 липня 1944 р.) [338], у якому вказувалося: танкові армії та кінно-механізовані групи використати не для прориву оборони, а для розвитку успіху; не давати піхоті непосильних завдань.

Для стійкого управління військами штаб фронту велику увагу приділив організації зв'язку. Планування налагодження і відновлення проводового зв'язку передбачалося на глибину всієї фронтової операції. Темп будівництва і відновлення проводового зв'язку планувався 25–35 км на добу. Радіозв'язок організовувався по мережах і напрямках. Зв'язок між загальновійськовими арміями і рухомими з'єднаннями підтримувався у спеціальній мережі взаємодії фронту. Крім того, встановлювався прямий радіозв'язок між цією межею й авіацією. Перед початком наступу з рухомих засобів зв'язку фронт мав: 32 літаки ПО-2; 15 автомашин; 12 мотоциклів з коляскою. З усіх рухомих засобів зв'язку найбільше значення мали літаки; їх наказували використовувати

для зв'язку з арміями, кінно-механізованими групами, авіацією і тилами [658, с. 237–238].

Загалом командування і штаб фронту зуміли вирішити завдання організації управління великою кількістю загальновійськових, танкових, артилерійських, авіаційних з'єднань.

Відразу після завершення активних наступальних дій у квітні 1944 р. у військах 1-го Українського фронту розпочалася інтенсивна бойова та оперативна підготовка. В арміях і дивізіях відбулись збори керівного складу і навіть науково-практичні конференції, на яких аналізували досвід попередніх наступальних операцій. У штабах інтенсивно працювали структурні підрозділи з вивчення та використання досвіду війни [160; 161; 237; 238; 239; 250; 287]. На командно-штабних навчаннях відпрацьовувались найефективніші способи виконання завдань піхотними, танковими, артилерійськими, інженерними, авіаційними з'єднаннями та частинами, питання взаємодії між ними. Значна частина військ перебувала в других ешелонах і резервах, доукомплектовувалася та займалася плановою бойовою підготовкою. На місцевості практично відпрацьовувалися питання подолання оборонних смуг противника, форсування річок, дії штурмових груп тощо. У своїх мемуарах І. Конєв згадував, як під час навчань у 2-й гв. танковій армії П. Рибалко майстерно, зі знанням справи, розігрував виконання майбутніх дій, передбачивши низку випадків та ускладнень, які могли виникнути в ході виконання армією бойових завдань [658, с. 246].

У ході підготовки операції напружено працювали органи розвідки. Завдяки їх діяльності склад угруповання противника, характеристика його оборони в цілому були відомі радянському командуванню. Однак дислокацію німецьких резервів повною мірою висвітлити не вдалося [628, с. 79]. Зокрема командувач фронту не був певен щодо розташування двох танкових дивізій 3-го танкового корпусу, неочікуваний удар яких на Підгайці у квітні 1944 р. вирішив долю 1-ї танкової армії генерала Х. Хубе.

Дорожня мережа забезпечувала потреби військ фронту. Довжина залізничних доріг на початку операції перевищувала 2 тис. км. Пропускна здатність залізниць була доведена до 48 пар поїздів на добу, що цілком забезпечувало потреби військ. Після опанування територією, зайнятої противником, планувалося відновити чотири залізничні ділянки до рубежу Рава-Руська – Львів загальною довжиною до 394 км. Темп відновлення встановлювався в межах 9–10 км на добу. Фронт мав у своєму розпорядженні п'ять військово-автомобільних доріг. Для кожної армії були визначені по 2–3 дороги. Довжина обслуговуваних доріг на початок операції сягала 1200 км.

Для підвезення матеріальних засобів й евакуації фронт мав 16-ту автобригаду (2792 автомобілі вантажопідйомністю до 4400 т). В автомобільних частинах загальновійськових армій налічувалося до 180–280 автомобілів загальною вантажопідйомністю 420–620 т, в танкових арміях – до 400 автомобілів вантажопідйомністю до 1300 т. Автомобільний парк мав машини різних марок, у тому числі 37% поставлених за ленд-лізом і 9% трофейних автомобілів [727, с. 400–401]. У табл. 4.3 наведені дані про вагу одного боєкомплекту, однієї заправки та однієї дободачі фронту і армій, а також показані можливості підвезення матеріальних засобів в ході операції.

Таблиця 4.3

Можливості підвезення матеріальних засобів в ході операції

Матеріальні засоби	Фронт	Одна загально-військова армія	Одна танкова армія
Боєкомплект боєприпасів, т	27 300	3100–3300	1070–1500
Заправка пально-мастильними матеріалами	7300	340–410	500–600
Добова норма продовольства та фуражу, т	2400	300–320	140–150
Можливості автотранспорту щодо підвезення матеріальних засобів на відстань 75–100 км	4400	420–620	1300

Як видно з табл. 4.3, найскладніше становище з підвезенням матеріальних запасів спостерігалось у загальновійськових арміях. Так, щоб підвезти військам в ході операції одну добову норму продовольства,

0,25 заправок пально-мастильних матеріалів і 0,1 боєкомплекту боєприпасів, потрібно було мати і кожній армії автотранспорт вантажопідйомністю принаймні 700 т. Тим часом вантажопідйомність армійського автотранспорту не перевищувала 420–620 т. У дещо кращому становищі перебували танкові армії. Автотранспорт танкових армій міг підняти одночасно одну добову норму продовольства, 0,5 заправок пально-мастильних матеріалів і 0,5 боєкомплекту боєприпасів. Брак автотранспорту в арміях міг компенсувати фронтовий автотранспорт. Проте і його в ході операції було недостатньо.

Попри всі складнощі робота тилу як під час підготовки, так і в ході операції була організована належним чином. До початку наступу вдалося створити достатні матеріальні запаси: для стрілецького озброєння два–три боєкомплекти набоїв, для артилерії і мінометів три–п'ять снарядів та мін, дизельного пального та автобензину – десять та шість заправок відповідно, продовольства та фуражу заготовлено на 15–33 доби [756, с. 60]. В ході операції планувалося подати фронту боєприпаси для стрілецького озброєння 0,5 боєкомплекту і для артилерії і мінометів – 1,5 боєкомплекту, а також до двох заправок пального.

Велика увага на цьому етапі приділялася розгортанню й підготовці шпиталів до приймання хворих і поранених. Штатна ємність шпитальної бази фронту і армій забезпечувала прийом понад 160 тис. осіб. До початку операції шпиталі були на 33% завантажені хворими і пораненими. В перші десять днів операції очікувалося близько 5% поранених (61 200 осіб) від загального чисельного складу фронту. Слід зазначити, що припущення про кількість поранених у ході операції виправдалися. За перші десять днів операції до шпиталів надійшло 61 946 поранених [727, с. 402].

На початку липня військова рада фронту обговорила план партійно-політичної роботи у військах на всіх етапах наступу. Особлива увага приділялася тому, щоб партійно-політична робота проводилась безперервно і дієво, активно і цілеспрямовано, забезпечуючи стійкість, дисципліну,

організованість, високий наступальний порив [655, с. 32–35]. Важливу роль у політичному забезпеченні операції відіграли армійські і дивізійні газети. У військах фронту на той час випускалось, включаючи дивізійні, 67 багатотиражних газет. Разовий їх тираж становив 143 500 примірників [416, с. 257].

До 10–12 липня вся велика організаційна робота з підготовки фронтової операції була завершена. Війська зайняли вихідне положення для наступу. У районах Тарнополя і на південний захід від Луцька зосереджувалися потужні ударні угруповання, які значно перевищували сили противника. На той час війська Білоруських фронтів, стрімко розвиваючи наступ, завершували бої з оволодіння Вільнюсом, зайняли Волковиськ, Ковель і підходили до Кобрини. Оперативні і найближчі стратегічні резерви противника були втягнуті в бої на полях Білорусії. Ця обставина, а також успішне завершення підготовки операції створювали сприятливі умови для переходу в рішучий наступ військ 1-го Українського фронту.

Перший етап Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції (13–27 липня 1944 р.). Надвечір 12 липня на рава-руському напрямку була проведена розвідка боєм, у результаті якої вдалося встановити, що противник розпочав відведення своїх військ на другу смугу оборони з метою збереження сил від артилерійського удару радянських військ. Ґрунтуючись на даних розвідки, командувач фронту ухвалив рішення перейти в наступ передовими батальйонами, увірватися в другу смугу німецької оборони. Наступ передових батальйонів передбачалося підтримати головними силами стрілецьких дивізій, що діяли в першому ешелоні корпусів. 13 липня війська 3-ї гв. і 13-ї армій оволоділи головною смугою оборони противника, просунувшись на 8–15 км. У зв'язку з успішними діями передових батальйонів довелося внести істотні зміни до плану використання артилерії, артилерійська підготовка була скасована. Підтримка атаки вогневим валом замінювалася підтримкою піхоти і танків, що наступали методом послідовного зосередження вогню [852, с. 60].

14 липня на рава-руському напрямку були введені в битву головні сили першого ешелону 3-ї гв. і 13-ї армій з метою прориву другої смуги оборони. Успішніше розвивався прорив у секторі дій 13-ї армії, де її війська вже 15 липня місцями прорвали другу смугу оборони в районі Дружкопіль і Стоянів, а 16 липня завершили її подолання. У секторі 3-ї гв. армії з оволодінням другою смугою оборони виникла необхідність прориву проміжних рубежів оборони по річках Луга і Стрипа. Прорив цих рубежів потребував значних зусиль від військ 3-ї гв. армії. За чотири дні наступу війська правого ударного угруповання просунулися до 20–30 км. У ході боїв за другу смугу оборони противник змушений був використовувати всі свої тактичні і оперативні резерви (16-ту і 17-ту танкові дивізії), що зосереджувалися на цьому напрямку.

По-іншому здійснювався прорив тактичної зони оборони противника на львівському напрямку. В ході розвідки боєм вдалося встановити, що на фронті цих армій ворожі війська продовжували займати позиції першої смуги оборони. На львівському напрямку німці завчасно зайняли і другу смугу оборони, використавши дивізію СС «Галичина». У район Зборова підтягнулися 1-ша і 8-ма танкові дивізії противника.

Зранку 14 липня передові батальйони 60-ї і 38-ї армій перейшли у наступ. До 13-ї години їм вдалося оволодіти окремими ділянками першої та другої траншей ворога. Тільки о 16.00 після артилерійської підготовки й ударів авіації перейшли в наступ ударні угруповання армій. Долаючи опір і відбиваючи контратаки противника, до кінця дня радянські війська вклинилися в його оборону на глибину 3–7 км.

15 липня війська ударного угруповання фронту продовжували наступ. Найуспішніше розвивалися бойові дії в смузі наступу 15-го стрілецького корпусу 60-ї армії. Цього дня 322-га стрілецька дивізія, підтримана 69-ю механізованою бригадою 3-ї танкової армії (35 бронеодиниць), вклинилася в другу смугу оборони противника в районі села Тростянець. Весь день противник контратакував силами резервів. Особливо активно він діяв проти

військ 38-ї армії. Тут німецькому командуванню вдалося після контрудару 1-ї і 8-ї танкових дивізій не тільки призупинити наступ військ 38-ї армії, а й відкинути деякі з'єднання армії на 2–4 км. Розвідка фронту й армії своєчасно не встановила підготовку контрудару противника з району Зборів у фланг ударному угрупованню армії, тому він виявився несподіваним. Крім того, винищувально-протитанкова артилерія відстала від бойових порядків піхоти на 2–3 км. Управління військами порушилося. Командувач армії упродовж усього дня 15 липня мав прямий зв'язок тільки з одним корпусом, тому своєчасно реагувати на зміни в обстановці і впливати на хід бою не міг [727, с. 406]. За вказівкою командувача фронту 2-га повітряна армія в другій половині дня завдала ряд потужних ударів по частинах 1-ї і 8-ї танкових дивізій противника.

У той час, коли частини 38-ї армії відбивали контрудари противника, ударне угруповання 60-ї армії продовжувало наступ. За день це угруповання просунулося на 8–10 км та прорвало в районі сіл Колтів – Тростянець на вузькій ділянці фронту (4–5 км) другу смугу оборони противника. Прагнучи не допустити прориву оборони на львівському напрямку, німці продовжували підтягувати нові сили з метою протидії флангам ударних угруповань 60-ї і 38-ї армій.

У період з 16 до 19 липня основні зусилля командування фронту спрямовувалися на введення у прорив рухомих військ і завершення оточення угруповання противника в районі Бродів. Вводити в операцію танкові армії та кінно-механізовані групи маршал І. Конєв вирішив не за планом, а на тих ділянках, де був досягнутий успіх у подоланні другої смуги оборони.

Надвечір 15 липня командувач фронту наказав командиру кінно-механізованої групи № 1 (далі КМГ № 1: 1-й гв. кавалерійський і 25-й танковий корпуси) до світанку 16 липня зосередити війська групи в районі с. Стоянів (на північ від Радехова) і бути готовою з ранку 16 липня увійти до прориву в смузі наступу 13-ї армії. Групі поставили завдання до ранку 17 липня оволодіти Кам'янкою-Струмилівською (нині Кам'янка-Бузька) і

відрізати шляхи відходу бродівського угруповання противника. Однак унаслідок слабкої організації та управління 16 липня КМГ № 1 ввести в прорив не вдалося. Весь день з'єднання групи рухалися за 6-ю гв. стрілецькою дивізією 13-ї армії і лише до кінця дня їм вдалося обігнати піхоту. Тільки 18 липня з'єднання групи форсували р. Західний Буг і оволоділи Кам'янкою-Струmilівською та с. Деревляни.

Введення в прорив 1-ї гв. танкової армії на рава-руському напрямку почалося зранку 17 липня. Війська армії, подолавши опір противника, 18 липня вийшли на р. Західний Буг й оволоділи плацдармом у районі с. Добрячин (на північ від Червонограда). 19 липня проводилося переправлення частин танкової армії на захоплений плацдарм. Війська 3-ї гв. армії, розвиваючи наступ правим флангом, зав'язали бої за Володимир-Волинський, а лівим – вийшли на р. Західний Буг в районі Сокаля. 13-та армія форсувала р. Західний Буг і оволоділа плацдармом в районі с. Сілець [594, с. 225–226].

У складнішій обстановці вводилися в прорив танкові армії на львівському напрямку. 3-тю гв. танкову армію передбачалося ввести у прорив з рубежу Сасів – Золочів, проте до кінця 15 липня війська 60-ї армії ще не оволоділи цим рубежем. Командувач 3-ї гв. танкової армії генерал-полковник танкових військ П. Рибалко вирішив, не чекаючи успіху піхоти, зранку 16 липня почати введення танкової армії в прорив у загальному напрямку на Красне.

Зранку 16 липня у вузький коридор шириною 4–6 км поблизу с. Колтів почали входити бригади 3-ї гв. танкової армії. Вони рухалися по одному маршруту Колтів – Сасів. Коридор з усіх боків прострілювався артилерійським та мінометним вогнем. Це була дорога мужності і ратного подвигу, дорога випробування на міцність і витривалість людей і техніки [393, с. 170]. Противник, прагнучи ліквідувати «колтівський коридор» і не допустити просування танкових армій в оперативну глибину, відновив контратаки з районів сіл Івачів і Плугів (на північ від Золочева). 3-тя гв.

танкова армія до кінця 17 липня двома корпусами вийшла до р. Пелтів, на західному березі якої розташовувалися підготовлені оборонні позиції противника. Дощі сильно розмили болотисті береги річки, і тому корпуси не змогли переправитися з ходу через р. Пелтів і вимушені були приступити до спорудження переправ. Зранку 18 липня з'єднання 3-ї гв. танкової армії форсували р. Пелтів і просунулися на 16 км на північний захід від Красного. Частина сил цієї армії висувалася на рубіж через м. Буськ до с. Деревляни, де з'єдналася з 2-ю гв. кавалерійською дивізією кінно-механізованої групи правого ударного угруповання.

18 липня частину кінно-механізованої групи і 3-ї гв. танкової армії вийшли в район с. Деревляни, після чого угруповання противника в районі Броди виявилось оточеним. У кільце потрапили 361-ша, 340-ва, 349-та піхотні, 454-та охоронна дивізії, частини піхотної дивізії СС «Галичина», корпусна група «Ц» (рештки 183-ї, 217-ї, 339-ї піхотних дивізій), а також два окремих танкових батальйони і управління 13-го німецького армійського корпусу.

18 липня прориви на львівському напрямку сягав 50 км вздовж фронту, а в районі Колтів не перевищував 4–6 км. 3-тя гв. танкова армія, увійшовши через вузький 6-кілометровий коридор на південь від Колтіва, перебувала в 30–40 км на північний захід від Львова. Командування фронту вживало заходів щодо посилення військ, які діяли в «колтівському коридорі». Сюди висувалися 4-й танковий корпус, що раніше призначався для дій в ударному угрупованні 1-ї гв. армії, і 31-й танковий корпус зі складу кінно-механізованої групи № 2, а також значна кількість артилерійських засобів.

Рішення на введення в прорив 4-ї танкової армії через все той же «колтівський коридор» командування фронту ухвалило в ніч на 17 липня. Їй було наказано висунутися за маршрутом 3-ї гв. танкової армії, розвинути стрімкий наступ і обійти з півдня м. Львів та відрізати шляхи відходу противника на захід і південний захід. Під час висунення армії атаки противника в районах сіл Іванів, Колтів, Плугів посилювалися. Ворогові часом вдавалося перехоплювати єдиний маршрут, по якому вводилася 4-та танкова

армія. З'єднання танкової армії спільно з військами 60-ї армії та інших частин відбивали відчайдушні контратаки противника. Тільки 20 липня 4-та танкова армія вийшла в район Лагодів – Перемишляни –Свірж [594, с. 484–487].

Німецьке командування прагнуло перегрупувати свої війська із Станіславського напрямку в район Львова і на р. Сян і не допустити подальшого просування військ фронту. Так, тільки в район Львова перекидалися 168-ма піхотна, 101-ша легка піхотна дивізії, а також частини 68-ї піхотної дивізії. На цей напрям висувалася і 16-та танкова дивізія СС з Німеччини. Проте це вже не рятувало ситуації.

З форсуванням головними силами військ правого крила фронту Західного Бугу, оволодінням Равою-Руською і виходом 3-ї гв. і 4-ї танкових армій на підступи до Львова командування фронту вирішило зосередити основні зусилля військ фронту на львівсько-перемишльському напрямку з тим, щоб завершити розгром угруповання противника й оволодіти містами Львів і Перемишль.

На цей напрямок, окрім військ 60-ї, 38-ї загальновійськових, 3-ї гв. і 4-ї танкових армій, що вже діяли тут, зі складу правого ударного угруповання спрямовувалися 1-ша гв. танкова армія, кінно-механізована група № 1 і частина сил 13-ї армії. 3-тя гв. армія мала у взаємодії з військами лівого крила 1-го Білоруського фронту наступати в загальному напрямку на Замостя.

Угруповання противника, що перебувало в оточенні під Бродами, вело себе активно. Німецьке командування, як і раніше, прагнуло зустрічними ударами з районів Сасів і Плугів перерізати «колтівський коридор» і вивести своє угруповання з оточення. Щоб зірвати всі спроби противника вийти з оточення, а також швидше вивільнити з'єднання 13-ї і 60-ї армій для розвитку наступу на львівсько-перемишльському напрямку, додатково залучалися 4-й гв., 31-й танковий корпуси, авіація, а також значна кількість артилерійських частин.

Кільце стискалось у трикутнику між Бродами, Буськом і Золочевим з центром поблизу с. Білий Камінь. З 19 до 22 липня оточене угруповання ворога було розгромлене. В ході боїв війська фронту знищили понад 30 тис. осіб, було узято в полон понад 17 тис. солдатів і офіцерів, а також захоплено 1800 гармат і мінометів різних калібрів, 3850 автомашин і багато іншої військової техніки і спорядження [628, с. 85]. За іншими даними, число загиблих у «бродівському котлі» сягало 35–38 тис. осіб [416, с. 159].

У «бродівському котлі» зазнала поразки і дивізія СС «Галичина», яка до початку бойових дій налічувала 13 299 вояків. Гітлерівське командування кидало частини дивізії в бій поступово, що не давало очікуваних результатів, але спричинило невиправдано великі втрати – до 4 тис. осіб убитими. Ще дві тисячі потрапило у полон. Таку ціну заплатили вояки дивізії СС «Галичина» за патріотичні й водночас утопічні наміри своїх керівників, які вбачали в ній зародок національних збройних сил Української держави. Деяким частинам дивізії, що уникнули оточення, вдалось прорватись у Закарпаття. Там нарахували до 3 тис. дивізійників. Значна частина вояків дивізії змішалася з місцевим населенням, переховувалася по лісах. Більшість з них потрапила до загонів УПА, але були й ті, хто приховав своє минуле і був мобілізований до Червоної армії [414, с. 224–254].

Події в районі Львова розгорталися так. Під час прориву тактичної зони оборони у районі Львова перебували незначні сили противника, переважно тиллові частини і підрозділи. Командування фронту, прагнучи використати слушний момент, 19 липня наказало 3-й гв. і 4-й танковим арміям не пізніше 20 липня обхідним маневром з півночі і північного заходу оволодіти Львовом [159, арк. 132,133]. Проте вже до 20 липня в район Львова зі станіславського напрямку противникові вдалось перекинути частини 68-ї, 168-ї, 101-ї піхотних дивізій. Через прибуття в район Львова підкріплень початий з'єднаннями 3-ї гв. і 4-ї танкової армії наступ на місто успіху не мав. 21 липня командування фронту залишило 4-ту танкову армію для обходу Львова з південного-заходу, а 3-тю гв. танкову армію кинуло в обхід Львова з

півночі, у район Яворова, Мостиськи, Судової Вишні, відрізавши тим самим угрупованню противника в районі Львова шляхи до відходу на захід [159, арк. 166]. Зранку 22 липня 3-тя гв. танкова армія приступила до виконання поставленого завдання, а частиною сил продовжувала наступ у західному напрямку і 23 липня вийшла в район Яворова.

З 21 до 23 липня, на північній ділянці фронту розгорнулося переслідування противника. Війська 1-ї гв. танкової, 13-ї армій і кінно-механізованої групи № 1 до кінця дня 23 липня вийшли на р. Сян, захопивши плацдарми на західному березі річки в районах на північ та південь від Ярослава.

Таким чином, на десятий день операції війська фронту своїм центром просунулися майже на 200 км. Наступ вівся вже в понад 300-кілометровій смузі. Противник, зазнаючи великих втрат, прагнув за всяку ціну відвести свої війська зі станіславського напрямку і підсилити за їх рахунок оборону в районах Львова і на річках Вісла і Сян.

Командувач фронтом, оцінивши обстановку, прийшов до висновку, що склалися сприятливі умови для стрімкого наступу рухомих груп фронту в напрямках Ченстохов, Краків і Самбір. Зважаючи на це, він ухвалив рішення прискорити наступ загальновійськових армій на Львів і Станіслав, а рухомими групами завдати ударів у напрямках на Кельце, Краків і Самбір. Відповідно до цього рішення військам фронту були поставлені такі завдання: 1-ша гв. танкова армія мала з плацдарму на р. Сян завдати удару на Соколів, Майдан, Домбромиця, з ходу форсувати р. Вісла й оволодіти містом Кельце; 3-тя гв. танкова армія мала форсувати р. Сян в районі Радимно і стрімким ударом і напрямку Жешув, Мелець форсувати р. Вісла і, розвиваючи наступ з північного заходу, оволодіти Краковом; 4-й танковій армії належало завдати удару на Самбір і до 25 липня оволодіти районом Хирів – Самбір, не допустивши відходу противника на захід.

Це рішення командування фронту не було затверджене Ставкою ВГК. У директиві № 220152 від 24 липня Ставка пропонувала основні зусилля

фронту зосередити на розгромі угруповання противника у районі Львова, не допустивши його відведення за р. Сян або на Самбір. 3-тя гв. і 4-та танкові армії мали у взаємодії з 60-ю армією під командуванням генерал-полковника П. Курочкина розгромити це угруповання і оволодіти Львовом. Зусилля 1-ї гв. армії і 1-го гв. кавалерійського корпусу пропонувалося зосередити на взятті Ярослава і переправ на р. Сян. 6-му кавалерійському корпусу наказувалося завдати удару у напрямку Томашів – Красник, щоб спільними зусиллями корпусу, 3-ї гв. армії і з'єднань лівого крила 1-го Білоруського фронту знищити угруповання противника на красниставському напрямку.

Відповідно до вказівок Ставки ВГК командувач фронту поставив військам нові завдання. Головні їх зусилля зосереджувалися на розгромі противника в районах Львів – Ярослав – Перемишль. Війська правого крила, посилені кінно-механізованою групою № 2, мали розгромити угруповання ворога на красниставському напрямку, а лівого крила – переслідувати противника, що відходив, і вибити його зі Станіслава.

У розгромі угруповання противника на львівському напрямку й оволодінні Львовом велика роль належала 3-й гв. і 4-й танковим арміям. 3-тя гв. танкова армія з виходом в район Яворова мала завдати удару на Львів з півночі до північного заходу; 4-та танкова армія мала завдання завдати удару на Самбір, не допустивши відходу противника на південний захід; 60-та і 38-ма армії наступали на Львів зі сходу. Проте повною мірою цей задум здійснити не вдалося. 4-та танкова армія замість обходу Львова з південного заходу втягнулася в затяжні бої на південній околиці міста. Наступ 60-ї і 38-ї армій зі сходу розвивався повільно. 3-тя гв. танкова армія, вийшовши в район Яворова, повела наступ одночасно в двох напрямках, що розходилися – на Львів і на Перемишль.

Війська лівого крила 1-го Білоруського фронту оволоділи Люблінном і підходили до р. Вісла.

Німецьке командування, прагнучи уникнути оточення своїх військ у районі Львова, скористалося тим, що шляхи на південний захід залишалися

ще вільними, і почало виведення своїх військ з району Львова на Самбір. До ранку 27 липня війська фронту очистили від залишків противника м. Львів. У боях за галицьку столицю радянські війська захопили 3,5 тис. гітлерівців, 20 ешелонів з військовим майном, 35 танків, 100 гармат і мінометів [642, с. 16]. Водночас спільними зусиллями військ 3-ї і 1-ї гв. танкових армій був узятий Перемишль. Частини 4-ї танкової армії підійшли до Хирова та Самбора.

На цей час угруповання противника перед військами фронту було таким: 4-та танкова армія, 56-й танковий і 42-й армійський корпуси, які зазнали поразки, поспішно відходили до р. Вісла, прагнучи переправитися через річку в районі Сандомира. З'єднання 1-ї танкової армії були відкинуті в район на південь від Жешува і Самбора. Між 4-ю танковою армією і лівим флангом 1-ї танкової армії утворився розрив шириною до 100 км. Тут діяли лише окремі частини – один запасний полк, охоронні і робочі батальйони.

Для відновлення фронту оборони на Віслі німецьке командування вживало гарячкових заходів. Сюди перекидалося управління 17-ї армії, раніше дислоковане в Криму. З групи армій «Південна Україна» прибували 23-тя і 24-та танкові дивізії. Крім того, з Німеччини і Польщі перекидалися 3-й танковий корпус, три піхотні бригади, декілька штурмових бригад і низка інших частин і з'єднань. Цими силами противник мав намір не допустити форсування річок Вісла і Віслока військами 1-го Українського фронту.

Війська лівого флангу 1-го Українського фронту у цей час завершували Станіславську операцію. Для розширення прориву у бік лівого флангу і забезпечення ударного угруповання фронту, що наступало на Львів, командувач фронту ще 15 липня вирішив використати ударне угруповання 1-ї гв. армії. Цьому угрупованню поставили завдання, використавши ділянку прориву 38-ї армії, завдати удару у напрямку на Бережани. Наступ військ 1-ї гв. армії почався вранці 16 липня. Однак розвитку він не мав.

20 липня через загрозу, що виникла для флангу і тилу угруповання противника, яке діяло в районі Станіслава, німецьке командування ухвалило

рішення почати організоване відведення військ зі станіславського напрямку. Війська 1-ї гв. армії 21 липня, а 18-ї армії 23 липня перейшли у наступ. До кінця дня 27 липня вони оволоділи Галичем, Станіславом, Надвірною та вели бої з військами противника, що відходили.

Отже, на кінець липня завдання наступальної операції, визначені директивою Ставки ВГК від 24 червня 1944 р., були повністю виконані. Операція тривала 15 днів. За цей час війська 1-го Українського фронту, розгорнувши наступ на фронті 400 км та до 200 км вглиб, завдали поразки групі армій «Північна Україна» й, оволодівши містами Львів, Рава-Руська, Ярослав, Перемишль, Станіслав, досягли результатів, що мали оперативно-стратегічне значення. В ході операції вдалося оточити та знищити бродівське угруповання противника, однак німці змогли вивести з-під загрози оточення війська з району Львова на Самбір. Група армій «Північна Україна» була розсічена на дві частини. Війська 4-ї танкової армії відходили за Віслу, а 1-ї танкової та 1-ї угорської армії – до Карпат. Разом з тим в операції з радянської сторони ще не були повною мірою задіяні оперативні та стратегічні резерви. Обстановка давала можливість послідовно здійснити ще принаймні дві фронтові наступальні операції на ченстоховському та мукачівському напрямках.

Другий етап Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції (28 липня – 29 серпня 1944 р.). 28 липня була ухвалена директива Ставки ВГК, яка визначила завдання військам 1-го Українського фронту на операцію з форсування Вісли (Сандомирську наступальну операцію) та захоплення перевалів через Карпати (Карпатську наступальну операцію). Усвідомивши, що наступати доведеться на двох розбіжних напрямках, що ускладнювало керівництво військами, Й. Сталін вже 30 липня підписав директиву на створення 4-го Українського фронту, управлінню якого належало до 5 серпня 1944 р. взяти під своє керівництво 1-шу гв., 18-ту, 8-му повітряну армії, та додатково низку спеціальних з'єднань і частин. Командувачем фронту призначили генерала-полковника І. Петрова. Штаб

мав розміщуватися у Станіславі. До 8 серпня мали спланувати фронтову наступальну операцію в Карпатах, при цьому наступальні дії військ у Прикарпатті не припиняти [336, с. 119–122].

1-му Українському фронту належало основні зусилля зосередити на правому крилі для захоплення плацдарму на р. Вісла на ділянці Сандомир – р. Віслок. Це завдання мало вирішуватися в тісній взаємодії з військами 1-го Білоруського фронту, якому належало також форсувати р. Вісла для захоплення плацдарму на південь від Варшави.

Зважаючи на обставини і поставлені завдання, маршал І. Конєв вирішив основні зусилля військ фронту зосередити на правому крилі (на сандомирському напрямку) для форсування р. Вісла і захопленні плацдарму на її західному березі. На цей напрям, окрім військ 3-ї гв. армії, з'єднань 13-ї армії і кінно-механізованої групи № 2, вводився другий ешелон фронту (5-та гв. армія) і перекидалися з району Перемишля 1-ша і 3-тя гв. танкові армії. Форсування р. Вісла планувалося здійснити на широкому фронті від м. Зембожін (на межі з 1-м Білоруським фронтом) до гирла р. Віслок. У центрі і на лівому фланзі війська фронту повинні були оволодіти містами Дембіца, Сянок, Самбір, Дрогобич, Борислав, Долина і вийти на рубіж р. Віслок і далі на південь у передгір'я Карпат.

Попереду війська фронту очікувало форсування р. Вісла, яка досягала 250–400 м завширшки та мала глибину 2,5–4 м [852, с. 70]. У передбаченні цього 1-ша і 3-тя гв. танкові армії були посилені кожна понтонно-мостовою бригадою (без двох батальйонів), 13-та армія – одним понтонно-мостовим батальйоном, 1-ша гв. армія – двома понтонно-мостовими батальйонами. Крім того, в кожному загальновійськовій армію вливалось по одному загону військових будівельників (500–800 осіб). З урахуванням усіх інженерних і дорожніх частин, а також корпусних саперних батальйонів для забезпечення форсування р. Вісла передбачалося залучити до 30 батальйонів інженерних військ.

Таким чином, основні зусилля військ фронту були спрямовані на завершення розгрому групи армій «Північна Україна», знищення

стратегічних резервів, що підходили, й оволодіння крупним плацдармом на західному березі р. Вісла. Для виконання цього завдання залучалися три загальновійськові армії, дві танкових армії, всі основні сили авіації і основна маса засобів посилення.

До кінця дня 29 липня 3-тя гв. армія своїми з'єднаннями, що діяли на флангах, вийшла до р. Вісла, а в центрі зав'язала бої по ліквідації передмостового угруповання противника в районі Аннополя. 13-та армія передовими частинами 350-ї дивізії увечері 29 липня захопила невеликий плацдарм на лівому березі р. Вісла в районі на північ від Баранува. Вже 30 липня цей плацдарм вдалося збільшити до 12 км по фронту і до 8 км углиб. Цього ж дня форсували і захопили плацдарм у районі на південь від Баранува частини 162-ї стрілецької дивізії 13-ї армії. 30 липня війська 3-ї гв. армії також захопили невеликі плацдарми в районах Доротки, Віняри, а 31 липня – і в районі Аннополя. На захоплені плацдарми спрямовували переправні засоби – вісім із одинадцяти наявних у фронті понтонно-мостових батальйонів, кожен з них з парком поромів Н2П. Крім того, тут зосереджувалися 15-та і 16-та штурмові інженерно-саперні бригади і три військово-будівельні загопи [922, с. 269].

Розвиваючи успіх 350-ї дивізії, вже увечері 30 липня на плацдарм почали переправлятися частини 1-ї гв. танкової армії. Противник прагнув контратаками ліквідувати плацдарм, але успіху не мав. Кількість сил і засобів на плацдармі безперервно збільшувалася. Слідом за з'єднаннями 13-ї і 1-ї гв. танкової армії на плацдарм у районі Баранува почали переправлятися і війська 3-ї гв. танкової армії. Переправлення танків проводилося на поромах. Вже до 2 серпня у смузі форсування 13-ї армії діяли 24 пороми, з них дев'ять вантажопідйомністю 30–50 т, дев'ять 16-тонних і шість вантажопідйомністю 3–5 т [807, с. 28]. Характеризували темпи переправлення такі дані: частини 8-го гв. механізованого корпусу подолали водну перешкоду за 29 год, 11-го гв. танкового корпусу – за 31 год. Всього ці з'єднання переправили 182 танки, 11 бронетранспортерів, 55 гармат, 94 автомашини і 700 солдатів та офіцерів.

Зенітне прикриття переправ упродовж перших двох днів (29–30 липня) здійснювали тільки засоби зенітно-кулеметних рот, але вже 31 липня у районі переправ дислокувалося до 18 зенітно-артилерійських полків. Проте цих сил було недостатньо. Авіації противника вдавалося завдати пошкодження мостам, що затримувало тимчасове перекидання на плацдарм військ і боєприпасів. Після прибуття 37-ї зенітної артилерійської дивізії Резерву Верховного Головнокомандування, а також перебазування авіації фронту на нові аеродроми прикриття переправ з повітря було організоване надійніше.

Велику роль в успішному результаті боротьби за плацдарм відіграло своєчасне наведення мостів через р. Вісла. Наведення мостів було розпочате у смузі 13-ї армії вже 1 серпня. Наплавний міст з парку поромів Н2П вантажопідйомністю 16 т був готовий до кінця 2 серпня. До 5 серпня було зведено ще два поромних мости. Перший важкий міст на жорстких опорах вантажопідйомністю 60 т став до ладу лише 9 серпня. До 12 серпня вже діяло сім мостів. Усього для забезпечення військ, що діяли на плацдармі, у серпні було зведено 17 мостів, з них вантажопідйомністю в 16 т – одинадцять; 30-тонних – два і 60-тонних – чотири [922, с. 269].

Німецьке командування вирішило використати 23-тю танкову і 78-му піхотну дивізії, окремі бригади, а також частини 42-го армійського корпусу, що підійшли, і зустрічними ударами з півночі і півдня вздовж східного берега в загальному напрямку на Баранув відсікти війська фронту, що переправилися за р. Віслу, від решти сил, знищити їх порізно і відновити оборону вздовж західного берега р. Вісла. Найбільшу небезпеку створювало південне ударне мелецьке угруповання противника, в якому було дві танкових і до двох піхотних дивізій. Контрудар противника почався 1 серпня.

Для оборони Баранува і переправи в цьому районі були використані частини 1-ї гв. артилерійської дивізії, які чекали на підвезення пального, і до десяти інженерно-саперних і понтонних батальйонів. Крім того, до бою був залучений стрілецький корпус, переданий 13-й армії із резерву фронту. Героїчними діями цих з'єднань та частин противник був на деякий час

зупинений, однак залишалась небезпека для військ на плацдармі бути відрізаними від тилів.

Для ліквідації загрози командування фронту вирішило ввести в битву свій другий ешелон – 5-ту гв. армію, якою командував генерал-лейтенант О. Жадов, з подальшим виходом цієї армії на плацдарм для його розширення і укріплення. Війська армії мали до кінця дня 6 серпня розгромити контрударне угруповання противника. Армія посилювалась однією артилерійською бригадою, одним винищувально-протитанковим артилерійським і двома мінометними полками, а також зенітно-артилерійською дивізією. Війська 5-ї гв. армії, що перейшли в наступ вранці 4 серпня, завдали поразки мелецькому угрупованню противника, відкинули його частини від переправ на південь від Баранува. З 6 до 8 серпня головні сили армії переправились на плацдарм.

Основні завдання Сандомирської наступальної операції були виконані в період 29 липня – 5 серпня. Стрімке просування радянських військ до Вісли, її форсування з ходу і захоплення плацдарму в районі Сандомиру, який до цього часу становив 45 км вздовж фронту та 25 км углиб, мали важливе оперативне значення. Маршал А. Гречко вважав, що на цьому наступальна операція була завершена, а в подальшому розгорнулася боротьба за сандомирський плацдарм [467, с. 25].

Для розвитку успіху та розширення плацдарму за Віслою командування фронту ухвалило рішення розгромити головні сили 4-ї німецької танкової армії, розташованої в районі на південний захід від Сандомира. Для вирішення цього завдання залучалися війська 3-ї гв. та 13-ї загальновійськових, 1-ї та 3-ї гв. танкових армій. Наступ почався 5 серпня. Військам фронту вдалося прорвати оборону противника на р. Копшивянка, завдати серйозної поразки з'єднанням 4-ї німецької танкової армії і до 10 серпня вийти до південної околиці Сандомиру. Плацдарм був розширений вздовж фронту і углиб до 60 км. На плацдармі діяли війська двох загальновійськових і двох танкових армій.

Коли у штабі фронту були отримані відомості про висунення з Кракова 3-го танкового корпусу противника, а також інших з'єднань і частин, перекинутих з Німеччини та інших ділянок фронту, було вирішено посилити ділянки оборони в районах Шидлув і Стопніца та створити резерв. 9 серпня зі складу 38-ї і 60-ї армій до 5-ї гв. армії було передислоковано п'ять артилерійських полків, зокрема три винищувально-протитанкових. Крім того, підтягалася 8-ма винищувально-протитанкова артилерійська бригада з резерву фронту. Усього до 15 серпня 5-та гв. армія отримала для посилення оборони до 800 гармат та мінометів [807, с. 29]. На плацдарм були виведені 31-й танковий корпус, один корпус 3-ї гв. армії і інші частини. На всіх вірогідних напрямках контрударів противника велися посилені оборонні роботи, створювалися протитанкові райони, а також розгорталося мінування танконебезпечних напрямків.

Зранку 11 серпня противник завдав контрудару в стик 13-ї і 5-ї гв. арміям на Сташув. Йому за два дні наступу вдалося уклінитися в радянську оборону на 8–10 км. Подальші спроби розвинути удар углиб у бік Вісли успіху не мали, тому німецьке командування вирішило змінити напрямок контрудару та перенести зусилля в район Стопніци. Сюди, окрім головних сил 3-го танкового корпусу, противник залучив частини 24-ї, 1-ї танкових і 371-ї піхотних дивізій і вперше застосував надважкі танки типу TIVB («королівський тигр»).

Для зміцнення оборони командування фронту підсилило угруповання військ на плацдармі. Для цього на плацдарм у період з 11 до 15 серпня були виведені з району Сянока 4-та танкова армія, що мала у своєму складі 141 танк і самохідно-артилерійську установку, і 21-й гв. стрілецький корпус з 3-ї гв. армії. За чотири доби танкові з'єднання здійснили 200-кілометровий марш і зайняли оборону на плацдармі [594, с. 493–494].

Зранку 13 серпня у районі Стопніци противник завдав нового контрудару. В ході запеклих боїв, що тривали до 18 серпня, йому вдалося оволодіти Стопніцею і потіснити з'єднання 5-ї гв. армії на 6–10 км. Однак у

результаті героїчних дій радянських військ, рішучого маневру артилерією, інженерними військами та ударів авіації угруповання противника зазнало втрат і вимушене було припинити атаки на цьому напрямку.

Одночасно з відбиттям контрудару в районі Стопниці командування фронту вирішило відновити наступ з метою оточення і знищення 42-го армійського корпусу противника, що діяв у районі Сандомира. Для організації удару з району Пеляшув у загальному напрямку на Якубовіце – Ожарув залучалися 102-й стрілецький корпус 13-ї армії і 1-ша гв. танкова армія, яка мала на цей час лише 115 танків і 69 самохідно-артилерійських установок. Танкові з'єднання мали проривати оборону противника спільно з піхотою 102-го стрілецького корпусу. Назустріч їм мав перейти в наступ 22-й стрілецький корпус 3-ї гв. армії з плацдарму в районі Віняра.

Наступ розпочався після півторагодинної артилерійської підготовки і ударів авіації з ранку 14 серпня. Ударне угруповання 13-ї і 1-ї гв. танкової армій прорвало оборону противника і 15 серпня перерізало залізницю Сандомир – Островець. Були створені сприятливі умови для оточення і знищення головних сил 42-го армійського корпусу противника. Надалі з'єднання 1-ї гв. танкової армії 17 серпня спільно з частинами 3-ї гв. і 13-ї армій завершили оточення цього угруповання німців. У кільці опинилися частини чотирьох дивізій 42-го армійського корпусу. 18 серпня частини 13-ї армії очистили від ворожих військ Сандомир.

Для порятунку оточених дивізій німецьке командування перекинуло на сандомирський напрямок з 17-ї армії частини 17-ї і 23-ї танкових дивізій. Про це ні штаб фронту, ні штаби армій не мали розвідувальних даних. Зібравши ударне угруповання у складі частин 17-ї, 23-ї танкових, 342-ї і 291-ї піхотних дивізій, посилені бригадами штурмових гармат і двома батальйонами важких танків, німці вранці 19 серпня завдали удару. Радянські частини 13-ї і 1-ї гв. танкової армій, що зазнали значних втрат у попередніх боях, а також відчуваючи серйозну нестачу пального і боєприпасів, не змогли відбити удар противника. Німецьким військам, що завдавали удару з півночі, вдалося

19 серпня з'єднатися зі своїм оточеним угрупованням. 20 серпня з'єднання 42-го армійського корпусу вийшли з оточення [727, с. 422].

20 серпня 1-ша гв. танкова армія була виведена у резерв фронту, танки залишились на плацдармі та були передані у 4-ту танкову армію. У Львівсько-Сандомирській операції війська 1-ї гв. танкової армії знищили та захопили у полон 34 тис. солдатів та офіцерів противника, підбили і захопили 461 танк і штурмову гармату, 187 бронетранспортерів, 88 літаків [643, с. 333].

В наступні дні основні зусилля військ на плацдармі були спрямовані на утримання позицій, які противник прагнув подолати безперервними контратаками. Останню спробу ліквідувати сандомирський плацдарм німці розпочали 26 серпня силами 3-го танкового корпусу, частин 16-ї танкової дивізії і 97-ї гірськострілецької дивізії. У наступі взяло участь до 100 німецьких танків. Як і попередні дії, наступ був невдалим для німців. Мало того, частина військ Вермахту, що наступала, була оточена та знищена [594, с. 494].

Наприкінці серпня основні бої на сандомирському плацдармі, який у цей час сягав 75 км вздовж фронту і до 60 км углиб, закінчились [451, с. 600]. Противник, зазнавши великих втрат, відмовився від подальших активних дій. За свідченням радянської сторони, втрати німців у боротьбі за сандомирський плацдарм сягнули 40 тис. солдатів та офіцерів і близько 300 танків [852, с. 73]. Війська 1-го Українського фронту міцно закріпилися на плацдармі на західному березі р. Вісла, з утриманням якого створювалися вигідні умови для завдання подальших ударів на ченстоховському і краківському напрямках.

У той час, коли основні сили фронту форсували р. Віслу та вели напружену боротьбу за захоплення стратегічного плацдарму на її західному березі, війська центру і лівого крила фронту станом на 28 липня перебували на захід від Львова, Станіслава і Красноільська. За задумом командувача фронтом, війська 60-ї і 38-ї армій мали розвивати наступ на Лембіцу, Кросно, а 4-та танкова у взаємодії з 1-ю гв. армією оволодіти містами Самбір, Дрогобич і Борислав. Надалі армії лівого крила фронту (1-ша гв. і 18-та) мали

продовжувати наступ для захоплення й утримання перевалів через Карпатський хребет.

30 липня 1944 р. вийшла директива Ставки Верховного Головнокомандування про утворення 4-го Українського фронту і про включення до його складу з 5 липня 1-ї гв., 18-ї і 8-ї повітряної армій. До 8 липня управління 4-го фронту мало спланувати наступальну операцію з оволодіння карпатськими перевалами [336, с. 121, 122].

На західному напрямку 23 серпня війська 60-ї армії спільно з 33-м гв. стрілецьким корпусом 5-ї гв. армії оволоділи містом Дембиця. Тоді ж війська 38-ї армії вибили ворога з Сянока.

З розвитком наступу на південний захід війська лівого крила 1-го Українського і 4-го Українського фронтів все більш втягувалися в передгір'я Карпат. Там радянські війська наштовхнулися на завчасно підготовлені потужні оборонні лінії противника. Темп наступу сповільнювався. Після виходу військ 1-го Українського фронту на рубіж Щуцин – Дембиця – Кросно – Сянок та військ 4-го Українського фронту на рубіж Сянок – Вижниця наступ було припинено. 26 серпня війська 4-го Українського фронту, а 29 серпня війська 1-го Українського фронту перейшли до оборони.

Операція тривала 48 діб. Упродовж цього часу війська фронту вели безперервні бойові дії без будь-яких пауз. У другій половині липня – серпні війська 1-го Українського фронту завдали поразки групі армій «Північна Україна». Із 56 німецьких та угорських дивізій вісім були повністю знищені, 32 виведені з ладу [852, с. 74]. Втрати Вермахту у цій операції, за підрахунками сучасних українських істориків, сягнули 400 тис. осіб убитими, пораненими та полоненими [742, с. 160]. Праці радянського часу оцінюють втрати групи армій «Північна Україна» на першому етапі операції (з 14 до 31 липня) у 200 тис. солдатів і офіцерів. Крім того, були захоплені трофеї: 537 танків, 120 літаків, понад 4 тис. гармат і мінометів, 316 бронемашин та бронетранспортерів, 10 277 автомобілів, 28 залізничних ешелонів, 190 військових складів та багато іншого озброєння і майна [625, с. 149].

Втрати особового складу радянських військ у Львівсько-Сандомирській операції становили 289 296 солдатів та офіцерів, з них 65 тис. – безповоротні. Середньодобові втрати в операції оцінюються в 6027 осіб [435, с. 148].

Львівсько-Сандомирська операція характеризується великим розмахом, значними результатами, досягнутими в ході її проведення, розмаїттям форм та способів бойових дій, перенесенням зусиль фронту з одного напрямку на інший, маневром рухомими з'єднаннями й артилерійськими силами та засобами, оточенням великого угруповання противника й напруженістю боротьби за захоплення, розширення й утримання стратегічного плацдарму [467, с. 15–31].

Операція радянських військ у Західній Україні здійснювалася у сприятливій оперативно-стратегічній обстановці, в умовах загального стратегічного наступу радянських військ, що розгорнувся в липні – серпні 1944 р. від Фінської затоки до Карпат. Операція почалася в період розгрому групи армій «Центр» в Білорусії і закінчилася вже після знищення стратегічного угруповання противника в районі Ясс і Кишинєва.

На посилення військ 1-го Українського фронту в ході операції Ставка ВГК залучила 42 з'єднання і частини, у тому числі дев'ять стрілецьких, одну артилерійську, три зенітні, 14 авіаційних дивізій, значну кількість артилерійських та інженерних бригад та полків. Німці спромоглися посилити війська групи армій «Північна Україна» 13 піхотними, трьома танковими та однією моторизованою дивізіями, низкою окремих частин, в тому числі дивізіонами надважких танків «королівський тигр» [756, с. 62]. Таке значне залучення резервів противника у смугу наступу 1-го Українського фронту стало однією з головних причин того, що війська фронту не змогли розвинути наступ на ченстоховському і краківському напрямках, а війська 4-го Українського фронту – оволодіти перевалами в Карпатах. Перекидання противником значних сил з районів Ясс і Кишинєва (до восьми дивізій) у смугу 1-го Українського фронту сприяло військам 2-го і 3-го Українських фронтів у розгромі противника в районах Ясс, Кишинєва.

Операція тривала 48 діб. Упродовж цього часу війська фронту вели безперервні бойові дії без будь-яких пауз. Львівсько-Сандомирська операція мала великий просторовий розмах. Вона почалася проривом оборони противника на двох ділянках загальною довжиною 26 км, віддалених одна від одної на 80 км, а вже через тиждень фронт наступу розширився на 300 км – від Володимир-Волинського до верхів'їв р. Прут. За 23 дні наступу (з 13 липня до 4 серпня), тобто до початку боїв за утримання і розширення плацдарму в районі Сандомира, війська фронту просунулися вглиб майже на 350 км на фронті 400 км, маючи середній темп наступу понад 13 км на добу, а в окремі дні темп наступу танкових і механізованих з'єднань сягав 50–65 км на добу [435, с. 147].

Стратегічна наступальна операція військ 1-го Українського фронту по суті стала сукупністю операцій, об'єднаних спільним задумом і планом та спрямованих на досягнення стратегічної мети. Ці операції проводилися зусиллями кількох армій одночасно і послідовно як по фронту, так і у глибину. Спочатку наступальна операція 1-го Українського фронту планувалася на глибину до 140 км, а фактично становила 350 км. Ця обставина зовсім не засвідчує помилки в оперативному плануванні. Планування першої фронтової операції здійснювалося на ту глибину, на яку за конкретних умов обстановки можна було передбачити вірогідний хід подій. Досягнутий успіх висував нові вимоги до керівництва військами, його передумови необхідно було завчасно створити і спрогнозувати. На основі всебічного оцінювання обстановки в ході ведення операції відбувалось планування наступних фронтових операцій. У зв'язку з тим, що фронти та армії отримували нові завдання, доводилося в динаміці наступу переформатовувати їх угруповання, організовувати взаємодію, забезпечувати матеріальними засобами.

Львівсько-Сандомирська операція є прикладом оточення і знищення окремих угруповань противника (бродівське угруповання, 97-ма гірськострілецька дивізія і частина сил 16-ї танкової дивізії на

сандомирському плацдармі). Оточення і знищення ворожих угруповань досягалося завдяки швидкому виходу військ фронту на тили оточеного противника, енергійним діям по їх знищенню, а також у результаті успішного відбиття контратак і контрударів противника, який намагався ззовні допомогти оточеним військам. Водночас слід зазначити, що не завжди вдавалося домагатися ліквідації оточених угруповань. Так, у період боїв за Львів ворожі війська були оточені з трьох боків. Внаслідок того, що 3-й гв. і 4-й танковим арміям не вдалося перерізати шляхи до відходу угрупованню противника на захід, німецьке командування змогло відвести свої війська з-під Львова на Самбір. Вихід з оточення 42-го німецького армійського корпусу на північний захід від Сандомира стався внаслідок незадовільної організації розвідки, а також через відсутність необхідних резервів для створення надійного зовнішнього і внутрішнього фронту оточення.

Вирішальну роль в успішному проведенні операції мало масоване використання артилерії, авіації і танків. Основна маса артилерії перебувала в арміях, що діяли в ударних угрупованнях фронту. Це дозволило довести щільність артилерії на ділянках прориву до 230 гармат і мінометів на 1 км фронту.

Основні зусилля авіації спрямувалися на підтримування загальновійськових і танкових з'єднань на полі бою. За всю операцію авіація фронту провела понад 48 тис. літако-вильотів. Тільки у липні 2-га повітряна армія втратила понад 510 літаків, більшість з них – у повітряних боях. Усього в повітрі втрати становили 388 літаків, з них 172 винищувачі і 162 штурмовики [727, с. 433].

Найважливішою умовою, що забезпечила успішний хід всієї Львівсько-Сандомирської операції, було здебільшого ефективне використання танкових і механізованих військ у наступі. Стрімкі і енергійні дії танкових об'єднань і з'єднань дали змогу швидко завершити оточення угруповання противника в районі Бродів, здійснити вихід на комунікації противника поблизу Львова, а також здійснити стрімкий наступ військ фронту до річок Сян і Вісла.

Визначну роль танкові війська мали і в боях за сандомирський плацдарм. Планована глибина операції танкових армій не перевищувала 120–140 км, а тривалість – 4–5 діб.

Для забезпечення боєздатності танкових об'єднань і з'єднань було потрібно провести велику роботу з організації ремонту і відновлення танків у ході операції. З 14 липня до 10 серпня 1944 р. безповоротні втрати в танках і самохідно-артилерійських установках сягнули 1073 одиниць. Три танкові армії (1 гв., 3 гв. і 4 ТА) в середньому щодоби втрачали до 100 танків, з них безповоротні втрати сягали 30 танків на добу. Всього 1-ша гв. танкова армія за операцію втратила 429 танків (з них 121 – безповоротні втрати); 4-та танкова армія – 456 (з них 122 – безповоротні втрати) [727, с. 433].

Важливе місце в операції належало інженерним військам фронту. Інженерні війська за 50 діб (з 10 липня до кінця серпня) розмінювали доріг – близько 9,5 тис. км, проклали колонних шляхів – близько 2,5 тис. км, побудували, відновили і підсилили мостів – 13,5 км, зокрема побудували кілька мостів через Віслу загальною довжиною 4,8 км.

Завдяки успішному завершенню Львівсько-Сандомирської операції була майже повністю очищена територія Української РСР у довоєнних кордонах. Вихід військ 1-го Українського та 1-го Білоруського фронтів і захоплення важливих оперативно-стратегічних плацдармів на південь від Варшави і в районі Сандомира перекреслив сподівання гітлерівського командування створити на Віслі стратегічний оборонний рубіж. Створювались умови для подальших наступальних операцій радянських військ, які були відновлені на цій ділянці фронту тільки через півроку – у січні 1945 р.

Особливості Львівсько-Сандомирської операції 1-го Українського фронту, що набула стратегічного характеру, розглянуті автором у наукових публікаціях [525; 546; 553].

4.3. Яссько-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20–29 серпня 1944 року)

Яссько-Кишинівська стратегічна наступальна операція була проведена 20–29 серпня 1944 р. військами 2-го та 3-го Українських фронтів у взаємодії з авіацією далекої дії, Чорноморським флотом, Дунайською флотилією, військами ППО країни та партизанами Молдови з метою розгрому німецької групи армій «Південна Україна».

Воєнно-політична обстановка у цей період була такою.

До середини літа 1944 р. Червона армія визволила від німецько-фашистських загарбників майже всю територію Радянського Союзу, за винятком району Печенги, частини Прибалтики та Молдови й перенесла воєнні дії на територію Польщі та північні райони Румунії, почала звільняти від нацистів народи Європи, поневолені гітлерівською Німеччиною, або втягнути своїми урядами до сателітів.

На південній ділянці радянсько-німецького фронту на початок серпня 1944 р. фронт проходив на південь від Перемишля, Пашкан, Дубоссар і далі на південь по лівому берегу р. Дністер до Чорного моря. З виходом навесні 1944 р. радянських військ на цей рубіж угруповання противника в районі Ясси, Кишинів виявився охопленим з двох сторін.

Війська 2-го Українського фронту у складі: 40-ї (командувач генерал-лейтенант П. Жмаченко), 7-ї гв. армії (генерал-полковник М. Жмаченко), 27-ї (генерал-лейтенант С. Трофименко), 52-ї (генерал-лейтенант К. Коротєєв), 53-ї (генерал-лейтенант І. Манагаров) загальновійськової армії, 6-ї танкової армії (генерал-лейтенант танкових військ А. Кравченко), кінно-механізованої групи у складі 5-го гв. кавалерійського (генерал-майор С. Горшков) та 23-го танкового (генерал-майор танкових військ А. Ахманов) корпусів, 18-го танкового корпусу (генерал-майор В. Полозков) діяли у смузі шириною до 400 км, нависаючи з півночі над головними силами групи армій «Південна Україна».

3-й Український фронт мав у своєму складі 5-ту ударну (командувач генерал-полковник М. Берзарін), 57-му (командувач генерал-лейтенант М. Гаген), 37-му (командувач генерал-лейтенант М. Шарохін), 46-ту (генерал-лейтенант І. Шльомін) армії, 17-ту повітряну армію (генерал-полковник авіації В. Судець), 4-й гв. (командир генерал-майор танкових військ В. Жданов) та 7-й механізований (командир генерал-майор танкових військ Ф. Катков) корпуси і діяв на фронті на захід від Орґеєва до Чорного моря, охоплюючи угруповання противника зі сходу [727, с. 438].

Загальна протяжність смуги 3-го Українського фронту сягала 210 км. На правому березі р. Дністер війська фронту утримували кілька плацдармів, найвигіднішим з яких був кіцканський плацдарм на південь від Тирасполя.

Німецьке командування вважало, що в результаті контрударів, проведених у травні, йому вдалося послабити війська 2-го та 3-го Українських фронтів, крім того, розвідка противника встановила, що радянське командування почало перекидати кілька танкових та загальновійськових армій з південної ділянки фронту. Виходячи з цього, противник не припускав можливості наступу великих сил радянських військ на цьому напрямку у серпні. Здебільшого вороже командування сміливо йшло на послаблення групи армії «Південна Україна». У липні – серпні зі складу цієї групи на підсилення групи армій «Центр» та «Північна Україна» було перекинуто 12 дивізій, в тому числі 7 танкових та моторизованих.

Великого значення противник надавав обороні румунсько-бессарабської ділянки фронту. Це визначалося міркуваннями політичного, економічного та воєнного характеру. У разі невдалого розвитку подій на бухарестському напрямку Німеччина могла лишитися всіх союзників з їх людськими та матеріальними ресурсами. Особливе значення для Німеччини мали центральні райони Румунії з їх нафтовими джерелами. Гітлер на одній із оперативних нарад заявив про те, що краще втратить білоруські ліси, ніж румунську нафту [798, с. 706].

Крім того, з висуванням радянських військ у центральні райони Румунії під загрозу ставилася можливість оборони найважливіших напрямків, що виводили в Центральну Європу і на Балкани.

Виходячи з великого значення румунсько-бессарабської ділянки фронту, німецьке командування мало перед 2-м та 3-м Українськими фронтами сильну групу армій «Південна Україна» (командувач генерал-полковник Г. Фріснер), до складу якої входили 8-ма та 6-та німецькі, 4-та й 3-тя румунські армії та 17-й німецький окремий армійський корпус. 8-ма німецька, 4-та румунська армії та 17-й німецький окремий корпус обороняли передгір'я Карпат та ділянку між річками Серет і Прут. 6-та німецька і 3-тя румунська армії займали оборону на фронті від р. Прут до Чорного моря, утримували невеликий плацдарм на лівому березі Дністра у вигині на південь від Дубоссар.

Усього у складі групи армій «Південна Україна» на початок серпня нараховувалося 53 дивізії (30 німецьких, одна словацька, 22 румунських), одна бойова група та 5 бригад. Угруповання противника підтримувалося одним авіаційним корпусом 4-го німецького повітряного флоту та всіма румунськими військово-повітряними силами.

Загальна чисельність групи армій «Південна Україна» сягала 919 тис. чол., 8200 гармат та мінометів, 484 танки та штурмових гармати, 810 літаків, із яких 200 літаків належали військово-морським силам. Укомплектованість німецьких дивізій становила 10–12 тис. осіб, румунських – 12–17 тис. осіб.

Армії противника розгорталися в одному оперативному ешелоні. У резерві армій було 11 дивізій та одна бойова група, а в резерві групи армій – дві дивізії. П'ять дивізій та одна бойова група тримали оборону на яеському напрямку, дві – на кишинівському напрямку, чотири дивізії – на південь від Бендер.

Більшість дивізій (32 дивізії) противника обороняло смугу від Пашкан до Бендер довжиною 240 км. Оперативна щільність становила 7,5–8 км фронту на дивізію.

У смузі між річками Серет і Прут шириною 80 км, яка, на переконання німецького командування, була найвідповідальнішою, оборонялися 13 дивізій та 4 бригади, побудовані в два ешелони. На цьому напрямку оперативна щільність становила близько 5,5 км на одну дивізію.

5-та німецька армія (16 дивізій) займала оборону на 180-кілометровій ділянці від р. Прут до району на південь від Бендер, оперативна щільність на цій ділянці досягала 11 км на одну дивізію.

На південь від Бендер до узбережжя Чорного моря діяли одна німецька, чотири румунські дивізії та одна бригада румунських військ (оперативна щільність – близько 20 км на одну дивізію).

Аналіз побудови оборони противника свідчить про те, що командування групи армій «Південна Україна» основні сили утримувало на яеському та кишинівському напрямках. Саме тут дислокувалася більшість німецьких дивізій (разом з резервами – 23 дивізії з 30), у той же час на флангах німецьких військ діяли в основаному румунські війська.

Німецький та румунський флоти базувалися на порти Констанца, Сулина, Варна, Бургас, в яких перебували 4 ескадрених міноносці, крейсер, 3 міноносці, 10 підводних човнів, 2 канонерські човни, 68 катерів-тральщиків, 29 торпедних катерів, 2 мінних загороджувачі та велика кількість суден допоміжного призначення [727, с. 439–440].

На 1 серпня 1944 р. загальне співвідношення в силах було на боці радянських військ.

Перед військами 2-го та 3-го Українських фронтів противник побудував кілька оборонних смуг. Головна смуга оборони глибиною 6–8 км, а на окремих напрямках – 15 км, проходила по рубежу Кошуя – Гура-Гумора – Тиргу-Няму – Володимирівка – Криулени, далі по правому берегу р. Дністер до Чорного моря. У глибині оборони, крім завчасно підготованих оборонних смуг, були побудовані оборонні позиції по річках Бик, Ботна, Ковильник (у Бессарабії), Васлуй, Бирлад (у межиріччі Серета і Прута), а також по річках Серет і Дунай від Фокшан до Тульчі.

Усі міста на території, яку займали війська групи армій «Південна Україна», були перетворені на сильні укріплені опорні пункти оборони, навколо яких створені обводи з траншей, обладнані дотами та дзотами.

Таким чином, загальна кількісна та якісна перевага в силах та засобах над противником та охоплююче положення військ 2-го та 3-го Українських фронтів щодо військ групи армій «Південна Україна», що оборонялися на ясько-кишинівському виступі, створювали сприятливі умови для проведення операції на оточення та знищення угруповання противника в районі Ясси, Кишинів з подальшим розвитком удару в глибину Румунії та Болгарії.

Разом з тим, розвинута в інженерному відношенні оборона, особливості району воєнних дій, що ускладнювали маневр радянських військ, потребували всебічної та ретельної підготовки операції.

Військові ради 2-го та 3-го Українських фронтів у травні – червні подали до Ставки плани дій фронтів по розгрому угруповання противника в Молдові та Румунії. У липні на нараді у Ставці за участю командувачів 2-го та 3-го Українських фронтів були розглянуті пропозиції фронтів та вироблений кінцевий план Ясько-Кишинівської операції.

Метою операції був розгром групи армій «Південна Україна», визволення Молдавської РСР та виведення з війни Румунії союзника гітлерівської Німеччини.

Для оточення та знищення ясько-кишинівського угруповання противника та подальшого розвитку удару в глибину Румунії задум операції передбачав одночасний прорив оборони противника військами 2-го та 3-го Українських фронтів на ділянках на північний захід від Ясс і південний схід від Бендер та розвиток наступу у напрямках, що сходяться до району Хуші, Васлуй.

Відповідно до загального задуму в директиві № 220170 від 2 серпня 1944 року Ставка ВГК поставила завдання фронтам на *перший* етап операції.

2-му Українському фронту (командувач генерал армії Р. Малиновський) було наказано головний удар завдати силами 27-ї, 52-ї, загальновійськових армій, 6-ї танкової армії з району на північний захід від Ясс у напрямку на Хуші, Васлуй, Фелчіу (всі в Румунії), відрізати шляхи відходу ясько-кишинівському угрупованню противника на захід; додаткового удару – силами 7-ї гв. армії і кінно-механізованої групи уздовж р. Сірет (притока Дунаю) для забезпечення правого флангу головного угруповання, розгромити у взаємодії з військами 3-го Українського фронту кишинівське угруповання противника, не допустити його відходу на Фокшани та оволодіти рубежем Бакеу – Васлуй – Хуші, згодом розвивати наступ на Фокшани.

3-му Українському фронту (командувач генерал армії Ф. Толбухін) належало завдати головного удару військами 57-ї, 37-ї армій і правого флангу 46-ї армії з кіцканського плацдарму в напрямку Хуші у стик 6-ї німецької і 3-ї румунської армій; додаткового удару – частиною сил 46-ї армії у взаємодії з Дунайською військовою флотилією через Дністровський лиман на м. Білгород-Дністровський (колишній Акерман), розгромити у взаємодії з військами 2-го Українського фронту кишинівське угруповання противника та оволодіти рубежем Леово (40 км на південний схід від Хуші), Тарутино, Молдавка; в подальшому розвивати наступ на Ізмаїл, не допустити відходу противника за річки Прут та Дунай [192].

На Чорноморський флот (командувач адмірал П. Октябрьський) покладалося завдання сприяти наступу лівофлангової армії 3-го Українського фронту висадкою тактичних десантів на західному узбережжі Чорного моря, знищити кораблі противника в морі та завдати масованих ударів авіацією по базах противника в Констанці та Суліні. Дунайська флотилія мала сприяти сухопутним військам у форсуванні р. Дунай та здійснити необхідне перекидання військ та вантажів через річку.

Координацію дій фронтів в операції, початок операції було заплановано на 20 серпня, Ставка поклала на Маршала Радянського Союзу С. Тимошенка.

Операція була всебічно та ретельно підготовлена. Командування фронтів використало свої внутрішні резерви, а також за рахунок призовників з визволених в ході наступу навесні 1944 р. районів (мобілізовано 161 899 чол.) поповнило свої війська. Із центру фронти за квітень – серпень отримали: маршового поповнення – 8224 особи, гвинтівок та карабінів – 280 тис., автоматів – 116 тис., ручних та станкових кулеметів – 13 142, гармат та мінометів – 6223, танків та САУ – 875 [798, с. 707–708].

На початок операції у складі 2-го та 3-го Українських фронтів налічувалося гармат та мінометів калібру 76 мм та вище – 13 185, установок гв. мінометів – 1154, танків та САУ – 1493, бойових літаків – 1952. Укомплектованість стрілецьких дивізій у середньому коливалася від 5,6 до 7,5 тис. осіб. Загальна чисельність обох фронтів досягала 1250 тис. осіб [727, с. 439].

У квітні 1944 р. для підсилення Чорноморського флоту Державний Комітет оборони дозволив передати до його складу 6 великих мисливців, 20 малих мисливців та 12 торпедних катерів зі складу Північного флоту, 10 підводних човнів зі складу Тихоокеанського флоту. Усі кораблі переправляли залізничним транспортом і на початок операції вони були спущені на воду в базах Чорноморського флоту.

В матеріальному відношенні війська обох фронтів були повністю забезпечені усім необхідним. На початок операції у фронтах були створені такі запаси: боєприпасів – 2,5–4,5 боєкомплекту; пально-мастильних матеріалів (ПММ) – 2,6–9,0 заправки; продовольства – 10–20 дободач [919, с. 90].

У зв'язку з тим, що наступ передбачався на території Румунії та Болгарії, партійно-політичні органи проводили роз'яснювальну роботу серед всього особового складу про норми поведінки за кордоном СРСР, виховували відчуття до свободи та національної незалежності румунського та болгарського народів.

У результаті проведених заходів на 20 серпня склалося таке співвідношення сил [798, с. 708], яке наведено у табл. 4.4.

Таблиця 4.4

Співвідношення сил до початку Яссько-Кишинівської стратегічної наступальної операції

Сили і засоби	Радянські війська	Війська противника	Співвідношення
Дивізії (розрахункові)	99	50,5	2 : 1
Особовий склад, тис. чол.	1 314 200	643	2 : 1
Гармати, міномети, калібру 75 мм і більше	16 079	7618	2,1 : 1
Танки та САУ	1404	404	3,4 : 1
Бойові літаки	1759	810	2,2 : 1

На ділянках прориву перевага в силах та засобах над противником була суттєвішою і становила у 2-му Українському фронті по піхоті – в 3,9 раза, танках та САУ – у 6 разів, гарматах та мінометах – в 11 разів. У 3-го Українського фронту перевага була: по піхоті – у 8 разів, у танках і САУ – у 5,7 раза, гарматах та мінометах – в 11 разів. В авіації обидва фронти переважали противника в 2,4 рази [727, с. 471].

Операція почалася 20 серпня одночасним наступом 2-го та 3-го Українських фронтів. Аналіз трофейних документів вказує на те, що за дві доби до початку операції німецькому командуванню вдалося встановити час переходу у наступ та напрямки ударів радянських військ, однак вжити будь-яких радикальних заходів для перегрупування військ воно не зуміло, були тільки підтягнуті оперативні резерви ближче до ділянок прориву, тим самим підставлені під перший удар радянських військ.

О 6 год 10 хв у смузі наступу 2-го Українського фронту почалася артилерійська підготовка атаки, що тривала відповідно до плану 1 год 30 хв. Вона почалася потужним 15-хвилинним вогневим нальотом на усю глибину головної смуги оборони противника, після чого артилерія впродовж 70 наступних хвилин здійснила методичне придушення та руйнування, а також ще кілька вогневих нальотів по артилерії і траншеях противника. Під час артилерійської підготовки атаки під прикриттям

потужного артилерійського вогню піхота без втрат зайняла вихідне положення для атаки.

Безпосередньо перед атакою був здійснений 5-хвилинний вогневий наліт всієї артилерії та мінометів по передньому краю оборони противника.

За час артилерійської підготовки була повністю придушена система вогню противника на передньому краї та у найближчій глибині, завдані великі втрати живій силі противника, повністю порушений зв'язок та управління, придушена його артилерія.

О 7 год 40 хв піхота і танки безпосередньої підтримки піхоти під супроводом подвійного вогневого валу перейшли в атаку і на 8 год 30 хв повністю оволоділи першою та другою лініями траншей противника.

До 11 год війська 27-ї армії форсували р. Бахлуй та з ходу на окремих ділянках увірвалися на другу смугу оборони противника. При форсуванні річки були захоплені три мости, які противник підготував до вибуху. Ці мости, а також обладнані броди використали війська 6-ї танкової армії під час введення її в прорив. До 13–14 год війська 27-ї армії повністю зламали опір противника та оволоділи його другою смугою. Успішно розвивався наступ і у смузі 52-ї армії.

За планом операції фронту введення в прорив 6-ї танкової армії планувалося зранку на наступний день операції, але досягнуті військами 27-ї та 52-ї армій результати створили сприятливі умови для введення її у прорив раніше передбаченого часу. Через це рішенням командувача 2-го Українського фронту 6-та танкова армія була введена в прорив у перший день наступу у смузі 27-ї армії.

На кінець першого дня операції частини 6-ї танкової армії підійшли до третього оборонного рубежу на хребті Марє, де зустріли впертий опір піхоти та танків противника.

У цілому за перший день бою війська ударного угруповання 2-го Українського фронту досягли великого оперативного успіху: вони прорвали оборону противника на фронті шириною до 30 км, подолали всю глибину

його тактичної оборони та просунулися в глибину на 16 км, завдали противнику суттєвих втрат. П'ять дивізій були сильно знекровлені, близько 3 тис. солдатів та офіцерів потрапили в полон. Вже в перший день бою противник був вимушений увести в бій частину своїх оперативних резервів.

Суттєву підтримку військам фронту, що наступали впродовж 20 серпня, надали 5-та повітряна армія та інженерні частини.

Так, упродовж першого дня операції 5-та повітряна армія здійснила 1500 літако-вильотів, з них майже половину (774) – по військах противника на полі бою.

На ранок 20 серпня сапери проробили в мінних полях противника по 7–8 проходів на кожен стрілецький полк першого ешелону. Проходи для піхоти були зроблені шириною 40–60 м, а для пропуску танків поширені до 100 м. Всього в чотирьох арміях, що наступали, за 2–3 ночі перед наступом інженерні частини проробили 331 прохід, в тому числі 246 проходів у мінних полях противника. Вночі та зранку 21 серпня вони побудували 10 мостів вантажопідйомністю 30–60 т. Таким чином, на ранок наступного дня операції через р. Бахлуй, з урахуванням захоплених у противника, було зведено 13 мостів, що повністю забезпечило бойові дії фронту.

Прорив оборони противника на напрямку головного удару 3-го Українського фронту також був успішним.

О 8 год 20 серпня у смузі наступу ударного угруповання фронту 5-хвилинним вогневим нальотом почалася артилерійська підготовка атаки. Артилерія та міномети впродовж 1 години 45 хвилин щільним вогнем придушували оборону противника у смузі прориву, періодично переносили вогонь з переднього краю в глибину, в райони розташування резервів, артилерійських позицій та штабів.

Війська 37-ї та 46-ї армій, що наступали на напрямку головного удару фронту, впродовж дня прорвали оборону на південний захід від Тирасполя на 12-кілометровому фронті та просунулися в глибину на 11–12 км. Війська 57-ї армії через впертий опір противника на кінець дня зуміли вклинитися в його

оборону на глибину 3–4 км. На кінець дня загальна ширина прориву оборони у смузі наступу військ 3-го Українського фронту досягала 40 км.

Таким чином, у перший день операції оборона противника була прорвана на всю тактичну глибину, введені в прорив рухомі з'єднання, а вже на кінець 21 серпня виникли сприятливі умови для оточення ясько-кишинівського угруповання противника. Цього ж дня Ставка ВГК віддала фронтам Директиву № 220181, в якій вказувалося, що головне завдання військ 2-го та 3-го Українських фронтів полягає в тому, щоб об'єднаними зусиллями якомога швидше замкнути коло оточення противника в районі Хуші, після чого стиснути кільце з метою знищення або полонення кишинівського угруповання противника. Для виконання цього завдання Ставка вимагала залучити основні сили фронтів і не відволікати їх для вирішення інших завдань. При цьому 2-й та 3-й Українські фронти підсилювалися 4-м та 6-м гв. кавалерійськими корпусами, що виводилися зі складу військ 1-го Білоруського та 1-го Українського фронтів, та перекидалися на цей напрямок залізничним транспортом.

Німецьке командування вирішило 22 серпня почати відведення військ групи армій «Південна Україна» за р. Прут.

Командування фронтів вжило заходів щодо збільшення темпів наступу військ для того, щоб у найкоротший строк завершити оточення угруповання противника в районі Ясси, Кишинів та не дати йому вийти з-під ударів радянських військ. Було прийнято рішення не припиняти наступ і вночі.

У ніч на 22 серпня війська 6-ї танкової армії 2-го Українського фронту перейшли до переслідування розбитих ворожих з'єднань, з ходу форсували р. Бирлад і на кінець дня просунулися на 35 км, частиною сил оволодівши м. Васлуй. 18-й танковий корпус з боями просунувся за день на 50 км та вийшов на підступи до м. Хуші.

Зранку 22 серпня перейшли в наступ війська 4-ї гв. армії, які прорвали оборону противника у смузі Петрешти – Володимирівка, просунулися за день бою на 25 км, вийшли в район Костулени, захопили переправи через р. Прут.

Таким чином, на кінець другого дня наступу війська 2-го Українського фронту розширили прорив оборони противника до 120 км по фронту, просунулися на 60 км та глибоко охопили з заходу угруповання противника в районі Ясси – Кишинів.

Війська 3-го Українського фронту продовжили розвивати наступ та громити війська противника. На кінець 22 серпня рухомі з'єднання фронту просунулися на глибину 80 км та вийшли в район Гура-Галбена, а загальновійськові з'єднання – на лінію Танатари – Бакчалія – Березина – Оланешти.

У ніч на 22 серпня приступив до виконання свого завдання десантний загін особливої групи 46-ї армії, що діяв на лівому крилі фронту. У своєму складі загін мав близько 3500 осіб, 38 гармат, 41 міномет, 3 танки, 12 автомашин, 18 мотоциклів.

Форсування лиману проходило успішно. Висадка десанту проводилася одночасно двома групами на широкому фронті. Перші ешелони загону мали у своєму складі штурмові групи, які переправлялися на дерев'яних саперних човнах; через 15–20 хв за ними рухалися наступні ешелони десанту з протитанковою артилерією та мінометами на переправних засобах, які буксировалися глісерами. Обидві групи десанту одночасно вийшли в пункти висадки 22 серпня о 4 год 10 хв.

З метою маскування підходу та висадки десанту двома катерами була поставлена димова завіса, під прикриттям якої та вогню артилерії штурмові групи висадилися на берег, захопили окопи противника, приступили до розширення плацдарму.

Під прикриттям штурмових загонів до 6-ї год ранку висадилися основні сили десанту. Подальше нарощування сил на плацдармі проводилося переправленням військ на автомобілях-амфібіях і на поромах, що буксировалися катерами.

До 20 год 22 серпня кораблі Дунайської військової флотилії переправили через Дністровський лиман понад 8 тис. осіб, 123 гармати, 51 міномет, 8 танків, 120 т боєприпасів та інших вантажів.

Противник підтягнув у район висадки до полку піхоти та перейшов в контратаку, яка була успішно відбита. До 18 год десантні частини подолали опір противника, завершили оточення акерманського гарнізону та оволоділи містом. На кінець дня десант повністю захопив західний берег Дністровського лиману [727, с. 478].

Успішні дії десанту дали змогу переправити в район Акерману головні сили особливої групи військ 46-ї армії та розгорнути наступ з метою захвату правого флангу 3-ї румунської армії.

У результаті триденних боїв війська 3-го Українського фронту прорвали ворожу оборону на широкому фронті, просунулися в глибину оборони на 70–90 км і на кінець 22 серпня глибоко охопили його угруповання в районі Ясс та Кишинева з півдня та 3-тю румунську армію – з півночі.

Для того, щоб уникнути повного оточення та знищення своїх військ в районах Кишинева та Акерману, противник почав відведення 6-ї німецької та 3-ї румунської армій за р. Прут.

Радянське командування своєчасно виявило цей маневр та військами 4-ї гв. армії 2-го Українського фронту та 5-ї ударної армії 3-го Українського фронту почало переслідування противника на всьому фронті. Впродовж 23 серпня війська 4-ї гв. армії просунулися вперед на 25 км, а 5-ї ударної армії – на 40 км.

6-та танкова армія 2-го Українського фронту очистила від противника м. Васлуй, здійснила 45-кілометровий марш на південь та оволоділа м. Бирлад.

18-й танковий корпус вів бій в районі Хуши з угрупованням противника, що відступив із району Ясси та прагнув утримати переправи через р. Прут, для забезпечення відходу головних сил 6-ї німецької армії.

Обидва механізованих корпуси 3-го Українського фронту в ході стрімкого наступу 23 серпня перерізали основні шляхи відходу 6-ї німецької армії.

На п'ятий день операції 24 серпня в районі Кишинева було завершено оточення угруповання противника у складі корпусної групи Мітте, 7, 44, 52, 30 та частково 29-го німецьких армійських корпусів.

З'єднання 6-ї танкової армії продовжували розвивати наступ на зовнішньому фронті оточення, оволоділи м. Текучі, а передовими загонами захопили переправи через р. Серет на північ від Фокшан.

Успішно розвивалися дії флангових угруповань 2-го та 3-го Українських фронтів.

На кінець 24 серпня в результаті п'ятиденних боїв війська 2-го та 3-го Українських фронтів розтрощили оборону противника на всьому фронті ясько-кишинівського виступу та просунулися в південному та південно-західному напрямках на 130–140 км. Середньодобовий темп наступу радянських військ становив 25–28 км.

Погодженими ударами обох фронтів основні сили 8-ї німецької та 3-ї румунської армій були розгромлені, а головні сили 6-ї німецької армії, що потрапили в оточення, до кінця серпня повністю знищені та взяті в полон на південний захід від Кишинева.

Однак через те, що під час створення внутрішнього обводу оточення окремі ділянки фронту залишилися неприкритими, розрізненим групам противника вдалося переправитися на західний берег р. Прут. Більша частина цих військ була незабаром знищена, але великій групі загальною чисельністю понад 10 тис. чол. 29 серпня вдалося прорватися з кола оточення на західному березі р. Прут. Ця група пройшла близько 60 км у південно-західному напрямку і до 31 серпня вийшла в район північніше м. Аджут-Ноу. Для її знищення було необхідно залучити додаткові сили, а її ліквідація була завершена тільки 4 вересня. Одночасно з цим війська фронтів успішно просувалися в південному напрямку до основних економічних та політичних центрів Румунії.

Успіх перших днів операції спричинив великі політичні зміни в країнах Південно-Східної Європи. У демократичних сил Румунії з'явилася можливість повалити фашистську диктатуру Антонеску та вивести країну з коаліції Осі. 25 серпня новий уряд заявив про вихід з війни на боці Німеччини та оголосив останній війну. З'єднання і частини румунської армії спільно з Червоною армією приступили до вигнання німецьких військ з території Румунії. Водночас радянські репресивні органи здійснювали "зачистки" серед румунських військ. Під репресії потрапили преставники органів розвідки і контррозвідки, ідеологічної роботи, прибічники режиму Антонеску [872; 873].

У Болгарії народно-визвольний рух охопив усю країну. Партизанські загони були об'єднані в Національно-визвольну армію, почалася безпосередня підготовка до збройного повстання. В Угорщині також було сформовано новий уряд. У Словаччині спалахнуло народне повстання окупантів.

Виходячи з воєнно-політичної обстановки, що склалася на Балканах, Ставка Верховного Головнокомандування у своїх Директивах № 220191 та № 220192 від 29 серпня 1944 р. поставила військам Українських фронтів нові завдання.

2-й Український фронт головними силами мав розвивати наступ у напрямку Плоєшти, Слатіна, Турну-Северин, до 7–8 вересня оволодіти рубежем Кімпулунг, Пітешті, Олександрія, Джурджу, а в подальшому вийти на р. Дунай. Військам правого крила фронту ставилося завдання оволодіти перевалами через Східні Карпати, до 15 вересня вийти на рубіж Бистриця, Клуж, Сібіу і надалі наступати на Сату-Маре, сприяти військам 4-го Українського фронту в подоланні Карпат та увійти в район Ужгород, Мукачево. Військам 3-го Українського фронту належало наступати по всьому фронту, форсувати Дунай на ділянці Галац, Ізмаїл, зайняти Північну Добруджу і до 5–6 вересня вийти на румуно-болгарський кордон у всій смузі

наступу фронту. Зі складу обох фронтів Ставка вивела до свого резерву три загальновійськових армії (4-ту гв., 52-гу та 5-ту ударну).

Командувач Чорноморського флоту отримав вказівку Ставки передати Дунайську флотилію в оперативне підпорядкування командувачу 3-го Українського фронту.

Поставлені фронтам завдання свідчать про намір радянського командування швидко завершити вигнання з Румунії гітлерівських військ, вивести війська на болгарський та угорський кордони та надати можливість народам Болгарії та Угорщини вийти і з війни на боці Німеччини.

В ході наступу війська 2-го Українського фронту 30 серпня звільнили Плоєшті, 31 серпня вступили в Бухарест. До 7 вересня вони оволоділи рубежем Брашов – Пітешті – Олександрія. Наступ правого крила фронту у Східних Карпатах проходив повільно, війська фронту не зуміли виконати поставлені завдання та вийти на вказаний Ставкою рубіж. Таке повільне просування пояснюється тим, що радянські війська недостатньо широко застосовували обходи груп противника, що обороняли перевали, а робили спроби збити їх тільки ударами в лоб.

Війська 3-го Українського фронту у взаємодії з Чорноморським флотом успішно виконали поставлене перед ними завдання. Їх зусиллями були визволені Північна Добруджа, великі порти Сулина, Констанца. На кінець 5 вересня війська фронту вийшли на румуно-болгарський кордон на ділянці Джурджу, Мангалія.

Німецьке командування, втративши Румунію, прагнуло закріпити своє становище в Угорщині та зберегти її як союзника. Для цього з метою завдання контрудару у фланг і тил військам 2-го Українського фронту в Північній Трансільванії зосереджувалися великі сили.

Ясьсько-Кишинівська наступальна операція ввійшла в історію як приклад операції на швидке оточення з одночасним стрімким наступом на зовнішньому фронті в умовах гірсько-лісистого театру воєнних дій з

могутніми укріпленими районами. Операція характеризувалася ретельною прихованою підготовкою.

Вперше за роки війни в ході підготовки операції здійснено аерофотографування основних маршрутів наступу військ і переправ на глибину до 100 км, а також значної території (понад 104 тис. км). Це дало можливість комплексно оцінити обстановку й виробити ефективні рішення. Операція мала велике значення з точки зору розвитку воєнного мистецтва. Вдалими були вибір напрямків головних ударів військ фронтів, одночасний прорив оборони противника на ділянках, віддалених одна від одної до 200 км, з наступним виходом військ у райони р. Прут і оточенням головних сил німецьких військ, створення стійкого зовнішнього фронту оточення.

Яссько-Кишинівська наступальна операція – одна з небагатьох стратегічних операцій, в якій за 10 діб ворог втратив 22 дивізії. Оточення приморського угруповання ворога (румунської 3-ї армії) – повчальний приклад маневру однієї загальновійськової армії з метою охоплення одного з флангів противника, коли другий його фланг упирався в море.

Безпрецедентним є факт форсування вночі такої широкої водної перешкоди, як Дністровський лиман (ширина 11 км), військами 46-ї армії у взаємодії з Чорноморським флотом та Дунайською військовою флотилією. Заслуговує уваги в операції ретельна організація взаємодії між фронтами, видами Збройних Сил щодо завдань, часу та рубежів. Особливим було і застосування рухомих військ. Так, 6-та танкова армія вводилась у прорив уже в середині першого дня наступу (рідкісний випадок), націлювалася на захоплення «фокшанських воріт» та швидкий вихід у глибину території Румунії. Особливістю інженерного забезпечення операції стало будівництво прихованих підводних мостів у каламутних водах річок Дністер, Прут і Серет. Однією з відмінних особливостей застосування військово-повітряних сил було те, що більше 70% усіх літако-вильотів спрямовувалося на підтримку дій сухопутних військ з оточення і знищення противника.

У результаті Яссько-Кишинівської наступальної операції радянські війська в короткий термін розгромили 22 дивізії противника, знищили й захопили 3,5 тис. гармат і мінометів, понад 340 танків і штурмових гармат, 18 тис. автомобілів, близько 300 літаків. Втрати противника вбитими та полоненими сягали близько 256 тис. осіб. Це спричинило крах німецької оборони на південному крилі радянсько-німецького фронту, призвело до різкої зміни воєнно-політичної обстановки на Балканах. Було завершено звільнення південних областей України та Молдавії. Румунія вийшла з фашистського блоку й оголосила війну Німеччині. Глибокий прорив оборони противника на широкому фронті відкрив радянським військам можливість стрімкого наступу в глибину Румунії, на територію Угорщини та Болгарії. Втрати радянських військ у ході операції становили: безповоротні – 13 197 осіб, санітарні – 53 933 особи, середньодобові – 6713.

Досвід, набутий у Яссько-Кишинівській операції з оточення та ліквідації великих угруповань противника, узагальнений автором [515; 571; 572].

4.4. Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція (8 вересня – 28 жовтня 1944 року)

Воєнно-політична обстановка, що склалася на початок осені 1944 року, визначалася тим, що Німеччина, втративши майже всіх своїх союзників у Європі, опинилася фактично у повній міжнародній ізоляції. Блок держав навколо III Рейху був на межі розпаду.

До вересня 1944 року Червона армія очистила від гітлерівських загарбників майже всю довоєнну територію Української РСР, за винятком деяких районів Прикарпаття. Бойові дії були перенесені до країн Східної Європи. Радянські війська наблизились до Східної Пруссії, Чехословаччини, Угорщини, Югославії і Болгарії.

Після завершення Львівсько-Сандомирської операції лівофлангові об'єднання 1-го Українського фронту вийшли до передгір'я Карпат і закріпились на рубежі на північний захід від Кросно, Санок, Сколе, Краснопільськ. З метою кращого управління військами на мукачівському напрямку Ставка ВГК 30 липня утворила 4-й Український фронт, для чого було використане фронтове польове управління, що було в резерві. До складу цього фронту ввійшли 1-ша гв. і 18-та загальновійськова та 8-ма повітряна армії 1-го Українського фронту.

Розгром гітлерівців під Яссами та Кишиневом і вихід Румунії з війни на боці Німеччини створили сприятливі умови для успішного просування військ 2-го Українського фронту до Трансільванії в обхід Східних Карпат. Як згадує колишній заступник начальника Генерального штабу Червоної армії генерал армії С. Штеменко, радянське командування не збиралося тоді долати Карпатський хребет прямим ударом. Ця ідея і закладалася в задум майбутніх операцій у Карпатах, де передбачалося діяти невеликими силами [848]. Генеральний штаб РСЧА основними стратегічними наступальними напрямками визначав берлінський та віденський з тим, щоб обійти Карпати з півдня, оточити та знищити ворожі війська, які обороняли гірські хребти. Штурмувати гори «в лоб» було не вигідно, оскільки противник спирався на потужну оборону.

Наступальна операція, яка передбачала захоплення перевалів у Східних Карпатах, планувалася штабом 4-го Українського фронту ще на початку серпня 1944 р., проте 26 серпня Ставка ВГК її відмінила. Про необхідність оперативної паузи після завершення Львівсько-Сандомирської операції у зв'язку із втотою військ, необхідністю поповнення людських і матеріальних ресурсів свідчить маршал І. Конєв. Він запевняє, що наприкінці серпня розгортання бойових дій у Карпатах не планувалося [658, с. 306].

Однак, в силу вступив політичний фактор. 29 серпня 1944 р. у Словаччині вибухнуло повстання. Центром повстання стало місто Банська-Бистриця. Тут були Словацька Національна Рада, Військовий центр,

партизанський штаб. На бік повстанців переходили деякі частини словацької армії і гарнізони низки міст. Про готовність підтримати повстання проголосили дві дивізії Східнославацького корпусу. За короткий час під контролем повстанців і партизанів виявилось дві третини території Словаччини. Німці відразу ввели у Словаччину війська.

31 серпня у Москві дипломатичні представники Чехословаччини від імені Військового центру при Словацькій Національній Раді звернулися до радянського уряду з проханням надати військову допомогу повстанцям [340, с. 181–186]. Того ж дня на аеродромах Калинів та Львів у смузі 1-го Українського фронту приземлилися кілька літаків з офіцерами і солдатами словацької армії. Всього з аеродрому в Пряшові на радянську сторону перелетіло 22 літаки з 12 офіцерами і 54 рядовими на борту [612, с. 53]. Літаком до Львова прибув заступник командира Східнославацького корпусу полковник В. Тальський. 1 вересня він був прийнятий маршалом І. Конєвим. В. Тальський звернувся з клопотанням до командувача військами 1-го Українського фронту допомоги повстанцям і запевнив його у тому, що дивізії Східнославацького корпусу завдадуть удару назустріч радянським військ та захоплять для них перевали у Карпатах.

Про контакт зі словацькими військовими та пропозиції щодо проведення операції з надання допомоги повстанцям І. Конєв доповів по телефону Верховному Головнокомандувачу Й. Сталіну, а за тим направив письмове донесення до Москви. У документі зазначалося, що військам 1-го Українського фронту до словацького кордону залишалося подолати відстань у 40 км. Зустрічний удар можуть завдати 1-ша і 2-га словацькі дивізії. Маршал І. Конєв наполягав на проведенні наступальної операції лівим флангом 1-го Українського фронту та правим флангом 4-го Українського фронту. Війська ударного угруповання мали завдати удару в напрямку Кросно – Дукля – Тилява [658, с. 316]. У ніч на 2 вересня відбулося екстрене засідання Державного Комітету оборони СРСР, на якому було ухвалене

рішення про проведення наступальної операції та надання допомоги Словацькому повстанню [848].

У перших числах вересня події в Словаччині розвивалися дуже динамічно. Командир Східнославацького корпусу не пристав до повстанців. У штабі корпусу і в штабах дивізій всі були дезорієнтовані і нічого не робили для підготовки активних дій. У райони розташування словацьких частин прибули німецькі охоронна і піхотна дивізії, які діяли рішуче і швидко. Захоплені зненацька, зражені своїм керівництвом, словацькі солдати не змогли чинити організований опір. Частина офіцерів словацьких з'єднань перейшла на сторону німців. Зв'язок між частинами був відсутній. Протягом 1–2 вересня корпус був роззброєний. Частина людей пішла до партизанів, інші були направлені в табори. Словацький корпус перестав існувати. Разом з тим Військовий центр при Словацькій Національній Раді взявся за створення повстанської армії, яка спочатку складалася із 6 піхотних груп чисельністю близько 2 тис. осіб кожна. Однак ця армія була недостатньо боєздатною. Одночасно з формуванням повстанської армії у Словаччині активізували свою діяльність словацькі та радянські партизанські загони, які нараховували до 17 тис. бійців. Однак район словацького повстання був заблокований німецькими військами і розрізнені сили повстанців не змогли розпочати удар назустріч радянським військам.

Ні у Львові, ні у Москві не було повної інформації про стан справ у Словаччині на початок вересня. Головним фактором, який вплинув на прийняття рішення щодо проведення Східно-Карпатської операції, стало Словацьке національне повстання. Не останню роль у цьому зіграла позиція командувача 1-го Українського фронту маршала І. Конєва.

2 вересня 1944 року була ухвалена директива Ставки ВГК про «підготовку та проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів з тим, щоб з району Кросно, Санок в загальному напрямку на Прешов вийти на словацький кордон і з'єднатися зі словацькими військами» [338]. Керівництво проведенням операції спочатку

покладалося на І. Конєва, однак, він спланував дії тільки для військ свого фронту. Цей план був затверджений Й. Сталіним 3 вересня і того ж дня надвечір надіслані вказівки командувачу 4-го Українського фронту генерал-полковнику І. Петрову про участь в операції військ фронту. Завдання 4-му Українському фронту були визначені директивою Ставки за № 204670 від 03.09 1944 р. [338, с. 171].

Німецьке керівництво прагнуло за будь-яку ціну утримати Словаччину, розглядаючи її як бар'єр на шляху Червоної армії до промислових районів Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Гітлерівське командування чітко уявляло, що подолання військами 1-го Українського фронту найвужчої частини Головного Карпатського хребта призвело б до швидкого прориву їх на територію колишньої Чехословаччини та на Угорську низовину і до з'єднання з арміями 2-го Українського фронту, що просувалися з північної частини Румунії до кордонів з Чехословаччиною. Крім того, входження військ Червоної армії через Словаччину до Угорщини створювало пряму загрозу південним районам самої Німеччини.

Величезною дугою, довжиною близько півтори тисячі кілометрів, прикривають Карпатські гори Угорську низовину з півночі, сходу і південного сходу. Цей гірський масив у стратегічному відношенні є могутнім природним рубежем. Східні Карпати за умовами рельєфу поділяються на три частини: західний район Східних Карпат – Низькі Бескиди, центральна частина – Бещади, що тягнуться від Лупковського перевалу до Ужокського перевалу, і третя, найвища частина Східних Карпат – Горгани розташовується між Ужокським перевалом і верхів'ями річки Чорний Черемош.

Противник побудував по рубежу Головного Карпатського хребта багаточеселовану (глибина до 60 км) та добре обладнану в інженерному відношенні систему оборони. Вона складалася з оборонного рубежу, що проходив по передньому краю оборони, з низки проміжних рубежів на найважливіших напрямках та системи оборонних укріплень, по Головному

Карпатському хребту. Основу оборони Карпат склали глибоко ешелоновані укріплені райони на напрямках можливого наступу військ Червоної армії, прикриті в проміжках інженерними спорудами польового типу.

По лінії державного кордону уздовж Головного Карпатського хребта була могутня система довготривалих фортифікаційних споруд, доповнених спорудами і загорожами польового типу. Усі гірські переходи, що можуть служити шляхами руху, особливо важливі перевали, були перекриті потужними вузлами оборони, неприступними з фронту. Їх можна було розгромити лише обходом і виходом в тил вузлів оборони. Ця лінія потужних прикордонних укріплень називалася «лінією Арпада».

Всього ж на оборонній «лінії Арпада» тільки у межах 4-го Українського фронту німецько-угорськими військами було побудовано 99 опорних пунктів, 759 довготривалих залізобетонних споруд, 394 деревоземляних споруди, 439 відкритих вогневих майданчиків, 400 км траншей і стрілецьких окопів, встановлено протитанкових і протипіхотних перешкод (ровів, ескарпів, завалів тощо) довжиною 135 км [231; 232].

Угруповання ворожих військ складалось армійської групи «Хейнрици» (німецька 1-ша танкова і угорська 1-ша армії) всього 19 розрахункових дивізій [910, с. 152–153], Сухопутне угруповання підтримувала частина сил 4-го повітряного флоту. Всього противник нараховував близько 300 тис. осіб, 3250 гармат і мінометів, 100 танків і штурмових гармат, 450 бойових літаків [628, с. 165].

Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція (Додаток Ж.2) проводилась 8 вересня – 28 жовтня 1944 з метою розгрому німецьких та угорських військ у Східних Карпатах та надання допомоги словацькому національному повстанню. Складалась з **Карпатсько-Дуклінської** (проводилась військами 38-ї армії 1-го Українського фронту та правого флангу 1-ї гв. армії 4-го Українського фронту) **Карпатсько-Ужгородської**

(проводилась військами центру і лівого флангу 4-го Українського фронту) фронтових наступальних операцій [591, с. 12–25].

Запланована спочатку операція двох армій з метою з'єднання з силами словацького повстання з часом переросла у стратегічний наступ у Східних Карпатах. У військах, які взяли участь у цьому наступі, нараховувалося три загальновійськових армії, два окремих стрілецьких корпуси, один танковий і один кавалерійський корпуси, багато інших з'єднань та частин посилення. Дії наземних військ забезпечувала авіація двох повітряних армій. У складі радянських військ на початок операції діяло 34 стрілецьких дивізії, 246 тис. осіб, 5140 гармат і мінометів, 322 танки та САУ, 450 бойових літаків.

Задум Карпатсько-Дуклінської операції полягав у тому, щоб ударом військ лівого крила 1-го Українського фронту (38-ма армія посилена 25-м гв. танковим, 1-м гв. кавалерійським і чехословацьким 1-м армійським корпусами та підтримана частиною сил 2 повітряної армії з району Красно на Прешов і військ правого крила 4-го Українського фронту (частина сил 1-ї гв. армії посилена 3-м гірськострілецьким корпусом, гірсько-в'ючними мінометно-артилерійськими полками, танками та САУ, гірсько-інженерними бригадами за підтримки авіації 8-ї повітряної армії) з району Санок на Каманьчу прорвати німецьку оборону та з'єднатись зі словацькими повстанцями.

3 вересня 1944 року штаб 1-го Українського фронту надав до Генерального штабу Червоної армії план операції. Оборона противника мала бути прорвана на 8-км ділянці, головний удар спрямовувався вздовж шосе на Дуклінський перевал. На ділянці прориву створювалася щільність артилерії у 200 гармат та мінометів на 1 км фронту. Наступу армії мали сприяти з території Словаччини 1-а і 2-а піхотні дивізії Східнославацького корпусу, а також партизанські загони. Операцію планувалося закінчити на п'яту добу виходом військ 38-й армії на глибину 90–95 км.

3 вересня 1944 р. Ставка затвердила наданий план, вимагаючи почати наступ 38-ї армії не пізніше 8 вересня і того ж дня була віддана вказівка 4-му

Українському фронту: 8 вересня організувати наступ правим флангом фронту з району Санок у напрямку Команьча (5 км на північ від Радошице) силами одного стрілецького корпусу з метою вийти на кордон Словаччини і з'єднатися із словацькими військами та партизанами, які ведуть боротьбу проти німецьких загарбників. Свої дії погоджувати з діями 38-ї армії 1-го Українського фронту.

Таким чином, перед лівим флангом 1-го та правим флангом 4-го Українських фронтів стояло складне завдання – з боями подолати Східні Карпати.

Підготовка операції здійснювалася у стислі терміни.

В останні числа серпня 38-ма армія одержала з Дрогобицької області більше 6 тис. осіб поповнення. Обстановка вимагала ввести поповнення через п'ять днів у бій.

38-ма армія (командувач – генерал-полковник К. Москаленко) отримала посилений склад. До неї входили вісім корпусів: чотири стрілецьких (52, 67, 101 та 1-й чехословацький армійський), три танкових (4-й гв., 25-й та 31-й) та один кавалерійський (1-й гв.) корпуси, 17-та артилерійська дивізія, 18-та та 32-га гв. мінометні бригади, 83-й гв. мінометний полк, а також ціла низка окремих частин різних родів військ. Отже, армія за своїм складом значно (у 2,7 рази) перевищувала звичайну загальновійськову армію того часу (трикорпусної організації).

У цей період Військова рада 4-го Українського фронту видала Організаційні вказівки щодо підготовки військ до дій в горах та Інструкцію військам, що діють у гірсько-лісистій місцевості. Вказівки й Інструкція стали практичним керівництвом для командування, штабів і тилів під час організації бойової підготовки особового складу, оснащення військ спеціальним майном та спорядженням, а також під час підготовки озброєння і транспорту для дій в гірських умовах.

Інструкцію військам відредагував сам командувач 4-го Українського фронту генерал-полковник І. Петров, який мав великий досвід ведення бойових дій в гірських умовах, вніс в неї багато дуже важливих доповнень.

Для підготовки з'єднань та частин 1-ї гв. армії до наступу 27 серпня 1944 р. штаб 4-го Українського фронту відправив директиву № 0027/11 «Про організацію бойової підготовки у військах», де одним із розділів ставилось чітке завдання щодо підвищення гірської підготовки. Ці документи мали позитивне значення.

Колишній командувач 18-ї армії генерал-лейтенант Є. Журавльов згадував, що до складу 18-ї армії входили лише окремі частини і підрозділи, підготовлені для дій в горах. Основна маса військ була «рівнинної» організації. Потрібно було навчити особовий склад діяти в умовах гірського рельєфу. Офіцери штабу під безпосереднім керівництвом начальника штабу армії генерал-лейтенанта Ф. Озерова провели в кожному з'єднанні та в кожній частині інструктивні заняття з підготовки штабів до наступу.

Найближчі тили армії перетворилися на величезний навчальний полігон. Підрозділи відпрацьовували окремі види бою в горах по 11–12 годин на добу. По черзі змінюючи частини переднього краю з частинами, що перебували в резерві, вся армія на практиці набула навичок бойових дій у горах. Військова рада фронту вимагала навчати усі війська у складі підрозділів від взводу до батальйону із засобами підсилення діям щодо захоплення висот удень та вночі; застосовуючи як фронтальний наступ, так і обходи та охоплення; пересування по стежках та без доріг, лісистими ущелинами, схилами та хребтами гір із подоланням крутих підйомів. У ході навчань велика увага приділялася самостійним діям рот і батальйонів. За рахунок місцевого населення збільшили чисельність гужового транспорту, особливо в'ючного. Наприклад, тільки Дрогобицька область мобілізувала для 4-го Українського фронту до 31.08.1944 р. – 506 коней, а до 10.09.1944 р. – ще 300 коней. Особовий склад підрозділів своїми силами і засобами виготовив різне устаткування, що полегшувало дії підрозділів у горах: в'юки,

волокуші, гальма, пристосування для піднощиків боєприпасів, спеціальні «кішки» для взуття, альпенштоки тощо. Одночасно війська навчалися пересуванню крутими лісистими схилами, орієнтуванню, штурму вершин, прийомам водіння коней з в'юками по стежках. У 327-му гірськострілецькому полку 128-ї гірськострілецької дивізії вжили заходів з таких тем: «Особливості руху гірськими стежками, без стежок, через гірські річки. Обов'язки в'юковожатого», «Як орієнтуватися в Карпатах», «Особливості ведення вогню в горах з карабіна, кулемета, міномета, гармати», «Гранатний бій у горах», «Що потрібно від радиста, телефоніста, посильного у горах».

Слід зазначити, що велика частина танкових підрозділів 1-го та 4-го Українських фронтів була укомплектована танками, що вийшли з ремонту, і далеко не вся матеріальна частина виявилася придатна для ведення бою в умовах гірсько-лісистій місцевості.

38-ма та 1-ша гв. армії розпочали наступ 8-го і 9-го вересня відповідно. У перший день операції війська здолали до 12 км углиб оборони противника, однак у подальшому просування призупинилося. Наступ здійснювався у гірській лісистій місцевості та складних погодних умовах. Противник постійно підсилював свою оборону новими з'єднаннями та частинами. На напрямку Дуклінського перевалу з боку 1-го Українського фронту в операцію були введені: 25-й та 4-й гв. танкові, 1-й гв. кавалерійський, 1-й чехословацький корпуси. Боротьба йшла за кожен висоту. За сім днів боїв війська 38-ї армії прорвали лише першу смугу оборони противника. Зосередивши зусилля, вони 20 вересня оволоділи містечком Дукля і розпочали безпосередню боротьбу за Дуклінський перевал.

В аналогічній ситуації перебували і війська 1-ї гв. армії, якою командував А. Гречко. Долаючи лютий спротив німецько-угорських військ, з'єднання армії 20 вересня таки перетнули чехословацький кордон в районі села Калинова. У смузі наступу армії важливе значення мав перевал Руський. Командування противника підтягнуло сюди додатково дві дивізії. До

30 вересня в горах тривали завязті бої. На цій ділянці радянське командування змушене було призупинити наступ.

Радянська сторона зосередила зусилля на оволодіння Дуклінським перевалом. Черговий наступ, який розпочався з 30 вересня, був спрямований в обхід угрупованню противника. Загроза оточення змусила німецьке командування ухвалити рішення про відведення військ. 6 жовтня війська 1-го Чехословацького армійського корпусу, 67-го стрілецького і 31 танкового корпусів оволоділи Дуклінським перевалом, але повністю зломити ворожу оборону не змогли. Тільки 8 жовтня окупанти залишили останній населений пункт (станцію Лавочне Дрогобицької області) в межах УРСР станом на 21.06.1941 р.

Карпатсько-Ужгородська операція 4-го Українського фронту розпочалась 18 вересня наступом 18-ї армії (генерал-лейтенант Є. Журавльов) та 17-го гв. стрілецького корпусу (генерал-майор А. Гастиливич). Командувач 18-ї армії здійснив рішучий маневр – зосередив війська на правому фланзі, залишивши для прикриття решти смуги оборони армії лише дві дивізії. Прорив спочатку був успішним, але противнику вдалося підтягнути резерви та призупинити наступ радянських військ. Місяць тривали напружені бої в горах.

За задумом Ставки ВГК, що сформувався на початок жовтня (Директиви Ставки ВГК № 205156 від 1.10.1944 р. 4-му Українському фронту та № 220234 від 3.10.1944 р. 2-му Українському фронту) [338, с. 181, 197], подолання Східних Карпат мало бути здійснено в результаті погоджених фронтових операцій 4-го та 2-го Українських фронтів. Для координації їх дій був призначений Маршал Радянського Союзу С. Тимошенко.

Головна роль в операції відводилась 2-му Українському фронту. Його ударне угруповання мало завдати удар з Оредеа-Маре в напрямку – Дебрецен – Ніредьгазе – Чоп з метою оточити та знищити у взаємодії з 4-м Українським фронтом трансільванське угруповання противника. На

підготовку операції були спрямовані значні резерви ставки, запаси матеріальних засобів військ обох фронтів доведені до: 3,5 боєкомплектів до зброї, 7 заправок пально-мастильних матеріалів, 29 добовидач продовольства [798, с. 727]. Масовані нальоти в інтересах фронтів здійснювала авіація дальньої дії.

Дебреценська наступальна операція 2-го Українського фронту розпочалась не зовсім вдало. Наступ 6-ї танкової та 27-ї армій, який розпочався 2 жовтня, був зупинений потужними контрударами ворожих військ. Ситуація змінилась 6 жовтня, коли до наступальних дій приєднались кінно-механізована група генерала І. Плієва. Рухомі війська 2-го Українського фронту вже 8 жовтня вийшли на підступи до м. Дебрецен і створили реальну загрозу оточенню німецьких військ у Трансільванії. За цих умов гітлерівське командування було змушене розпочати з 9 жовтня відведення військ перед правим крилом 2-го фронту, а з 15-го – із Закарпаття.

Того ж дня відновили наступ і почали переслідування ворога війська 4-го Українського фронту. 16 жовтня вони увійшли в Рахів, 24 – в Хуст та Сваляву, 26 – в Мукачеве, а 27 – в Ужгород. 28 жовтня територія України у сучасних кордонах була повністю очищена від німецьких окупантів [403, с. 341].

Результатами операції в Закарпатті стала поразка армійської групи «Хейнрици» (втрати: вбитими та пораненими 62 240 осіб, полонено 31 360; 185 танків і штурмових гармат (у тому числі 46 захоплено), 1450 гармат і мінометів (у тому числі 912 захоплено). Радянські війська здолали Головний Карпатський хребет, звільнили Закарпатську Україну та вступили на територію Чехословаччини. Втрати військ 1-го та 4-го Українських фронтів в операції становили: безповоротні 28 273 особи, у тому числі 1630 із складу 1-го Чехословацького АК та санітарні – 103 437 осіб, у тому числі 4069 осіб з 1-го Чехословацького АК [435, с. 101; 612, с. 108].

Підсумовуючи викладений фактологічний та статистичний матеріал, зверну увагу наукової спільноти до того питання, що подолання Червоною

армією Карпат у вересні – жовтні 1944 року, вигнання окупантів із території Закарпатської України та приєднання її до УРСР здійснено в результаті кількох операцій груп фронтів. При цьому проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фронту та частини військ 1-го Українського фронту, яку історики позиціонують як етап Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції, не набула очікуваних результатів. Загальна мета була досягнута у жовтні в ході фронтових наступальних операцій: Карпатсько-Ужгородської 4-го Українського фронту та Дебреценської 2-го Українського фронту, які здійснювались узгоджено за задумом Ставки ВГК під єдиним керівництвом, дії фронтів контролював та погоджував представник Ставки.

Результатом операцій військ Українських фронтів, що проходили з серпня до жовтня 1944 року, стало повне вигнання окупантів за межі України.

Східно-Карпатська операція, яка спочатку була задумана як наступальна операція двох армій, з часом набула стратегічного значення. Спочатку наступ 38-ї армії та 1-ї гв. армії був уповільнений, завдання операції – не виконані. Пізніше наступ радянських військ розгорнувся на 300 км по фронту і до 250 км вглибину. Незважаючи на обмежений розмах, результати операції мали велике воєнно-політичне значення. Війська 1-го і 4-го Українських фронтів, відтягнувши на себе великі сили ворога, надали пряму допомогу Словацькому національному повстанню. В ході операції були розгромлені шість дивізій групи армій «Північна Україна» (з 23 вересня – група армій «А»), а інші зазнали значних втрат. Командування Вермахту змушене було додатково перекинути в Карпати 15 дивізій, з них три танкових, знятих з інших ділянок східного фронту [628, с. 171].

Подолання такої потужної природної перешкоди, як Східні Карпати, з сильно укріпленими оборонними позиціями створило на карпатсько-празькому напрямку абсолютно нову ситуацію. В результаті запеклих боїв війська 1-го і 4-го Українських фронтів завершили вигнання ворога з західних областей України, а також з деякої частини Східної Словаччини.

Противник втратив важливий стратегічний рубіж, що прикривав Чехословаччину зі сходу. Перед Червоною армією відкрилися перспективи для розгортання наступу в глиб Чехословаччини і виходу до південних кордонів Німеччини.

Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція при всіх її невдачах і труднощах проведення суттєво змінила оперативно-стратегічну обстановку. Досвід її підготовки і проведення заслуговує ретельного воєнно-історичного аналізу. Операція засвідчила, що специфіка гірської місцевості має дуже великий вплив на методи організації і способи ведення наступу. З урахуванням гірських умов, визначався задум операції, ухвалювалися рішення командуючих та командирів, застосовувалися специфічні способи бойового застосування видів і родів військ, організовувалася взаємодія, здійснювалося всебічне забезпечення і управління.

Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція вирізняється досвідом підготовки фронтових і армійських операцій в обмежені терміни, ведення наступу в складних умовах гірсько-лісистій місцевості, складнощів у виборі напрямку головного удару, його своєчасного перенесення в ході бойових дій з одного напрямку в інший з метою досягнення найбільших результатів, а також організації чіткої оперативно-тактичної взаємодії з сусідами.

Досвід операції у Східних Карпатах повчальний діями військ за рішеннями на ситуації раптово виникаючих завдань. Це вимагало частих уточнень розроблених раніше планів і швидкого доведення завдань до військ. У гірських умовах важливого значення набуло ведення розвідки усіма засобами, швидке отримання розвідувальних даних командирами і штабами. Повчальним став досвід подолання гірських перевалів і переходів наступаючими військами, особливо танковими.

Важливим аспектом наступу в горах стало створення автономних угруповань військ, які, діючи на роз'єднаних напрямках, здатні були самостійно вирішувати оперативні завдання.

Основний тягар боїв і подолання Карпатських гір ліг на стрілецькі з'єднання та частини. Однак в ході операції радянське командування широко застосовувало танкові і самохідно-артилерійські частини не тільки для безпосередньої підтримки піхоти, а й для самостійних дій при прориві оборони в гірських дефіле, наступу уздовж доріг і по гірському плато. Застосування авіації в гірських умовах вкрай ускладнювали несприятливі погодні умови. У підтримці наземних військ головну роль грала штурмова авіація, яка була більш пристосована до дій в таких умовах. У ході операції винятково велике значення мали дії інженерних військ, а також органів тилового і технічного забезпечення.

Проведена в гірських умовах Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція розглядалась автором у низці наукових праць [504; 505; 513; 515; 540; 560; 634; 819].

Висновки до розділу 4

Війська Українських фронтів у літньо-осінній кампанії 1944 року підготували та здійснили низку успішних наступальних операцій. Стратегічним та фронтовим наступальним операціям другої половини 1944 року були притаманні рішучість дій і висока ефективність результатів. Основними завданнями операцій були: розгром, оточення і знищення великих угруповань противника; заняття важливих воєнно-політичних центрів і економічних районів; надання допомоги антинацистським та антифашистським рухам у країнах, які межували з Україною, зокрема словацькому повстанню; виведення з війни держав гітлерівської коаліції. Виконання цих завдань супроводжувалось значними труднощами, наприклад подолання Східних Карпат у вересні та жовтні 1944 року. Однак у цілому можна стверджувати, що кожна з проведених у цій кампанії операцій Українських фронтів завершувалася досягненням поставленої мети.

Успіх досягався проведенням низки одночасних і послідовних фронтових та армійських наступальних операцій, операцій груп фронтів, які об'єднувалися загальним задумом і планом. У той період бойові дії військ носили переважно маневрений характер. Вони рясніли прикладами успішного прориву оборони противника, швидкого оточення і ліквідації його угруповань, стрімкого наступу в оперативній глибині. Ці операції, проведені військами українських фронтів, дали чимало зразків тісної взаємодії і широкого застосування танкових рухомих груп, масованого використання стрілецьких військ, артилерії і авіації.

Німецькі генерали змушені були згодом визнати, що протягом літа і осені 1944 р. німецьку армію спіткали катастрофічні поразки. В результаті успішно проведених радянськими військами наступальних операцій на південно-західному напрямку було розгромлено до 47 німецьких і румунських дивізій і бригад. Група армій «Південна Україна», втративши основну масу особового складу, військової техніки та озброєння, майже повністю перестала існувати. Не менш відчутними були економічні втрати Німеччини. Вона позбулася продовольчої бази і джерел стратегічної сировини України, Молдавії і Румунії.

Важливим воєнно-політичним результатом літньо-осінньої кампанії 1944 року стало остаточне вигнання військ гітлерівської коаліції з українських теренів та відновлення кордонів УРСР. На державний кордон разом з воїнами Червоної армії поверталися радянські прикордонники. Першою була відновлена ділянка кордону з Румунією. Її взяли під охорону бійці 24-го прикордонного полку, які перед цим виконували завдання з охорони тилу 2-го Українського фронту. Радянські війська перетнули довоєнні кордони і вступили на території країн Східної Європи – Румунії, Польщі, Угорщини та Чехословаччини війну [575].

РОЗДІЛ 5.

СТРАТЕГІЯ ТА ОПЕРАТИВНЕ МИСТЕЦТВО У НАСТУПАЛЬНИХ ОПЕРАЦІЯХ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ У 1944 РОЦІ

5.1. Роль і місце Українських фронтів у стратегічних наступальних операціях

З осені 1943 до літа 1944 років як радянське, так і нацистське воєнно-політичне керівництво основні стратегічні зусилля зосереджували на теренах України. Це стало очевидним ще у розпал битви за Дніпро і набуло особливо чітких рис із розгортанням наступальних дій Червоної армії на Правобережній Україні.

Так, у боротьбі за Дніпровський рубіж радянські війська зазнали найвищих середньодобових загальних втрат за весь час німецько-радянського протистояння. Вони сягнули 27 300 осіб на добу [907]. У свою чергу, Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.1943 р. – 17.4.1944 р.) стала однією з найбільших у Другій світовій війні. Обґрунтування цієї тези оприлюднені автором на сторінках часопису НАН України «Український історичний журнал» [508; 527; 800]. Серед стратегічних операцій вона виокремлюється високими показниками залучених сил та засобів, просторовим розмахом, втратами (Додаток Ж.1).

Свідченням того, яка важлива роль відводилась у стратегії воюючих сторін боротьбі за Україну, є перейменування оперативно-стратегічних угруповань. 20 жовтня 1943 року радянські фронтові об'єднання, війська яких діяли на південно-західному напрямку, перейменовані у 1, 2, 3, 4-й Українські фронти. 31 березня 1944 року рештки німецьких, румунських, угорських і словацьких військ, з яких до того складалася група армій «А» та південне крило групи армій «Південь», утворили групу армій «Південна Україна». 4 квітня того ж року була утворена група армій «Північна Україна».

Особлива роль у стратегічних діях була відведена 1-му Українському фронту. На його війська двічі покладалась відповідальність за проведення стратегічних операцій. Зауважимо, що радянські та російські воєнні історики відзначають, що проведення стратегічної операції силами одного фронту виняткове явище, яке мало місце тільки у трьох випадках за всю Другу світову війну [591; 632; 734; 737; 827, с. 25; 844]. У дисертації українського воєнного історика В. Кидоня доведено, що завдяки поставленій меті стратегічною стала Київська наступальна операція військ 1-го Українського фронту 1943 року [359]. Оволодіння фронтом важливим воєнно-політичним центром – столицею України та опанування стратегічним плацдармом на Правобережжі визначило рівень Київської операції. Влітку 1944 року наявність у складі 1-го Українського фронту значної кількості сил та засобів, що сягали двох фронтових комплектів, а саме – 7 загальновійськових, 3 танкових, 2 повітряних армій, ще 2 кінно-механізованих груп та інших з'єднань, дало підстави визначити стратегічний рівень Львівсько-Сандомирської операції [867].

Фронтіві наступальні операції переважно були складовою частиною стратегічних операцій груп фронтів. В окремих випадках операції груп фронтів вважають фронтівими операціями, наприклад: Корсунь-Шевченківська, Нікопольсько-Криворізька. В рамках стратегічної операції фронти здійснювали по кілька послідовних фронтових операцій. Наприклад, у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції глибина просування радянських військ сягала 250–450 км [798, с. 925–926]. Залучені до операції 1, 2, 3, 4-й Українські та 2-й Білоруський фронти здійснили проведення десяти наступальних фронтових операцій та операцій груп фронтів: Житомирсько-Бердичівську, Кіровоградську, Корсунь-Шевченківську, Ровенсько-Луцьку, Нікопольсько-Криворізьку, Проскурівсько-Чернівецьку, Умансько-Ботошанську, Березнегувато-Снігурівську, Одеську та Поліську. Всі вони були тісно пов'язані єдиним задумом і здійснювалися одночасно на різних напрямках та послідовно за

часом і у глибину. Основними ознаками завершення фронтової операції і початку іншої були досягнення фронтом мети операції і постановка йому нових завдань, вирішення яких часто вимагало створення іншого угруповання сил і засобів, застосування інших форм маневру і способів дій.

Просторові характеристики стратегічних операцій на території України коливалися у межах: ширина смуги фронту від 400–800 до 1 000–1 400 км, глибина від 140 км до 520 км, тривалість від 10 діб до 3,5 місяців, при цьому безповоротні втрати у середньому за операцію сягали близько 150 тис. осіб, санітарні – більш 200 тис. осіб, 1 500 танків, близько 5 000 гармат та мінометів, більш ніж 350 літаків.

У найважливіших стратегічних наступальних операціях, які здійснювалися силами трьох–чотирьох фронтів, витрачалося більш 1 млн тон матеріальних засобів, у тому числі боєприпасів – близько 300 тис. тон, пального – більш 300 тис. тон, продовольства – майже 300 тис. тон.

Основними оперативними об'єднаннями сухопутних військ були загальновійськові армії. Вони вирішували завдання у тісній взаємодії з іншими арміями і авіацією фронту. Армійські наступальні операції були складовими частинами операцій фронтів [559]. Загальновійськова армія могла входити в головне угруповання фронту і спільно з іншими арміями виконувати головне завдання у фронтовій операції або діяти на допоміжному напрямку. Вона перебувала або в першому ешелоні фронту, або становила його другий ешелон (резерв). У рамках фронтової операції армії проводили по 2–3 послідовні по глибині наступальні операції.

Танкові армії включалися до складу тих фронтів, які діяли на найважливіших напрямках і вирішували головні завдання в операціях груп фронтів. Нагадаємо, що у 1943 році в РСЧА було всього п'ять танкових армій, шоста створена у січні 1944 року перед проведенням Корсунь-Шевченківської операції. Взимку та весною 1944 року всі шість танкових армій були задіяні в операціях Українських фронтів.

У більшості фронтових наступальних операцій танкові армії становили рухливі групи для розвитку оперативного успіху і проникнення в глибину оборони противника. Так було у Проскурівсько-Чернівецькій, Умансько-Ботошанській, Львівсько-Сандомирській операціях, в яких до складу фронту входило по три танкових армії. Однак часто їх потенціал використовувався не раціонально, а для допомоги загальновійськовим арміям у завершенні прориву тактичної зони оборони противника. Ця необхідність виникала через брак сил і засобів у піхотних з'єднаннях. А призводило це до розпорошення сил танкових об'єднань, втрат танків на етапі прориву оборони ворога і як наслідок виникали ускладнення розгортання наступу в оперативній глибині оборони противника

Таким чином, досвід війни засвідчив що операції фронтів і армій мають бути підпорядковані досягненню спільної стратегічної мети, і є одним із основних способів вирішення стратегічних завдань. А відтак командувачі оперативними об'єднаннями мають усвідомлювати загальний стратегічний задум і розуміти мету, яку мають досягти підпорядковані їм війська.

Аналіз оперативних директив, планів фронтових операцій засвідчує, що найбільш типовою *метою* для більшості наступальних операцій був розгром великих угруповань противника і оволодіння важливим районом або рубежем. Під час Дніпровсько-Карпатської стратегічної наступальної операції мета операцій військ 3-го Українського фронту полягала в наступному: у Нікопольсько-Криворізькій операції (30 січня – 29 лютого 1944 р.) належало розгромити основні сили 6-ї німецької армії (20 дивізій), вигнати німецьких окупантів із важливого в економічному відношенні району Кривого Рогу і Нікополя, посприяти військам 4-го Українського фронту у проведенні Кримської операції, ліквідувавши плацдарм противника на лівому березі Дніпра на південь від Нікополя. У Березнегувато-Снігурівській операції (6–18 березня 1944 р.) війська 3-го Українського фронту мали оточити та розгромити угруповання противника в межиріччі Інгульця та Південного Бугу, а в Одеській (26 березня – 14 квітня 1944 р.) – у

взаємодії з 2-м Українським фронтом оточити вороже угруповання, завершити розгром німецько-румунських військ у смузі фронту, звільнити Одесу, форсувати Дністер і вийти на державний кордон із Румунією. Повною мірою поставлена перед фронтом мета не була досягнута, оскільки німцям та румунам вдалося відвести свої війська з-під загрози оточення [138].

Метою Львівсько-Сандомирської операції (13 липня – 29 серпня 1944 р.) 1-го Українського фронту був розгром групи армій «Північна Україна», звільнення західних областей України.

Склад угруповань противника, які належало розгромити фронту, коливався в середньому від 12 до 18 дивізій. В окремих випадках фронту протистояло до 30 і більше дивізій Вермахту. За підсумками проведених операцій фронти звітували про розгром від 80 до 100% з'єднань противника, що протистояли їм до початку операції. Крім того, під удари військ фронту потрапляли і резерви противника. Виконання завдань, які надходили з Москви, забезпечувалося абсолютною перевагою радянських військ у людях, а також озброєнні і військовій техніці. Мобілізаційні ресурси становило, переважно, місцеве населення звільнених територій України (Додаток Ж.5).

Наказ Ставки ВГК № 089 від 9 лютого 1942 р. дозволяв діючій армії РСЧА на звільнених територіях самостійно поповнювати війська. Практика виконання цього наказу показала, що це знижувало якість відбору призовників, негативно позначалося на рівні їх вишколу та спричиняло безвідповідальне, невиправдане використання місцевого поповнення у наступальних боях. Призов здійснювали безпосередньо штаби військових частин за рішеннями військових рад армій. До 50 % поповнення, призваного саме діючою армією, відразу потрапляло на передову [769].

У окремих випадках мета фронтових операцій зводилася до того, щоб оволодіти важливими в політичному і економічному відношенні районами (об'єктами) або опанувати ними, розгром військ противника був лише одним із завдань на шляху до досягнення мети. Так було при проведенні Київської наступальної операції, коли метою 1-го Українського фронту стало

опанування столицею України. Причиною прискореного початку і ведення Дніпровсько-Карпатської наступальної операції стало прагнення вищого військово-політичного керівництва звільнити родючі землі Правобережної та Південної України до весняної посівної кампанії, щоб забезпечити збір урожаю вже у 1944 році.

Отже, мета фронтових наступальних операцій була різною. Вона обумовлювалася сукупністю політичних, економічних і оперативно-стратегічних факторів.

Завдання фронтових операцій визначалися Ставкою ВГК. Залежно від характеру оборони противника, наявності засобів та інших умов *найближче завдання фронту*, як правило, полягало у прориві оборони противника, розгрому його найближчих оперативних резервів, оволодінні рубежем, із захопленням якого порушувалася стійкість ворожої оборони, а для радянських військ створювалися сприятливі умови для розвитку наступу. Оскільки противник, переходячи до оборони, створював суцільний фронт, ретельно обладнував місцевість в інженерному відношенні (споруджував різні фортифікаційні споруди і загородження), виконання найближчого завдання в більшості випадків було пов'язане з проривом його оборони.

У ряді операцій найближчим завданням було оточення і знищення ворожих угруповань фронтом або самостійно (Львівсько-Сандомирська операція), або у взаємодії із військами сусідньої фронту (Корсунь-Шевченківська, Яссько-Кишинівська та ін.). Глибина найближчого завдання коливалася в межах 60–150 км. Виконання її досягалось протягом 5–12 діб.

Подальшим завданням фронту було розвиток наступу, розгром резервів противника і оволодіння районом або рубежем, із захопленням якого досягалася мета всієї операції. Часто операції закінчувалися форсуванням великих водних перешкод і захопленням плацдармів на них. Подальше завдання по глибині сягало до 80–200 км і виконувалася протягом 8–15 діб, а іноді й більше.

Значна різниця в глибині постановки завдань фронтам обумовлювалася низкою обставин. Найбільш істотними з них були: неоднакові бойові можливості фронтів і ступінь переваги в силах та засобах над противником; різна роль фронтових об'єднань при досягненні мети стратегічної операції; характер ворожої оборони, місцевості; різне віддалення тих об'єктів (рубежів), оволодіння якими становило мету фронтових операцій тощо.

Фронтіві об'єднання були зручною і гнучкою формою організації сил, використовуючи яку, Ставка ВГК в короткі терміни створювала на особливо важливих напрямках великі угруповання військ для виконання оперативних і стратегічних завдань.

Бойовий склад фронтів визначався верховним головнокомандуванням на основі всебічної оцінки обстановки, спроможностей сил і засобів противника, залежно від характеру покладених на фронт завдань, ресурсних можливостей.

У найважливіших наступальних операціях Українські фронти мали в середньому 6–7 загальновійськових армій, 1–2, а в окремих випадках 3 танкових і одну, а іноді дві повітряних армії, окремі танкові, механізовані, кавалерійські корпуси, значну кількість артилерії РВГК, окремі з'єднання та частини спеціальних військ [167].

Роль фронтів була далеко не однаковою. Зокрема 1-й Український фронт, діючи на головних напрямках, виконував найбільш важливі завдання. А відтак комплект його сил і засобів значно переважав по чисельності і якості інші фронти. Так, для проведення Львівсько-Сандомирської операції 1-му Українському фронту було передано сім загальновійськових армій, три танкових армії та ще три окремих танкових корпуси (по суті четверта танкова армія) та два кавалерійських корпуси, дві повітряних армії. По бойовому і чисельному складу фронт переважав 2-й і 3-й Українські фронти разом взяті.

Бойовий склад армій включав, як правило, 3 стрілецьких корпуси (9 дивізій) і частини армійського підпорядкування (винищувально-протитанкові артилерійські, мінометні, зенітно-артилерійські полки та інші

частини забезпечення). Армії мали до 2,5 тис. гармат і мінометів. Якщо армія діяла на напрямку головного удару фронту, її склад міг зрости до 4–5 стрілецьких корпусів, і посилювалася танковими, механізованими, артилерійськими, інженерними з'єднаннями та частинами.

Із шести танкових армій, якими оперувала РСЧА, всі шість взимку та весною 1944 року діяли в Україні. Танкові армії за своїм бойовим складом мали 2 танкових і механізований корпуси, окрему танкову і 1–2 самохідних артилерійських бригади, а також винищувально-протитанкові, артилерійські, зенітні, мінометні, інженерні та інші з'єднання і частини. За штатом такі армії налічували близько 800 танків і САУ, а також до 750 гармат, мінометів і бойових машин реактивної артилерії. Вони володіли великою ударною і вогневою силою, високою маневреністю, були потужним засобом розвитку наступу в оперативній глибині.

У ході бойових дій удосконалювалися навички командних кадрів і штабів із підготовки та ведення фронтових наступальних операцій. Поліпшувалося всебічне використання бойового досвіду.

Часові і просторові межі фронтових операцій визначалися Ставкою ВГК. Глибина наступальних операцій у середньому складала до 200 км. Смуги наступу фронтів у більшості операцій коливалися в межах 250–300 км. Середні темпи наступу стрілецьких військ складали до 15–25 км, рухомих військ – до 30–40 км на добу, при розвитку наступу в глибині оборони противника вони підвищувалися до 40–50 км на добу. Тривалість ведення фронтових наступальних операцій визначалась у середньому 15–20 діб.

Фронтові операції характеризувалися різноманітністю *способів ведення*, які обиралися в залежності від характеру оборони і угруповання військ противника, співвідношення сил сторін і конфігурації лінії фронту, а також фізико-географічних, кліматичних і метеорологічних умов. Суб'єктивний фактор також впливав на визначення способів ведення операцій, важливе значення мали особисті якості полководця, його інтуїція, підготовка, досвід.

Залежно від характеру оборони противника наступальні операції фронтів починалися з прориву завчасно або поспішно підготовленої оборони. Зокрема поспішно зайняту оборону прийшлося долати військам 1-го Українського фронту у Житомирсько-Бердичівській операції.

Основним способом ведення фронтових наступальних операцій було здійснення фронтальних ударів на 2–3 напрямках, прорив оборони противника і стрімкий розвиток успіху в глибину й сторони флангів. Вихід танкових військ у тил і фланг роздроблених угруповань створював загрозу оточення. Нанесення фронтом одночасно декількох ударів на різних напрямках призводило до дроблення ворожої оборони на окремі ділянки, скосування його сил на широкому фронті, позбавляло противника можливості вільно маневрувати резервами і перекидати сили з інших ділянок.

Основним способом ведення фронтових наступальних операцій було здійснення фронтальних ударів на 2–3 напрямках, прорив оборони противника і стрімкий розвиток успіху в глибину й сторони флангів. Вихід танкових військ у тил і фланг роздроблених угруповань створював загрозу оточення. Нанесення фронтом одночасно декількох ударів на різних напрямках призводило до дроблення ворожої оборони на окремі ділянки, скосування його сил на широкому фронті, позбавляло противника можливості вільно маневрувати резервами і перекидати сили з інших ділянок. У 1944 р. радянське командування стало часто стало такою рішучою операцією на оточення німецьких військ.

У низці операцій фронт здійснював прорив оборони на двох різних ділянках і розвивав наступ по напрямках, що сходяться. Нанесення фронтом двох ударів дозволяло здійснити маневр на його оточення. Створювалися також більш сприятливі умови для введення ворога в оману щодо істинного напрямку головного удару.

Найбільш рішучим способом ведення операції було несення фронтом удару на одному напрямку і розвиток його, сторону флангу для оточення і

розгрому угруповання противника у взаємодії із сусідом. Цей спосіб ведення операції зазвичай мав місце при зручному вигині лінії фронту, що дозволяло наносити удар у фланг і в тил противнику. У таких операціях на особливу увагу заслуговують здійснення маневру танковими і механізованими військами для виходу в тил ворожого угруповання, способи створення внутрішнього і зовнішнього фронтів оточення, а також знищення оточеного противника (Яссько-Кишинівська операція 2-го і 3-го Українських фронтів).

Визначення ролі та місця фронту у вирішенні стратегічних і оперативних завдань дозволило уточнити функції фронтового ланки керівництва, більш обґрунтовано підійти до постановки завдань об'єднанням, що допомагало визначення оптимального бойового складу, необхідних засобів посилення і матеріального забезпечення, творчо розробляти і вдосконалювати способи підготовки і ведення наступальних операцій.

5.2. Особливості підготовки наступальних операцій військ Українських фронтів

Зміст і тривалість підготовки операцій. Підготовка фронтових операцій полягала у проведенні командуванням, штабами, партійно-політичними органами і військами комплексу заходів по організації, плануванню всебічному забезпеченню наступу. Основними з них були: ухвалення рішення, постановка завдань військам, планування операції, організація взаємодії, створення угруповання сил і засобів, обладнання вихідного району для наступу, організація пунктів управління, зв'язку та всіх видів забезпечення, оперативна і бойова підготовка командного складу, штабів і військ, контроль готовності військ виконання бойових завдань.

Конкретний зміст, терміни, послідовність і повнота проведення цих заходів у кожному конкретному випадку визначалися обстановкою, перш за все, метою операції і змістом завдань фронту, його бойовим складом, наявним часом, характером дій противника. Важливий вплив на підготовку

надавали професійні навички командного складу злагодженість органів управління, стан засобів зв'язку.

На підготовку більшості операцій відводилося 10–20 діб і більше. Це давало можливість командуванню, штабам, партійно-політичним органам і військам виконувати роботу по підготовці до наступу в повному обсязі й у порівняно сприятливих умовах. Командувачі та їх заступники за родами військ при підготовці операції більшу частину часу мали перебувати у військах, надаючи практичну допомогу підлеглим командирам і штабам в організації бойових дій, особливо взаємодії військ, управління ними та всебічного забезпечення. Це значною мірою визначало успішний хід і результат наступальних операцій. Так мало бути...

Однак так було не завжди. Іноді рішення на проведення операцій ухвалювалися поспішно. Терміни на підготовку військ ставали вкрай обмеженими. Так було з відомою Корсунь-Шевченківською операцією. Вночі з 19 на 20 січня Ставка ВГК затвердила план наступальної операції. початок наступу було визначено: 1-му Українському фронту – 26 січня, 2-му – 25 січня. Таким чином підготовка військ до операції здійснювалася в у вкрай обмежений термін і тривала в умовах безперервних бойових дій. Планування операції було поспішним і неповним, зокрема щодо розподілу артилерії між зовнішнім та внутрішнім фронтом [802]. До медичної служби фронту взагалі не було доведено інформацію про проведення операції, що призвело до відсутності скоординованого медичного забезпечення [376].

Подібна ситуація склалася коли готувалися до дій у Карпатах. 2 вересня 1944 року була ухвалена директива Ставки ВГК на проведення спільної наступальної операції 1-го та 4-го Українських фронтів. За добу штаб фронту опрацював оперативний план який того ж дня затвердили у Кремлі. На підготовку військам виділили 5 діб. 8.09.1944 вранці з'єднання і військові частини рушили на карпатські перевали. Брак часу на підготовку операції призводив до зривів у виконанні оперативних завдань, невиправданих втрат серед особового складу.

Були і інші крайності, коли підготовка до операції тривала надто довго. Негативні наслідки такої підготовки описані у 3 розділі дисертації, де йдеться про переноси початку Кримської операції.

Плани операцій розроблялися в усіх фронтах і арміях (Додаток К.1). Правда, називалися вони по-різному. У 3-му Українському фронті, наприклад «План роботи військової ради і польового управління фронту з підготовки операції», а в 1-му Українському – «Календарний план підготовки операції». Різниця у змісті планів полягала лише в деталізації планованих заходів. Вивчення фронтових наступальних операцій показує, в ході війни безперервно йшов пошук нових прийомів і методів їх підготовки, найбільш доцільних способів застосування родів військ. Складовою плану операції був план по дезінформуванню противника (Додаток К.2).

Ставка ВГК, Генеральний штаб, Наркомат оборони уважно вивчали і узагальнювали бойовий досвід і доводили його до військ, вчили командувачів і штаби мистецтву організації наступу. Для координації дій фронтів у війська посилалися представники вищих органів управління, такі як Г. Жуков, А. Василевський, Н. Воронов. Переглядалися статuti, настанови. Одночасно видавалися директиви, накази, у яких розкривалися недоліки в організації операцій, давалися практичні рекомендації та поради.

У результаті рівень військово-теоретичної підготовки і майстерність командних кадрів безперервно підвищувалися. Командувачі і штаби стали глибше й всебічніше оцінювати обстановку, об'єктивно враховувати співвідношення сил, вміло вибирати ділянки прориву і сміливіше зосереджувати на них сили та засоби. Планування операцій, розроблення і проведення заходів щодо застосування родів військ, бойового, матеріально-технічного та інших видів забезпечення ґрунтувалися на розрахунках можливостей своїх військ і військ противника. Уточнення рішень, постановка бойових завдань, організація прориву оборони противника виконувалися зазвичай безпосередньо на місцевості. Важливе місце у керівництві підготовкою наступу мала організація повсякденного контролю та надання

практичної допомоги, що мало сприяти успішному проведенню операцій.

Опрацювання рішення командувача фронту на операцію та його зміст.

Рішення командувача військами фронту на операцію було основою для планування і проведення всіх заходів по її підготовці. Від своєчасності прийняття рішення, чіткого визначення задуму операції і конкретних завдань військ залежала цілеспрямованість і організованість роботи всього колективу польового управління фронту, а також успішність підготовки об'єднань і з'єднань до наступу. Командувач фронту приймав рішення особисто. Однак залежно від обстановки і наявності часу він залучав керівний склад, а також офіцерів провідних управлінь і відділів фронту для підготовки рішення, при необхідності обмінювався думками з окремих питань або за рішенням в цілому з начальником штабу, командувачами родами військ і начальниками служб.

Досвід війни показав, що методи вироблення рішення на наступальну операцію були різними і багато в чому залежали від особистих якостей командувачів. Наприклад М. Ватутін, І. Конєв, М. Пухов і деякі інші командувачі приймали рішення після обміну думками з обмеженим колом осіб (начальником штабу, членами військрази, командувачем артилерією) або на основі відомих тільки їм даних [168]. К. Рокоссовський, Ф. Толбухін, І. Черняхівський дотримувалися іншого стилю роботи (Додаток Д). Ухваленню рішення командувачів передувало детальне заслуховування доповідей по обстановці, оперативно-тактичних розрахунків і уявлень начальника штабу, командувачів родами військ і начальників служб.

У всіх випадках враховувалася необхідність виключення витоку інформації. Тому завжди обмежувалося число осіб, допущених до вироблення рішення на операцію. Рішення оформлялися вручну, олівцем [146; 190; 193; 195; 198; 240].

Рішення на операцію приймалося командувачем на основі ретельного з'ясування мети операції і завдань фронту, які визначало Верховне Головнокомандування, а також ролі і місця фронту на даному стратегічному

напрямку. Командувач фронту ретельно аналізував обстановку у смузі наступу і на ділянках безпосередніх сусідів, з огляду на якісний і кількісний склад як своїх сил і засобів, так і противника, а також можливі їх зміни. При аналізі обстановки важливо було правильно оцінити противника.

Після спроби організації стратегічної оборони на рубежі Дніпра, оборона стала основним видом дій Вермахту. Відповідно до поглядів німецьких військових оборона поділялася на маневрену і позиційну. Остання включала тактичну і оперативну зони. Тактична зона оборони створювалася на глибину 10–15 км. Вона складалася з головної смуги оборони («головного поля бою») і другої смуги оборони («позиції корпусних резервів»). Німецька оборона опиралася на систему суцільних траншей і загороджень. У тактичній зоні оборони зосереджувалися до 80% всіх сил і засобів. Тут була організована система вогню і створені щільні загородження. В оперативній зоні оборони готувалося дві смуги – «позиції армійських резервів» і «позиції резервів групи армій» на загальну глибину 60–100 км. На окремих напрямках готувалися на глибині 150–300 км «позиції резервів головного командування». Ширина смуги оборони польової армії досягала 270 км, групи армій до 1 тис. км. Через нестачу сил війська займали лише головну смугу оборони і рідше – всю тактичну зону [432, с. 350].

Оперативна побудова німецьких польових армій і груп армій в обороні була одноешелонною з виділенням резервів в армії силою від 1 до 3 дивізій, в групі армій – від 3 до 6 дивізій. Оперативна щільність військ в обороні доходила в середньому до 1 дивізії на 10–12 км фронту.

Оборонні дії гітлерівців вирізнялися винятковою завзятістю і граничним напруженням всіх сил і засобів першого оперативного ешелону. Особлива увага приділялася утриманню головної смуги оборони. Для цього вводилися не тільки корпусні, але й армійські резерви. Резерви групи армій використовувалися для утримання тактичної зони оборони в цілому. Активне ведення оборонних дій супроводжувалося швидким зосередженням резервів і перегруповань сил із сусідніх напрямків на загрозливі ділянки фронту.

Резерви, як правило, використовувалися для нанесення сильних контрударів за підтримки танків і авіації з метою зупинити наступаючих, відновити смугу оборони або деблокувати свої оточені війська (під Шандерівкою у січні 1944 року – Корсунь-Шевченківська операція; під Бучачем в квітні 1944 року – Проскурово-Чернівецька операція).

На найважливіших напрямках командування Вермахту в ході оборонних операцій зосереджувало значні сили і переходило в контрнаступ (в районі Житомира в листопаді 1943 року). Щоб затримати наступ радянських військ в Україні, А. Гітлер наказав організувати наполегливу кругову оборону окремих міст. Показовим прикладом стала оборона Тарнополя у березні – квітні 1944 року.

Головними напрямками вдосконалення роботи командуючого щодо ухвалення рішення, як показав досвід війни, були поглиблений аналіз усіх складових елементів обстановки і використання різних методів організації бойових дій, виходячи з термінів, що відводяться на підготовку наступальної операції. При цьому постійно збільшувалася частка часу на організаційну діяльність у підлеглих штабах і військах, в першу чергу, для вирішення комплексу задач по оцінці місцевості і противника, узгодженню зусиль родів військ, постановці бойових завдань, а також підготовці військ і штабів. Таким чином, рішення на операцію розробляли завдяки зусиллям значного колективу відповідно до отриманих від ВГК завдань, оцінки обстановки, розрахунків, зроблених штабом фронту (Додаток К.3).

В остаточному вигляді рішення командувача фронту включало: задум операції, завдання армій першого і другого ешелонів, рухомої групи, повітряної армії, військ протиповітряної оборони і резервів, організацію управління, взаємодії, забезпечення.

Напрямок головного удару фронту обирався, виходячи із задуму операції групи фронтів, і мав найкращим чином забезпечити досягнення її мети. В основі вибору напрямку головного удару було прагнення або розчленувати сили противника і створити умови для їх розгрому по частинах,

або вивести ударне угруповання військ фронту до флангу і тилу головного угруповання противника з метою його оточення і знищення. Крім того, на вибір напрямку головного удару впливали характер оборони противника, фізико-географічні умови та інші фактори.

У багатьох операціях головний удар фронти спрямовували по найвразливішому місцю в обороні противника (ділянки з низькою щільністю сил і засобів або військами із недостатніми морально-бойовими якостями, відсутність на цих напрямках резервів; у стики і фланги з'єднань) і на місцевості, доступній для застосування бронетанкових військ.

Однак було і так, що обстановка змушувала завдати головний удар по сильній ділянці оборони противника. Так було при наступі з плацдармів, а також у випадку неможливості здійснити перегрупування своїх військ за відсутності часу або умов місцевості. У низці операцій напрямок головного удару визначався наявністю плацдарму на водних перешкодах як вихідного району головного угруповання військ фронту (Київська, П'ятихатська, Знам'янська тощо). Нанесення удару з плацдарму звільняло основні сили фронту від форсування водної перешкоди на самому початку операції. Правда, це робило надто очевидним напрямок головного удару, ускладнюючи досягнення раптовості наступу.

Оперативна побудова військ фронтів залежала від мети операції і способу її ведення, ролі і місця фронту у стратегічній операції, його бойового складу, характеру оборони противника та інших факторів. Вона визначала оптимальний розподіл військ, сил і засобів по обраних напрямках ударів і їх побудову перед початком і в ході наступальної операції. При цьому командувачі і штаби фронтів прагнули забезпечити потужний удар по противнику для якнайшвидшого прориву його тактичної зони оборони і досягнення високих темпів наступу шляхом нарощування зусиль із глибини.

У низці операцій у фронтах створювався другий ешелон у складі 1–2 загальновійськових армій. Зазвичай він призначався для нарощування сили початкового удару і розвитку успіху на напрямку головного удару або

на напрямку, де в ході наступу позначився успіх. Наприклад, 1-й Український фронт у Львівсько-Сандомирській операції у першому ешелоні мав п'ять армій (3-ю гвардійську, 13, 60, 38 і 1-шу гвардійську), у другому – одну 5-ту гвардійську армію, в ешелоні розвитку успіху – 3 танкових армії (1, 3-ю гвардійську і 4-ту) і 2 кінно-механізованих групи.

В оперативну побудову військ фронту включалися також резерви різного призначення (загальновійськовий, артилерійсько-протитанковий, інженерних і хімічних військ), зенітні артилерійські групи, рухомі загони загороджень. У наступальних операціях Українських фронтів у загальновійськовий резерв виділялися зазвичай 1–2 стрілецьких та (або) танковий, механізований, кавалерійський корпуси. Загальновійськовий резерв призначався для вирішення завдань, які виникали у ході наступу при цьому їх неможливо було передбачити при плануванні операції (нарощування зусиль на напрямках, де намітився успіх, посилення наступальних можливостей окремих армій, які зазнали великих втрат тощо).

Планування операцій. Планування наступальних операцій здійснювалося на основі директив Ставки ВГК і рішень командувачів військами фронтів (Додаток К). У більшості випадків планування операції здійснювалося на всю глибину її проведення. Ступінь деталізації планування була різною. Найбільш детально розроблялося виконання найближчих завдань, що доводилися підпорядкованим військам бойовими наказами, розпорядженнями (Додаток К.4). Перший (початковий) удар зазвичай намічався потужним і на максимально можливу глибину. Подальші дії військ фронту передбачалися у загальних рисах.

Важливе місце при плануванні операції, особливо при визначенні способів прориву ворожої оборони, займали питання зосередження сил і засобів на напрямках ударів. У більшості операцій Українських фронтів на ділянках прориву, які становили 7–16% загальної ширини смуги наступу, зосереджувалось 45–70% стрілецьких військ, 40–90% артилерії, 60–90% танків і самохідних артилерійських установок, використовувалося

80–90% авіації фронту [165]. Таке масування дозволяло створювати на ділянках прориву високу щільність сил і засобів: 1 дивізія на 2–0,6 км, 130–300, а іноді до 450 гармат і мінометів, 50–100 танків і САУ (в тому числі до 30 танків і САУ безпосередньої підтримки піхоти) на 1 км фронту. Щільність бомбового удару радянської авіації доходила до 80–100 т бомб на 1 кв. км площі.

Зосередження сил і засобів на вирішальних напрямках у наступальних операціях забезпечувало 3–5-кратну перевагу противником у людях, 5–8-кратну в артилерії і танках та 3–5-кратну – в авіації.

Особливу увагу при плануванні приділялося прориву оборони противника і нарощуванню зусиль військ у ході операції. Прорив оборони противника був одним із найбільш важливих і найбільш відповідальних етапів операції. Конкретні способи прориву оборони визначалися, виходячи з можливостей своїх військ, характеру оборони противника, умов місцевості і оперативної обстановки. Ширина ділянок прориву визначалася з розрахунку можливості розгортання військ, призначених для завдання ударів. Загальна ширина фронтових ділянок прориву оборони становила 20–30 км (7–16% смуги наступу). При виборі ділянок прориву прагнули використовувати стики і розриви у бойових порядках противника, ділянки, де було менше загороджень і укріплень, слабкіше організована система вогню, особливо протитанкового, не було поблизу резервів. При цьому враховувалося, щоб місцевість забезпечувала можливість масованого застосування різної військової техніки і прихованість підготовки наступу. Зручними місцями вважалися також ділянки, займані менш стійкими підрозділами і частинами, деморалізованими у попередніх боях. Пошук таких місць був одним із найважливіших завдань командирів і штабів. Зрозуміло, в цій справі шаблону не було. Досить часто в інтересах раптовості ділянки прориву обиралися на місцевості, не зовсім сприятливої для дій військ, особливо танків.

Нарощування зусиль армій першого ешелону передбачалося силами ешелону розвитку успіху і другого ешелону фронту. Мету введення в бій (у прорив) і напрямок руху танкових армій, як правило, вказувала Ставка ВГК. Детальне планування їх дій здійснював фронт на основі завдань, визначених у рішенні командувача. У процесі планування для танкової армії уточнювався район зосередження, вичікувальний і вихідний райони, введення у прорив або бій, маршрути руху, визначалися сили і засоби, а також способи артилерійського, спеціального та інженерного забезпечення при введенні. Віддалення району зосередження танкової армії від лінії фронту коливалося в межах 50–100 км, вичікувального району – 15–30, вихідного – 3–5 км. Якщо район зосередження знаходився на відстані, що не перевищував 30 км, вичікувальний район не призначався. Смуга введення по ширині була зазвичай 8–12 км, а іноді звужувалося до 5–7 км і менше (6-та танкова армія 1-го Українського фронту і 5-та танкова армія 2-го Українського фронту в Корсунь-Шевченківській операції).

Велике значення при плануванні надавалося визначенню часу введення танкової армії в бій. Найбільш доцільним вважалося вводити її після прориву загальновійськовими арміями тактичної зони оборони противника з тим, щоб зберегти ударну міць для стрімких дій в оперативній глибині. Але такий спосіб не розглядався як єдино можливий. Залежно від конкретних умов підготовки і ведення операції передбачалося залучати з'єднання танкової армії для завершення прориву тактичної зони ворожої оборони з метою здійснити його у високих темпах, збільшивши силу удару загальновійськових армій. Частина танкових армій долучалися до прориву першої або другої смуги оборони самостійно або спільно з піхотою в другій половині першого дня або з ранку другого дня операції (3-я і 4-та гвардійські танкові армії 1-го Українського фронту в Львівсько-Сандомирській операції) .

Проте при залученні до завершення прориву рухомі війська несли втрати, що значно послаблювало їх ударну силу і позначалося на темпах подальшого наступу. Наявність ешелону розвитку успіху в

загальновійськових арміях дозволяла створювати умови для введення рухомої групи фронту в так званий «чистий» прорив вже після подолання тактичної зони оборони противника, що сприяло досягненню більшого оперативного успіху.

При плануванні важливо було передбачити також найбільш допустимий відрив рухомих військ від загальновійськових армій під час розвитку операції. Ставка ВГК в низці директив фронтам на проведення операцій вимагала не допускати відриву стрілецьких з'єднань від рухомих військ більш ніж на 25–30 км, щоб останні протягом доби могли підійти до рухомих військ і при необхідності надати їм допомогу.

Другий ешелон фронту планувалося вводити в бій в оперативній глибині при виконанні фронтом подальшого завдання. У низці фронтових операцій другі ешелони передбачалося використовувати для нарощування зусиль військ на напрямку головного удару, завершення оточення і знищення великих угруповань противника, забезпечення флангів ударного угруповання фронту, відбиття контрударів, розширення і закріплення захоплених плацдармів, створення угруповання військ з метою оволодіти на новому напрямку важливим оперативним об'єктом (районом).

Артилерія була головною вогневою силою сухопутних військ. Без неї не проводилася жодна операція (Додаток Ж.6). В операціях Українських фронтів була впроваджена особлива форма застосування артилерії – артилерійський наступ. Під цим терміном розуміли, що артилерія не може обмежуватися разовими діями протягом години або двох годин перед наступом, а має наступати разом із піхотою, вести вогонь увесь час у ході наступу, поки не буде зламана оборонна лінія противника на всю її глибину [162].

У плані артилерійського наступу визначалися періоди: підготовка атаки, підтримка атаки, забезпечення дій піхоти і танків у глибині оборони противника. Сутність планування артилерійського наступу полягала у

визначенні порядку вогневого ураження противника при виконанні військами фронту найважливіших оперативних завдань [162].

Планування бойових дій *авіації* у фронтових наступальних операціях носило творчий характер та здійснювалося на всю глибину операцій (Додаток Ж.8).

Діяльність командування і всього польового управління фронту з планування в кінцевому рахунку втілювалася в *плані операції*. Він представляв комплекс оперативних документів, розроблених штабом фронту, командуючим повітряною армією і його штабом, командувачами і начальниками родів військ і служб. Його основою була оперативна частина, яка виконувалася зазвичай в одному екземплярі, від руки, особисто начальником штабу або начальником оперативного управління текстуально з додатком карти або тільки на карті з пояснювальною запискою [144; 151; 152; 155–158].

Оперативна частина плану являла детально розроблене рішення командувача військами фронту. У ній із різним ступенем деталізації висвітлювалися такі основні питання: оцінка противника і своїх військ, а також місцевості у смузі наступу; задум операції; найближче і подальше завдання фронту; етапи операції, їх зміст, глибина і темпи наступу; завдання армій першого ешелону; завдання родів військ, авіації і сил флоту; завдання і час введення у прорив рухомої групи фронту; завдання та порядок введення в бій армій другого ешелону фронту; організація взаємодії; заходи з оперативного, матеріально-технічного забезпечення і влаштування оперативного тилу; організація управління.

До оперативної частини плану додавалися такі розрахунки: співвідношення сил сторін, а також щільності сил і засобів; ресурс авіації на операцію; розподіл його за завданнями фронту і конкретним завданням, покладеним на авіацію; матеріальні ресурси, потреби у них, строки їх надходження тощо.

Планування операції здійснювалося при строгому збереженні секретності і дотриманні заходів, виключали найменшу можливість розголошення задуму підготовлюваної операції.

Організація взаємодії військ. При підготовці операцій однією з найважливіших функцій командувачів фронтів і їх штабів було узгодження взаємодії оперативних об'єднань і з'єднань усіх родів військ щодо місця і часу спільних дій по виконанню завдань операції. Методи організації взаємодії у фронтовому масштабі були різними. Вони залежали від наявного часу, бойового досвіду командувача фронту і інших умов. Якщо час був обмежений, організацію взаємодії командувач фронту здійснював на картах. Начальник штабу відпрацьовував і доводив до штабів таблицю сигналів взаємодії, способи підтримки зв'язку між взаємодіючими об'єднаннями і з'єднаннями. Коли дозволяла обстановка, командувач військами фронту з групою офіцерів штабу виїжджав на КП армій, що діяли на напрямку головного удару фронту, і уточнював конкретні питання взаємодії. Крім того, при наявності часу взаємодія відпрацьовувалася в ході проведення оперативних військових ігор та командно-штабних навчань, на макетах місцевості і безпосередньо на місцевості.

Так мало бути, однак не завжди так складалося. Налагодження чіткої взаємодії – одне із найскладніших завдань в управлінні військами. Важливу, інколи і головну роль, може відіграти суб'єктивний чинник. Так сталося, зокрема, при проведенні Корсунь-Шевченківської операції. Тільки відсутністю взаємодії між командуванням 1-го та 2-го Українських фронтів можна пояснити факт особистого втручання у справу Й. Сталіна, відсторонення Г. Жукова від координації дій фронтів та усунення М. Ватутіна від керівництва підлеглими військами у найскладніший момент операції, передача функцій управління об'єднаннями та з'єднаннями 1-го Українського фронту І. Конєву.

Створення ударних угруповань. Виходячи з досвіду війни, ударні угруповання фронтів створювались, за рахунок резервів Ставки ВГК;

передачею Ставкою об'єднань і з'єднань фронтам, на які покладалися головні завдання в даній стратегічній операції, зі складу інших фронтів, які не брали в ній участі або відігравали другорядну роль; внутрішнім перегрупуванням сил і засобів на напрям головного удару з другорядних ділянок фронту. Так, при підготовці Київської операції Ставка відмовила командуванню 1-го Українського фронту у виділенні резервів для створення головного ударного угруповання на північ від Києва. Натомість для створення на правому крилі сильного ударного угруповання 1-й Український фронт таємно перегрупував із букринського плацдарму в смугу 38-ї армії 3-ю гвардійську танкову армію, стрілецький корпус, артилерійський корпус прориву, низку окремих з'єднань і частин.

В операціях на Правобережній Україні проявилася тенденція зростання питомої ваги стратегічних резервів у створенні ударних угруповань фронтів. Резерв Ставки Верховного Головнокомандування був основним засобом досягнення переваги над противником на найважливіших напрямках у вирішальні моменти. Стратегічні резерви у низці операцій склали основу ударних угруповань. Наприклад, у Житомирсько-Бердичівській наступальній операції, що започатковувала стратегічний наступ на Правобережній Україні, для створення ударного угруповання 1-го Українського фронту Ставка передала наприкінці листопада 1943 р. зі свого резерву 1-у гвардійську, а потім 18-ту і 1-у танкову армії, а також 4-й гвардійський і 25-й танкові корпуси. У ході Дніпровсько-Карпатської наступальної операції за рахунок стратегічних резервів додатково до її проведення були залучені: 2-й Білоруський фронт, 47-ма, 61-ша, 70-та армії, 2-га, 4-та і 6-та танкові армії (остання сформована в ході операції), 6-та повітряна армія (усього 6 танкових та 2 механізованих корпуси, 33 дивізії). Із визволених територій до частин Українських фронтів мобілізовано 766 334 особи, крім того, спрямовано в частини 60 401 особу маршового поповнення (63 % від усього призову до радянських збройних сил за I квартал 1944 р.). Водночас із промисловості та ремонтно-відновних підприємств надійшло 4655 танків та САУ (74,4% від

усіх отриманих за цей час Червоною армією), 4803 гармат та мінометів (49,2%) [798, с. 623, 632].

Часто наступальні операції починалися з плацдармів захоплених, як правило, на заключному етапі попередніх операцій (Київська, Ясько-Кишинівська тощо). Створення наступального угруповання на плацдармі мало свої особливості. Противник, знаючи зазвичай про місце і напрямок радянського наступу, організовував перед плацдармом оборону з великою щільністю сил і засобів. Обмежені розміри плацдармів утруднювали перегрупування військ. Зосередження і розміщення військ і військової техніки нерідко доводилося вести в умовах відбиття ворожих контрударів. Це, в свою чергу, призводило до сильного ущільнення бойових порядків військ на плацдармі, збільшувало їхню вразливість від авіації і артилерії противника.

Зосередження великої кількості сил і засобів на головних напрямках, створення високої щільності на ділянках прориву досягалися за рахунок широкого маневру військами, особливо артилерією. Наприклад, при підготовці Київської наступальної операції 1-го Українського фронту на обмеженому лютізькому плацдармі 38-ї армії, окрім штатної артилерії стрілецьких з'єднань, протягом 4–5 днів були зосереджені: 7-й артилерійський корпус прориву, 21-ша зенітна артилерійська дивізія, 24-та гарматна, 12-та мінометна, 28-ма і 9-та гвардійська винищувально-протитанкових артилерійських бригади, 12 артилерійських і мінометних полків, 5 гвардійських мінометних полків, а також артилерія 1-го гвардійського кавалерійського корпусу, 3-ї гвардійської танкової армії і 5-го гвардійського танкового корпусу. Аналогічно на копанському (кіцканському) плацдармі, який займала 37-ма армія 3-го Українського фронту перед Ясько-Кишинівською операцією в серпні 1944 р., на площі 70 кв. км було розташовано 630 артилерійських спостережних пунктів, 320 батареїних вогневих позицій, 324 вогневі позиції для гармат прямого наведення [827, с. 75].

Значне місце при підготовці наступальних операцій займали питання *оперативного забезпечення*, яке проводилося з метою попередити війська від раптового нападу наземного і повітряного противника, забезпечити їм свободу дій і можливість організовано вступити в бій. У роки війни воно включало розвідку противника та місцевості, охорону військ, оперативне маскування, протиповітряну і протитанкову оборону, протихімічний захист.

Проведенню фронтової операції передувала напружена оперативна, бойова підготовка командування, офіцерів штабів і військ. При підготовці фронтових наступальних операцій Українських фронтів, якщо дозволяли обстановка і час, проводились оперативні ігри, командно-штабні навчання, заняття з генералами і офіцерами штабів і з військами, що проходили на тлі реальної обстановки відповідно до прийнятого рішення, плану операції і поставлених бойових завдань. Із архівних документів відомо про проведення розборів минулих операцій і навіть науково-практичних конференцій.

Саме для цього була створена система вивчення та впровадження бойового досвіду [484].

5.3. Характерні риси воєнного мистецтва при веденні наступальних операцій в Україні у 1944 році

Прорив тактичної зони оборони противника. Кожна наступальна операція починалася з прориву тактичної зони оборони противника, особливо його головною (першою) смуги. Тільки після вирішення цього завдання створювалися необхідні умови для розвитку оперативного успіху.

Успішному прориву укріпленої тактичної зони оборони противника сприяло виконання військами вимог «Настанови по прориву позиційної оборони», виданої на початку 1944 р. У ній був узагальнений попередній досвід і дані рекомендації командирам усіх ступенів про порядок прориву головної і другої смуг оборони, тактичної зони оборони в цілому.

Початку наступальних операцій зазвичай передувала розвідка боєм, що була важливим елементом бойових дій при прориві ворожої оборони.

Особливе значення розвідка боєм набула тоді, коли противник в 1–2 км від переднього краю оборони почав створювати позиції бойової охорони. Нерідко він практикував відведення своїх військ від переднього краю в глибину, щоб зменшити втрати при артилерійській підготовці. Це поставило перед розвідкою боєм нові завдання: не тільки виявляти накреслення переднього краю оборони ворога, а й встановлювати наявність там його військ.

Розвідка боєм за своїм значенням виходить за рамки тактики і переростає у фактор оперативний. З 1944 р. розвідка боєм стає невід'ємною частиною майже кожної наступальної операції Українських фронтів. Передові батальйони вже діяли не ізольовано, а відповідно до загального плану фронтової операції. Щоб приховати від противника напрямок головного удару, розвідка боєм робилася на фронті, що значно перевищував фронт прориву.

Різноманітним було і час проведення розвідки боєм: або перед артилерійською підготовкою, або напередодні наступу. У час обмежених хронологічними рамками дисертації спостерігалася тенденція наближення часу її проведення до початку атаки головних сил. Так, якщо в операціях початку 1944 року – за добу до наступу, то у Яссько-Кишинівській, Східно-Карпатській операціях, як правило, за кілька годин до атаки головних сил. Це дозволяло зберігати раптовість нанесення удару і позбавляти противника можливості здійснювати маневр силами і засобами після проведення розвідки боєм.

Виявлення справжнього накреслення переднього краю оборони і наявності там ворожих військ, розкриття вогневої системи давали можливість командуванню фронтів і армій своєчасно вносити корективи в артилерійську і авіаційну підготовку і дії військ.

Розвідка боєм проводилася різними силами – від роти до посиленого стрілецького батальйону, виділеними від кожної дивізії першого ешелону.

Дії передових батальйонів починалися після короткої артилерійської підготовки, що часто проводилася як вогневий наліт. З цією метою притягувалася артилерія дивізій першого ешелону, а в окремих випадках і артилерія посилення. При успішних діях передових батальйонів міг передбачатися перехід у наступ головних сил дивізій першого ешелону.

Разом з тим що все це виглядає доволі привабливо, насправді фронтова реальність була складною та багатогранною. Наприклад, у Корсунь-Шевченківській операції у 2-му Українському фронті 23.01.1943 р. для розвитку успіху передових батальйонів були введені в бій полки першого ешелону, а потім і три дивізії, що дозволило ще до початку операції прорвати головну смугу оборони противника на глибину до 5 км. Потреба в артилерійській підготовці відпала (див. розділ 2 дисертації). Варто акцентувати увагу на тому, що зекономлені снаряди були за рахунок втрат особового складу (Додаток Ж.7). Все це відбулося за добу до початку операції, визначеного Ставкою ВГК. Однією із причин таких дій персональне попередження командувача фронту І. Конєва за невиконання завдань, яке він отримав напередодні від Й. Сталіна.

У проведенні розвідки боєм були і інші недоліки. Нерідко допускався шаблон у виборі часу її проведення (наприклад, у більшості операцій 1944 р. – за добу до початку наступу). Це призводило до того, що противник, розгадавши плани, виводив свої війська і бойову техніку з-під удару радянської артилерії і авіації з початком операції.

Досвід війни показав, що успіх прориву ворожої оборони залежав від того, наскільки надійним було вогневе ураження противника. Прорив оборони починався з придушення противника в ході артилерійської і авіаційної підготовки атаки.

Однак, як показав досвід, надмірне розтягування артилерійської підготовки мало негативну сторону: губилася раптовість атаки, противник

встигав здійснити деякі заходи. Тому з другої половини 1944 р. вишукуються шляхи до скорочення її тривалості. З метою скорочення тривалості артилерійської підготовки в операціях при прориві сильно укріпленої оборони противника напередодні наступу практикувалося руйнування вогнем артилерії особливо міцних споруд. Наприклад, період попереднього руйнування при проведенні Кримської операції 4-го Українського фронту складав 2 дні. Артилерійська підготовка скоротилася до хвилин: у Львівсько-Сандомирській – 100 хв, Яссько-Кишинівській – 105–90 хв).

На скорочення тривалості артилерійської підготовки головний вплив надавали безперервне збільшення кількості артилерії у фронтах і в арміях, поліпшення її якісного складу, зростання щільності на ділянках прориву, збільшення кількості боєприпасів, а також широке залучення гармат і танків для стрільби прямою наводкою.

Постійно удосконалювалася і авіаційна підготовка, в ході якої руйнувалися опорні пункти і вузли опору противника, придушувалася система його вогню, наносилися удари по пунктах управління. Авіаційна підготовка атаки поділялась на попередню і безпосередню. Попередня підготовка, як правило, починалася вночі і закінчувалася до ранку. Це обумовлювалося тим, що більшість фронтових операцій починалися на світанку.

Якщо наступ військ починався у світлий час доби, проводилася безпосередня авіаційна підготовка, що завершувалася масованим ударом авіації. У ньому, зазвичай, брало участь більше 80% бомбардувальників повітряної армії. Завдяки збільшенню кількості авіації, масованого її застосування тривалість безпосередньої підготовки у світлий час скоротилася з 2,5 годин до 15–20 хвилин при одночасному зростанні бомбової щільності з 5–10 т до 100 т і більше на 1 кв. км площі цілей.

Після артилерійської і авіаційної підготовки війська першого ешелону переходили в атаку у всій смузі ударного угруповання фронту. Сигнали про перехід в атаку з розрахунком одночасного виходу піхоти і танків на її рубіж

давали командувачі арміями, а в деяких випадках командири корпусів і дивізій у встановлений командувачем фронту час. Піхота, як правило, піднімалася в атаку наприкінці останнього вогневого нальоту артилерії і масованого удару авіації, що давало їй можливість впритул підійти до переднього краю оборони і в момент перенесення артилерією вогню спільно з танками безпосередньої підтримки атакувати противника. Слід, однак, відзначити, що така тісна взаємодія піхоти, танків безпосередньої підтримки піхоти і артилерії досягалася не завжди.

З початком атаки піхоти і танків здійснювалася їх артилерійська і авіаційна підтримка, в ході якої придушувалися жива сила, що залишилася і знову виявлені вогневі засоби противника безпосередньо перед фронтом і на флангах атакуючих частин, і тим самим створювалися умови для їх невинного поступу. Методи артилерійської і авіаційної підтримки в ході війни безперервно вдосконалювалися. Один із них – послідовне зосередження вогню. При прориві оборони противника, створеної за системою опорних пунктів і вузлів опору, цей метод виявився найбільш ефективним.

З переходом противника до траншейної оборони, збільшенням щільності артилерії і ліміту боєприпасів підтримка атаки, крім послідовного зосередження вогню, стала проводитися методом одинарного і подвійного вогневого валу як найдієвішого методу підтримки при прориві сильно розвиненої оборони противника. Вогневий вал йшов попереду піхоти, зміщуючись стрибками в глибину оборони противника в міру просування атакуючих підрозділів. З літа 1944 року в практиці артилерійської підтримки на напрямках, де передбачався особливо запеклий опір противника, почав застосовуватися подвійний вогневий вал. Його глибина збільшилася до 4 км. Переваги такого вогневого валу полягали в тому, що він дозволяв збільшити глибину одночасного ураження до 400–500 м, позбавляючи противника можливості вільно маневрувати і застосовувати частину вогневих засобів для протидії.

Супровід дій піхоти і танків у глибині оборони противника здійснювався, як правило, за викликом методом зосередження вогню. В наступальних операціях військ Українських фронтів 1944 року артилерійський супровід піхоти і танків у глибині оборони почав здійснюватися вогнем гармат супроводу, окремих батарей, зосередженим вогнем дивізіонів і масованим вогнем артилерійських груп по найважливіших об'єктах ворожої оборони. Як показав досвід війни, гармати супроводу були особливо необхідні тоді, коли піхота переходила в атаку без танків.

Авіаційна підтримка військ при прориві оборони була однією з найскладніших завдань авіації. З максимальною напругою авіація діяла під час подолання тактичної зони оборони противника. Після її подолання способи авіаційної підтримки наступаючих військ змінювалися. Від безперервних ешелонованих дій авіаційні з'єднання переходили до періодичних ударів штурмовиків і бомбардувальників за викликом авіаційних представників (оперативних груп), які перебували на ПУ загальновійськових армій і корпусів. При ускладненні наземної обстановки авіаз'єднання знову переходили до безперервної авіаційної підтримки.

В оперативній глибині авіація переходила до дій в основному за викликом загальновійськових командирів, причому значно зросло застосування зосереджених ударів бомбардувальної авіації. Удари штурмової і бомбардувальної авіації узгоджувалися за місцем і часом із маневром і діями військ. Для авіаційної підтримки кожної загальновійськової армії, що діяла на головному напрямку, виділялося до 3 штурмових авіаційних дивізій.

Після вогневого ураження противника одночасно на всій ділянці прориву переходили в атаку з'єднання першого ешелону армії, посилені танками. У ході артилерійської і авіаційної підтримки вони опановували першою, а часом і другою позицією головної смуги оборони противника. В подальшому дії піхоти і танків супроводжувалися поєднанням вогню і маневру артилерії і ударів авіації. Вогонь артилерії вівся послідовно від

об'єкта до об'єкта в міру підходу до них піхоти і танків. При цьому широко застосовувалася активна артилерія, яка мала високу маневреність. Першою позицією головної смуги оборони противника дивізії першого ешелону опановували, як правило, в початковому бойовому порядку. Для прориву другої позиції доводилося вводити полкові, а третій – дивізійні другі ешелони. У деяких операціях для завершення прориву головної смуги оборони вводилися другі ешелони корпусів і армій.

З переходом противника до позиційної оборони виникла проблема прориву другої смуги. Для її злому застосовувалися різні способи: з ходу, з підготовкою в короткі терміни і після планомірної підготовки. Основним способом став прорив другої смуги ворожої оборони з ходу. Головна роль при цьому відводилася передовим або спеціальним рухливим загонам (танковим групам), створюваним, як правило, в арміях, які не мали своїх рухливих груп. У низці операцій створювалися армійські передові загони у складі посиленних стрілецьких полків на автотранспорті або танкових бригад.

Прорив другої смуги починали передові загони загальновійськових і танкових армій за підтримки артилерії і авіації. У той час як передові загони висувалися вперед і захоплювали опорні пункти противника, артилерія підтримувала їх послідовним зосередженням вогню або вогнем за викликом, а авіація завдавала ударів по відступаючим частинам і резервам противника, вузлам опору і артилерійським позиціям. Успіх загону закріплювали головні сили армій. Таке послідовне нарощування зусиль дозволяло здійснювати прорив другої смуги оборони зазвичай на 2–3-й день наступу.

Однак прорив другої смуги з ходу вдавався не завжди. Справа в тому, що, розташована в 10–15 км від першої, вона перебувала поза досяжністю основної маси артилерії, противник завчасно займав її частиною сил, розвідати точне розташування яких було складно. У тих випадках, коли противник встигав міцно закріпитися другій смугі оборони, прорив її здійснювався спільними зусиллями танкових і загальновійськових з'єднань.

У міру зростання вогневих можливостей загальновійськових армій, збільшення щільності танків підтримки піхоти, а також використання рухливих груп армій і фронтів для завершення злому тактичної оборони темпи прориву зростали до 10–12 км на добу. Високі темпи були досягнуті в третій період, коли вдавалося прорвати тактичну зону оборони (глибиною 15–20 км) у 1-й день операції (2-й Український фронт в Яссько-Кишинівській операції).

Війна показала вирішальне значення високих темпів прориву тактичної зони оборони противника для якнайшвидшого перетворення тактичного успіху в оперативний, забезпечення успіху наступальної операції в цілому.

Розвиток тактичного успіху в оперативний. Наступальні дії фронтів після прориву тактичної зони оборони противника характеризувалися різноманітністю бойових завдань. Розвиваючи тактичний успіх в оперативний, війська переслідували відхід противника, проривали підготовлені в інженерному відношенні проміжні (тилові) оборонні рубежі, форсували водні перешкоди, відбивали контрудари, вели зустрічні бойовища, здійснювали охоплення і обходи, оточували і знищували ворожі угруповання. Багато з цих завдань нерідко виникали в зв'язку з різкими змінами бойової обстановки. Для успішного досягнення цілей винятково велике значення мала здатність командувачів фронтів і їх штабів передбачити розвиток подій, виникнення тих чи інших бойових завдань, завчасно вживати необхідних заходів для їх виконання.

У наступальних операціях військ Українських фронтів головним засобом розвитку успіху в операції стали рухливі групи фронтів, основу яких склали танкові армії. Умови введення рухливих груп в бій були різними. У більшості випадків це відбувалося в 1-й день операції з метою завершення прориву тактичної зони оборони. Нерідко рухливі групи фронтів вводилися в бій для завершення прориву головної смуги ворожої оборони.

При сприятливих умовах танкові армії вводилися в бій після подолання тактичної зони оборони противника, а іноді і третьої (тилової) смуги.

Наприклад 1-а гв. танкова армія в Львівсько-Сандомирській, 6-а танкова армія в Яссько-Кишинівській. Введення в прорив танкових армій для розвитку тактичного успіху в оперативний здійснювався на 2–4-й день операції на глибині 15–25 км від переднього краю. Головні сили танкових армій, які не брали участі у завершенні прориву тактичної зони оборони, просувалися в похідних колонах, потім, подолавши тактичну зону, обганяли піхоту і спрямовувалися в глибину ворожої оборони.

Рубіж введення танкових армій призначався залежно від вирішуваних завдань. У тих випадках, коли танкова армія залучалася для завершення прориву тактичної зони оборони противника, вона вводилася в бій на глибині від 2–3 до 6–8 км переднього краю. При введенні в «чистий» прорив кордон входу призначався в 15–35 км від переднього краю, а іноді і більше.

Вогневе ураження противника при введенні в бій танкових армій організовувалося фронтом і покладалося на артилерію тих загальновійськових армій, у смугах яких здійснювалося їх введення.

У Львівсько-Сандомирській операції 1-го Українського фронту для забезпечення введення 1-ї і 3-ї гвардійських танкових армій створювалися особливі артилерійські групи (2–3 артилерійських бригади по числу танкових і механізованих корпусів першого ешелону).

Організацію вогневого ураження противника при введенні в прорив танкових армій можна простежити на прикладі 6-ї танкової армії 2-го Українського фронту в Яссько-Кишинівській операції. Передбачалося залучити 4 артилерійських бригади 27-ї армії та артилерію стрілецьких дивізій, на ділянках яких здійснювався введення. Крім того, танковій армії перед введенням в прорив надавалася винищувально-протитанкова артилерійська бригада. Артилерійський вогонь планувався від рубежу введення на глибину до 16 км. Виклик вогню артилерії і управління ним передбачалося здійснювати з танків, що мали радіостанції, офіцерами-артилеристами. Для взаємодії штаби артилерії 27-ї і 6-ї танкової армій розробили спеціальну карту-схему, на яку були нанесені рубіж обгону

танками піхоти, рубежі і сигнали виходу на них танків, ділянки вогню, які забезпечували вихід танків на кожен рубіж.

Авіаційна підтримка рухомих груп, як правило, здійснювалася основними силами повітряних армій. У низці операцій (Проскурово-Чернівецька, Львівсько-Сандомирська) перед введенням танкових армій у бій проводилася коротка, але потужна авіаційна підготовка. Для прикриття і підтримки танкістів зі складу повітряних армій виділялось від двох авіаційних дивізій до двох-трьох авіаційних корпусів.

Дії танкових армій в оперативній глибині оборони противника характеризувалися високою маневреністю, широким застосуванням обхватів і обходів, зухвалим вклиненням у розташування ворога, сміливим відривом від загальновійськових армій (до 60–80 км і більше), частими змінами завдань і напрямку головного удару.

Другі ешелони фронтів вводилися в бій з метою розвитку наступу на головних напрямках або там, де позначився успіх, а також для переслідування противника. Найчастіше вони використовувалися після введення в бій рухомих груп фронтів в оперативній глибині. У більшості випадків вони вводилися в бій після прориву армійського оборонного рубежу противника, а в ряді випадків на заключному етапі операції (наприклад, 5-а гвардійська армія 1-го Українського фронту в Львівсько-Сандомирській операції). З введенням другого ешелону фронтів, як правило, починався новий етап фронтової операції. Вельми часто другі ешелони залучалися для розгрому контрударних угруповань противника (5-я гвардійська армія 1-го Українського фронту в Львівсько-Сандомирській операції).

Фронтowa авіація забезпечувала введення в бій рухомих груп і другого ешелону масованими ударами по угрупованням противника, вражаючи головним чином танки, артилерію і резерви.

Успішному розвитку наступу в оперативну глибину велике значення мало добре організоване переслідування противника, яке велося безперервно вдень і вночі. Воно, зазвичай, виникало в ході розвитку тактичного успіху в

оперативний, коли вороже угруповання, зазнавши великих втрат в тактичній глибині, змушене було відходити на один із проміжних рубежів.

У своєчасному переході військ до переслідування важливу роль відіграло виявлення початку відходу противника. Це було складне завдання, так як він прагнув відірватися від наступаючих непомітно, використовуючи погану видимість (вночі, в негоду) і прикриваючись ар'єргардами, здатними швидко переходити в контратаки або відірватися від переслідуючих військ. Характерною особливістю дій рухомих військ в ході переслідування були високі темпи наступу, що становили 40–50 км, а в низці операцій 80–90 км на добу.

Найважливішим серед завдань була організація протиповітряної оборони військ.

Однак практика показала, що в ході операцій зенітна артилерія і аеродроми базування винищувальної авіації нерідко відставали від наступаючих. У результаті цього війська фронтів завершальні етапи багатьох операцій проводили при ослабленому зенітному і авіаційному прикритті. Так було в Львівсько-Сандомирській та інших операціях.

Важливою складовою алгоритму управління військами в операції був контроль та надання допомоги військам. Постійне володіння командувачем фронту, армії обстановкою ґрунтувалося на донесеннях підлеглих структур, розвідувальній інформації та інших джерелах. Це відображалось у бойових донесеннях, оперативних зведеннях та інших звітних бойових та оперативних матеріалах (Додатки К.5, К.6).

Відбиття контрударів і зустрічні бойовища. Прагнучи затримати просування радянських військ в оперативну глибину оборони, противник, як правило, наносив сильні контрудари резервами груп армій і стратегічними резервами. Так, у Корсунь-Шевченківської операції завдало контрудар угруповання противника у складі 8 танкових і 4 піхотних дивізій. У Проскурівсько-Чернівецькій операції командувач групи армій «Південь» Е. Манштейн, маючи здобуті розвідкою дані про задуми командувача 1-го

Українського фронту на наступ, зосередив у резерві на Поділлі великі сили, значну кількість танків і штурмових гармат (див. п. 3.2 дисертації). Однак М. Ватутін вказав на ідею відбиття можливих контрударів ще при плануванні березневої наступальної операції штабом фронту. Командування Українських фронтів врахувало прорахунки попередніх операцій та стало завчасно створювати сильні другі ешелони і рухомі групи, рухомі загони загороджень і артилерійські протитанкові резерви.

Вагомий внесок у відбиття контрударів противника здійснювала авіація фронту. Так, у Львівсько-Сандомирській операції для відбиття контрудару 15 липня 1944 р. смузі наступу 38-ї армії за вказівкою командувача 1-м Українським фронтом 2-а повітряна армія в другій половині дня завдала низку авіаційних ударів (близько 1850 літако-вильотів) по 1-й і 8-й танкових дивізіях противника, які готувалися до контрудару.

У багатьох випадках у ході наступу доводилося переходити до оборони, що здійснювався в умовах, коли противник на певному напрямку створював перевагу в силах, захоплював ініціативу дій, а наступаючі війська були ослаблені, розтягувалися по фронту і в глибину. Організація оборони здійснювалася зазвичай в короткі терміни. Війська прагнули займати вигідні оборонні рубежі, а противник наносив по них потужні удари всіма можливими силами і засобами. В окремих випадках наступаючі об'єднання потрапляли в оточення. Так було з 4-ю танковою армією в районі Кам'янця-Подільського, яка здійснюючи маневр на оточення німецького угруповання, сама потрапила в оточення [476]. Таким чином, у ході фронтових наступальних операцій передбачалося створення потужних оборонних угруповань військ. Основу їх могли складати танкові армії (5-а гвардійська і 6-а танкові армії в Корсунь-Шевченківській операції), підтримані авіацією і артилерією [495].

Найбільш рішучим способом розгрому противника в теорії радянського воєнного мистецтва визнавалося *оточення* і знищення його основних угруповань.

Оточення і знищення ворожих угруповань (Додаток Ж.3). Операції на оточення і знищення противника є вищою формою воєнного мистецтва. Вважається, що її започаткував карфагенський полководець Ганнібал, армія якого оточила та знищила римське військо в битві під Каннами 2 серпня 216 р. до н. е.

Здійснення маневру на оточення завжди визнавалося найскладнішим видом операції, вершиною воєнного мистецтва. Успіх у такій операції ґрунтується, насамперед, на правильному використанні усіх видів збройних сил і родів військ відповідно до конкретних умов обстановки та їх чіткій взаємодії.

Автором вперше здійснений порівняльний аналіз двох операцій з оточення, які проводилися різними воюючими сторонами у різний час на майже одній і ті ж території. До аналізу взято Уманську оборонну операцію 1941 року та Корсунь-Шевченківську наступальну операцію 1944 року [537]. Друга операція досить широко представлена в історіографії, а перша навпаки – має обмаль як історичних джерел, так і наукових студій, їй присвячених.

Аналізуючи хід двох (трьох) послідовних операцій 1-го та 2-го Українських фронтів на оточення ворожого угруповання в районі канівського виступу, слід визнати, що хоча їх результатом стала перемога радянських військ, проте «новий Сталінград» був не зовсім вдалим: масштаби катастрофи для ворога цього разу виявилися значно меншими, а втрати Червоної армії значними. Завдання надійної ізоляції ворожого угруповання і подальшого його знищення в операції повністю вирішити не вдалося. Поширена у вітчизняній історіографії версія про успішне та повне завершення ліквідації противника в районі Корсуня-Шевченківського підлягає серйозній корекції. В одному з останніх досліджень Корсунь-Шевченківської битви на основі аналізу та зіставлення джерел обох воюючих сторін аргументовано стверджується про вихід з оточення 25–35 тис. солдатів та офіцерів противника, які під час прориву залишили всю техніку і важке озброєння (Додаток Ж.4) [377].

У проаналізованих операціях німецькими та радянськими військами застосований такий спосіб їх проведення як оточення та знищення великих угруповань противника. Оточення досягалось завдяки розвитку наступу двох ударних угруповань на збіжних напрямках. І в 1941 і в 1944 році головні удари планувалися на Умань, та в ході розвитку операції зміщувались. У 41-му, у зв'язку з виходом радянських військ з-під загрози оточення, – в глибину через Звенигородку, Тальне, Новоархангельськ на Первомайськ. У січні 44-го, внаслідок нанесеного німцями контрудару в районах Вінниця, Погребище, запланована глибина ударів радянських ударних угруповань скоротилась, вони були спрямовані на Звенигородку .

В обох операціях вирішальну роль відіграли танкові та механізовані з'єднання, вони завершували прорив оборони противника, розвивали наступ в глибину та, рухаючись назустріч один одному, досягали пунктів зустрічі. Піхота, кавалерія та артилерійські з'єднання розвивали успіх, закріплювались на досягнутих рубежах та здійснювали бойові дії по знищенню оточеного угруповання. В уманській операції німці піхотними з'єднаннями прикрились від контрударів 26-ї армії, а танкові дивізії спрямували на завершення оточення та ліквідацію групи генерала Понеделіна. У Корсунь-Шевченківській навпаки, радянське командування сили танкових армій спрямувало на зовнішньому фронті оточення, а загальновійськові армії та кавалерійський корпус використало для створення внутрішнього кільця.

У 1941 році в оточення потрапили дві радянські армії чисельністю більше 100 тис. осіб, у 1944 – два німецьких корпуси – близько 80 тис. Радянські війська в умовах повного оточення здійснювали організований супротив з 2 до 7 серпня 1941 р. Німецькі – з 28 січня до 17 лютого 1944 року. Для здійснення деблокування групи Штеммермана командування групи армій «Південь» створило потужне танкове контрударне угруповання на основі 3-го танкового корпусу та зустрічними ударами вивело значну частину військ з оточення. Здійснити контрудар силами 2-го та 18-го

мехкорпусів у 1941 році командуванню Південного фронту не вдалося. Оточені війська групи Понеделіна здійснювали прорив самотійно.

Корсунь-Шевченківська операція радянських військ 1944 року, як і операція німецьких військ в районі Умані у 1941 році за різних умов та результатів досягли перемоги. Якщо відійти від питання ефективності бойових дій, то правильним буде твердження – спільним в операціях на оточення є те, що перемогу здобула сторона, яка володіла ініціативою.

Слідом за Корсунь-Шевченківською операцією п'ять інших операцій на Правобережній Україні (Нікопольсько-Криворізька, Проскурово-Чернівецька, Березнегувато-Снігурівська, Поліська та Одеська), що передбачали оточення ворожих угруповань, теж досягли своїх цілей не в повній мірі. Сукупність фактів свідчить про певну тенденцію. На думку автора, незавершений характер операцій на оточення зимово-весняної кампанії 1944 р. був зумовлений браком сил та засобів у радянської сторони та ефективним врахуванням німецькими військами досвіду сталінградської катастрофи.

Оперативна побудова фронтів створювалася з урахуванням сильного першого ешелону і потужної рухомої групи, які в оточенні противника грали вирішальну роль. Так, в Яссько-Кишинівській операції до складу першого ешелону ударного угруповання 2-го Українського фронту було включено 12 стрілецьких дивізій з наявних 25. Решта складала другий ешелон (6 дивізій) і резерв фронту (7 дивізій). У з'єднаннях першого ешелону знаходилося близько 28% танків і самохідних артилерійських установок. Всі інші танки і САУ входили до складу рухомої групи фронту (6-а танкова армія і 18-й танковий корпус).

Після прориву оборони противника, як правило, більша частина сил ударних угруповань фронтів розвивала наступ у глибину, а менша прямувала для утворення внутрішнього фронту оточення. У Львівсько-Сандомирській операції, наприклад, з угруповання, що наступало на рава-руському напрямку, в замиканні фронту навколо бродівського угруповання брала

участь лише кінно-механізована група. Решта сил (1-а гв. танкова армія, 9 стрілецьких дивізій 3-ї гвардійської і 5 стрілецьких дивізій 13-ї армії) розвивали наступ на зовнішньому фронті оточення.

У ході операції з'єднання повітряної армії здійснювали авіаційну підтримку і прикриття військ на зовнішньому і внутрішньому фронтах оточення, брали участь у відбитті контрударів, брали участь в повітряній блокаді оточених угруповань, сприяли військам фронту в їх розчленуванні і швидкому знищенні. У період оточення противника основні сили повітряної армії зосереджувалися для підтримки і прикриття рухомих груп фронту, які здійснювали охоплення ворожих угруповань [258].

Після прориву оборони частина військ ударних угруповань спрямовувалася в тил противника, першочергове значення набувало своєчасне нарощування зусиль рухомих військ фронту. Недотримання цієї вимоги, наприклад в Березнегувато-Снігурівській операції 3-го Українського фронту, позбавила змоги закріпити досягнутий успіх. В результаті значна частина військ німецької 6-ї армії прорвалася за Південний Буг, використавши проміжки між з'єднаннями кінно-механізованої групи, успіх якої не був закріплений (див. п. 2.3 дисертації) [205].

В успішному оточенні приморських угруповань важливу роль грали сили флоту. Так, в Ясько-Кишинівській операції Чорноморський флот спочатку сприяв приморському крилу 3-го Українського фронту у форсуванні Дністровського лиману, а потім висадив 24 серпня 1944 р. морський десант в районі Шебріяни, в тилу ізольованого угруповання противника. Спільними зусиллями військ 3-го Українського фронту, Чорноморського флоту і Дунайської військової флотилії воно було повністю знищено; 15 тис. солдатів і офіцерів противника здалися в полон.

Характерною рисою операцій з оточення противника був розподіл військ між внутрішнім і зовнішнім фронтами. Результати операцій на оточення визначалися швидкістю та ступенем знищення ізольованих ворожих угруповань. Знищення військ противника, оточених силами групи

фронтів, ставало основною метою і змістом наступальної операції. Для узгодження зусиль і якнайшвидшого вирішення цього завдання всі війська внутрішнього фронту оточення підпорядковувалися одному командувачу.

Українськими фронтами застосовувалися такі способи знищення оточених угруповань.

Розсічення – найбільш, ефективний спосіб знищення противника. Він полягав у тому, що в результаті розсікаючих ударів оточені сили виявлялися роз'єднаними на ізольовані групи. Розсікаючі удари наносили, як правило, з'єднання зі складу ударних угруповань, створених до початку операцій, при цьому важливу роль грали рухомі війська. У Яссько-Кишинівській операції, наприклад, розсічення здійснено зустрічними ударами 2-го і 3-го Українських фронтів уздовж лівого берега Прута.

Відсікання – це нанесення ударів з метою ізоляції будь-якої частини сил оточеного угруповання противника і її знищення. Кращі результати давало нанесення ударів по виступу назустріч один одному. Наприклад, в Корсунь-Шевченківській операції для відсікання ворожого 11-го армійського корпусу, який обороняв виступ в районі Городища, були нанесені зустрічні удари з'єднаннями 52-ї і 27-ї армій. За 6 діб бойових дій (з 3 по 9 лютого 1944 р.) район оточення угруповання зменшився втричі, причому його скорочення наполовину було досягнуто шляхом відрізання Городищенського виступу. При відході частини німецького корпусу перемішалися між собою, дороги були забиті військовою технікою і транспортом, біля мостів і переправ виникли пробки. Автотранспорт і артилерія, що витягнулися колоною в північно-західному напрямку від Городища на 15–20 км, були спалені і розбиті; значних втрат зазнав противник і в особовому складі.

Іноді розсікаючі і відтинаючі удари не досягали мети. Тоді застосовували спосіб стиснення району розташування оточеного противника. У міру стиснення району і скорочення протяжності лінії внутрішнього фронту з нього знімали частину з'єднань, зберігаючи, однак, перевагу в силах над противником.

Коли противник намагався пробитися з оточення, завдаючи удари зсередини і ззовні, радянське командування вживало зустрічні контрудари. У Корсунь-Шевченківській операції, наприклад, контрудари противника ззовні відбивав 2-й Український фронт. За час вирішення цього завдання його війська були посилені 2-ю танковою армією, 13 стрілецькими дивізіями, великою кількістю артилерійських і інженерних частин. Водночас на внутрішній фронт були перегруповані 2 танкових корпуси, 2 стрілецьких дивізії і значне число артилерійських частин. З 80 артилерійських полків, зосереджених між фронтами оточення, 30 використовувалося в інтересах дій військ на зовнішньому фронті (див. п. 2.3 дисертації).

Ізольований, але не розчленований противник ще мав можливість зосередити частину сил на вузьких ділянках внутрішнього фронту з метою його прориву і виходу з оточення. Німці навчилися створювати рухомі котли [718]. Основним методом боротьби з рухомими котлами був оперативний їх обхід і охоплення в поєднанні з оборонними діями других ешелонів і резервів на шляху руху котлів. Боротьба ускладнювалася, якщо більша частина радянських з'єднань виявлялася на протилежних (напрямку виходу противника з оточення) ділянках внутрішнього фронту. У такій обстановці посилення з'єднань на напрямках прориву противника здійснювалося за допомогою перегруповання військ. Негативним прикладом може бути перегруповання з'єднань 1-го Українського фронту під Кам'янець-Подільським у Проскурівсько-Чернівецькій операції. Однією з найважливіших завдань розвідки в цей період було своєчасне і правильне визначення напрямків можливого прориву ворожих військ. Неточне визначення істинного напрямку прориву противника призвело до того, що заходи щодо посилення західної ділянки котла були вжиті із запізненням. Крім того, ні військова, ні партизанська розвідки не виявили зосередження в районі Монастирська ударного деблокуючого німецького угруповання у складі танкового корпусу СС та трьох піхотних дивізій. Проведення ефективних дезінформаційних заходів операції по виведенню німецьких

військ з-під ударів противника (маємо на увазі частин Червоної армії) дозволили німецькому командуванню дезорієнтувати очільника 1-го Українського фронту Г. Жукова [611, с. 634–635]. Це в кінцевому рахунку стало головними причинами виходу німецької 1-ї танкової армії з оточення. У цьому випадку, як і з проривом оточеного угруповання з Корсунь-Шевченківського котла, Е. Манштейн «переграв» Г. Жукова.

Часто знищення оточених угруповань противника супроводжувалося блокадою їх з повітря (Корсунь-Шевченківська операція), а по відношенню до угруповань, притиснутим до морського узбережжя, – і з моря (Кримська операція). Повна ізоляція таких угруповань не давала німцям можливості заповнити втрати, сприяла виснаженню його сил, а військам фронтів створювала умови для швидкого знищення і полонення ворога. Повітряну блокаду найбільш великих угруповань противника організовувала Ставка ВГК, а угруповань з 5–6 дивізій і менше – командувач фронту. Вона велася силами повітряних армій, з'єднаннями і частинами Військ ППО країни, а також зенітною артилерією військ зовнішнього і внутрішнього фронтів оточення.

Боротьбу з транспортною авіацією здійснювали винищувачі. Основними способами їх бойових дій були перехоплення і знищення літаків із положення чергування на аеродромах, патрулювання в зонах і «вільне полювання» на ймовірних маршрутах прольоту ворожих літаків. Між внутрішнім і зовнішнім фронтами оточення літаки противника знищувала і зенітна артилерія військ фронту. Одночасно велася активна боротьба з авіацією ворога на аеродромах як в районі оточення, так і за зовнішнім фронтом оточення. Для цього залучалися частини і з'єднання бомбардувальної штурмової авіації повітряних армій, а також авіації дальньої дії. Координацію таких дій здійснював, як правило, представник Ставки ВГК з авіації.

Угруповання, оточені на приморських напрямках, з моря блокувалися силами флотів. По портах і ближніх комунікаціях удари наносили штурмовики і бомбардувальники під прикриттям винищувачів, а далі, вже в морі, вели самостійні дії групи торпедоносців і бомбардувальників.

Підводним човнам належала значна роль у порушенні ворожих перевезень. На напрямках найбільш ймовірного руху конвоїв ворога човнам призначалися позиції, де вони вели активний пошук.

Перехід до блокади кримського угруповання (німецька армія була ізольована від основних сил наприкінці жовтня 1943 р.) був також обумовлений необхідністю створення сприятливої оперативно-стратегічної обстановки, перейти до знищення оточених військ у квітні.

Таким чином, необхідними умовами для успішного оточення противника були стрімкий прорив оборони, швидкий розвиток його в глибину, захоплення і міцне утримання вузлів доріг, переправ, інших шляхів відходу ворога. Найбільш надійним способом виявилось двостороннє охоплення противника, що проводиться двома фронтами. Оточення противника в ході переслідування досягалося розвитком ударів на напрямках, що сходяться на значну оперативну глибину.

Необхідність застосування того чи іншого способу ліквідації ворога більш чітко виявлялася після завершення оточення. При цьому від командувачів і штабів була потрібна оперативність у прийнятті рішень і втіленні їх. Виділення на внутрішній фронт достатніх сил – основна передумова оточеного угруповання в найкоротші терміни.

Перебіг операцій детально фіксувався у журналах бойових дій (Додаток К.9). Результати операцій постійно аналізувалися і оцінювалися. За наявності можливості штаби фронтів і армій організували розбори проведених операцій, а в окремих випадках у ході науково-парктичних конференцій (Додаток К.7).

5.4. Проблема людських втрат

Український чинник у Другій світовій війні висвітлено у низці публікацій автора [497; 561]. Український фактор завжди мав істотний вплив на сталінську політику і це дуже виразно проявилось у 1943–1944 рр. Під час

проведення наступальних операцій в Україні (за весь час війни 15 стратегічних наступальних і оборонних операцій були проведені на території України, в рамках яких було 52 фронтових операції, та 16 самостійних фронтових операцій [784]), комуністичне керівництво як центральне, так і республіканське, розгорнуло ідеологічний наступ. Агітаційно-пропагандистська робота у цей період ґрунтувалася на ідеї «української радянської державності», яка поєднувалася з ідеєю «єдності радянських республік».

Відповідно до наказу Ставки ВГК 20 жовтня 1943 року чотири радянські фронти, залучені до битви за Дніпро, були перейменовані на Українські. На думку автора, перейменування фронтів на Українські у другий день роботи Московської конференції, що проходила 19–30 жовтня 1943 року за участю міністрів закордонних справ СРСР, США і Великобританії, не є випадковим. Вже тоді передбачались колізії, пов'язані з прагненнями радянської сторони забезпечити участь окремих республік СРСР, зокрема України, в роботі ООН на правах повноправних членів світового співтовариства. Задля цього потрібно було створити ілюзію наявності інститутів державності, зокрема пізніше було створено Наркомат оборони УРСР та проведено інші заходи.

Водночас простежити «український компонент» у Червоній Армії не видається можливим. Вдамося до екстраполяцій. Відомо, що внаслідок прихованої мобілізації під виглядом навчальних зборів у травні–червні 1941 року було здійснено призов 802 тис. осіб приписного складу під виглядом військово-навчальних зборів та інших заходів. Серед них понад 271 тис. осіб (33 %) було мобілізовано військкоматами Київського особливого, Одеського та Харківського військових округів [618, с. 252, 253]. Це стало, по суті справи, частковою прихованою мобілізацією. Перед мобілізаційними заходами списочна чисельність Червоної армії становила 4 275 713 військовослужбовців, флоту – 390 142 [618, с. 254]. Отже, і частка військовослужбовців родом з України мала би бути близькою до

1 540 тис. Таким чином (1 540 000 + 271 000) у лавах радянських Збройних сил на початок війни з гітлерівською Німеччиною мало би налічуватися близько 1,8 млн вихідців з УРСР. У другому півріччі 1941 р. на території УРСР було призвано 3 184 700 осіб, а в період вигнання нацистських окупантів від лютого 1943 р. до жовтня 1944 р. – 3 692 500, причому в останньому випадку йдеться і про 600–900 тис. громадян, мобілізованих повторно (оточенці, ті, кого німці відпустили з полону для сільськогосподарських робіт, дезертири, втікачі з полону). Водночас загальна кількість мобілізованих корегується у зв'язку з тим, що мобілізації тривали і в 1945 р., до самого завершення війни [712, с. 400–401; 755, с. 67]. Отже, кількість призваних по мобілізації до РСЧА з території УРСР від початку німецько-радянської війни до закінчення далекосхідної кампанії, оцінюється у понад 6 млн осіб. Підсумовуючи означені цифри, можна припустити, що упродовж 1939–1945 рр. у складі радянських збройних сил у роки Другої світової війни перебувало до 8 млн вихідців з України.

Якщо загалом по радянським збройним силам частка призваних з території УРСР становила близько 20%, то коли вести мову про період 1944 р. та фронти, які діяли на українських землях, ці цифри різко збільшаться, адже до складу 4-х Українських фронтів мобілізували в основному громадян республіки. З визволеної території УРСР з лютого 1943 – до жовтня 1945 рр. до діючої армії було призвано 3 629 454 особи [712, с. 400]. За рахунок цього значно зросла частка наших співвітчизників у частинах та з'єднаннях українських фронтів, які у 1944 році на 50–80% були укомплектовані військовослужбовцями, призваними з України [469, с. 61].

Цифрові показники втрат – важливий критерій оцінки воєнного мистецтва. Усвідомлюючи всю складність цього питання, спробуємо виокремити хоча б приблизно ту частку людських військових втрат, яких війська Українських фронтів під час операцій на території України у 1944 р. Розраховувати на точні дані тут не доводиться, адже деякі операції брали

початок у межах республіки, а далі розгорталися за її кордонами, а інколи відбувалися одночасно на території кількох сусідніх держав.

Аби уникнути применшення чи перебільшень, будемо відштовхуватись від оцінювання і цифр, що, на нашу думку, видаються «обережними» й найбільш підтвердженими документально. Йдеться про розрахунки, здійснені групою Г. Кривошеєва в результаті підрахунку втрат за регулярними донесеннями військових частин і з'єднань [907, с. 98–107]. Для зручності подамо їх у формі узагальненої таблиці за окремими стратегічними та фронтовими операціями (Додаток Ж.9) [435, с. 119–150].

Частка втрат від загальної кількості військовослужбовців, задіяних у цих операціях, коливається від 1% у Яссько-Кишинівській стратегічній наступальній операції до 11,2% – у Дніпровсько-Карпатській операції. Люфт середньодобових втрат визначається від 2423 осіб у Кримській операції до 9 565 осіб у у тій же Дніпровсько-Карпатській операції, за безповоротними – від 13 197 осіб у Яссько-Кишинівській – до 270 198 осіб у Дніпровсько-Карпатській, сумарними – від 67 130 осіб у Яссько-Кишинівській – до 1 109 528 осіб у Дніпровсько-Карпатській (Додаток Ж.9).

Підсумовуючи наведені російськими дослідниками виклади, одержимо такі узагальнюючі дані втрат у стратегічних наступальних операціях Українських фронтів у 1944 р. на території України – 1 682 683 в тому числі безповоротні – 394 623 осіб. Щодо загальних втрат Червоної армії в означений період у боротьбі за Україну, то потребують врахування втрати у так званих «забутих операціях», оборонних фронтових операціях, веденні бойових дій під час оперативних пауз, втрати ППО країни, авіації далекої дії, з'єднань і частин, які не входили до складу діючої армії тощо.

Дослідники, які подають цю статистику, зазначають, що ті, військовослужбовці, які померли у шпиталях від ран і хвороб, проходять як санітарні втрати, оскільки донесення, що надійшли раніше, штабами армій та фронтів за наслідками лікування не корегувалися. Якщо взяти до уваги, що лікувальні установи за час війни в середньому повертали у стрій 72%

поранених, контужених і хворих, то 28% становлять ті, хто до армії вже не повернувся. Яку частку серед них становили летальні випадки, – наразі невідомо, адже ці люди помирили упродовж багатьох повоєнних років саме від ран і хвороб, спричинених ними.

Науковці Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1944 рр.» на підставі опрацювання матеріалів Документального фонду з обліку людських військових втрат України у війні стверджують, що ці обчислення не дають повної картини. У цей час поза обліком залишилася значна частина безповоротних втрат діючої армії. Так, у офіційних військових документах часто відсутні ті, хто незадовго до того був призваний так званими польовими військкоматами і невдовзі загинув у боях [768].

Спираючись на результати роботи групи російських військових істориків, автор водночас цілком поділяє переконання більшості спеціалістів, що й ці дані – неповні. Основою причиною труднощів підрахунку втрат особового складу радянських збройних сил є вкрай незадовільна постановка їх обліку в діючій армії. Детально цю проблему аналізує Л. Рибченко, яка зазначає, що на початку війни облік людських втрат у діючій армії практично був зірваний, з лютого 1942 р. до середини 1943 р. охоплював ледь половину фактичних втрат і лише на завершальному етапі війни набув організованого характеру. Унаслідок цього до закінчення війни на офіційний облік вдалося поставити тільки 55% полеглих військовослужбовців, решту – зараховували як зниклих безвісти» [768].

Українські фронти відіграли важливу роль у досягненні перемоги над нацизмом та фашизмом у Європі. Вже після війни у мемуарах В. Черчилль засвідчить: «З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею» [403, с. 863].

Вагомим політичним наслідком Другої світової війни стало те, що Україна вперше офіційно увійшла в світове співтовариство, що було засвідчено рішенням міжнародних конференцій держав антигітлерівської коаліції в Ялті й Потсдамі, її участю в заснуванні ООН та іншими міжнародними акціями. Це реальне визнанням внеску українців у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні.

Висновки до розділу 5

Комплексний аналіз операцій 1944 р. дає підстави констатувати помітне зростання військової майстерності командного складу Червоної армії. У них розкрився полководницький талант вихідців з України: Р. Малиновського, К. Рокоссовського, І. Черняховського, А. Гетьмана, А. Гречка, А. Кравченка, Д. Лелюшенка, К. Москаленка, П. Рибалка, П. Жмаченка та багатьох інших.

Наступальні операції на різних напрямках (на нових ділянках фронту їх здійснювали здебільшого тоді, коли ще тривали попередні) дезорієнтували німецький генералітет і позбавляли його можливості ефективно їм протидіяти. Послідовні наступальні дії чергувалися не тільки по фронту, а й за глибиною для безперервного тиску на противника і просування на захід. Якщо раніше здійснювалися тільки послідовні стратегічні наступальні операції, то в 1943 р., а особливо 1944 р., – одночасні стратегічні операції груп фронтів у смузі від 400 до 1400 км і на глибину до 500 км.

Досягненню високої результативності сприяло те, що в цей період ширше і вдаліше використовувалися такі форми оперативного маневру та рішучих способів ведення операцій, як оточення і знищення великих угруповань військ противника. Воно планувалося та здійснювалося як єдиний, нерозривний процес, коли одночасно активувалися внутрішній і зовнішній фронти оточення. При цьому операції на оточення не перетворювалися на самоціль, а вибір конкретних засобів розгрому ворожих

угруповань здійснювався з урахуванням мети і завдань операції, розташування сил сторін, характеру оборони, фізико-географічних особливостей рельєфу місцевості та інших природно-кліматичних умов.

Проведеним на території України наступальним операціям притаманне рішення масування сил і засобів на напрямках головних ударів. У більшості операцій Українських фронтів на ділянках прориву, які становили 7–16% загальної ширини смуги наступу, зосереджувалося 45–70% стрілецьких військ, 40–90% артилерії, 60–90% танків і самохідних артилерійських установок, використовувалося 80–90% авіації фронту. Таке масування дозволяло створювати на ділянках прориву високу щільність сил і засобів: 1 дивізія на 2–0,6 км, 130–300, а іноді до 450 гармат і мінометів, 50–100 танків і САУ (зокрема до 30 танків і САУ безпосередньої підтримки піхоти) на 1 км фронту. Щільність бомбового удару радянської авіації доходила до 80–100 т бомб на 1 кв. км площі. Зосередження сил і засобів на вирішальних напрямках у наступальних операціях забезпечувало 3–5-разову перевагу над противником у живій силі, 5–8-разову – в артилерії і танках та 3–5-разову – в авіації.

Однією з особливостей слід вважати максимально можливе наближення управління військами в оперативній і тактичній ланках до військ, що діяли на передньому краї. Якщо в операціях 1941–1942 рр. командні пункти фронтів дислокувалися за 60–80 км, армійські пункти – за 40–80 км, а постійні спостережні пункти створювалися не завжди, то в операціях 1944 р. на напрямках головних ударів фронтові командні пункти розташовувалися на відстані 25–40 км, армій – 8–15 км, а спостережні пункти – за 2–3 км від передової лінії. Такі підходи забезпечували оперативне отримання інформації про ситуацію на полі бою, швидке реагування і внесення необхідних коректив. При цьому пункти спостереження з'єднань і частин перебували безпосередньо у бойових порядках передових підрозділів.

Значно більше уваги порівняно з попередніми періодами командування і штаби фронтів стали приділяти питанням розвідки, прихованості підготовки

операцій, дезінформації противника. Однак в організації розвідки залишалося чимало проблем, що негативно позначалося на діях радянських військ.

У вказаний період радянські війська оволоділи мистецтвом швидкого прориву оборонних рубежів і смуг противника і доволі часто вже в перший день наступу долали не тільки головну смугу укріплень, а й всю тактичну зону оборони. Вирішальну роль при цьому відігравали танкові корпуси й армії. У цей час фронти, які діяли на найважливіших напрямках, одержували з резерву Ставки ВГК по дві, а то й три танкових армії (наприклад, 1-й і 2-й Український фронти у Проскурівсько-Чернівецькій та Умансько-Ботошанській операціях). Вдалий прорив лінії оборонних укріплень загальновійськовими арміями створював сприятливі умови для введення в дію бронетанкових військ. Зазвичай, це відбувалося одразу після подолання головної смуги чи всієї тактичної зони оборони. Однак у тих випадках, коли доводилося зламувати поспіхом зведену чи слабку в протитанковому відношенні оборону (як під час боїв за Правобережну Україну), танкові з'єднання й об'єднання діяли і в першому ешелоні. Це призводило до значних втрат у бронетехніці і, як наслідок, спричиняло зниження темпів розвитку наступу в оперативній глибині противника.

Радянські війська накопичили досвід дій у нічний час. Активні дії вночі широко застосувалися для переслідування ворога, який відступав, форсування водних перешкод, штурму укріплених міст, ведення боїв у великих населених пунктах, передислокації на нові ділянки фронту, розвідки тощо.

Разом з тим, в організації управління військами існували недоліки, обумовлені низкою об'єктивних і суб'єктивних чинників. Безумовний авторитет Й. Сталіна, що тяжів над вищим військово-політичним керівництвом держави, певним чином сковував ініціативу, обмежував самостійність командувачів фронтів і армій в ухваленні рішень, виборі сил і засобів для виконання поставлених завдань.

Далеко не завжди реалізація стратегічних та оперативних задумів Ставки ВГК підкріплювалася належними матеріально-технічними заходами.

Відставання між бойовими частинами та з'єднаннями, які стрімко вели наступ, та підрозділами оперативного, технічного, тилового забезпечення призводило до надмірних втрат, яких можна було уникнути за належної підготовки. Особливо дошкульними були негаразди в організації медичних служб на передовій та в ближньому тилу. Далеким від досконалості залишався зв'язок. Брак сучасних засобів радіозв'язку перешкоджав ефективному управлінню військами.

Величезні людські ресурси створювали ілюзію невичерпності мобілізаційного потенціалу, а звичка відзначати «червоні» дати календаря бойовими звитягами, здобуттям великих міст оберталася несумірно високими втратами.

Важливим показником воєнного мистецтва виступає рівень втрат, допущених при проведенні операцій. На основі статистичних даних просумовані втрати в операціях Українських фронтів на території України в 1944 році. Вони складають 1 682 683 особи, в тому числі безповоротні – 394 623 особи. Роль і місце України та Українських фронтів в зусиллях союзників у боротьбі проти країн Осі у Другій світовій війні були визнані лідерами провідних держав та закріплені членством України в Організації Об'єднаних Націй. Це потребує формування відповідної моделі колективної пам'яті у сучасній Україні.

У наукових публікаціях, що відображають результати досліджень автора., на основі встановлених особливостей воєнного мистецтва пропонуються практичні рекомендації щодо використання набутого досвіду в теорії воєнного мистецтва, а також у сучасній практиці військового будівництва, підготовки і застосування Збройних Сил України, навчанні та вихованні військових кадрів [474; 479; 480; 487; 493; 497; 499; 500; 501; 502; 506; 510; 511; 519; 528; 529; 537; 538; 541; 542; 545; 547; 556; 558; 559; 561; 562; 567; 568; 574].

ВИСНОВКИ

У дисертації розв'язано актуальну наукову проблему, що визначалася назрілою потребою виявлення та вирішення протиріч між історичною концепцією перебігу воєнних дій під час німецько-радянської війни на території України, зокрема наступальних операцій військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944), що склалася у радянській історіографії під впливом ідеологічних установок тодішнього політичного керівництва, і її сучасними рудиментами як у зарубіжній, так і у вітчизняній історіографії з одного боку, та сучасними науковими поглядами, сформованими завдяки використанню раніше недоступних документів і матеріалів, удосконаленню інтерпретаційного інструментарію, – з іншого. Водночас, ця проблема актуалізується й через те, що під час збройної агресії Російської Федерації проти України застосовуються окремі сегменти воєнного мистецтва, відповідним чином трансформовані з часів Другої світової війни. У цьому сенсі важливим є дослідження операцій Українських фронтів, які мають суттєве теоретичне і практичне значення.

На захист виносяться такі основні теоретичні і практичні результати дослідження.

1. Аналіз історіографії та джерельної бази за обраною темою засвідчив, що, попри існування значного масиву публікацій, в історіографії відсутнє комплексне, системне дослідження стратегічних і фронтових операцій військ Українських фронтів у 1944 р., що й обумовило підготовку цієї дисертації.

Здійснена здобувачем акумуляція джерел для виконання дисертаційного проєкту визначалася можливостями доступу до архівосховищ військових відомств (ГДА МО України, ЦАМО Російської Федерації), в яких зберігається основний масив документів за проблематикою дослідження. До наукового обігу введено значний масив маловідомих архівних документів і матеріалів, які у поєднанні з історіографічними джерелами забезпечили повноцінне розкриття теми. У дисертації по-новому інтерпретовані опубліковані

документальні джерела та документи архівного зберігання, які містяться у ЦДАВО України, ЦДАГО України; документи особистісного походження; довідкові та статистичні відомості. Залучений комплекс джерел уможливив виконання основних завдань дисертаційного дослідження та емпіричну аргументацію його концептуальних положень, висновків і узагальнень.

Теоретичним маркером для вироблення методологічних підходів та авторської концепції слугували фундаментальні праці з історії воєнного мистецтва. Орієнтація на кращі здобутки воєнно-теоретичної думки, застосування сучасного понятійного апарату і дослідницького інструментарію створили передумови для успішного виконання кваліфікаційної роботи.

2. У дисертації визначено умови та фактори, що впливали на підготовку та перебіг операцій Українських фронтів наприкінці 1943–1944 рр. Кожен розділ дисертації, що містив опис стратегічних операцій Українських фронтів, розпочинався з відтворення аналізу воєнно-політичної й оперативно-стратегічної обстановки. Крім того, перед кожною конкретною фронтовою операцією здійснювалося уточнення оперативної обстановки. Аналізу підлягали: загальна воєнно-політична ситуація, бойовий і чисельний склад сторін воєнного протистояння, фізико-географічні умови районів проведення операцій, інші умови і чинники, що впливали на результати виконання оперативних завдань.

Проаналізувавши стан наукового відображення воєнно-політичної, стратегічної та оперативної обстановки у смузї дій військ Українських фронтів у 1944 р., слід визнати, що не всі науковці брали до уваги визначальні умови і фактори, за яких проводилися наступальні операції на території Правобережжя, Поділля, Волині, Прикарпаття, Закарпаття, Буковини, Півдня України. При цьому особливо важливо здійснити оцінювання суспільно-політичної обстановки та зміцнення морально-психологічного (в радянській літературі – «морально-політичного») стану радянських військ.

З'ясовано, що у радянський час перебільшувався та глорифікувався моральний фактор у боротьбі проти військ Вермахту. Автором дисертації

перенесено увагу на недостатньо висвітлені негативні аспекти суспільно-політичної обстановки у фронтовому тилу: мобілізаційні проблеми, недоліки у роботі радянських державних і партійних структур, органів військового управління, незадовільне вирішення проблем членів сімей фронтовиків, бандитизм, дезертирство, мародерство, побори з місцевого населення, розкрадання продовольства, речового та іншого майна тощо.

Досліджено вплив суспільно-політичної ситуації на морально-психологічний стан військ. Після значних втрат під час форсування Дніпра та захоплення стратегічних плацдармів на його правому березі війська Українських фронтів масово поповнювалися мобілізованими мешканцями зі щойно зайнятих ними територій. Це, з одного боку, спричинило суттєве збільшення частки українців серед особового складу, а з іншого – масове використання у бойових діях недостатньо підготовлених контингентів. Ця тенденція підтверджується як радянськими, так і німецькими джерелами.

На морально-психологічний стан німецьких військ впливали не тільки поразки на фронті, а й інші чинники: наростаюча міць противника, нестача боєприпасів, харчування, великі людські втрати, втома, ворожість населення, дії партизанів.

Обґрунтовано положення, що перейменування радянських військ, які діяли на південній ділянці протистояння, на Українські fronti стало одним із засобів «розігрування української карти» радянським керівництвом, зокрема позиціонування УРСР як суб'єкта міжнародного права для домінування СРСР у повоєнному світі. Крім того, у такий спосіб стимулювався «український радянський патріотизм».

3. У дисертації стверджується, що Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція виокремлюється серед стратегічних операцій найвищими показниками за кількістю залучених сил і засобів, просторовим розмахом, різноманітністю форм і способів дій військ, кількістю спланованих та проведених фронтових та армійських операцій, їх результатами та наслідками, втратами.

Воєнні дії на південній ділянці німецько-радянського фронту тривали майже п'ять місяців і стали головним змістом зимово-весняної кампанії 1944 р. За загальноприйнятим «канonom» Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція завершилася, коли війська 1-го Українського фронту закінчили виконання наступальних завдань і перейшли до оборони 17 квітня 1944 р. У дисертації наголошується, що наступальні операції військ 2-го і 3-го Українських фронтів продовжувались до 6 травня.

За усталеними поглядами загальна стратегічна мета на Правобережній Україні була досягнута в результаті проведення десяти наступальних операцій фронтів та груп фронтів: Житомирсько-Бердичівської та Кіровоградської, Корсунь-Шевченківської, Ровно-Луцької, Нікопольсько-Криворізької, Проскурівсько-Чернівецької, Умансько-Ботошанської, Березнегувато-Снігурівської, Одеської та Поліської. Автор звертає увагу науковців на низку проблем відносно цього переліку. По-перше, Житомирсько-Бердичівська та Кіровоградська операції позиціонуються як окремі операції 1-го та 2-го Українських фронтів, насправді це – єдина операція двох фронтів, яку можна було б назвати Житомирсько-Кіровоградською. По-друге, Умансько-Ботошанська операція 2-го Українського фронту від початку не мала стати Ботошанською. Вона планувалася як окрема стратегічна операція 1-го та 2-го Українських фронтів, що в деяких виданнях закритого характеру називається Бузько-Дністровською. По-третє, автором виявлені «забуті операції»: січневі операції 3-го Українського фронту з ліквідації нікопольського плацдарму противника, квітнева Львівська операція 1-го Українського фронту, травнева Ясько-Кишинівська 2-го Українського фронту. Вони не мали успіху, саме тому були «стерті» з історичної пам'яті. По-четверте, на переконання автора сукупність наступальних стратегічних дій, спрямованих на вигнання нацистських окупантів з України у 1944 р., не слід вважати окремою стратегічною операцією. Лише наприкінці 1980-х рр. в ідеологізованих канонах офіційної історіографії була обґрунтована й усталена дефініція «Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція». Насправді у цей

період на Правобережжі та Півдні України відбулося кілька стратегічних операцій. Їх адекватна класифікація та оцінка потребує спеціальних наукових зусиль у перспективі.

4. Поглиблені наукові знання щодо підготовки Кримської стратегічної наступальної операції. Особливістю операції з вигнання противника з території Кримського півострова є тривалий час її підготовки. Питання про розвиток наступу радянських військ на Півдні та опанування Кримом постало перед радянським керівництвом ще у вересні 1943 р. На початку листопада 1943 р. одночасно відбулося захоплення радянськими військами плацдармів у Північному Криму та на Керченському півострові. Продовженням цих дій мало стати опанування півостровом. Однак через несприятливу оперативну обстановку та інші фактори початок наступальної операції неодноразово відтерміновувався. Зрештою Кримська операція розпочалася 8 квітня 1944 р.

У дисертації встановлено ще одну особливість Кримської операції – оперативна пауза 16.04–05.05.1944 р. під час її проведення.

Автор спростовує сучасні погляди російських військових істориків, за якими Кримська стратегічна наступальна операція поділялася на Перекопсько-Севастопольську 4-го Українського фронту і сил Чорноморського флоту (з 8 квітня до 12 травня) та Керченсько-Севастопольську Окремої Приморської армії, 4-ї повітряної армії та сил Чорноморського флоту (з 11 квітня до 12 травня). На думку дисертанта Севастопольську операцію (5–12 травня 1944 р.) слід виділити як окрему фронтову операцію у складі Кримської стратегічної наступальної операції. На першому етапі Кримської стратегічної операції війська 4-го Українського фронту здійснили Перекопську наступальну операцію (8–15 квітня 1944 р.), а війська Окремої Приморської армії – Керченську фронтову наступальну операцію (11–16 квітня 1944 р.).

Під сумнів поставлена окремішність Кримської операції. В історичній літературі 1940–1950-х рр. цей наступ отримав назву «третього удару». Заголовки на кшталт «нищівний удар на Півдні» у тогочасних виданнях поєднували Одеську (26.03–14.04.1944 р.) і Кримську (8.04–12.05.1944 р.)

наступальні операції радянських військ, сукупність яких має всі ознаки стратегічної. Причини зміни такого підходу в переліку операцій німецько-радянської війни, запропонованому російськими військовими істориками пізніше, незрозумілі.

5. З'ясовано місце та роль Львівсько-Сандомирської операції військ 1-го Українського фронту. У наступальній стратегії радянського командування ця операція визначається масштабами та результатами, що надало операції фронту статусу стратегічної. Таких операцій за всю німецько-радянську війну відомо лише три. Операція вирізняється поєднанням різних форм та способів дій, переакцентуванням концентрованих зусиль фронту з одного напрямку на інший, рішучим маневруванням рухомими з'єднаннями, артилерійськими силами і засобами, оточенням великого угруповання противника, упертою боротьбою за захоплення, розширення й утримання стратегічного плацдарму. Вирішальну роль в успішному проведенні операції мало масоване використання артилерії, авіації і танків. Головною умовою успішного перебігу Львівсько-Сандомирської операції стало ефективне використання танкових і механізованих військ у наступі. Внаслідок успішного завершення Львівсько-Сандомирської операції була майже повністю очищена від противника територія Української РСР у довоєнних кордонах.

Констатується, що особливістю Львівсько-Сандомирської стратегічної наступальної операції є створення та використання додаткового фронтового угруповання (4-й Український фронт), не передбаченого первинним планом, і необхідність у якому виникла вже під час успішного розвитку операції.

6. Узагальнено досвід, набутий у Яссько-Кишинівській операції з оточення та ліквідації великих угруповань противника – однієї з небагатьох стратегічних операцій, в якій за 10 діб ворог втратив 22 дивізії. Оточення приморського угруповання ворога (румунської 3-ї армії) – повчальний приклад маневру однієї загальновійськової армії з метою охоплення одного з флангів противника, коли інший його фланг упирався в море.

У праці висвітлюються маловідомі обставини проведення першої Ясько-Кишинівської операції у травні 1944 року. Через невдачу, якої зазнали війська 2-го Українського фронту, ця операція була «забута» радянською історіографією.

7. Встановлено, що Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція, спочатку задумана як наступальна операція двох армій, з часом набула стратегічного значення. Вона вирізняється досвідом підготовки фронтових і армійських операцій в обмежені терміни, ведення наступу в складних умовах гірсько-лісистій місцевості, вибору напрямку головного удару, його перенесенням під час бойових дій з одного напрямку в інший з метою досягнення найбільших результатів, а також організації чіткої оперативно-тактичної взаємодії з сусідами.

У дисертації доводиться, що проведена у вересні спільна операція 4-го Українського фронту та частини військ 1-го Українського фронту, що позиціонується істориками як етап Східно-Карпатської стратегічної наступальної операції, не принесла очікуваних результатів. Війська цих фронтів не змогли самостійно подолати німецько-угорську оборону в Карпатах. Отже, поширені у вітчизняній історичній науці оцінки Східно-Карпатської операції як успішної не у всьому відповідають історичним фактам. Повне опанування Червоною армією територією України, яке прийнято датувати 28 жовтня 1944 р., відбулося внаслідок глибокого охоплення з півдня угруповання німецько-угорських військ у Закарпатті рухомими групами 2-го Українського фронту під час проведення Дебреценської фронтової наступальної операції. Через загрозу оточення німецьке командування ухвалило рішення про відведення військ зі Східних Карпат.

8. Отже, на початку дисертаційного дослідження предметом аналізу позиціонувалися 5 стратегічних наступальних операцій 1944 року, до яких залучалися війська 1, 2, 3, 4-го Українських фронтів. Відповідно до сучасних поглядів на класифікацію операцій у рамках стратегічних належало

проаналізувати 19 фронтових операцій. Однак у процесі поглибленого студіювання цих проблем виявилось, що така структура стратегічних і фронтових операцій, їх чисельність і назви були «канонізовані» російськими військовими істориками тільки у другій половині 1980-х років. Застосовані науковцями радянського періоду та сучасними російськими істориками фальсифікації та маніпуляції стали підґрунтям для введення до наукового обігу недостовірних даних, які призвели до спотворення історичної реальності. Внаслідок низки маніпуляцій шляхом «замовчування» з суспільної історичної свідомості щезли невдалі операції, через замовлену «розстановку акцентів» виділилися «талановиті полководці» на кшталт Г. Жукова, зрештою, завдяки «зручним» схемам склалася відома концепція перебігу воєнних дій німецько-радянської війни. Дослідження маніпулятивних технологій з історичною свідомістю – спільна справа істориків і фахівців соціальних комунікацій, інформаційно-психологічної протидії негативним впливам.

У дисертації, з опорою на принцип україноцентризму тільки окреслено нові концептуальні підходи до висвітлення перебігу воєнних дій на території України. Історична періодизація цих процесів, їх систематизація потребує додаткових наукових зусиль, до яких варто долучити наукові установи та задіяти широке коло науковців.

Україна стала одним із епіцентрів воєнних дій Другої світової війни. Події воєнної доби актуалізували різноманітні аспекти українського чинника в геополітиці. Внесок народу України в перемогу над нацизмом, фашизмом і милітаризмом, досягнуту у співдії з Об'єднаними Націями, був визнаний лідерами провідних держав світу. Відтак видається важливим визначити місце Українських фронтів у цих процесах. Незважаючи на дипломатичну гру з «завищеними ставками», яку вів Й. Сталін у рамках контактів членів «Великої трійки», участь України як суб'єкта міжнародного права в заснуванні Організації Об'єднаних Націй слід трактувати як легітимаційний вимір визнання внеску нашого народу у перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, а також акт історичної справедливості.

9. Ретельний аналіз підготовки, перебігу та результатів фронтових і стратегічних операцій, визначених предметом дослідження, дозволив сформулювати особливості воєнного мистецтва та виявити основні тенденції застосування військ у наступальних операціях Українських фронтів у 1944 році.

Вивчення оперативних директив, планів фронтових операцій засвідчує, що найбільш типовою метою для більшості наступальних операцій Українських фронтів був розгром великих угруповань противника. В окремих випадках мета фронтових операцій зводилася до того, щоб оволодіти важливими в політичному й економічному відношенні районами (об'єктами), а розгром військ противника був лише одним із завдань на шляху до досягнення мети. Склад угруповань противника, які належало розгромити фронту, коливався в середньому від 12 до 18 дивізій. В окремих випадках фронту протистояло до 30 і більше дивізій Вермахту. Виконання оперативних завдань забезпечувалося абсолютною перевагою радянських військ у людях, а також озброєнні і військовій техніці.

Доведено, що роль фронтів виявилася далеко не однаковою. Зокрема 1-й Український фронт, діючи на головних напрямках, виконував найважливіші завдання. Двічі він самостійно проводив стратегічні наступальні операції – Київську (три послідовні фронтові операції) та Львівсько-Сандомирську (чотири фронтові операції, з яких три здійснювалися одночасно). В окремих випадках 1-й Український одночасно здійснював до трьох фронтових операцій – Корсунь-Шевченківська (27, 40-а армії, 2, 6-а танкові армії) та Ровенсько-Луцька (13, 60-та армії, 1, 6-й гв. кавалерійські корпуси) наступальні, оборонна операція на проскурівсько-вінницькому напрямку (1 гв., 18, 38-а армії, 1-а танкова армія) [147]. Це стало особливістю застосування такого оперативного-стратегічного об'єднання РСЧА як фронт. А відтак комплект його сил і засобів значно переважав за чисельністю і якістю інші фронти. У найважливіших наступальних операціях до бойового складу фронту включалося до 7 загальновійськових, 3 танкових, 2 повітряних армій та ще

2 кінно-механізовані групи і значну кількість артилерії резерву ВГК, окремі з'єднання та частини спеціальних військ. У фронтах налічувалося від 30 (в окремих операціях до 70 і більше) стрілецьких дивізій, від 5 до 14 тис. гармат і мінометів. Кількість танків і САУ в складі фронтів зросла до 2 тис., а в окремих випадках і до 3 тис.

Особливістю боротьби за Правобережну Україну стало і те, що взимку та весною 1944 р. сюди були спрямовані основні матеріально-технічні ресурси, які спромоглися надати економіка СРСР, та надходження за ленд-лізом – до 50–70% загальних обсягів поставок до РСЧА. Мобілізаційні ресурси становило, переважно, місцеве населення звільнених територій України – близько 800 тис. тільки за перший квартал 1944 р. Це призвело до помітної «українізації» військ.

Відмінністю наступальних операцій на Правобережжі стало те, що при їх плануванні вперше після Сталінграду передбачалося оточення та ліквідація великих угруповань противника. Однак, вони не завжди підкріплювалися відповідним рівнем планування, взаємодії різних родів і видів військ (сил), належним матеріально-технічним забезпеченням. У дисертації показано, що у низці таких операцій, зокрема Корсунь-Шевченківській, Проскурівсько-Чернівецькій, Березнегувато-Снігурівській, Севастопольській та інших, знищити оточені угруповання противника повністю не вдалося. Водночас для сучасної теорії та практики залишається цінним досвід, пов'язаний з великою концентрацією сил і засобів на головних напрямках, раптовістю і нищівністю ударів, широким маневруванням і виходом у тил противника, швидкістю дій і перегрупувань військ.

Важливим слід вважати досліджений у дисертації досвід дій німецьких військ в умовах оточення значних військових контингентів, який раніше ігнорувався і належним чином не вивчався радянськими науковцями та військовими фахівцями. Особливий інтерес становлять заходи німецького командування зі створення стійкої оборони в умовах оточення, координація дій оточених об'єднаних сил завдяки формуванню відповідних органів

управління, створення ударних деблокувальних угруповань, налагодження їх взаємодії з оточеними військами, їх забезпечення максимально можливими матеріальними ресурсами, підтримання стійкого морально-психологічного стану особового складу заблокованих частин і з'єднань.

За результатами дослідження встановлено такі *тенденції* застосування військ Українських фронтів.

У 1944 році окреслилася тенденція зростання концентрації сил і засобів на напрямках головних ударів. В ударних угрупованнях, які призначалися для дій на ділянках прориву (5–16% загальної смуги наступу), зосереджувалося до 50% особового складу, 40–90% артилерії та авіації, до 90% танків.

Посилилася тенденція скорочення термінів, відведених на виконання оперативних завдань щодо прориву оборонних рубежів і смуг противника. Тактична зона оборони німецьких військ долалася, як правило, у перший день операції. Вирішальну роль при цьому відігравали бронетанкові війська. Танкові армії включалися до складу фронтів, що діяли на найважливіших напрямках і вирішували головні завдання в операціях груп фронтів. Коли ж танкові з'єднання й об'єднання залучалися до прориву оборони противника та діяли в першому ешелоні, це призводило до значних втрат у бронетехніці, а, отже, формувало передумови зниження темпів розвитку наступу в оперативній глибині.

У результаті тенденції щодо застосування у фронтових наступальних операціях та операціях груп фронтів одночасно із силами та засобами повітряних армій, авіації далекої дії та військ ППО країни дії радянської авіації набували ознак повітряних операцій [163].

Новою тенденцією слід вважати максимально можливе наближення управління військами в оперативній і тактичній ланках до військ, що діяли на передньому краї, що забезпечувало оперативне отримання інформації про ситуацію на полі бою, швидке реагування і внесення необхідних коректив. Радянське командування удосконалювало оперативну побудову та бойові порядки військ. Вказівки про одноешелоновану побудову бойових порядків,

що містилися в наказі Наркомату оборони № 306 та бойовому статуті 1942 р., застаріли. У 1944 р., почали практикувати дво-, а то і тришелоновану побудову бойових порядків з'єднань та об'єднань.

Комплексний аналіз операцій Українських фронтів 1944 р. дає підстави констатувати наявність сталої тенденції розвитку радянського воєнного мистецтва, яке динамічно розвивалося та вийшло на якісно новий рівень, що, врешті-решт, стало одним з основних чинників перемоги над гітлерівською коаліцією.

Констатуючи зростання радянського воєнного мистецтва, слід зазначити, що його цілеспрямована гіпертрофована глорифікація сформувала міф про «переваги радянського воєнного мистецтва», слугувала засобом легітимізації більшовицького режиму та приховувала системні прорахунки військово-політичного керівництва СРСР під час німецько-радянської війни.

10. На підставі комплексного опрацювання проблеми, окресленої темою дисертаційного дослідження, розроблено та впроваджено рекомендації щодо використання набутого досвіду в теорії воєнного мистецтва та сучасній практиці військового будівництва, підготовки і застосування Збройних Сил України, навчання та виховання військових кадрів.

Узагальнений досвід застосування військ в операціях Українських фронтів у період Другої світової війни впроваджений у систему підготовки військ Збройних Сил України. Рекомендації щодо підвищення боєздатності військових частин (підрозділів) Збройних Сил України використані для розроблення доктрин, бойових статутів, настанов, методичних порадників, а також під час проведення заходів реформування Збройних Сил України.

Проаналізований у дисертації досвід операцій на оточення та операцій оточених військ використаний для розроблення доктринальних документів Генерального штабу Збройних Сил України, зокрема Основ ведення операцій військ (сил) Збройних Сил України, Доктрини «Об'єднані операції» у частині що стосується операцій на вивід військ з-під ударів противника.

Результати дослідження використані штабом Об'єднаних сил для удосконалення діяльності органів військового управління, способів застосування військових частин (підрозділів) Збройних Сил України у гібридній війні Російської Федерації проти України; реалізовані у бойовій діяльності військових частин, які входять до складу угруповання Об'єднаних сил. Напрацювання дисертанта застосовувалися з метою інформування особового складу, формування високих морально-бойових якостей військовослужбовців Збройних Сил України.

У дисертації здійснено науково-методичне обґрунтування концептуальних засад вивчення військового сегменту національної історії та розроблення й імплементації системи документальної фіксації, відбору та систематизації бойового досвіду, запровадженої у Збройних Силах України, що було реалізовано в Положенні про воєнно-історичну роботу в Збройних Силах України (затверджено наказом начальника України від 29.03.2017 р. № 109), Концепції воєнної історії України, затвердженій Міністром оборони України 08.12.2017 р., Доктрині з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України, затвердженій начальником Генерального штабу Збройних Сил України 07.10.2020 р.

Досліджені аспекти діяльності органів РСЧА з опрацювання та використання бойового досвіду дали змогу окреслити концептуальну основу сучасних поглядів на концепт «вивчення досвіду» як стандартизованої процедури студіювання питань або врахування найкращих практик, впровадження яких призводить до зміни підходів у виконанні завдань, удосконалення підготовки операцій або діяльності у певних сферах функціонування Збройних Сил України. Завдяки цьому було визначено порядок організації та складові системи узагальнення та впровадження бойового та іншого досвіду діяльності ЗС України, що знайшло відображення у «Доктрині з вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України», затвердженій начальником Генерального штабу Збройних Сил України 30 червня 2020 р., «Описі алгоритму забезпечення наукового супроводження

вивчення досвіду Збройних Сил України та впровадження вивчених (ідентифікованих) уроків в освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняховського» (свідоцтво про авторське право № 105542 від 16 червня 2021 р.). Головною метою вивчення та впровадження досвіду визначено підвищення ефективності діяльності, спрямованої на організацію виконання визначених чинним законодавством заходів із підготовки, всебічного забезпечення, застосування та управління військами (силами) Збройних Сил України, інших складових сил оборони з метою захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

Результати наукових досліджень впроваджені в освітній процес Національного університету оборони України імені Івана Черняховського, Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, Житомирського військового інституту імені С. П. Корольова, зокрема при розробленні освітніх програм підготовки військових фахівців, для видання навчальної літератури, під час занять та у процесі військово-патріотичного виховання слухачів і курсантів військових вишів.

Отримані внаслідок наукових зусиль емпіричні і теоретичні знання знайшли втілення у матеріалах навчальної літератури, підготовлених за участю здобувача, зокрема таких видань: «Історія воєнного мистецтва : підручник» (Національний університет оборони України, 2012), «Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України : підручник» (Національний університет оборони України, 2012), «Історія українського війська : підручник» (Національна академія сухопутних військ, 2017), «Хронологія подій 2014–2019 років, які відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил на Сході України: навчальний посібник» (рекомендовано МОН України для всіх освітніх закладів, лист № 1/9-355 від 05.06.2019); «Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України» (Національний університет «Острозька академія», 2020).

Перспективними напрямками подальших досліджень можуть стати:

вплив геополітичних, соціально-економічних, ідеологічних чинників на алгоритм ухвалення та реалізації стратегічних рішень щодо ведення воєнних дій;

аналіз суб'єктивних факторів (особистих та професійних якостей представників військово-політичного керівництва воюючих держав, офіцерського та рядового складу збройних сил протиборчих сторін), які безпосередньо та опосередковано визначали перебіг збройного протистояння в період Другої світової війни;

концептуальні та інтерпретаційні підходи до історієписання у сегменті, що охоплює воєнні дії 1939–1945 років.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Галузевий державний архів Міністерства оборони України (ГДАМОУ), м. Київ.

Ф. 329. Військова частина 29410 [42-га гв. стрілецька дивізія – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 2249.

1. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості за 1944 р про бойові дії в складі 40-ї армії], 15.10.1941–25.05.1991. 231 арк.

2. Спр. 2. Партійно-політична робота, 15.10.1941–25.05.1991. 199 арк.

Ф. 387. Військова частина 44703 [1572-й зенітно-артилерійський полк – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 11409.

3. Спр. 1. Історія організації частини, квітень 1943 – липень 1945 рр. 150 арк.

Ф. 661. 25-та гв. стрілецька дивізія [Найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 28867.

4. Спр. 1. Історичний формуляр, 22.11.1941–30.05.2003. 171 арк.

Ф. 677. 6-й гв. повітрянодесантний полк [Найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 28098.

5. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь у Дніпровській повітрянодесантній операції], лютий 1943 – травень 1945 рр. 170 арк.

Ф. 1022. Військова частина 26385 [9-й гв. авіаційний полк далекої дії – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 22633.

6. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про ведення боїв за визволення України, міст Дніпропетровська, Запоріжжя, Кривого Рога, Києва, Кіровограда], 01.12.1937–30.11.2000. 284 арк.

Ф. 1097. Військова частина 26385 [87-й окремий саперний батальйон – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 566.

7. Спр. 1. Історичний формуляр. 237 арк.

Ф. 1872. 113-й гвардійський винищувальний авіаційний полк [найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 5646.

8. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про бойові дії в складі 1-го Українського, 4-го Українського фронтів], березень 1942 – травень 1945 рр. 5 арк.

Ф. 2317. Військова частина 73847 [70-та гв. стрілецька дивізія (з 07.02.1943 р. перетворена з 138-ї гірськострілецької дивізії) – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 4295.

9. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про дії в складі 52-го стрілецького корпусу 38-ї армії], 07.09.1939–31.07.1993. 492 арк.

Ф. 2570. 128 гв. навчальний Станіславський танковий полк 1-й окремий гв. танковий полк прориву – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 7190.

10. Спр. 1. Журнал учета боевых действий полка, 12.10.1942–16.12.1956. 179 арк.

Ф. 2575. 74-й гв. самохідний артилерійський полк 66-ї гв. сд.

Оп. 7231.

11. Спр. 1. Історичний формуляр полку, 14.06.1941–30.12.1992. 150 арк.

Ф. 3459. Військова частина 73836 [161-а гв. стрілецька дивізія – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 32056.

12. Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь в операціях 1-го Українського фронту], 23.11.1941–31.12.1966. 96 арк.

Ф. 3969. 79-та танкова бригада.

Оп. 22973.

13.Спр. 1. Історичний формуляр, 02.02.1942–30.11.2000. 93 арк.

Ф. 4395. 55-та гв. танкова бригада [найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 28310.

14.Спр. 1. Історичний формуляр [Відомості про участь у Київській, Житомирській, Львівській операціях], липень 1942 – травень 1945 рр. 20 арк.

15.Спр. 3. Прізвиська Героїв Радянського Союзу, 1942–1945 рр. 2 арк.

Ф. 4454. 7-ма гв. танкова Києво-Берлінська ордена Леніна двічі Червонопрапорна ордена Суворова дивізія [7-й гв. танковий корпус – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 31357.

16.Спр. 3. Бойовий шлях 56-ї гв. танкової бригади 7-го гв. танкового корпусу [Відомості про участь 56-ї гв. танкової бригади в боях за визволення України: форсування р. Дніпро біля Переяслава-Хмельницького, розширення букринського плацдарму, звільнення Києва, Василькова, Шепетівки, Львова], 08.06.1950–18.11.1967 рр. 95 арк.

17.Спр. 4. Бойовий шлях 7-го гв. танкового корпусу (з 26.07.1943 р. перетворений з 15-го танкового корпусу) [Відомості про участь корпусу в операціях 1-го Українського фронту], 08.06.1950–18.11.1967 рр. 117 арк.

Ф. 4479. Військова частина 33513 [285-й стрілецький полк – найменування дійсне на 1944 р.].

Оп. 28773.

18.Спр. 1. Журнал бойових дій полку за період з 25.04.1943 р. до 20.05.1945 р. 99 арк.

Ф. 4564. Військова частина 58394 [146-й окремий батальйон зв'язку, діяв у складі 7-го гв. танкового корпусу – найменування дійсні на 1944 р.].

Оп. 30157.

19.Спр. 1. Історичний формуляр, 16.04.1943–01.10.2000 рр. 227 арк.

**Центральный державний архів громадських об'єднань України
(ЦДАГОУ), м. Київ.**

Ф 1. Центральный Комитет Коммунистической партии Украины.

Оп. 22. Документи особливого сектора і організаційно-інструкторського відділу ЦК КП(б)У про підпільно-партизанський рух в Україні періоду Великої Вітчизняної війни.

20.Спр. 8. Отчеты, рапорты, донесения участников подпольного и партизанского движения о проведенной работе в тылу противника, 03.04.1942–27.12.1944. 175 арк.

21.Спр. 19. Справки отделов ЦК КП(б)У к докладу первого секретаря ЦК КП(б)У Н.С. Хрущева о подпольно-партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны, 03.10.1945. 32 арк.

22.Спр. 28. Справки, сводки УШПД о составе и численном росте партизанских отрядов, май 1942 – 26.03.1945. 100 арк.

23.Спр. 37. Оперативные сводки УШПД в ЦК КП(б)У о развитии партизанского движения и боевых действиях партизан, 10.01.1944–15.08.1944. 75 арк.

24.Спр. 41. Разведывательные сводки УШПД в ЦК КП(б)У о состоянии, расположении и продвижении войск противника, 01.06.1943–5.09.1944. 171 арк.

25.Спр. 865. Оперативные сводки верховного командования германской армии за 1944 год, 01.01.1944–30.06.1944. 116 арк.

Оп. 23. Ч.І. Особливий сектор ЦК КПУ (таємна частина), 1941–1946 рр.

26.Спр. 703. Письма об освобождении Волынской и Ровенской обл. и г. Львова, березень – липень 1944 р. 61 арк.

27.Спр. 740. Поздравительные письма на имя тов. Хрущева и ответы на них в связи с успехами наступающей Красной Армии, 11.01–20.11.1944. 49 арк.

28.Спр. 754. Стенограмма, доклад, постановления VI сессии Верховного Совета УССР, 01.03.1944. 108 арк.

29.Спр. 755. Стенограмма доклада Н.С. Хрущева на VI сессии Верховного Совета УССР – Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи по восстановлению народного хозяйства Советской Украины, 01.03.1944. 92 арк.

30.Спр. 759. Приказы ВГК, фронтов, Указ Президиума ВС СССР о награждении солдат и офицеров. Список генералов и офицеров укр. национальности, особо отличившихся в Отечественной войне, 01.02–31.08.1944. 81 арк.

31. Спр. 936. Боевые донесения штаба 1-го Украинского фронта, 08.03–11.09.1944. 32 арк.

32.Спр. 937. Письма т. Хрущева о поездке на фронт и по освобожденной территории, 25.01–30.11.1944. 62 арк.

33.Спр. 939. Проекты постановлений ГКО по военным округам на Украине, переписка по вопросам продвижения советских войск на фронтах, 08.02–17.11.1944. 67 арк.

34.Спр. 944. Докладные записки о расследовании обстоятельств совершения нападения на командующего фронтом генерала армии тов. Ватутина, 06.03–3.07.1944. 6 арк.

35.Спр. 945. Материалы о состоянии здоровья тов. Ватутина, 06.03–22.06.1944. 207 арк.

36.Спр. 947. Информации о работе военного отдела ЦК КП(б)У, 16.03–01.04.1944. 29 арк.

37.Спр. 955. Докладная записка, справки и переписка по вопросам тактического применения тяжелого немецкого танка «Тигр» и боевых действий танковых частей Красной Армии, 14.05–14.08.1944. 25 арк.

38.Спр. 956. Справки. Сведения о численности, боевом составе и действиях частей 1-го Украинского фронта, 06.01–12.10.1944. 111 арк.

39.Спр. 957. Карты Генерального штаба Красной Армии. Т.1, 1944. 2 арк.

40.Спр. 957. Карты Генерального штаба Красной Армии, 1944. 3 арк.

41.Спр. 973. Информации, сводки Политуправления 1-го Украинского фронта о работе среди войск противника и о политико-моральном состоянии немецких солдат и офицеров, 24.03–16.05.1944. 161 арк.

42.Спр. 975. Спецсообщения, справки составленные на основании трофейных документов, показаний военнопленных о группировке, боевом составе и системе обороны противника, 07.01–30.04.1944. 285 арк.

43.Спр. 976. Спецсообщения о переписке воинов Красной Армии с семьями, проживающими на территории, освобожденной от немецких захватчиков, 07.05.1944 г. 5 арк.

44.Спр 978. Трофейные документы и разведматериалы 3-го Украинского фронта. Показания немецких военнопленных. Материалы о разгроме немецкой 16-й мд., 17.02.1944–14.07.1944. 55 арк.

45. Спр. 983. Протоколы, выписки допросов военнопленных, 01–07.1944. 164 арк.

46.Спр. 986. Список генералов и офицерского состава Киевского, Львовского и Харьковского военных округов, 16.10–23.10.1944. 16 арк.

47.Спр. 987. Список генеральского и офицерского состава Львовского. Одесского и Харьковского военных округов, 13.09–29.09.1944. 18 арк.

48.Спр. 991. Особая папка – решение бюро Черниговского обкома КП(б)У и Исполкома облсовета депутатов трудящихся о призыве женщин-добровольцев для РККА, 26.05.1944. 2 арк.

49.Спр. 994. Особая папка – постановление о проведении мобилизации мужского населения 1926–1894 гг. рождения в освобожденных районах Львовской области, 23.04.1944. 2 арк.

50.Спр. 998. Справки о мобилизационной работе органов местного военного управления Наркомата обороны УССР, 31.08–26.12.1944. 12 арк.

51.Спр. 1006. Приказы, докладные записки, справки о фактах нарушения воинской дисциплины и порядка военнослужащими, 18.03–26.12.1944. 91 арк.

52.Спр. 1007. Спецсообщения, докладные записки и переписка по вопросу нарушения порядка, бесчинств и мародерства военнослужащими, 18.04–20.12.1944. 26 арк.

53.Спр. 1008. Особая папка – протокол заседания бюро Староконстантиновского РК КП(б)У о фактах хулиганств и бесчинств военнослужащих, 11.09.1944. 6 арк.

54.Спр. 1009. Политинформации, справки по вопросам поведения нового пополнения в боях, настроения личного состава в связи с получением денежного содержания золотыми, помощи в восстановлении народного хозяйства частями Красной Армии, 24.02–07.12.1944. 25 арк.

55.Спр. 1012. Особая папка – постановление Львовского облисполкома об отселении граждан, проживающих в 10-километровой прифронтальной зоне, 02.04.1944. 2 арк.

56.Спр. 1013. Особая папка – постановление Тернопольского облисполкома об отселении населения из 25-километровой прифронтальной зоны, 08.05.1944. 6 арк.

57.Спр. 1014. Особая папка – постановление Львовского обкома КП(б)У и облисполкома об отселении населения из 25-километровой прифронтальной зоны, 05.05.1944. 5 арк.

58.Спр. 1037. Информации, справки и переписки о состоянии готовности эвакуогоспиталей для работы в зимних условиях на территории Украинской ССР, 20.02–07.12.1944. 73 арк.

59.Спр. 1041. Докладные записки, справки, сводки о боевых действиях и последствиях налетов авиации противника и об организации и проведении мероприятий по местной противовоздушной обороне на территории УССР, 19.05–31.08.1944. 181 арк.

60.Спр. 1042. Докладные записки, справки, сводки о боевых действиях и последствиях налетов авиации противника и об организации и проведении мероприятий по местной противовоздушной обороне на территории УССР, 06.01–06.1944. 179 арк.

61.Спр. 1383. Спецсообщения и справки прокуратуры УССР по вопросу расхищения подарков, собранных для бойцов Красной Армии, 16.08–21.10.1944. 12 арк.

Оп. 83. Документи військового відділу ЦК КП(б)У, 1943–1948 рр.

62.Спр. 14. Приказы, справки о состоянии местной противовоздушной обороны, 30.03–15.11.1944. 22 арк.

63.Спр. 18. Отчеты, докладные записки о деятельности госпиталей Украины и военно-шефской работе, 29.06–30.11.1944. 82 арк.

64.Спр. 24. Докладные записки, справки об оказании помощи семьям военнослужащих и погибших, и инвалидам Отечественной войны по областям Украины, 01.01–16.07.1944. 121 арк.

Ф 57. Колекція документів з історії Комуністичної партії України.

Оп. 4. Документи періоду Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.

65.Спр. 93. Копии документов политуправления 1-го Украинского фронта, 14.05.1942–07.02.1945. 263 арк.

66.Спр. 95. Копии справок политуправления 1-го Украинского фронта о состоянии печатной и устной пропаганды среди войск фронта, 14.05.1942–07.02.1945. 254 арк.

67.Спр. 97. Копии документов политуправлений 1, 3, 4-го Украинского фронта о работе в частях в период наступательных боев. Материалы получены из архива МО СССР в июле 1963 г., сентябрь 1943 г. – февраль 1945 г. 40 арк.

68.Спр. 100. Бюллетень военно-научной конференции «Борьба за Крым в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.», 19–22 декабря 1961. 127 арк.

Ф 62. Український штаб партизанського руху.

Оп. 1. Ч. 1. Командування і відділи УШПР.

69.Спр. 45. Приказы НКО СССР, указания Генерального штаба Красной Армии, приказание по войскам 1-го Украинского фронта, постановления Военного совета, приказы по войскам Киевского военного

округа, присланные штабу для сведения и руководства, 04.02–25.07.1944. 32 арк.

70.Спр. 48. Информации, письма и телефонограммы в ЦК ВКП(б), Генеральный штаб Красной Армии о боевых действиях партизан Украины за январь – апрель 1944 г., 01.01–05.10.1944. 116 арк.

71.Спр 49. Донесения, спецсообщения, сводки штаба Ставке ВГК, ЦК КП(б)У, фронтовому командованию о боевой, диверсионной и разведывательной деятельности партизанских соединений и отрядов Украины. Ч.І, 02.01–31.05.1944. 175 арк.

72.Спр 50. Донесения, спецсообщения, сводки штаба Ставке ВГК, ЦК КП(б)У, фронтовому командованию о боевой, диверсионной и разведывательной деятельности партизанских соединений и отрядов Украины, 08.06–30.10.1944. 141 арк.

73.Спр. 130. Отчет оперативного отдела о работе за июнь 1942 года – октябрь 1944 года, 12.06.1945. 155 арк.

74.Спр. 275. Отчет разведывательного отдела о работе за 1942–1944 год, декабрь 1945. 153 арк.

Оп. 2. Представництва УШПР при військових радах 1-го, 2-го, 3-го, 4-го Українських фронтів, 1941–1945 рр.

75.Спр. 1. Отчет Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением. Ноябрь 1942 г. – январь 1945 г., 31.03–05.04.1945. 253 арк.

76.Спр. 2. Приложения к отчету Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением. Ноябрь 1942 г. – январь 1945 г., 31.03–05.04.1945. 166 арк.

77.Спр. 13. Приказы Представительства УШПД при Военном совете 1-го Украинского фронта о переходе в распоряжение Военного Совета 2-го Украинского фронта, 07.01–28.12.1944. 98 арк.

78.Спр. 33. Боевые донесения, оперативно-разведывательные сводки Представительства УШПД при Военном Совете Воронежского (1-го Украинского) фронта о боевой и диверсионно-разведывательной деятельности партизанских отрядов и спецгрупп, 21.01.1943–26.02.1944. 105 арк.

79.Спр. 34. Оперативны сводки Представительства УШПД при Военном Совете 1-го Украинского фронта о боевой и диверсионно-разведывательной деятельности партизанских отрядов и разведывательно-диверсионных групп, 14.05.1944–25.01.1945. 185 арк.

80.Спр. 39. Переписка Представительства УШПД по организационным и оперативным вопросам партизанского движения, 24.04.1943–25.12.1944. 110 арк.

81.Спр. 41. Переписка Представительства УШПД по организационным и оперативным вопросам партизанского движения, 31.03.1944–24.01.1945. 147 арк.

82.Спр. 70. Исходящие шифротелеграммы Представительства УШПД, 01.01.1944–18.01.1944. 165 арк.

83.Спр. 71. Исходящие шифротелеграммы управления контрразведки «Смерш», Представительства УШПД, 11.04.1944–25.05.1944. 174 арк.

84.Спр. 82. Входящие шифротелеграммы УШПД, 01.01.1944–17.01.1944. 154 арк.

85.Спр. 288. Приказы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта по основным вопросам партизанского движения, 30.12.1943–16.09.1944. 108 арк.

86.Спр. 297. Оперативно-разведывательные сводки, боевые донесения Представительства в УШПД и Военный совет 2-го Украинского фронта, 23.01.1944–01.09.1944. 116 арк.

87.Спр. 298. Оперативно-разведывательные сводки УШПД, 24.02.1944–26.08.1944. 73 арк.

88.Спр. 301. Заключение Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта о боевой и диверсионно-разведывательной деятельности партизанских отрядов и групп за период с января по сентябрь 1944 г., 11.04.1945. 40 арк.

89.Спр. 303. Исходящие шифротелеграммы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта, 19.01.1944–17.02.1944. 232 арк.

90.Спр. 304. Исходящие шифротелеграммы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта, 18.02.1944–17.03.1944. 225 арк.

91.Спр. 305. Исходящие шифротелеграммы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта, 18.03.1944–10.04.1944. 228 арк.

92.Спр. 314. Входящие шифротелеграммы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта, 19.01.1944–13.02.1944. 205 арк.

93.Спр. 315. Входящие шифротелеграммы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта, 14.02.1944–15.03.1944. 242 арк.

94.Спр. 316. Входящие шифротелеграммы Представительства УШПД при Военном совете 2-го Украинского фронта, 16.03.1944–11.04.1944. 233 арк.

95.Спр. 379. Приказы Представительства УШПД при Военном совете 3-го Украинского фронта по основным вопросам деятельности и личному составу, 01.01.1944–20.10.1944. 199 арк.

96.Спр. 383. Карты-схемы разведотдела 3-го Украинского фронта о группировке немецких войск перед фронтом, 23.11.1943–1.01.1944. 9 арк.

97.Спр. 384. Отчет Представительства УШПД при Военном совете 3-го Украинского фронта о проведенной работе за период с 31 декабря 1942 г. по 20 сентября 1944 г., 18.07.1945. 41 арк.

98. Спр. 393. Разведывательные сводки, информации, обзоры Представительства УШПД при Военном совете 3-го Украинского фронта о дислокации войск противника. Его боевой технике, оккупационном режиме, 23.02.1943–22.08.1944. 131 арк.

99. Спр. 400. Боевые донесения оперативной группы Представительства УШПД при Военном совете 1-й гв. армии, 23.02.1943–5.01.1944. 94 арк.

100. Спр. 588. Отчет Представительства УШПД при Военном Совете 4-го Украинского фронта об организации и руководстве партизанским движением, ноябрь 1942 г. – март 1944 г. 79 арк.

101. Спр. 596. Приказы Представительства УШПД при Военном совете 4-го Украинского фронта по основным вопросам деятельности и личному составу, 03.01.1944–30.04.1944. 151 арк.

102. Спр. 618. Оперативные и оперативно-разведывательные сводки Представительства УШПД при Военном совете 4-го Украинского фронта, 2 января – 30 марта 1944 г.; 15 октября – 31 декабря 1944 г. 107 арк.

Оп. 6. Оперативні та розвідувальні карти УШПР, Представництв штаба при воєнних радах фронтів, партизанських з'єднань, бригад і загонів України.

103. Спр. 44. Карта дислокации партизанских соединений и отрядов Украины по состоянию на 31 декабря 1943 г., 31.12.1943. 1 арк.

104. Спр. 45. Карта к плану боевых действий партизанских соединений и отрядов Украины на зимний период 1944 г., 17.01.1944. 1 арк.

105. Спр. 46. Карта рейдов партизанских соединений и отрядов Украины с 1 января 1944 г., 01.01.1944. 1 арк.

106. Спр. 47. Карта к плану боевых действий партизанских соединений и отрядов Украины на январь – март 1944 г., январь 1944 г. 1 арк.

107. Спр. 48. Карта дислокации и рейдов партизанских соединений и отрядов Украины по состоянию на 22 января 1944 г., 22.01.1944. 1 арк.

108. Спр. 49. Карта дислокации партизанских соединений и отрядов Украины по состоянию на 1 февраля 1944 г., 01.02.1944. 1 арк.

109. Спр. 50. Карта дислокации партизанских соединений и отрядов Украины по состоянию на 1 марта 1944 г., 01.03.1944. 1 арк.

110. Спр. 51. Карта дислокации и рейдов партизанских соединений и отрядов Украины по состоянию на 23 марта 1944 г., 23.03.1944. 1 арк.

111. Спр. 81. Разведывательная карта УШПД по состоянию на 1 января 1944 г., 01.01.1944. 1 арк.

112. Спр. 84. Разведывательная карта УШПД о боевых операциях партизан Украины по отвлечению сил противника с фронта (приложение к отчету), 1944. 1 арк.

113. Спр. 122. Карта рейда и боевых действий партизанской бригады им. Ленина Винницкой области в период с января по февраль 1944 г., 1944. 1 арк.

Ф. 166 Комісія з історії ВВВ при АН УРСР

Оп. 3 (1941–1950 рр.) / Документи загальної частини комісії (стенограми бесід, спогади учасників війни, інші документи воєнного часу), 1941–1950 рр.

114. Спр. 1. Стенограммы бесед с героями Советского Союза и воинами Красной Армии «А» – «И», 1944–1946. 127 арк.

115. Спр. 2. Стенограммы бесед с героями Советского Союза и воинами Красной Армии «К» – «С», 1944–1946. 238 арк.

116. Спр. 3. Стенограммы бесед с героями Советского Союза и воинами Красной Армии «П» – «Щ», 1944–1946. 217 арк.

117. Спр. 4. Стенограммы бесед, воспоминания, выписки из дневников героев Советского Союза и воинов Красной Армии участников Великой отечественной войны, 1944–1946. 161 арк.

118. Спр. 6. Копии Документов Центрального Музея Красной Армии о боевых эпизодах и операциях Великой отечественной войны, 1942–1944. 111 арк.

119. Спр. 7. Автобиография (оригинал) г-п танковых войск дважды героя Советского Союза Катукова Михаила Ефимовича с описанием боевых

действий танковой армии, находившейся под его командованием, 1946. 13 арк.

120. Спр. 8. Воспоминания гв. г-м Ильина Петра Сысоевича, бывшего командующего 7-й гв. армии 2-го Украинского фронта, 1948. 41 арк.

121. Спр. 11. Копии выписок из боевых донесений и оперсводок 4-го Украинского фронта в Ставку Верховного Главнокомандования, 1942–1944. 89 арк.

122. Спр. 19. Дело дважды героя Советского Союза Кошевого П.К. 23 арк.

123. Спр. 20. Дело трижды героя Советского Союза Кожедуба И.Н. 80 арк.

124. Спр. 21. Дело дважды героя Советского Союза Кравченко Г.П. 39 арк.

125. Спр. 32. Дело дважды героя Советского Союза Черняховского И.Д. 40 арк.

126. Спр. 134. Справочная картотека на партизанские отряды при 1, 2, 3, 4-м Украинских фронтах, 1948. 172 арк.

127. Спр. 349. Ведомости, сведения о захоронении воинов Красной Армии, партизан, погибших в Корсунь-Шевченковском районе Киевской области, уходе за братскими могилами. Сведения о захоронении трупов вражеских солдат и офицеров и о приведении в санитарное состояние территории, 03.03.1944–27.07.1944. 198 арк.

128. Спр. 350. Списки, сведения о воинах Красной Армии, захороненных в селах Корсунь-Шевченковского района Киевской области. Приказ №106 Наркома обороны СССР от 4 апреля 1942 г. об уборке трупов вражеских солдат. Отчет о захоронении немецких солдат, 18.02.1944–17.08.1944. 130 арк.

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), м. Київ.

Ф 2. Рада Народних Комісарів Української Радянської Соціалістичної Республіки (РНК УРСР, Раднарком УРСР). 1920–1946 рр.

Оп. 7. Управління справами Раднаркома-Радміна УРСР.

129. Спр. 773. Відомості про дивізію, яка визволяла м. Київ від німецько-фашистських загарбників, та привітання на ім'я Голови Ради Народних Комісарів Української РСР М. С. Хрущова з нагоди 27-ї річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та визволення м. Києва, 7 листопада 1944 р. 3 арк.

Оп. 12сс. Документи таємного та цілком таємного зберігання.

130. Спр. 234. Листування з РНК СРСР, військовими частинами та іншими установами про відновлення електрогосподарства та розподіл приміщень, 12.07.1943–15.01.1944. 53 арк.

131. Спр. 257. Донесення політуправління 1-го Українського фронту про дії ворожої авіації та банд ОУН. Донесення УШПР про дії партизан у ворожому тилу, 26.03.1944–29.12.1944. 49 арк.

132. Спр. 258. Документи про святкування визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, 13.06.1944–13.11.1944. 216 арк.

133. Спр. 294. Листування, довідки про зруйнування німецькими окупантами міського господарства УРСР та заходи щодо його відновлення, 4.01.1944–30.12.1944. 264 арк.

Ф 4620. Колекція документів з історії Великої Вітчизняної війни, 1941–1945.

Оп. 3.

134. Спр. 309. Збірник документів з історії Великої Вітчизняної війни на Тернопільщині, підготовлені науково-дослідною комісією області, 1946. 280 арк.

135. Спр. 310. Хронологічна довідка про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Тернопільської області і звільнення їх частинами Червоної Армії, 1941–1944. 82 арк.

136. Спр. 347. Документи про звільнення радянської України від німецько-фашистських загарбників, Накази Головнокомандуючого та головні повідомлення Радінформбюро, 1944. 232 арк.

Ф. КМФ № 8 Колекція мікрофотоментів німецько-фашистських адміністративних закладів, армійських груп і їх тилівих охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях.

Оп. 2. Німецькі армійські групи та їх тиліві охоронні підрозділи на окупованих східних територіях, 1939–1945.

137. Т-78Н53/6. Ролик 136. Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины, 30.03–22.04.1944. Кадры 6065306–6065329.

138. Т-78Н53/7. Ролик 136. Битва между Бугом и Днестром, 30.03–20.04.1944. Кадры 6065330–6065351.

Розділ 5. Командуючий групою армій «А» (Оберквартирмейстер), 1939-1945.

139. Т-311 75126/23а. Ролик 155. Журнал бойових дій групи армій «А» з 21 грудня 1943 р. по 20 січня 1944 р. (Всього десять книг).

140. Т-311 75126/70а. Ролик 166. Колекція карт з відступом німецьких військ із Севастополя.

Розділ 17. Німецька воєнна місія в Румунії, м. Бухарест, 1940-1944.

141. Т-501 53533/1. Ролик 290. Журнал бойових дій Місії №5 за період з 1 січня до 30 червня 1944.

142. Т-501 53533/2. Ролик 290. Додатки до журналу бойових дій Місії №5: накази і списки особового складу, доповіді і донесення про стан і бойові дії румунських військ, підпорядкованих місії (січень – березень 1944).

Центральный архив министерства обороны Российской Федерации (ЦАМО РФ), г. Подольск Московской обл.

Ф. 236. (1 УФ). Полевое управление 1-го Украинского фронта, 01.10.1943–31.07.1945.

Оп. 2673. Оперативное управление штаба.

143. Д. 17. Оперативные директивы, боевые приказы и планы по проведению декабрьской наступательной операции, 16.12.1943–25.12.1943. 75 л.

144. Д. 49. Документы штаба фронта по планированию декабрьской наступательной операции 13–18.12.1943, 75 л. Карта декабрьской наступательной операции, 00.12.1943. 4 л.

145. Д. 315. Материалы по изучению и обобщению опыта войны: ...документы 18-й, 60-й и 3-й гв. танковой армий о боевых действиях в Тарнопольской, Проскуровско-Староконстантиновской и Черновицкой наступательных операциях, 16.11.1943–19.07.1944. 315 л. / Дела 316–322 – карты приложения к делу 315.

146. Д. 323. Схема. Карта-решение командующего 60-й армией на прорыв обороны и ввод в бой 2-го эшелона, 30.05.1944. 1 л.

147. Д. 324. Материалы по изучению и обобщению опыта войны: ...мартовское наступление 1-й гв., 1-й танковой и 13-й армий, 24.12.1943–25.09.1944. 288 л. / Дела 325–331 – карты приложения к делу 324.

148. Д. 332. Сводки обобщенного опыта боевых действий войск 1-го Украинского фронта и армий, 01.11.1943–06.03.1944. 324 л.

149. Д. 333. Сводки обобщенного опыта боевых действий войск 1-го Украинского фронта, 23.12.1943–17.02.1944. 407 л.

150. Д. 336. Карта зимнего наступления войск 1-го Украинского фронта, 28.12.1943–30.06.1944. 12 л.

151. Д. 406. Документы армий на наступательную операцию от 15 марта 1944 г. (01–31.03.1944), 10 л. / Дела 407–417 – карты-планы (решения) приложения к делу 406.

152. Д. 418. Карта-план наступательной операции войск фронта в марте 1944 г. (группы «А»).

153. Д. 436. Боевые приказы и распоряжения соединений фронта, доклады контрольных групп штаба, 01.01.1944–18.05.1944. 245 л. / Дела 437–451 – карты приложения к делу 436.

154. Д. 439. Карта боев 18-го гв. стрелкового корпуса, 04–12.04.1944.

155. Д. 477. Документы по планированию мартовской наступательной операции войск фронта: директивы Ставки ВГК, оперативные директивы, боевые приказы, планы, 18–27.02.1944. 32 л. / Дела 478–500 – карты приложения к делу 477.

156. Д. 479. Карта-план Проскуровской операции группы «А» в марте 1944 г. (приложение к делу 477).

157. Д. 501. Планы оборонительных операций войск 1-й гв. и 2-й танковых, 13,18,38,47 и 60-й армий, 22.01–18.04.1944. 130 л. / Дела 502–524 – карты приложения к делу 501.

158. Д. 527. Планы наступательных операций войск 3-й гв. и 4-й танковых, 18-й и 60-й армий, 22.01–18.04.1944. 91 л. / Дела 528–536 – карты приложения к делу 527.

159. Д. 1048. Журнал боевых действий войск 1 Украинского фронта, 01–31.07.1944. 291 л.

160. Д. 1321. Сводка обобщенного опыта боевых действий войск фронта за март 1944 г., 01–31.03.1944. 83 л.

161. Д. 1322. Сводка обобщенного опыта боевых действий войск фронта за апрель 1944 г. с приложением схем, 01–30.04.1944. 42 л.

Оп. 2700. Штаб командующего артиллерией фронта.

162. Д. 2. Доклады артиллерийских соединений и частей о боевой деятельности артиллерии, с приложением: описание боевых путей 3, 25, 31-й артдивизий прорыва РГК, 1942–1945. 211 л.

163. Д. 16. Приказы войскам Воронежского фронта о результатах проверки боеготовности и состояния боевой подготовки частей ПВО фронта: указания и планы отдела ПВО Воронежского фронта по организации ПВО войск и тыловых объектов фронта; указания отдела ПВО 1-го Украинского

фронта о порядке оформления актов на сбитые самолеты противника, 1943–1944. 54 л.

164. Д. 18 Боевые распоряжения и донесения, опер. разведсводки и информации штаба артиллерии 3 гв. ТА с приложением сведений о наличии матчасти и автотранспорта, об обеспеченности боеприпасами и ГСМ, схем ПВО, дислокации и боевых порядков артиллерийских частей армии, 29.12.1943–30.12.1944. 231 л.

165. Д. 19. Отчеты и доклады штабов артиллерии фронтов и армий о боевой деятельности артиллерии, с приложением, 1943–1944. 390 л.

166. Д. 23. Оперразведсводки штаба артиллерии 60-й армии с приложением ведомостей расхода боеприпасов и карт боевых порядков; боевые донесения штаба 1 гв. зенад РГК, 1943–1944. 504 л.

167. Д. 38. Директивы, приказы и указания командующего артиллерией фронта о боевом применении наземной артиллерии, порядке использования истребительных противотанковых бригад и полков, повышения боеготовности артиллерийских соединений и частей, организации артобеспечения боевых действий и по другим вопросам; переписка с армиями, артиллерийскими соединениями и частями о состоянии боевой готовности и боевой подготовки, 02.01–30.06.1944. 442 л.

168. Д. 39. Директивы, приказы и указания командующего артиллерией фронта о боевом применении артиллерии и самоходных артиллерийских полков, боевой подготовке и повышении боевой готовности артиллерийских соединений и частей, по артиллерии и ПТО войск и другим вопросам: планы перегруппировки артиллерии; справки о наличии матчасти, 24.06–10.10.1944. 444 л.

169. Д. 46. Боевые приказы и распоряжения, планы артобеспечения, контрподготовки артиллерии и ПВО войск 38 армии; ведомости распределения, группировки и плотности артиллерии и соотношения сил, легенды к картам и другие документы штаба артиллерии 38 армии;

документы по планированию артобеспечения обороны и наступления соединений армии, 01.02–30.10.1944. 178 л.

170. Д. 54. Карта организации ПВО войск 38 армии в июле 1944 г., июль 1944. 6 л.

Ф. 240. 2-й Украинский фронт

Оп. 2779 Опер упр.

171. Д. 5. Материалы по изучению и обобщению опыта войны: отчет о разборе фронтовых и армейских операций за 1944 год, краткое описание Уманской операции, 01.01–30.08.1944. 486 л.

172. Д. 858. Отчеты о боевых действиях 5-й воздушной армии с декабря 1943 г. по февраль 1944 г. с приложением карт и схем, 08.12.1943–28.02.1944. 271 л.

173. Д. 878. Директива Ставки ВГК о возложении руководства всеми войсками, действующими против Корсунской группы противника, на командующего 2-м Украинским фронтом, другие документы, 12.01–02.12.1944. 74 л.

174. Д. 879. Директивы, приказы, планы на проведение Уманско-Днестровской операции, 01.03–31.03.1944. 135 л.

175. Д. 881. Оперативные директивы, боевые приказы, распоряжения штаба фронта, 03.01–17.07.1944. 114 л.

176. Д. 894. Боевые приказы и распоряжения, планы наступательных операций на февраль – март 1944 г. 52-й армии, 01.01–20.04.1944. 499 л.

177. Д. 931. План фронтовой операции по разгрому Уманской группировки противника от 25.02.1944, 23 л. / Дела 933–336 – карты приложения к делу 931.

178. Д. 996. Отчет начальника штаба фронта о разборах Уманской, Кировоградской и Звенигородской операций, 14.08–14.08.1944. 19 л.

179. Д. 1009. Справки-доклады штаба бронетанковых и механизированных войск о наличии боеспособных машин в частях и соединениях фронта, 06.01–01.08.1944. 256 с.

180. Д. 1019. Отчетные доклады штаба 5-го гв. кавалерийского корпуса о боевых действиях войск корпуса в Корсунь-Шевченковской, Первомайской операциях, 27.01–27.05.1944. 120 л.

181. Д. 1036. Журнал боевых действий войск фронта за февраль 1944 г., 01.02–28.02.1944. 114 л.

182. Д. 1039. Журнал боевых действий войск фронта за март 1944 г., 01.03–30.03.1944. 138 л.

183. Д. 1140. Приложения к журналу боевых действий войск фронта за март 1944 г. (План Уманской операции, директивы Ставки ВГК, боевые приказы и др. документы), 01.03–30.03.1944. 125 л.

184. Д. 1150. Журнал боевых действий войск фронта за апрель 1944 г., 01.04–30.04.1944. 122 л.

Ф. 243. 3-й Украинский фронт

Оп. 2900 Опер упр.

185. Д. 166. Материалы по изучению и обобщению опыта войны. Краткая сводка обобщенного боевого опыта за февраль 1944 г. Описание боевых действий войск 28-й армии на Никопольском плацдарме, 1943–28.06.1944. 38 л.

186. Д. 227. Директивы штаба фронта и переписка с армиями, 10.01–31.12.1944. 96 л.

187. Д. 437. Боевые приказы 5-й ударной армии, планы наступательных и оборонительных операций, 22.02–06.08.1944. 157 л.

188. Д. 529. Указания и планы штаба фронта, 06.01–19.09.1944. 378 л.

189. Д. 595. Планы наступательных операций, боевые действия, оперативные сводки 8-й гв. армии, 01.01–02.07.1944. 318 л.

190. Карта-решение командующего 8-й гв. армии на наступление, 24.02–24.02.1944. 4 л.

191. Д. 601. Планы 17-й воздушной армии, боевые действия, оперативные сводки, 02.01–12.06.1944. 303 л.

192. Д. 602. Планы боевых действий, боевое обеспечение и боевая подготовка войск, плановая таблица на операцию по форсированию Днестровского лимана и др. документы 46-й армии и ее соединений, 06.01–08.09.1944. 76 л.
193. Д. 603. Карта-решение командующего 46-й армии на прорыв оборонительной полосы противника, 07.01–07.01.1944, 9 л.
194. Д.617 Планы наступательных и оборонительных операций войск 8-й гв. армии, 07.01–22.05.1944. 37 л.
195. Д. 618. Карта-решение командующего 8-й гв. армии на наступление, 07.01–07.01.1944. 9 л.
196. Д. 622. Карта-план операции войск 8-й гв. армии по захвату плацдарма на правом берегу Днестра, 18.04–18.04.1944. 12 л.
197. Д. 630. План наступательной операции войск 8-й гв. армии. 22.01–22.01.1944. 4 л.
198. Д. 631. Карта-решение командующего 46-й армии на наступление, 22.01–22.01.1944. 12 л.
199. Д. 632. Карта-план наступательной операции войск 8-й гв. армии. 23.01–23.01.1944. 9 л.
200. Д. 633. План операции войск 28-й армии по форсированию р. Южный Буг и Бугского лимана. Акт передачи 28-й армии из 4-го в 3-й Украинский фронт от 03.03.1944, 29.02–01.05.1944. 47 л.
201. Д. 707. Отчет штаба 17-й воздушной армии о боевых действиях армии за январь 1944 г., 01.01–31.01.1944. 57 л.
202. Д. 723. Доклад о боевых действиях 4-го гв. механизированного корпуса, 29.01–29.02.1944. 37 л.
203. Д. 724. Доклад генерал-майора Буренина на тему: «Разгром 6-й немецкой армии в районе Снигурёвка, Березнегустовое», 31.01–28.03.1944. 31 л.

204. Д. 728. Доклад инспектора кавалерии фронта о боевых действиях конно-механизированной группы генерал-лейтенанта Плиева, 18.02–18.03.1944. 20 л.

205. Д. 729. Доклады начальников родов войск и служб о действиях войск и описание действий конно-механизированной группы генерал-лейтенанта Плиева в Одесско-Днестровской операции, 28.03–12.04.1944. 38 л.

206. Д. 831. Журнал боевых действий войск фронта за январь 1944 г., 01.01–31.01.1944. 138 л.

207. Отчетная карта за период с 29.12.1943 по 13.01.1944.

208. Отчетная карта за период с 14.01.1944 по 29.01.1944.

209. Д. 855. Журнал боевых действий войск фронта за февраль 1944 г., 01.02–29.02.1944. 201 л.

210. Д. 831. Журнал боевых действий войск фронта за март 1944 г., 01.03–31.03.1944. 218 л.

211. Д. 831. Журнал боевых действий войск фронта за апрель 1944 г., 01.04–30.04.1944. 172 л.

212. Д. 1134. Материалы по изучению и обобщению боевого опыта войск 5-й ударной армии по овладению городами Николаев и Одесса, 01.02–15.08.1944, 346 л.

213. Д. 1145. Материалы по изучению и обобщению боевого опыта войск 46-й армии (в т.ч. боевые действия 34-го стрелкового корпуса по овладению городом Кривой Рог), 01.02–22.12.1944, 62 л.

214. Д. 1147. Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск фронта за январь 1944 г., 01.01.–31.01.1944. 55 л.

215. Д. 1148. Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск фронта за февраль 1944 г., 01.02–29.02.1944. 39 л.

216. Д. 1149. Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск фронта за март 1944 г., 01.03–31.03.1944. 39 л.

217. Д. 1150. Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск фронта за апрель 1944 г., 01.04–30.04.1944. 60 л.

218. Д. 1151. Краткая сводка обобщенного боевого опыта войск фронта за май 1944 г., 01.05–31.05.1944. 30 л.

219. Д. 1167. Карта разгрома немецких войск на Никопольском плацдарме в период с 30 января по 10 февраля 1944 г. и 6-й полевой армии в районе Снегерёвка-Березнегуватое с 6 по 15 марта 1944 г., 30.01–15.03.1944. 4 л.

Ф. 244. 4-й Украинский фронт

Оп. 3000 Опер упр.

220. Д. 374. Журнал боевых действий войск фронта за декабрь 1943 г., 01–31.12.1943. 107 л.

221. Д. 396. Карта проект плана наступательной операции войск фронта в декабре 1943 г. с приложением объяснительной записки, декабрь 1943 г. 3 л.

222. Д. 401. Боевые приказы, планы наступательных операций и др. документы 51-й армии и ее соединений, 15.12.1943–10.05.1944. 192 л. / Дела 402–416 – карты приложения к делу 401.

223. Д. 417. Боевые приказы, распоряжения, донесения, планы наступательных операций, доклады и акты по 2-й гв. армии. 16.12.1943–14.06.1944. 286 л. / Дела 418–430 – карты приложения к делу 417.

224. Д. 436. Материалы штаба 3-й гв. армии по ликвидации никопольского плацдарма противника, боевые приказы, планы, 28.12.1943–13.02.1944. 89 л. / Дела 437–446 – карты приложения к делу 436.

225. Д. 455. Оперативно-тактическое описание Крымской операции войск фронта, октябрь 1943 г. – май 1944 г. 219 л. / Дела 456–474 – карты приложения к делу 436.

226. Д. 476. Описание Керченско-Крымской операции войск 56-й армии и Отдельной Приморской армии, 02.11.1943–12.05.1944. 68 л.

227. Д. 485. Директивы, планы, боевые донесения и справки о ликвидации (борьбе с) шпионско-бандитских групп (контрреволюционных националистических банд). 14.08–25.11.1944. 149 л.

228. Д. 495. Боевые приказы, планы, распоряжения, боевые донесения и справки по 1-й гв. армии о ликвидации (борьбе с) шпионско-бандитских групп (контрреволюционных националистических банд). 01.08–31.12.1944. 397 л.

229. Д. 496. Боевые приказы, планы, распоряжения, боевые донесения и справки по 18-й армии о ликвидации (борьбе с) шпионско-бандитских групп (контрреволюционных националистических банд). 07.08–29.12.1944. 283 л.

230. Д. 615. Отчеты и доклады оперативного управления штаба фронта о готовности войск и тылов фронта к предстоящим наступательным операциям и доклад о причинах невыполнения задач по ликвидации Никопольского плацдарма в январских операциях, 07.01–03.09.1944. 302 л.

231. Д. 723. Описание Карпатской операции войск фронта, 01.09–30.10.1944. 221 л.

232. Д. 735. Карта Карпатской операции войск фронта, сентябрь – октябрь 1944 г. 6 л.

233. Д. 807. Материалы по изучению и обобщению боевого опыта, 01.01.–31.12.1944. 255 л.

Ф. 292 (1 гв. А). Полевое управление 1-й гв. армии 3-го формирования, 08.12.42 – август 1945.

Оп. 6850. Оперативный отдел.

234. Д. 432. Боевые донесения и оперсводки штаба армии, 01.03–10.04.1944. 227 л.

235. Д. 450. Журнал боевых действий войск армии за март 1944 г., 01–31.03.1944. 88 л.

236. Д. 454. Журнал боевых действий войск армии за апрель 1944 г., 01–30.04.1944. 92 л.

237. Д. 554. Т.1. Материалы по изучению и обобщению опыта войны (планы, сводки, доклады, описания, бюллетени и др. документы), 18.02–25.04.1944. 587 л.

238. Д. 554. Т.2. Материалы по изучению и обобщению опыта войны (планы, сводки, доклады, описания, бюллетени и др. документы), 01.03–05.06.1944. 587 л.

239. Д. 555. Документы разбора Проскуровско-Староконстантиновской операции 1-й гв. Армии, 27.02–08.06.1944. 215 л.

240. Д. 593. Карта-решение командующего на прорыв, 06.03.1944.

Ф. 299 (1 гв. ТА). Полевое управление 1-й танковой армии 2-го формирования. Полевое управление 1-й гв. танковой армии, 1941–1947.

Оп. 3070. Оперативный отдел.

241. Д. 239. Выписки из оперативных директив штаба 1-го Украинского фронта. Боевые приказы штаба армии. Планы боя и взаимодействия войск, ПТО. План-приказы на наступление и решения командарма, 16.02.1943–26.04.1944. 85 л.

242. Д. 244. Боевые приказы, 24.01–14.05.1944. 144 л.

243. Д. 264. Отчеты отделений и управлений 1-й танковой армии, 07.02–07.05.1944. 378 л.

244. Д. 324. Оперсводки штаба 1-й гв. танковой армии, 03.08.1943–18.04.1944. 317 л.

245. Д. 332. Боевые донесения штаба 1-й гв. танковой армии, 12.12.1943–24.04.1944. 259 л.

246. Д. 334. Журнал боевых действий войск армии, 24.12.1943–30.06.1944. 313 л.

247. Д. 368. Материалы по изучению и обобщению опыта войны. Опыт применения тяжелых танков в наступательных и оборонительных боях. Организация инженерного обеспечения танковых войск. Некоторые вопросы опыта работы тыла, 21.02.–22.06.1944. 278 л.

248. Д. 371. Материалы разбора наступательных операций 1-й гв. танковой армии 1943–1944 гг., 26.09–12.10.1944. 147 л.

249. Д. 374. Сводки обобщенного опыта боевых действий войск армии, 23.12.1943–30.05.1944. 387 л.

250. Д. 377. Материалы по изучению и обобщению опыта войны. Наступление 1-й танковой армии с 21.03.1944 г. по 30.03.1944 г. с форсированием водных преград. Инженерное обеспечение войск 1-й танковой армии при форсировании рек Днестр и Прут и др., 20.04–10.06.1944. 441 л.

Ф. 302 (2 ВА). Полевое управление 2-й воздушной армии с 12 мая 1942, 1941–1946.

Оп. 4196. Оперативный отдел.

251. Д. 51. Приказы войскам армии о перебазировании частей, об улучшении учета эффективности боевых действий армии и по другим вопросам, 05.01–29.02.1944. 9 л.

252. Д. 52. Боевые приказы и распоряжения войскам армии, 01.01–04.08.1944. 476 л.

253. Д. 50-б. 2-я воздушная армия в боях за освобождение Украины, 05.07.1943–01.05.1944. 34 л.

254. Д. 50-г. Боевой путь 2-й воздушной армии, 05.07.1943–01.05.1944. 39 л.

255. Д. 56. Планы боевого использования армии в наступательной операции войск 1-го Украинского фронта, март – апрель 1944 г. 127 л.

256. Д. 57. Планы боевого использования армии в оборонительной операции войск 1 Украинского фронта, апрель – май 1944 г. 160 л.

257. Д. 62. Сведения о боевом составе армии, 01.01–22.07.1944. 545 л.

258. Д. 63. Оперсводки штаба армии, 01.01–31.12.1944. 555 л.

259. Д. 70. Обзор боевых действий 2-й воздушной армии за март месяц 1944 г., 01–31.03.1944. 62 л.

260. Д. 72. Обзор боевых действий 2-й воздушной армии за апрель месяц 1944 г., 01–30.04.1944. 51 л.
261. Д. 85. Журнал боевых действий войск армии за март 1944 г., 01–31.03.1944. 43 л.
- Ф. 315 (3 гв. ТА). Полевое управление 3-й гв. танковой армии, 14.05.1943–1946.
- Оп. 4440. Оперативный отдел.
262. Д. 81. Материалы обобщенного опыта боевых действий войск армии, 01.12.1943–30.01.1944. 277 л.
263. Д. 148. Журнал боевых действий 3 гв. ТА, 06.09.1943–01.01.1944. 154 л.
264. Д. 165. Боевые приказы и распоряжения штаба 1-го Украинского фронта, 07.01–31.12.1944. 33 л.
265. Д. 170. Боевые приказы и донесения штаба; оперативные сводки 6-го гв. танкового корпуса с приложением карт и схем, 01.01–31.03.1944. 270 л.
266. Д. 179. Боевые распоряжения войскам армии и планы взаимодействия со стрелковыми частями, 08.01–24.10.1944. 101 л.
267. Д. 180. Боевые документы соединений и частей армии, 11.02–25.04.1944. 311 л.
268. Д. 188. Отчет штаба армии об организации и работе связи армии в Проскуровско-Староконстантиновской операции, 04–31.03.1944. 63 л.
269. Д. 191. Сводки обобщенного опыта боевых действий войск армии, 23.02.–30.09.1944. 387 л.
270. Д. 230. Отчет 6-го гв. танкового корпуса о боевых действиях в Проскуровской операции с 4 по 28 марта 1944г. с приложением сведений о составе арт. частей корпуса и схем боевого порядка корпуса при вводе в прорыв. Оборонительных и наступательных операциях корпуса, 04–28.03.1944. 34 л.

271. Д. 287. Доклад штаба армии о боевых действиях армии по разгрому Проскуровско-Староконстантиновской и Городок-Ярмолинской группировки противника с 27 февраля по 31 марта 1944 г. с приложением плана взаимодействия армии, таблицы эффективности огня артиллерии, численного и боевого состава армии, сведений о тех. состоянии и наличии танков и автотранспорта армии, 27.02–31.03.1944. 102 л.

272. Д. 304. Доклад штаба тыла о работе тыла армии в Проскуровской операции с 1 по 31 марта 1944г. с приложением карты тыла армии и графиков обеспеченности армии продовольствием, боеприпасами и ГСМ, 01–31.03.1944. 25 л.

273. Д. 309. Боевые донесения штаба 3-й гв. танковой армии, 12.11.1943–07.04.1944. 421 л.

Ф. 316 (13 А). Полевое управление 13-й армии, 1941–1946.

Оп. 6079. Оперативный отдел.

274. Д. 253. Боевые распоряжения войскам армии с приложением планов боевых действий, карт и схем, 03.01–14.04.1944. 92 л.

275. Д. 256. Боевые донесения штаба армии, 01.01–06.03.1944. 336 л.

276. Д. 256. Оперсводки штаба армии, 01.01–25.05.1944. 461 л.

277. Д. 280. Краткие сводки обобщенного опыта войск армии с приложением схем боевых действий, 01.01–30.11.1944. 239 л.

278. Д. 293. Отчетная карта штаба армии за март. М. 1:100 000, 01–31.03.1944. 15 л.

279. Д. 294. Журнал боевых действий войск армии за апрель месяц, 01–30.04.1944. 70 л.

280. Д. 293. Отчетная карта штаба армии с 1 по 15 апреля. М. 1:100 000, 01–31.04.1944. 15 л.

Ф. 323 (4 гв. ТА). Полевое управление 4-й танковой армии 2-го формирования. Полевое управление 4-й гв. танковой армии, 1943–1946.

Оп. 4756. Оперативный отдел.

281. Д. 17. Материалы обобщенного опыта войск армии, 1943–1944. 70 л.
282. Д. 18. Материалы обобщенного опыта войск армии и военно-теоретической конференции, 1943–21.03.1946. 160 л.
283. Д. 23. Боевые приказы войскам армии и план операции по овладению городом Каменец-Подольск, 20.03–25.04.1944. 46 л.
284. Д. 28. Боевые документы соединений и частей 4-й танковой армии в мартовской наступательной операции, 23.02–05.04.1944. 349 л.
285. Д. 31. Отчет штаба армии о боевых действиях в Проскуровской, Каменец-Подольской, Львовской наступательных операциях (со схемами), 22.02–22.07.1944. 211 л.
286. Д. 32. Отчет штаба армии о боевых действиях войск, 01.03–18.04.1944. 102 л.
287. Д. 34. Тезисы доклада генерал-полковника Лелюшенко о боевых действиях армии в Каменец-Подольской наступательной операции, 04.03–18.04.1944. 37 л.
288. Д. 46. Выписки из журнала боевых действий 4-й гв. танковой армии, 27.02.–23.07.44. 223 л.
- Ф. 327 (5 ВА).
Оп. 4999.
289. Д. 314 Материалы научно-практического семинара по действиям авиации в Корсунь-Шевченковской операции, л. 1–77.
Ф. 371 (18 А). Полевое управление 18-й армии, 1941–1946.
Оп. 6367. Оперативный отдел.
290. Д. 307. Боевые распоряжения войскам армии, 30.11.43–11.4.1944. 185 л.
291. Д. 330. Карта-план наступления войск армии в р-не Острополь, март 1944. 4 л.
292. Д. 386. Донесения в штаб 1-го Украинского фронта, 01.01–22.04.1944. 379 л.

293. Д. 388. Боевые донесения и оперсводки штаба армии, 01.02–12.03.1944. 353 л.
294. Д. 389. Боевые донесения и оперсводки штаба армии, 13.03–4.04.1944. 161 л.
295. Д. 486. Материалы по изучению и обобщению опыта войны (приказания, планы, описания, сводки, схемы), 02.01–06.09.1944. 305 л.
- Ф. 381 (27 А). Полевое управление 27-й армии.
- Оп. 9005. Оперативный отдел.
296. Д. 290. Журнал боевых действий войск штаба 27 А, 04.08.1943–31.03.1944. 384 л.
- Ф. 393 (38 А). Полевое управление 38-й армии 2-го формирования, 03.08.1942–1945.
- Оп. 9005. Оперативный отдел.
297. Д. 109. Журнал боевых действий 38 А, 01.10.1943–31.12.1943. 81 л.
298. Д. 123. Планы штабов 1-го Украинского фронта и армии о дезинформации противника в полосе армии в период с 25 февраля по 5 марта 1944 г., 24.02–05.03.1944. 16 л.
299. Д. 124. План наступательной операции армии по овладению г. Немиров, Браулов с выходом к р. Южный Буг (Вариант №1), 02.03.1944. 31 с.
300. Д. 125. План наступательной операции армии по выходу на р. Южный Буг и овладению гор. Винница (Вариант №2), 02.03.1944. 28 с.
301. Д. 185. Оперсводки штаба армии, 01.01–14.05.1944. 217 л.
302. Д. 201. Краткая сводка №3 обобщенного боевого опыта войск армии за март 1944 г., 01–31.03.1944. 25 л.
303. Д. 204. Краткая сводка №4 обобщенного боевого опыта войск армии за апрель – июнь 1944 г., 01.04–30.06.1944. 41 л.
304. Д. 232. Журнал боевых действий войск армии за март 1944 г., 01–31.03.1944. 26 л.

305. Д. 256. Материалы по изучению опыта войны. Доклады штаба БТ и МВ, отдела связи и о работе тыла армии в мартовской наступательной операции, 15–31.03.1944. 284 л.

306. Д. 259. Материалы по изучению противника, протоколы допросов, информационный обзор о состоянии 18-й артиллерийской дивизии и др. док., 11.02–20.04.1944. 23 л.

Ф. 395 (40 А). Полевое управление 40-й армии.

Оп. 9136. Оперативный отдел.

307. Д. 195. Журнал боевых действий войск штаба 40 А, 01.11.1943–31.12.1943. 195 л.

Ф. 417 (60А). Полевое управление 60-й армии 2-го формирования, 1942–1946.

Оп. 10564. Оперативный отдел.

308. Д. 665. Материалы по изучению и обобщению опыта войны. 60-я армия в Тарнопольской операции, 18.02–26.04.1944. 375 л.

309. Д. 672. Краткие сводки обобщенного опыта боевых действий войск 60-й армии за март 1944 г., 01.03–31.03.1944. 78 л.

310. Д. 843. Журнал боевых действий войск армии за март 1944 г., 01–31.03.1944. 100 л.

Ф. 320 (4 гв. А).

Оп. 4522.

311. Д. 114. Материалы обобщенного опыта боевых действий войск армии, 20.01–17.02.1944. л. 8–9.

Ф. 500. Переводы немецких трофейных документов.

Оп. 12462.

312. Д. 9. Директивы Гитлера, 1944. 120 л.

313. Д. 18. Разные документы главного командования вооруженных сил Германии за 1943–1944 гг., 1943–1944. 108 л.

314. Д. 193. Оперативные сводки группы армий «Юг», 1944. 75 л.

315. Д. 565. Информации ОКВ о положении на фронтах, 01.01–31.12.1943. 995 л.

316. Д. 566. Информации ОКВ о положении на фронтах, 01.01–31.12.1944. 995 л.

317. Д. 713. Перечень операций и боевых действий на советско-германском фронте, 22.06.1941–26.08.1944. 62 л.

318. Д. 728. Доклады о потерях сухопутных войск, боевом и численном составе вермахта, перечень операций на различных ТВД, 29.01.1944–29.05.1945. 169 л.

319. Д. 732. Бюллетени, отдельные приказы ОКВ за январь – апрель 1944 г., 01.01–01.04.1944. 34 л.

ОПУБЛІКОВАНІ ДОКУМЕНТИ

320. «Совершенно секретно! Только для командования!» Стратегия фашистской Германии в войне против СССР. Документы и материалы / Составитель В. И. Дашичев. – М. : Воениздат, 1967. – 752 с.

321. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. – М.: Военно-научное управление Генерального штаба, 1964 – 1990. – Ч.IV (Январь – декабрь 1944 г.). – М.: Воениздат, 1988. – 377 с.

322. Боевой устав артиллерии Красной Армии. 1944. Проект. – М.: Воениздат, 1944. – 223 с.

323. Дашичев В. Ж. Банкротство стратегии германского фашизма. Очерки, документы и материалы / В. Ж. Дашичев. – М.: Наука, 1973. – Т. 2: Агрессия против СССР. Падение «Третьей империи» 1941–1945. – 665 с.

324. Збірник оперативних документів з питань підготовки та проведення операцій, забезпечення дій військ у період Другої світової війни. – К.: ГШ ЗСУ, 1997.– 212 с.

325. Наставление по полевой службе штабов Красной Армии. – М.: Воениздат, 1942.

326. Партизанская война на Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941–1944 / В. Лозицкий рукв. авт. кол. – М., 2010. – 670 с.

327. Переписка Председателя Совета Министров СССР с президентами США и премьер-министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 1. Переписка с У. Черчиллем и К. Эттли (июль 1941 г. — ноябрь 1945 г.) – 402 с.

328. Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентом США и Премьер-министром Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: В 2 т. – М.: Госполитиздат, 1958. – Т. 2. Переписка с Ф. Рузвельтом и Г. Трумэнном (август 1941 г. — декабрь 1945 г.). – 320 с.

329. Полевой устав Красной Армии. Проект. – М.: Воениздат, 1943. – 396 с.

330. Приказы Верховного Главнокомандующего в период Великой Отечественной войны Советского Союза с 25.1.1943 по 3.9.1945. – М.: Воениздат, 1975. – 598 с.

331. Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы 1943 г. Т. 23 (12–3) / [сост. А. Д. Ефремов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М.: ТЕРРА, 1999. – 512 с.

332. Русский архив: Великая Отечественная. Главные политические органы Вооруженных сил СССР в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг.: Документы и материалы. Т.17 – 6 (2–3) / [сост. Н. И. Бородин [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М.: ТЕРРА, 1996. – 672 с.

333. Русский архив: Великая Отечественная. Приказы Народного комиссара обороны СССР. 1943–1945 гг. Т.13 (1–2) / [сост. А. И. Барсуков [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М.: ТЕРРА, 1997. – 456 с.

334. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1943 г. Т.16 (5–3) / [сост. А. М. Соколов [и др.]; под общ. ред. В. А. Золотарева]. – М.: ТЕРРА, 1999. – 360 с.

335. Русский архив: Великая Отечественная. Генеральный штаб в годы великой отечественной войны: Документы и материалы 1944-1945. Т.23 (12-4) / [Ефремов А.Д. [и др.] ; под. общ. ред. Золотарева В.А.]. – М.: ТЕРРА, 2001. – 784 с.

336. Русский архив: Великая Отечественная. Ставка ВГК: Документы и материалы 1944-1945. Т.16 (5-4) / [сост. Соколов А.М [и др.] ; под. общ. ред. Золотарева В.А.]. – М.: ТЕРРА, 1999. – 368 с.

337. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 3 (январь – декабрь 1943 года) / [под ред. А. Н. Грылева]. – М.: Воениздат, 1969. – 480 с.

338. Сборник документов Верховного Главнокомандования за период Великой Отечественной войны. Вып. 4: Январь 1944 года – август 1945 года / [под ред. А. Н. Шиманского]. – М.: Воениздат, 1968. – 568 с.

339. Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трёх томах. Т. 3 Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг.). – К.: Наукова думка, 1985. – 510 с.

340. Советско-чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. Документы и материалы. – М.: Госполитиздат, 1960. – С. 181–186.

341. Сообщения Советского информбюро – Т. 6. – С. 273.

342. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Документи і матеріали. – Київ, 2020. – 735 с.

343. Хрущев Н.С. Освобождение украинских земель от немецких захватчиков и очередные задачи восстановления народного хозяйства советской Украины. Доклад Председателя СНК Украинской ССР на IV

сессии Верховного совета УССР 1 марта 1944 года в г. Киеве / Никита Сергеевич Хрущев. – К.: ОГИЗ, Госполитиздат, 1944. – 56 с.

ДИСЕРТАЦІЇ

344. Безносюк О.П. Діяльність винищувальних батальйонів та груп охорони громадського порядку на Прикарпатті в 1944-1954 роках : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Безносюк Олег Петрович ; Прикарпатський юридичний ін-т Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ. – Івано-Франківськ, 2008. – 210 арк.

345. Бобров З.Л. Н. Ф. Ватутин – выдающийся полководец Великой Отечественной войны : автореф. дисс. ... канд. ист. наук / З. Л. Бобров ; Киевский ун-т марксизма-ленинизма. – К., 1953. – 13 с.

346. Бондаренко К.П. Діяльність організації українських націоналістів напередодні і під час Другої світової війни (1938-1945): політичні та військові аспекти : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Бондаренко Костянтин Петрович ; Державний ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 1997. – 24 с.

347. Буковський І. В. Утворення і діяльність військових формувань Карпатської України (1938 - 1939) : дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2004.

348. Веденєєв Д.В. Діяльність спеціальних підрозділів руху українських націоналістів та Української повстанської армії (1920-1950-ті рр.) : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Веденєєв Дмитро Валерійович ; Національна академія Служби безпеки України. – К., 2006. – 500 арк.

349. Горбуров Є.Г. Рух Опору і націоналістичне підпілля на Півдні України та в Криму в період окупації. 1941–1944 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Євген Григорович Горбуров. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2003. – 232 арк.

350. Гордиенко М.К. 4-я гв. и 53-я армии 2-го Украинского фронта в операции на окружение и уничтожение Корсунь-шевченковской группировки

немецко-фашистских войск 24.1 – 17.2.1944 г.: дис. ... канд. воен. наук: – М.: 1957 – 287 с.

351. Гриневич В. А. Національні проблеми в Червоній Армії в період визволення України від німецько-фашистських загарбників (грудень 1942 – жовтень 1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Владислав Анатолійович Гриневич ; Ін-т історії України НАН України. – К., 1994. – 232 арк.

352. Гриневич В. А. Суспільно-політичні настрої населення України у роки Другої світової війни : автореф. дис. ... д-ра політ. наук : 23.00.02 / Владислав Анатолійович Гриневич ; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень імені І. Ф. Кураса НАН України. – К., 2008. – 33 с.

353. Дейнека Н.В. Боротьба підпільників і партизан південно-західної України і Молдавії проти румунського окупаційного режиму (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Наталя Володимирівна Дейнека ; Одес. нац. ун-т ім. І.І.Мечникова. – Одеса, 2007. – 19 с.

354. Дерейко І. І. Місцеві збройні формування збройних сил Німеччини на території Райхкомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Іван Іванович Дерейко ; Інститут історії України. – К., 2006. – 19 с.

355. Дученко Ю. М. Розвиток форм і способів антифашистської боротьби на території України в роки Другої світової війни (1941-1945) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Юрій Миколайович Дученко ; Черкаський державний технологічний університет. – 2009. – 176 арк.

356. Єзерський М.Р. Дії спецпідрозділів радіомінування партизанських формувань Українського штабу партизанського руху у 1944–1945 роках. : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Микола Рафаїлович Єзерський ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського. – К., 2015. – 225 арк.

357. Жарков Я.М. Інформаційно-психологічний вплив на війська та населення противника (1939– 2000 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 /

Яків Миколайович Жарков ; Нац. акад. оборони України. – К., 2007. – 191 арк.

358. Заборовський В. В. Організація та бойове застосування винищувальної авіації Військово-Повітряних Сил Радянського Союзу та Німеччини 1940–1945 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Віталій Віталійович Заборовський ; Нац. акад. оборони України. – К., 2004. – 180 арк.

359. Кидонь В.І. Київська наступальна операція 1943 року: історіографія : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Володимир Іванович Кидань ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К., 2018. – 418 арк.

360. Климків Ю.Б. Радянський фактор у розвитку збройних сил Польщі (1943–1956 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Юрій Богданович Климків ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Л., 2008. – 20 с.

361. Коваль М.В. Спорудження і застосування довготривалих фортифікаційних комплексів на теренах України у ХХ – на початку ХХІ століття : автореф. дис. ... д-ра військ. наук : 20.02.22 / Коваль Михайло Володимирович ; Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського. – Київ, 2016. – 36 с.

362. Колечкін В. П. Боротьба за панування в повітрі на Правобережній Україні в період 23.12.1943 – 28.02.1944 : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Вадим Петрович Колечкін ; Нац. акад. оборони України. – К., 2006. – 263 арк.

363. Кононенко В. М. Керченско-Етильгенская десантная операция (31октября – 10 декабря 1943 г.) / В. М. Кононенко. – М. : Главный штаб ВМФ, 1954. – 204 с.

364. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки) : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Олеся Миколаївна Куцька ; Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. – Львів, 2018. – 479 арк.

365. Леонтєва Л. Є. Історія використання психологічних операцій Німеччиною та Радянським Союзом в роки Другої світової війни: 1941-

1945. : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Лідія Євстахіївна Леонтєва ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 1997. – 163 арк.

366. Лісов О. С. Новітня вітчизняна історіографія створення та діяльності розвідки і контррозвідки України у 1917-1991 роках : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Олександр Сергійович Лісов ; Нац. ун-т оборони України ім. Івана Черняховського. – Київ, 2017. – 20 с.

367. Малюга В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941–1944) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Валерій Миколайович Малюга ; Нац. акад. оборони України. – К., 2007. – 215 арк.

368. Мітягін О.О. Охорона оперативного і військового тилу Червоної Армії та Вермахту на території України (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Олег Олександрович Мітягін ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К., 2017. – 262 арк.

369. Нагірняк М. Я. Радянський тоталітарний режим у боротьбі проти збройного підпілля ОУН і військових формувань УПА (1944-1953) : Дис. ...к.і.н. за спец. 20.02.22 – військова історія. – Львів, 2004.

370. Остапчук О.П. Протиповітряна оборона військ 1-го Українського фронту в операціях з визволення України : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Олександр Петрович Остапчук ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К., 2012. – 197 арк.

371. Ратніков Б.М. Морські десантні операції в Криму (1941–1943 рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Борис Михайлович Ратніков ; Нац. акад. оборони України. – К., 2009. – 19 с.

372. Репін І.В. Східно-Карпатська операція та приєднання Закарпаття до СРСР (вересень 1944 – червень 1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Ігор Володимирович Репін ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2007. – 191 арк.

373. Рибченко Л. В. Радянські військові мобілізації 1943 р. на території Лівобережної України : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Людмила Вікторівна Рибченко ; Нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2010. – 16 с.

374. Романько О. В. Мусульманські формування в німецьких збройних силах (1941–1945) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02 / Олег Валентинович Романько ; Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна. – Харків, 2002. – 20 с.

375. Русак А. В. Участь союзників гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР (1941–1945 рр.) : автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 07.00.02 / А.В. Русак ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2003. – 36 с.

376. Рыжиков И.И. Медицинское обеспечение общевойсковой армии в операции на окружение (по опыту Корсунь-Шевченковской операции): дис. ... канд. мед. наук. – Харьков, 1957. – 212 с.

377. Сало А.Я. Застосування військ (сил) в операції на оточення (за досвідом Корсунь-Шевченківської операції 1944 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Анатолій Якович Сало ; Нац. акад. оборони України. – К., 2005. – 278 арк.

378. Сегеда С. П. Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI століття) : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Сергій Павлович Середа ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К., 2013. – 536 арк.

379. Семенів О.Є. Визволення Тернопільщини від німецької окупації у 1944 році (військово-історичний аспект) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Євгенович Семенів ; Чернівецький. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2013. – 215 арк.

380. Сидоров С В. Восстановление боеспособности танковых частей и подразделений в годы Великой Отечественной войны : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Сергій Вікторович Сидоров ; Нац. акад. оборони України. – К., 1997. – 197 арк.

381. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво: історіографія : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Сергій Вікторович Сидоров ; Нац. акад. оборони України. – К., 2006. – 624 арк.

382. Ткаченко С.М. Дії радянської авіації в інтересах партизанських формувань у Криму (1942–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Сергій Миколайович Ткаченко ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К., 2013. – 252 арк.

383. Третяк В. Л. Преса першого Українського фронту у роки другої світової війни (1943–1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Володимир Леонідович Третяк ; Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – 258 арк.

384. Филь О. М. Життєвий шлях та військова діяльність І. Д. Черняховського (1907–1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Максимович Филь ; Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2006. – 219 арк.

385. Фурман І.І. Мінна війна на Чорному морі у першій половині ХХ століття : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Ігор Іванович Фурман ; Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. – Львів, 2016. – 463 арк.

386. Харук А.І. Авіаційна промисловість України як складова військово-промислового комплексу у 1910-ті – 1980-ті роки : дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Андрій Іванович Харук ; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2011. – 443 арк.

387. Хасан Е. Англо-американская историография боевых действий на Восточном фронте (1941-1945 гг.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Ельгуль Хасан ; Нац. акад. оборони України. – К., 2006. – 187 арк.

388. Хлонь С. Є. Проскурівсько–Чернівецька наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944 р.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Сергій Євгенович Хлонь ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняховського. – К., 2012. – 261 арк.

389. Чірікалов О.С. Евакуація військ (сил) на Чорному морі у роки Другої світової війни : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Олексій Сергійович

Чірікалов ; Нац. ун-т оборони України ім. І. Черняхівського. – К., 2017. – 277 арк.

390. Юрчук О.О. Створення і розвиток танкових військ та їх участь у бойових діях в Першій та на початку Другої світової воєн : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Олександр Олександрович Юрчук ; Акад. сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного. – Львів, 2011. – 205 арк.

391. Яким С.С. Західні землі України в Другій світовій війні: військово-історичний аспект (1939-1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 20.02.22 / Степан Степанович Яким; Нац. ун-т «Львівська політехніка». – Львів, 2003. – 235 арк.

ОПУБЛІКОВАНІ НАУКОВІ ПРАЦІ

392. 17-я Воздушная армия в боях от Сталинграда до Вены. Военно-исторический очерк о боевом пути воздушной армии. 1942-1945 / [Колесник В.А. [и др.] ; под. общ. ред. И.М. Мороза]. – М.: Политическое управление ВВС, 1972. – 343 с.

393. 3-я гвардейская танковая / [Под ред. А. М. Зварцева]. – М.: Воениздат, 1982. – 288 с.

394. 5-й гв. Донской Краснознаменный казачий кавалерийский корпус в Корсунь-Шевченковской операции // Сборник «Кавалерия в Отечественной войне» (Штаб командующего кавалерией Красной Армии). – 1945. – № 2. – 96 с.

395. Ананьев И. М. Танковые армии в наступлении: По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. М. Ананьев. – М.: Воениздат, 1988. – 456 с.

396. Андронников Н. Танковые армии в сражениях на Правобережной Украине (Зимой и весной 1944 г.) / Н. Андронников // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 4. – С. 20–31.

397. Армейские операции (Примеры из опыта Великой Отечественной войны) / [Слепков Д. К. [и др.]; под ред А. И. Радзиевского. – М.: Вениздат, 1977. – 254 с.

398. Артемьев А.П. Братский боевой союз народов СССР в Великой Отечественной войне. – М.: Мысль, 1975. – 199 с.

399. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны: в 2 кн. – М. : Воениздат, 1965. – Кн. 2: Артиллерия в наступательных операциях второго и третьего периодов войны (19 ноября 1942 г. – 9 мая 1945 г.). – 1965. – 715 с.

400. Артиллерия в наступательных операциях Великой Отечественной войны (Альбом схем) : в 2 кн. – М.: Воениздат, 1965. – Кн. 2. (Альбом схем) – 1965. – 54 сх.

401. Бабаджанян А. Х. Танковые рейды / Амазасп Бабаджанян. – М.: Яуза, 2009. – 448 с.

402. Батов П. И. В походах и боях / Павел Иванович Батов. – [Изд. 3-е, доп. и испр.]. – М., 1974. – 402 с.

403. Безсмертя. Книга Пам'яті України 1941–1945. – К.: Пошуково-видавниче агенство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.

404. Белкин И. М. 13-я армия в Луцко-Ровенской операции 1944 г. / И. М. Белкин. – М.: Воениздат, 1960. – С. 109–111.

405. Бережинский В. Г. Методология и структура военно-исторического исследования / Владимир Григорьевич Бережинский. – К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 64 с.

406. Бережинский В.Г., Сало А.Я. Ледовое побоище (К 60-летию Корсунь-Шевченковской операции 24 января – 17 февраля 1944 года) / В.Г. Бережинский, А.Я. Сало. – К.: Научно-исследовательский центр гуманитарных проблем Вооружённых Сил Украины, Украинский институт военной истории, 2003. – 294 с.

407. Бережинський В.Г., Короткин Ю.Г., Сидоров С.В. Корсунь-Шевченківська операція (24 січня – 17 лютого 1944 року) // Патріот

України. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга пам'яті України», 2004. – С. 64–77.

408. Бешанов В.В. Десять сталинских ударов / Владимир Васильевич Бешанов. – М.: АСТ, Мн.: Харвест, 2005. – 768 с.

409. Бирюков Н.И. Трудная наука побеждать / Бирюков Н.И. – М.: Воениздат, 1975. – 352 с.

410. Богаерт М. М. Участь 5-ї добровільної штурмової бригади СС «Валлонія» в Корсунь-Шевченківській операції / М. М. Богаерт // Роль і місце Корсунь-Шевченківської наступальної операції в звільненні Правобережної України. – Корсунь-Шевченківський: КШДІКЗ, 2004. – С. 83–89.

411. Боевой путь Советского Военно-Морского флота / В. И. Ачкасов, А. В. Басов, А. И. Скмин и др. – М.: Воениздат, 1988. – С. 368.

412. Боевые действия Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945. Краткий военно-исторический очерк: [в 2 т.] / [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М.: Воениздат, 1958. – Т. 2 : январь 1944 г. – сентябрь 1945 г.). – 340 с.

413. Болдырев И. На правом берегу Днепра (Авиационное обеспечение Корсунь-Шевченковской операции) // Авиация и космонавтика. – 1969. – № 2. – С. 28–29.

414. Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія / Андрій Боляновський. – Львів, 2000. – 528 с.

415. Брицький П. П. Україна у Другій світовій війні (1939–1945 рр.) / П. П. Брицький. – Чернівці: Чернівецький держ. університет, 1995. – 115 с.

416. Бродовский котел: воспоминания, очерки, документы / [сост. М.В. Вербинский, Б.В. Самарин]. – Львов: Каменяр, 1974. – 272 с.

417. Бронетанковые войска Советской Армии в боях за Родину. Военно-исторический очерк: В 2 частях / Военная академия бронетанковых войск. – М.: 1965. – Ч. 2. – 768 с.

418. Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии. Краткий очерк развития и боевого пути / Н. Г. Андронников, А. С. Бегишев, И. Г. Калачев и др. – М.: Воениздат, 1958. – 265 с.

419. В большом наступлении: Воспоминания, очерки и документы об освобождении Украины в 1943–1944 гг. / [Сост. В. С. Локшин]. – М.: Воениздат, 1964. – 495 с.

420. В пламени сражений. Боевой путь 13-й армии. – М.: Воениздат, 1972. – 343 с.

421. В сражениях за победу: Боевой путь 38-й армии в годы Великой Отечественной войны. 1943–1945 / [Отв. ред. И. Я. Виродов]. – М.: Наука, 1974. – 565 с.

422. Важнейшие операции Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.: [сб. статей / [под ред. П. А. Жилина]. – М.: Воениздат, 1956. – 624 с.

423. Вакуров И. Связисты в боях за Правобережную Украину. Февраль - март 1944 г. // Военный связист. – 1954. – № 3. – С. 7–11.

424. Ванеев Г. Действия Черноморского флота на коммуникациях противника в Крымской операции // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 5. – С. 28–34.

425. Василевский А.М. Дело всей жизни / Александр Михайлович Василевский. – М.: Политиздат, 1978. – 552 с.

426. Василевский А.М. Освобождение Правобережной Украины / Александр Михайлович Василевский // Военно-исторический журнал. – 1971. – №1. – С. 59–73; №2. – С. 62–77.

427. Веденеев Д. Освободитель Украины / Д. Веденеев // Досье секретных служб. – 2010. – № 5. – С. 27–36.

428. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб / Дмитрий Веденеев. – К.: «К.И.С.», 2008. – 432 с.

429. Великая Отечественная война 1941–1945 гг: В 12 т. – Т. 1: Основные события войны. – М.: Воениздат, 2011. – 848 с.

430. Великая Отечественная война 1941–1945 гг: В 12 т. – Т. 3. Битвы и сражения, изменившие ход войны. – М.: Кучково поле, 2012. – 864 с.
431. Великая Отечественная война 1941–1945 гг: В 12 т. – Т. 4. Освобождение территории СССР. 1944 год. – М.: Кучково поле, 2012. – 864 с.
432. Великая Отечественная война 1941–1945 годов : В 12 т. – Т.12. Итоги и уроки войны. – М.: Кучково поле, 2015. – 864 с.
433. Великая Отечественная война 1941–1945 : энциклопедия / [гл. редактор М. М. Козлов] – М.: Советская энциклопедия, 1985. – 832 с.
434. Великая Отечественная война 1941–1945. Военно-исторические очерки: В 4 кн. – Кн. 3: Освобождение. – М.: Наука, 1998. – 509 с.
435. Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Кривошеев Г. Ф., Андроников В. М., Буриков П. Д., Гуркин В В.]. – М.: Вече, 2009. – 384 с.
436. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945. Краткая история. – 3-е изд. – М.: Воениздат, 1984. – 560 с.
437. Верт А. Россия в войне 1941–1945 / А. Верт [пер. с англ]. – М.: Прогресс, 1967. – 776 с.
438. Веденєєв Д., Шевченко С. Загибель Ватутіна : реалії і версії / Д. Веденєєв, С. Шевченко // Розвіяні міфи. – К.: Фенікс, 2010. – С. 321–330.
439. Вигнання окупантів з Донбасу (1941–1943 рр.) / В. Грицюк, О. Лисенко. – К.: НУОУ, 2018. – 25 с.
440. Вили Фей. Танковые сражения войск СС / Вили Фей; [пер. с англ. П. Смирнова]. – М.: Яуза; Эксмо, 2009. – 416 с.
441. Вилко В.М. 3-я гвардійська танкова армія у Проскурівсько-Чернівецькій наступальній операції / Володимир Миколайович Вилко // Военна історія Поділля та Буковини : матеріали Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Кам'янець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). – К.: Центральний музей ЗС України, 2009. – С. 353–360.

442. Війна і міф. Невідома Друга світова / за заг. ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова. – Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. – 272 с.

443. Военная хитрость: из теории и истории / В. Н. Лобов. – М.: Воениздат, 1992. – 254 с.

444. Войска ПВО страны в Великой Отечественной войне 1941–1945 (краткая хроника). – М.: Воениздат, 1981. – 375 с.

445. Войска противовоздушной обороны страны в Великой Отечественной войне (1941–1945 гг.) // Войска противовоздушной обороны страны. Исторический очерк. – М.: Воениздат, 1968. – С. 67–334.

446. Войска связи в годы Великой Отечественной войны // Войска связи Советской Армии. Краткий очерк / [под ред. И. Т. Пересыпкина]. – М.: Воениздат, 1948. – С. 77–146.

447. Воробьев Ф. Д. Освобождение Правобережной Украины / Федор Данилович Воробьев. – М.: ОГИЗ; Госполитиздат, 1945. – 48 с.

448. Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М. Великая Отечественная война Советского Союза 1941–1945 гг. (краткий военно-исторический очерк) / Федор Данилович Воробьев, Виктор Михайлович Кравцов. – М.: Воениздат, 1961. – 456 с.

449. Воробьев Ф. Д., Кравцов В. М. Победы Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (краткий очерк) / Федор Данилович Воробьев, Виктор Михайлович Кравцов. – М.: Воениздат, 1954. – 431 с.

450. Вронська Т.В., Лисенко О.Є. Формування особового складу штрафних батальйонів і рот у Червоній армії періоду Німецько-радянської війни // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 137–151.

451. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Военно-исторический очерк / [под ред. С. П. Платонова]. – М.: Воениздат, 1958. – 931 с.

452. Вторая мировая война 1939 – 1945 гг. Краткий военно-исторический очерк (Альбом схем) / [под ред. С. П. Платонова]. – М.: Воениздат, 1958. – 32 сх.

453. Вторая мировая война. Итоги и уроки. – М.: Воениздат, 1985. – 448 с.

454. Гаврилко Є.В., Хлонь С.Є. Застосування вогнеметних частин та підрозділів у боях на теренах України / Є.В. Гаврилко, С.Є. Хлонь // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю : матеріали ХХХ Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзнавч. конф. (Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). – Луцьк : «Пульс», 2009. – С. 268–271.

455. Гальчак С.Д. Визволення Вінниччини від нацистських загарбників (20 грудня 1943 р. – 28 березня 1944 р.): [монографія] / Сергій Дмитрович Гальчак. – Вінниця: Консоль, 2010. – 420 с.

456. Гареев М. А. Сражения на военно-историческом фронте : сборник статей / Махмут Ахметович Гареев. – М.: «Инсан», 2008. – 896 с.

457. Гвардейская танковая (боевой путь 2-й гв. танковой армии) / Ф. И. Высоцкий, М. Е. Макухин, Ф. М. Сарычев, М. К. Шапошников. – М.: Воениздат, 1963. – 246 с.

458. Гёрлиц В. Германский Генеральный штаб. История и структура. 1657–1945 / В. Гёрлиц. - М.: Центрполиграф, 2005. – 478 с.

459. Германия во второй мировой войне (1939–1945) / [В. Блейер, К. Дрехслер, Г. Фёрстер, Г. Хасс]. – М.: Воениздат, 1971. – 432 с.

460. Гланц Д. Советское военное чудо 1941–1943. Возрождение Красной Армии / Девід Гланц ; [пер. с англ. В. Фёдорова]. – М.: Яуза, Эксмо, 2008. – 640 с.

461. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. – Санкт-Петербург : Издательский дом «Нева», 2004. – 416 с.

462. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования, 1941–1944 / Александр Гогун. – М.: Российская политическая энциклопедия, 2012. – 527 с.

463. Голиков С. Выдающиеся победы Советской Армии в Великой Отечественной войне. – М.: Госполитиздат, 1952. – 280 с.

464. Гончарук М.Г. Мистецтво взагалі і воєнне мистецтво зокрема // Труди академії. – 2001. – № 30. – С. 30–34.

465. Гончарук М.Г., Швалючинський В.В. Форми воєнних дій загальновійськових формувань і способів їх ведення // Труди університету. – 2014. – № 6 (127). – С. 44–46.

466. Грехнев П.И. И храбрость и мастерство (Участие 9-го Воронежского истребительного авиационного корпуса войск ПВО страны в Корсунь-Шевченковской операции) // Вестник ПВО. – 1974. – № 2. – С. 81–83.

467. Гречко А.А. Некоторые вопросы военного искусства в Львовско-Сандомирской операции / Андрей Антонович Гречко // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 2. – С. 15–31.

468. Гречко А.А. Через Карпаты / Андрей Антонович Гречко. – М.: Воениздат, 1972. – 483 с.

469. Гриневич В. Українці у складі Червоної армії: кількісний аспект питання // Україна у Другій світовій війні: Уроки історії і сучасність : матеріали між народ. наук. конф. (27–28 жовт. 1994 р.). – К., 1995. – С. 59–62.

470. Гриневич В. Військове будівництво в Україні в 1938–1991 рр. / В. А. Гриневич // Історія українського війська [під редакцією Я. Дашкевича]. – Львів: Світ, 1996. – С. 332–467.

471. Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. / Гриневич Владислав. – К.; Дніпропетровськ: Ліра, 2012. – 506 с.

472. Грицюк В. Военно-исторический анализ проведения Киевской оборонительной операции / В. Грицюк // Azərbaycanın ordu quruculuğu və nərb elmi : Elmi-praktik konfransın proqram və materialları (Bakı, 20 iyun 2018-ci il). – Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2018. – P. 65–66.

473. Грицюк В. Когда операция фронта становится стратегической: Львовско-Сандомирская наступательная операция 1944 года / В. Грицюк // Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu : Elmi-praktik konfransın program və materialları (Bakı, 4–5 may 2018-ci il). Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2018. – P. 36–37.

474. Грицюк В. М. Историчний досвід вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-правового забезпечення / В.М. Грицюк // Проблеми та перспективи формування системи морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України (соціально-правові аспекти): матер. міжкафедрал. наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 лютого 2009 р.). – К.: НАОУ, 2009. – С. 46–50.

475. Грицюк В. М. Наступ 2-го Українського фронту на одеському напрямку весною 1944 року (нереалізовані замисли) / В. М. Грицюк // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). – Одеса: Одеський національний морський університет, 2009. – С. 70–74.

476. Грицюк В. М. Особливості переходу частин 4 ТА до оборони в умовах оточення в ході фронтової наступальної операції (березень 1944 р.) / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров // Воєнна історія Поділля та Буковини: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Камянець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). – К.: Центральний музей ЗС України, 2009. – С. 360–365.

477. Грицюк В. М. Перший етап стратегічної операції з визволення Правобережної України: плани, реалії, історичні інтерпретації / В.М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2006. – Вип. 10. – Ч. 1. – С. 221–230.

478. Грицюк В. М. Рівненсько-Луцька наступальна операція – складова стратегічної операції радянських військ на Правобережній Україні 1944 року / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю: матер. XXX Всеукр. наук.-практ.

істор.-краєзн. конф. (Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). – Луцьк: Пульс, 2009. – С. 271–274.

479. Грицюк В. М. Розвиток воєнного мистецтва на теренах України в період Другої світової війни (історіографія проблеми) / В.М. Грицюк // Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. – 2006. – Т. XII. – С. 364–372.

480. Грицюк В. М. Роль українських фронтів у визволенні України / В. М. Грицюк // Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії: матер. круглого столу в Українському інституті національної пам'яті. (Київ, 19 червня 2009 р.). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – С. 44–45.

481. Грицюк В. М. Формування, нарощування й підтримка на належному рівні морально-психологічного стану військ за досвідом організації політичної роботи у військах 1-го та 2-го Українських фронтів у січні-лютому 1944 року / В. М. Грицюк // Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України: матер. наук.-практ. конф. (Київ, 6 листопада 2008 р.). – К.: НАОУ, 2008. – С. 323–328.

482. Грицюк В. М. Вигнання нацистських окупантів зі Старокостянтиніва весною 1944 року (за матеріалами органів вивчення та використання досвіду війни) / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. – 2019. – № 3 (25). – С. 52–62.

483. Грицюк В. М. Кавалеристи в наступальних операціях Українських фронтів у 1944 році / В. М. Грицюк // Гілея: зб. наук. праць. – 2018. – Вип. 139 (12). – Ч.1. – С. 233–236.

484. Грицюк В. М. Створення та діяльність органів з вивчення та використання бойового досвіду у роки Другої світової війни: 1939–1945 рр. / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій

війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. – 2020. – № 1 (27). – С. 5–18.

485. Грицюк В. М. Трансформація органів РСЧА з вивчення та використання бойового досвіду у роки другої світової війни / В. М. Грицюк, І. Г. Євсєєв // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2020. – № 1 (35). – С. 85–100.

486. Грицюк В. М. «Південь» група армій / В. М. Грицюк, І. І. Дерейко. Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8. – С. 221–222.

487. Грицюк В. М. «Солдату зайвого майна не потрібно...»: матеріально-побутове становище червоноармійців у 1939–1945 рр. / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2013. – Вип. 16. – С. 8–19.

488. Грицюк В. М. «Східний вал» / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 922.

489. Грицюк В. М. 24 залпи на честь визволителів Києва / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. – Віче. – 2013. – № 21. – С. 32–35.

490. Грицюк В. М. Битва за Дніпро (закінчення) / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. – Віче. – 2013. – № 24. – С. 2–4.

491. Грицюк В. М. Битва за Дніпро / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. – Віче. – 2013. – № 23. – С. 59–61.

492. Грицюк В. М. Битва за Правобережну Україну / В. М. Грицюк. Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: матер. Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 29 квітня 2015 р.). – К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. – С. 15–22.

493. Грицюк В. М. Важкий, звитяжний і жертвний шлях до Перемоги / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. – Віче. – 2015. – № 9. – С. 42–44.

494. Грицюк В.М. Весняний наступ українських фронтів / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. – Віче. – 2014. – № 5. – С. 36–39.

495. Грицюк В.М. Взаємодія військ фронтів у Корсунь-Шевченківській фронтовій наступальній операції (25.01.-17.02.1944 р.) / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк // Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняховського. – 2014. – № 5 (126). – С. 194–201.

496. Грицюк В.М. Визволення Києва в 1943 році / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників: матер. доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 листопада 2013 р.). – Львів: Академія сухопутних військ, 2013. – С. 34–38.

497. Грицюк В.М. Визнання внеску України в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Об'єднаних Націй / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Покотило // Наука і оборона. – 2020. – № 2. – С. 3–11.

498. Грицюк В.М. Винищувально-протитанкова артилерія в Корсунь-Шевченківській операції / В.М. Грицюк // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. – 2013. – № 1. – С. 93–100.

499. Грицюк В.М. Від Дніпра до Карпат: наступальна стратегія та її втілення / В.М. Грицюк // Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини ХХ – ХХІ ст. : зб. наук. праць. – Кривий Ріг : Видавець ФОП Чернявський Д. О., 2017. – С. 41–56.

500. Грицюк В.М. Війська Київського особливого військового округу у прикордонному бойовищі 1941 р. / В.М. Грицюк // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2008. – № 4. – С. 29–33.

501. Грицюк В.М. Військові плани та реалії: південь – 1941-й / В.М. Грицюк // Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та

релігійний виміри: матер. III міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). – Одеса: Одеський національний морський університет, 2011. – С. 7–13.

502. Грицюк В.М. Втрати серед військових кадрів на Україні внаслідок репресій 1937 – 1939 років / В.М. Грицюк // Вісник Національної академії оборони України: зб. наук. праць Національної академії оборони України. – 2007. – № 2 (4). – С. 47–53.

503. Грицюк В.М. Генерал армії М.Ф. Ватутін та Україна (до 109-ї річниці від дня народження) / В.М. Грицюк // Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини : матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Харків, 15 грудня 2010 р.). – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С. 396–400.

504. Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Карпатський край: наук. студії з історії, культури, туризму Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника. – 2012. – № 2. – С. 37–42.

505. Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / В.М. Грицюк // Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): зб. наук. праць Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2014. – С. 182–189.

506. Грицюк В.М. Дії Українського фронту на початку Другої світової війни / В.М. Грицюк // Труды університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2009. – № 2 (92). – С. 242–247.

507. Грицюк В.М. Діяльність командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М.Ф. Ватутіна в операціях з визволення України / В.М. Грицюк // Труды університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2010. – № 6 (99). – С. 281–285.

508. Грицюк В.М. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.1943 – 17.4.1944) / В.М. Грицюк // Воєнна історія. – 2010. – № 3 (51). – С. 64–78.

509. Грицюк В.М. Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція – найбільша стратегічна операція, яка будь-коли розгорталась на території України / В.М. Грицюк // Україна і український народ у Другій світовій війні: дискусії в Українському інституті національної пам'яті. – К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. – Вип. IV. – С. 39–41.

510. Грицюк В.М. До і після 22 червня 1941-го... / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2016. – № 11.

511. Грицюк В.М. Досвід Великої Вітчизняної війни щодо вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці морально-психологічного забезпечення / В.М. Грицюк // Проблеми формування морально-етичної культури військового керівника : матер. наук.-методич. семінару (м. Київ, 25 листопада 2010 р.). – К.: НАОУ, 2010. – С. 22–25.

512. Грицюк В.М. Дубно-Бродівська наступальна операція військ 13 армії (15 березня – 9 квітня 1944 р.) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Воєнна історія України. Волинь та Полісся : матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Рівне, 25–26 квітня 2013 р.). – К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. – С. 516–518.

513. Грицюк В.М. За рік до Перемоги / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2014. – № 9. – С. 24–25.

514. Грицюк В.М. Забуті операції (28-а армія у боротьбі за Нікопольський плацдарм взимку 1944 року) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.). – К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. – С. 513–515.

515. Грицюк В.М. Завершальні операції Червоної армії на території України / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Військово-історичний меридіан: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у

Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. – 2014. – № 3 (5). – С. 7–17.

516. Грицюк В.М. Застосування винищувально-протитанкової артилерії в Корсунь-Шевченківській операції / В.М. Грицюк // Вісник Черкаського університету. – 2011. – Вип. 202. – Ч.ІІ. – С. 16–20.

517. Грицюк В.М. Застосування кавалерійського корпусу у фронтовій наступальній операції / В.М. Грицюк // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Національної академії сухопутних військ. – 2010. – № 13. – С. 26–38.

518. Грицюк В.М. Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни / В.М. Грицюк, В.Й. Пашинський // Воєнна історія Галичини та Закарпаття : матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Львів, 15 квітня 2010 р.). – К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. – С. 373–376.

519. Грицюк В.М. Значення воєнної історії України для військово-патріотичного виховання / В.М. Грицюк // Напрями удосконалення виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квітня 2007 р.). – К.: НАОУ, 2007. – С. 39–42.

520. Грицюк В.М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В.М. Грицюк, В.І. Горєлов // Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників : матер. Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 31 жовтня 2013 р.). – К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. – С. 20–33.

521. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Академії сухопутних військ. – 2012. – № 17. – С. 18–27.

522. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2007. – Т. 4. – С. 330–331.

523. Грицюк В.М. Корсунь-Шевченківська наступальна операція у контексті битви за Дніпро / В.М. Грицюк // Корсунь-Шевченківська

наступальна операція : історіографія, архівні джерела, свідчення учасників та очевидців подій, музейні експозиції та виставки: матер. наук.-практ. конф. (м. Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2013 р.). – Черкаси : Видавець, 2014. – С. 3–16.

524. Грицюк В.М. Корсунь-Шевченківський ключ до визволення Правобережної України / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2014. – № 1–2. – С. 42–44.

525. Грицюк В.М. Львівська фронтова наступальна операція: перемога з другої спроби / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2014. – № 13. – С. 64–65.

526. Грицюк В.М. Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції / В.М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2010. – Вип. 13. – С. 107–116.

527. Грицюк В.М. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Український історичний журнал: зб. наук. праць Інституту історії України НАН України. – 2014. – № 5 (518). – С. 4–20.

528. Грицюк В.М. Наслідки Другої світової війни для України (протистояння національно-патріотичних та радянських спецслужб) / В.М. Грицюк, В.М. Малюга // Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії : матер. всеармійськ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 травня 2008 р.). – К.: НАОУ, 2008. – Ч. II. – С. 12–16.

529. Грицюк В.М. Незасвоєний урок історії? (3 нагоди 75-ї річниці початку Другої світової війни) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2014. – № 17. – С. 46–50.

530. Грицюк В.М. Нікопольсько-Криворізька наступальна операція військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30.01.44 – 29.02.44) / В.М. Грицюк //

Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2012. – № 4 (110). – С. 217–228.

531. Грицюк В.М. Оборона Києва: до 70-річчя подій / В.М. Грицюк, О.Е. Лисенко // Воєнна історія. – 2011. – № 4 (58). – С. 88–97.

532. Грицюк В.М. Оборонна операція в Північній Буковині та Бессарабії 1941 р. / В.М. Грицюк, А.С. Каркішко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 511–512.

533. Грицюк В.М. Одеська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 535–536.

534. Грицюк В.М. Одеська оборонна операція 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 539–540.

535. Грицюк В.М. Оперативне мистецтво у Корсунь-Шевченківській наступальній операції 1944 року / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матер. міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 62–72.

536. Грицюк В.М. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Замисли сторін / В.М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2012. – Вип. 15. – С. 26–41.

537. Грицюк В.М. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941/1944 рр. / В.М. Грицюк // Краєзнавство: наук. журнал Інституту історії України НАН України. – 2011. – № 2. – С. 97–105.

538. Грицюк В.М. Операції з оточення угруповань німецьких військ на Україні / В.М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2011. – Вип. 14. – С. 65–80.

539. Грицюк В.М. Операції Кавказького (Кримського) фронту на Керченському півострові у 1942 році / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.). – К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. – С. 476–479.

540. Грицюк В.М. Осінній відгомін Карпат 1944 р.: воєнно-політичні події в Україні та історична пам'ять / В. Грицюк, О. Лисенко, Р. Пилявець // Український історичний журнал. – 2019. – № 6. – С. 99–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.06.099>

541. Грицюк В.М. Оточення великих угруповань німецьких військ в ході зимового наступу Червоної армії на Правобережній Україні у 1944 р. / В.М. Грицюк // Питання історії України: зб. наук. праць Чернівецького національного університету. – 2011. – Т. 14. – С. 92–98.

542. Грицюк В.М. Підготовка і проведення операції Українського фронту у 1939 році / В.М. Грицюк // Україна і Словаччина на початку Другої світової війни : міфи, реалії, пам'ять: матер. Міжнарод. наук. конф. (м. Ужгород, 1–2 липня 2016 р.). – Ужгород: Інститут історії України НАН України, Ужгородський національний університет, 2016. – С. 147–157.

543. Грицюк В.М. Підсумки проведених операцій на теренах України взимку 1943–1944 років / В.М. Грицюк // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності: матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (м. Київ, 21 травня 2015 р.). – К.: НУОУ, 2015. – С. 98–103.

544. Грицюк В.М. Пінська військова флотилія / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т. 8. – С. 259.

545. Грицюк В.М. Плани війни / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Військово-історичний альманах. – 2011. – № 1 (22). – С. 42–55.

546. Грицюк В.М. Планування Львівської наступальної операції у березні 1944 року / В.М. Грицюк // Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Академії сухопутних військ. – 2011. – № 16. – С. 125–131.

547. Грицюк В.М. Початок «Другої імперіалістичної війни» та «Українське питання»: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти / С. Віднянський В. Грицюк, О. Лисенко // Український історичний журнал. – 2019. – № 5. – С. 4–24.

548. Грицюк В.М. Початок наступальних операцій 1-го Українського фронту на Правобережній Україні / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини: матер. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (м. Київ, 15 березня 2012 р.). – К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. – С. 581–583.

549. Грицюк В.М. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. М. Грицюк // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2009. – Вип. 12. – С. 25–30.

550. Грицюк В.М. Прикордонна битва 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2011. – Т.8. – С. 503–505.

551. Грицюк В.М. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей Інституту історії України НАН України. – 2009. – Вип. 15. – Ч.2. – С. 231–245.

552. Грицюк В.М. Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, С.Є. Хлонь // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 39–40.

553. Грицюк В.М. Розвиток наступу радянських військ на львівському напрямку у березні – квітні 1944 року / В.М. Грицюк // Сухопутні війська Збройних Сил України : історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних

Сил України): матер. доповідей наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 листопада 2011 р.). – Львів : Академія сухопутних військ, 2012. – С. 199–202.

554. Грицюк В.М. Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном / В. А. Бідний, В. М. Гребенюк, В. М. Грицюк // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – 2016. – № 26. – С. 94–104.

555. Грицюк В.М. Севастопольська оборона 1941–1942 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 500–501.

556. Грицюк В.М. Скорочення термінів навчання у військових навчальних закладах РСЧА в особливий період (за досвідом другої світової війни) / В.М. Грицюк, В.І. Горелов, А.Я. Сало // Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення : матер. міжвідомч. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 грудня 2015 р.). – К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. – С. 68.

557. Грицюк В.М. Сталінградська битва 1942–1943 / В.М. Грицюк, М.В. Коваль // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т. 9. – С. 786–788.

558. Грицюк В.М. Стратегічні плани Німеччини і СРСР / В.М. Грицюк // Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії : матер. круглого столу (м. Київ, 3 квітня 2009 р.). – К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. – Вип. 2. – С. 7–10.

559. Грицюк В.М. Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях) / В.М. Грицюк, С.В. Сидоров // Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. – 2019. – Вип. 21. – С. 94–104.

560. Грицюк В.М. Східнокарпатська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2012. – Т9. – С. 924–925.

561. Грицюк В.М. Україна в лавах Об'єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом та фашизмом у період Другої світової війни / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Покотило // Український історичний журнал. – 2020. – № 3. – С. 4–26. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.03.004>

562. Грицюк В.М. Український фронт на початку Другої світової війни / В.М. Грицюк // Воєнна історія. – 2009. – № 5 (47). – С. 54–59.

563. Грицюк В.М. Уманська оборонна операція 1941 / В.М. Грицюк, Ю.Ю. Фасольняк // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 227–228.

564. Грицюк В.М. Умансько-Ботошанська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 229–230.

565. Грицюк В.М. Харківська катастрофа 1942 р. / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк // Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2011. – № 1 (100). – С. 379–385.

566. Грицюк В.М. Центральний фронт / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т.10. – С. 468–469.

567. Грицюк В.М. Ціна визволення України від нацистських загарбників / В.М. Грицюк // Актуальні проблеми Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників): матер. доп. та повід. учасників наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 жовтня 2014 р.). – Львів: Академія сухопутних військ, 2014. – С. 29–30.

568. Грицюк В.М. Ціна перемоги і миру / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Віче. – 2015. – №17. – С. 40–44.

569. Грицюк В.М. Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція 1943 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 527.

570. Грицюк В.М. Четвертий Український фронт / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 531–532.

571. Грицюк В.М. Ясько-Кишинівська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2013. – Т. 10. – С. 764–765.

572. Грицюк В.М. Ясько-Кишинівська операція (2–6.05.1944 р.): забуті сторінки війни / В.М. Грицюк // Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності : матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 травня 2012 р.). – К.: НУОУ, 2012. – С. 121–124.

573. Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Наказ Народного комісара оборони Союзу РСР №227 від 28 липня 1942 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко // Енциклопедія історії України / Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2010. – Т. 7. – С. 163.

574. Грицюк В.Н. Использование военно-исторических исследований Великой Отечественной войны в деле военно-патриотического воспитания военнослужащих и гражданской молодежи / В.Н. Грицюк // Роль военной науки в обеспечении безопасности государства: сб. докладов междунаrod. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 28 февраля 2013 г.). – Алматы : Академия ПС КНБ Республики Казахстан, 2013. – С. 130–135.

575. Грицюк В.Н. Освобождение Западной Украины от нацистской оккупации в 1944 году / В.М. Грицюк // Ключові въпроси в съвременната наука: матер. за 10-а международна научна практична конференция (София, 17–25 април 2014 г.). – София: «Бял ГРАД-БГ», 2014. – С. 52–58.

576. Грицюк В. М. Дисертаційний сегмент новітнього вітчизняного наукового доробку військових істориків з проблематики Другої світової

війни / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Л. П. Кривизюк // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2018. – Вип. 3 (29). – С. 77–85.

577. Грицюк В.М. Вигнання нацистів зі Старокостянтинів під час проведення Проскурово-Старокостянтинівської армійської наступальної операції у березні 1944 р. / В.М.Грицюк, І.Г.Євсєєв // Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 р.). – Старокостянтинів: ФОП Словацький М. Я., 2019. – С. 157–163.

578. Грицюк В.М. Військово-історична наука: досягнення та перспективи / В.М.Грицюк // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2011. – № 1. – С. 24–29.

579. Грицюк В.М. Ліквідація наслідків німецької окупації та відновлення органів влади у звільнених районах Лівобережної України / В.М.Грицюк, В.К.Філіпов // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2012. – № 3 (5). – С. 48–52.

580. Грицюк В.М. Операції на оточення здійснені радянськими та німецькими військами на Правобережній Україні / В.М.Грицюк // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2015. – № 2. – С. 84–91.

581. Грицюк В.М. Спільні операції військ 3-го та 4-го Українських фронтів взимку 1944 року / В.М.Грицюк // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. праць Національного університету оборони України. – 2012. – № 2 (4). – С. 141–152.

582. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А. Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 1. – С. 90–100.

583. Грылев А. Советская военная историография в годы Великой Отечественной войны и послевоенный период / А. Грылев // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 3. – С. 77–89.

584. Грылев А. Н. Днепр – Карпаты – Крым. Освобождение Правобережной Украины и Крыма в 1944 году / Анатолий Николаевич Грылев. – М.: Наука, 1970. – 352 с.

585. Грылев А. Н. За Днепром. Освобождение Правобережной Украины (январь-апрель 1944 г.) / Анатолий Николаевич Грылев. – М.: Воениздат, 1963. – 228 с.

586. Грылев А. Н. Победа Советской Армии на Правобережной Украине. Второй удар Советской Армии. (1944 г.) / Анатолий Николаевич Грылев. – М.: Воениздат, 1953. – 119 с.

587. Грылев А.Н. Корсунь-Шевченковская операция // Военная мысль. – 1954. – № 2. – С. 39–51.

588. Грылев А.Н. Сокрушительный удар на Юге // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 2. – С. 19–30.

589. Гудериан Г. Воспоминания солдата / Г. Гудериан. – Смоленск: Русич, 1999 – 653 с.

590. Гуркин В. В. Людские потери Советских Вооруженных Сил в 1941–1945 гг. Новые аспекты / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1999. – № 2. – С. 1–13.

591. Гуркин В. В. Стратегические и фронтовые операции Красной Армии / В. В. Гуркин // Военно-исторический журнал. – 1998. – № 2. – С. 19–27.

592. Семон Б.Й., Скрыбін О.Л. Діяльність органів військового управління Червоної армії з вивчення бойового досвіду у роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945) / Б.Й. Семон, О.Л. Скрыбін // Военно-исторический вiсник: збiрник наукових праць Національного університету оборони України. – К.: Компринт, 2014. – Вип. 3 (13). – С. 44–50.

593. Давтян С.М. Пятая воздушная. Военно-исторический очерк боевого пути 5-й воздушной армии в годы Великой Отечественной войны / Давтян С.М. – М.: Воениздат, 1990. – 273 с.

594. Дайнес В. О. Советские танковые армии в бою / Владимир Оттович Дайнес. – М.: Яуза: Эксмо, 2010. – 800 с.

595. Деборин Г.А., Тельпуховский Б.С. Итоги и уроки Великой Отечественной войны / Григорий Абрамович Деборин, Борис Семенович Тельпуховский. – М.: Мысль, 1975. – 439 с.

596. Дембицкий Н.П. Бои за Каменец весной 1944 г. / Н.П. Дембицкий - - Каменец-Подольский: Абетка, 1999. – 320 с.

597. Дмитриев Д. М. Боевой опыт химических войск и химической службы в Великой Отечественной войне (1941 - 1945 гг.) : Сборник примеров / Дмитрий Маринович Дмитриев, Василий Емельянович Якубов. – М.: Воениздат, 1989. – 231 с.

598. Дорогами побед. Боевой путь 5-й гвардейской танковой армии. – М., 1969. – 350 с.

599. Драгунский Д. А. Годы в броне / Д. А. Драгунский. – М.: Воениздат, 1983. – 384 с.

600. Друга світова. Родинна пам'ять / за ред. Л. Легасової. – Київ, 2021. – 266 с.

601. Друга світова війна в історичній пам'яті України / [упорядники : Л. Герасименко, Р. Пилявець]. – К. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 247 с.

602. Дубик М. Г. Відображення подій 1943–1944 рр. в Україні у листах німецьких вояків з фронту / Марина Дубик // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 34–41.

603. Эрлихман В.В. Потери народонаселения в XX веке: Справочник. – М.: Издательский дом «Русская панорама», 2004. – С. 21–35.

604. Еволюція воєнного мистецтва: у 2 ч. / Д. В. Веденєєв, О. А. Гавриленко, С. О. Кубіцький та ін.; за заг. ред. В. В. Остроухова. – К.: Вид-во НА СБУ, 2017. – 336 с.

605. Егоров А.Г. Саперы в боях 1944 г. / А.Г. Егоров. – М.: Воениздат, 1957. – 100 с.
606. Елисеев В. Способы окружения крупных группировок противника. (По опыту операций советских войск 1944 г.) / В. Елисеев // Военно-исторический журнал. – 1977. – № 5. – С. 89–95.
607. Елисеев В., Михалев С. Окружение под Корсунь-Шевченковским / В.Елисеев, С. Михалев // Военные знания. – 1994. – № 1. – С. 2–3.
608. Єрмошин М.О., Воронін В.В., Романюк М.М. Основні напрямки та тенденції розвитку воєнного мистецтва.// Збірник наукових праць Харківського національного університету Повітряних Сил. – 2011. – № 2(28). – С. 10–14.
609. Жаданов Д.П. Советская артиллерия в десяти решающих ударах / Д.П. Жаданов // Артиллерийский журнал. – 1954. – № 2. – С. 36–42.
610. Желанов В. Н. Артиллерийское обеспечение форсирования крупной реки (в ходе наступления сов. войск в 1943–1944 гг) / В. Н. Желанов // Военная мысль. – 1944. – № 8–9. – С. 33–40.
611. Жуков Г. К. Спогади і роздуми / Г. К. Жуков; [пер. з рос. А. Шевченка, Г. Куліничка]. – К.: Політвидав України, 1985. – 841 с.
612. За освобождение Чехословакии. – М.: Воениздат, 1965. – С. 53.
613. Завизион Г.Т., Корнюшин П.А. И на тихом океане. Военно-исторический очерк о боевом пути 6-й гвардейской танковой армии / Г.Т. Завизион, П.А. Корнюшин. – М.: Воениздат, 1967. – 255 с.
614. Залесский К. А. Вожди и военачальники Третьего Рейха. Биографический энциклопедический словарь / Константин Залесский. – М.: Яуза-пресс, 2000. – 573 с.
615. Залесский К. А. Войска СС. Военная элита Третьего Рейха / Константин Залесский. – М.: Яуза-пресс, 2009. – 336 с.
616. Захаров Ю. Д. Генерал армии Н. Ф. Ватутин / Юрий Дмитриевич Захаров. – М.: Воениздат, 1985. – 192 с.

617. Захаров М.В. Канны на Днепре / Матвей Васильевич Захаров // Военный вестник. – 1969. – № 1. – С. 13–15.

618. Захаров М.В. Накануне великих испытаний. – М.: Воениздат, 1968. – 268 с.

619. Зі спогадів командира мотобригади СС «Валлонія» Леона Дегрелля: пер. з фламандської М.М. Богаерта // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 24–28.

620. Иванов П. Маневр и бой на окружение (Оперативно-тактические заметки по опыту войны) / П. Иванов // Военная мысль. – 1944. – № 8–9. – С. 3–12.

621. Инженерное обеспечение наступательных действий Советской Армии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Военно-научное общество при ЦДСА, 1968. – 110 с.

622. Инженерные войска в боях за Родину. – М.: Воениздат, 1970. – 424 с.

623. История военной стратегии России. / Под ред. В. А. Золотарёва. – М.: Кучково поле: Полиграфресурсы, 2000. – 588 с.

624. История бронетанковых и механизированных войск Советской Армии: В 2 т. / Академия бронетанковых и механизированных войск. – М.: Военная академия бронетанковых и механизированных войск, 1953. – Т. 2: Бронетанковые и механизированные войска Советской Армии в третьем и четвертом периодах Великой Отечественной войны. – 484 с.

625. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: в 6 т. / Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС [Пред. глав. ред. комиссии П. Н. Поспелов]. – М.: Воениздат, 1960–1965. – Т. 4. Изгнание врага из пределов Советского Союза и начало освобождения народов Европы от фашистского ига (1944 г.) – 1962. – 728 с.

626. История военного искусства: В 3 кн. / Военная академия им. Фрунзе – М.: Воениздат, 1961. – Кн. 3: Военное искусство в третьем

периоде Великой Отечественной войны, при разгроме империалистической Японии и в послевоенный период (1944–1953 гг.). – 727 с.

627. История Второй мировой войны 1939–1945 гг.: В 12 т. / [Пред. ред. комиссии в А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М.: Воениздат, 1973–1982. – Т. 8: Крушение оборонительной стратегии фашистского блока. – М.: 1977. – 535 с.

628. История Второй мировой войны 1939–1945 : В 12 т. / [Пред. ред. комиссии в А. А. Гречко] / Институт военной истории МО СССР, Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Институт всеобщей истории АН СССР, Институт истории СССР АН СССР. – М. : Воениздат, 1973–1982. – Т. 9 : Освобождение территории СССР и европейских стран. – 1978. – 576 с.

629. Истребительно-противотанковая артиллерия в Великой Отечественной войне. – М.: Воениздат, 1957. – 416 с.

630. Итоги второй мировой войны : [сб. статей / пер. с нем. Л. К. Комоловой; под. ред. И. Н. Соболева]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 640 с.

631. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых / [К. Типпельскирх, А. Кессельринг, Г. Гудериан и др.]. – М.: АСТ, 1998. – 640 с.

632. Итоги дискуссии о стратегических операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. // Военно-исторический журнал. – 1987. – № 10. – С. 8–24.

633. Ільницький В. Документи до історії нацистських органів безпеки у Дрогобичі (1941–1944) / Василь Ільницький // Дрогобицький краєзнавчий збірник [головний редактор Л. Тимошенко, упоряд. і наук. ред. М. Галів, В. Ільницький, В. Футала]. – Дрогобич: Посвіт, 2017. – Спецвипуск III. – С. 393–421.

634. Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX – початок XXI ст.) / відпов. ред. Л. Войтович. – Харків: Фоліо, 2019. – 783 с.

635. Історія Криму в запитаннях і відповідях / відпов. ред. В.А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2015. – 527 с.

636. Історія українського війська (1917–1995) / В. Гриневич, Л. Гриневич, Б. Якимович та ін. [Упорядник Я. Дашкевич]. – Львів : Світ, 1996. – 840 с.

637. Казаков К. П. Всегда с пехотой, всегда с танками. Военно-исторический очерк о боевых действиях артиллерии в крупнейших операциях Великой Отечественной войны / К. П. Казаков. – М.: Воениздат, 1973. – 296 с.

638. Калачев И. Г., Краснов И. И. Бронетанковые и механизированные войска в операциях по освобождению Правобережной Украины и Крыма / И. Г. Калачев, И. И. Краснов. – М.: Воениздат, 1958. – 200 с.

639. Калашник М. Х. Испытание огнем. – М.: Воениздат, 1978. – С. 440.

640. Карель П. Восточный фронт: в 2 кн. / Пауль Карель. – Кн. 2: Выжженная земля. 1943–1944. – М.: Изографус, 2003. – 462 с.

641. Карпов В. Маршал Жуков. Его соратники и противники в дни войны и мира / В. Карпов. – М.: Вече, 2002. – 353 с.

642. Катуков М.Е. В Западной Украине и на Висле / Михаил Ефимович Катуков // Военный вестник. – 1969. – №7. – С. 12–18.

643. Катуков М.Е. На острие главного удара / Михаил Ефимович Катуков [литературная запись В.И. Титова]. – М.: Высшая школа, 1985. – 432 с.

644. Кентій А. Війна без пощади і милосердя: Партизанський фронт у тилу Вермахту в Україні (1941–1944) / Анатолій Вікторович Кентій, Володимир Сергійович Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 408 с.

645. Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского военного округа (1919–1969). – К.: Политуправление КВО, 1969. – 544 с.

646. Кировоградская операция // Сборник материалов обобщенного опыта войны. – №14. – С. 83–93.

647. Кіровоградщина в роки Великої Вітчизняної війни 1941–1945 : збірник документів і матеріалів. – Дніпропетровськ : Промінь, 1965. – С. 197.

648. Клоков В. І. До питання про етапи формування історіографії Великої Вітчизняної війни // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. праць. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1998. – Вип. 2. – С. 5–30.

649. Ключенко Д. М. В боях за визволення України / Д. М. Ключенко. – К.: Політвидав України, 1984. – 175 с.

650. Кобзар А.О. Деякі особливості підготовки і проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції Червоної армії / Анатолій Олексійович Кобзар // Воєнна історія Поділля та Буковини : матеріали Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Кам'янець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). – К.: Центральний музей ЗС України, 2009. – С. 366–372.

651. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.): Спроба сучасного бачення / М. В. Коваль. – К.: Інститут історії НАН України, 1994. – 56 с.

652. Ковальский С. От Днестра до Прута (Тыловое обеспечение Корсунь-Шевченковской операции) // Тыл и снабжение Красной Армии. – 1964. – № 4. – С. 85–89.

653. Ковальченко И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. – М.: Наука, 2003. – 486 с.

654. Кожевников В.М. Вогневе ураження противника артилерією 1-го Українського фронту у Львівсько-Сандомирській операції / Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2010. – Випуск 13. – С. 39–48.

655. Кожевніков В.М. Організація морально-психологічного забезпечення в ході Львівсько-Сандомирської операції / В.М. Кожевніков // Вісник Національного університету оборони України. – 2011. – № 1 (20). – С. 32–35.

656. Колечкін В. Авіація в боях під Корсунь-Шевченківським у лютому 1944 року / В. Колечкін // Авіація і час. – 2004. – № 5. – С. 36–39; № 6 – С. 34–37.

657. Командуючий 1-м Українським фронтом генерал армії Николай Федорович Ватутин (к 55-й годовщине освобождения столицы Украины города-героя Киева). – К. : [б.и.], 1998. – 16 с.

658. Конев И. С. Записки командующего фронтом. 1943–1944 / И. С. Конев. – К.: Политиздат, 1987. – 624 с.

659. Конев И.С. Корсунь-Шевченковская операция / И.С. Конев // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 2. – С. 49– 65.

660. Конев И.С. Операции на окружение / И.С. Конев // Военно-исторический журнал. – 1976. – № 7. – С. 70–80.

661. Король В. Ю. Визвольні бої Червоної армії на території України (1943–1944 рр.) / В. Ю. Король // Український історичний журнал. – 2005. – № 1. – С. 16–34.

662. Корсунь-Шевченковская битва / Сост. Н.И. Береза, В.П. Мыслюк, Б.П. Педченко. – 4-е изд., доп. – К.: Политиздат Украины, 1989. – 261 с.

663. Корсунь-Шевченковская операция // Сборник материалов по изучению опыта войны (Упр. по исп. опыта войны ГШКА). – 1944. – № 14. – С. 3–26.

664. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / В. Косик. – Львів : НТШ, 1993. – 660 с.

665. Кошевой П. К. В годы военные / Петр Кириллович Кошевой. – М., Воениздат, 1978. – 283 с.

666. Крайнюков К. В. Оружие особого рода / К. В. Крайнюков. – М.: Воениздат, 1977. – 671 с.

667. Крайнюков К. В. От Днепра до Вислы / К. В. Крайнюков. – М.: Воениздат, 1971. – 324 с.

668. Краснов И. Бронетанковые войска в операциях на окружение и уничтожение / И. Краснов // Военно-исторический журнал. – 1966. – № 4. – С. 24–36.

669. Красовский С. А. Жизнь в авиации / С. А. Красовский. – [изд. 2-е, испр. и доп.]. – М.: Воениздат, 1968. – 374 с.

670. Кривизюк Л.П. Застосування танкових об'єднань у Львівсько-Сандомирській операції. / Військово-науковий вісник Академії Сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. – 2010. – Випуск 13. – С. 52–53.

671. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / відпов. ред. В.А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 456 с.

672. Кроуфорд С. Восточный фронт день за днем. Германский Вермахт против Красной Армии. 1941–1945 / Стив Кроуфорд ; [пер. с англ.]. – М.: Центрполиграф, 2011. – 301 с.

673. Крупченко И. Е. Некоторые выводы из опыта боевого применения танковых (механизированных) корпусов и танковых армий в наступательных операциях Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. / И. Е. Крупченко. – М.: Военная академия бронетанковых войск, 1964. – 66 с.

674. Кузнецов П. Г. Генерал Черняховский (1907–1945) / П. Г. Кузнецов. – М.: Воениздат, 1969. – 240 с.

675. Курочкин П.М. Связь во фронтовых наступательных операциях Великой Отечественной войны // Военно-исторический журнал. – 1965. – № 7. – С. 35–45.

676. Куцька О.М. Пропагандистське забезпечення вступу та перебування Червоної армії на території країн Європи (1944 – 1945 роки): Монографія. – Львів : НАСВ, 2017. – 399 с.

677. Куцька О.М. Сучасні погляди в історіографії щодо питання взаємовідносин радянських військ і цивільного населення європейських країн наприкінці Другої світової війни // Вісник Черкаського національного

університету імені Б. Хмельницького: Серія «Історичні науки», Черкаси: ЧНУ, 2017. – Вип.1. – С. 74–82.

678. Легасова Л. В. Визвольні бої Червоної армії на теренах України крізь призму музейно-історичних студій / Любов Володимирівна Легасова // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників) : зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 204–216.

679. Легасова Л. В. Історія Другої світової війни в меморіальному комплексі: музейна модель наукових студій / Любов Легасова // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – 2013. – Вип. 1. – С. 69–88.

680. Легасова Л. В. Солдати у погонах генералів / Любов Легасова, Наталія Шевченко // Військовий музей : наук.-метод. зб., 2005. – Вип. 6. – С. 80–114.

681. Лелюшенко Д.Д. Москва – Сталинград – Берлін – Прага. Записки командарма / Дмитрий Данилович Лелюшенко. – М.: Наука, 1975. – 440 с.

682. Лиддел Гарт Вторая мировая война. Очерк / Базил Лиддел Гарт [пер. с англ.]. – М.: Воениздат, 1976. – 680 с.

683. Лисенко О. Є. Деякі тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни / Олександр Лисенко // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – 2013. – Вип. 1. – С. 7–13.

684. Лисенко О. Є. Дослідження історії Другої світової війни як науковий і суспільний феномен / О. Є. Лисенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 18–24.

685. Лисенко О. Є. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам'яті // Український історичний журнал. – 2004. – № 5. – С. 3–17.

686. Лисенко О. Є. Тематика Другої світової війни на сторінках «Українського історичного журналу»: історіографічна ретроспектива на

суспільно-політичному тлі // Український історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 119–142.

687. Лисенко О.Є., Пилявець Р.І. Битва за Дніпро у Другій світовій війні: спроба нової концептуальної візії // УІЖ. – 2019. – № 4. – С. 88–117.

688. Литвин В. М. Україна в Другій світовій війні / В. М. Литвин. – К.: Вид. дім «Лі-Терра», 2004. – 464 с.

689. Лішавський В.Г. Стратегія Корсунь-Шевченківської перемоги (До 60-річчя Корсунь-Шевченківської наступальної операції 24 січня – 17 лютого 1944 року). – К.: Науково-дослідний центр гуманітарних проблем Збройних Сил України, Український інститут воєнної історії, 2004. – 287 с.

690. Логин В. Т. Диалектика военно-исторического исследования / В. Т. Логин. – М.: Наука, 1979. – 221 с.

691. Лотоцкий С.С. Советские Вооруженные Силы и военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / С.С. Лотоцкий. – М.: ВАФ, 1971. – 90 с.

692. Маневич Е. Д. От Сталинграда до Вены / [Е. Д. Маневич, И. К. Бенедиктов] ; под общ. ред. А. Т. Шепилова. – М.: Воениздат, 1949. – 192 с.

693. Манштейн Э. Проигранные победы. Личные записки генерала вермахта / Эрих фон Манштейн; [пер. с англ. Т. М. Шуликовой]. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2009 – 575 с.

694. Марамзин В. Опыт боевого применения танковых армий в наступательных операциях фронтов в Великой Отечественной войне / В. Марамзин // Военная мысль. – 1970. – № 1. – С. 68–79.

695. Марущенко О. В. Сучасна вітчизняна історіографія участі українців у збройних формуваннях воюючих сторін в роки Другої світової війни / О. В. Марущенко // Сторінки воєнної історії України. – К., 2002. – Вип. 6. – С. 54–62.

696. Марьина В. В. Советский Союз и чехословацкий вопрос во время Второй мировой войны. 1939–1945 гг. Кн. 2: 1941–1945 гг. / В. Марьина. - М. : «Индрик», 2009. – 432 с.

697. Мацуленко В. А. Некоторые особенности подготовки наступательных операций с плацдармов по опыту Великой Отечественной войны / Виктор Антонович Мацуленко // Военная мысль. – 1959. – № 9. – С. 72–83.

698. Мацуленко В.А. Операции и бои на окружение: По опыту Великой Отечественной войны / Виктор Антонович Мацуленко. – М.: Воениздат, 1983. – 231 с.

699. Машовець П. Л. Полководці – визволителі України : інформ.-довід. зб. / П. Л. Машовець, Г. Є. Ясєв. – [Вид. 2-ге, доп.]. – К.: Книга Пам'яті України, 2007. – 44 с.

700. Меллентин Ф. В. Танковые сражения 1939–1945 гг. Боевое применение танков во Второй мировой войне / Ф. В. Меллентин. – М.: Издательство иностранной литературы, 1957. – 304 с.

701. Мельников С. Н. Маршал Рыбалко: Воспоминания бывшего члена Военного совета 3-й гвардейской танковой армии / С. Н. Мельников [лит. запись Е. М. Пятигорской]. – К.: Политиздат Украины, 1980. – 255 с.

702. Мерцалов А. Н. Великая Отечественная война в историографии ФРГ / Андрей Николаевич Мерцалов. – М.: Наука, 1989. – 290 с.

703. Мерцалов А. Н. Западногерманские историки и мемуаристы о Второй мировой войне / А. Н. Мерцалов. – М.: Наука, 1967. – 203 с.

704. Мигрин Г. П., Мищенко Г. П. Задача особой важности (Партизанская разведка 1941–1945) / Г. П. Мигрин, Г. П. Мищенко. – К.: Вища школа, 1985. – 208 с.

705. Мидельдорф Э. Тактика в русской кампании / Э. Мидельдорф; [пер. с нем.]. – М.: Воениздат, 1958. – 367 с.

706. Мировая война : [зб. науч. тр. / пер. с нем. А. А. Выселовского, А. И. Дьяконова]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1957. – 540 с.

707. Митчем С. Командиры «Третьего рейха» / Сэмюэл Митчем, Джордж Мюллер. – Смоленск : Русичи, 1995. – 320 с.

708. Михалев С. Н. Военная стратегия: Подготовка и ведение войн нового и новейшего времени / Сергей Николаевич Михалев. – М., Жуковский : Кучково поле, 2003. – 952 с.

709. Михалев С. Н. Наступление 2-го Белорусского фронта // Военно-исторический журнал. – 1988. – № 3. – С. 43.

710. Москаленко К.С. На юго-западном направлении. Воспоминания командарма: в 2 кн. / Кирил Семенович Москаленко. – М.: Воениздат, 1979. – Кн. 2: 1943–1945. – 567 с.

711. Мощанский И.Б. Освобождение Правобережной Украины / Илья Борисович Мощанский. – М.: Вече, 2011. – 320 с.

712. Муковський І. Т. Звитяга і жертівність: Українці на фронтах Другої світової війни / Іван Тимофійович Муковський, Олександр Євгенович Лисенко. – К.: Пошуково-вид. агентство «Книга пам'яті України», 1996. – 568 с.

713. Мухин М.Ю. Советская авиапромышленность в годы Великой Отечественной войны / Михаил Мухин. – М.: Вече, 2011. – 352 с.

714. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933–1945 гг. / Буркхарт Мюллер-Гиллебранд ; [пер. с нем]. – М.: Изографус, Изд-во Эксмо, 2002. – 800 с.

715. Найджел Т. Немецкая армия на Восточном фронте. 1943–1945 / Т. Найджел, С. Эндрю. – М.: АСТ. – 2001. – 640 с.

716. Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1945 : в 2 кн. – К.: Наукова думка, 1985. – Кн. 2. – 432 с.

717. Наступление в лесисто-болотистой и горно-лесистой местности (Сборник тактических примеров наступления войск стрелкового корпуса по опыту Великой Отечественной войны в 1944 г.) / [под ред. К.В. Сычова]. – М.: Воениздат, 1961. – 208 с.

718. Нацмер О. Операции окруженных сил: Немецкий опыт в России. Историческое исследование / Ольдвиг фон Нацмер и др. – Вашингтон, армейский департамент, 1952. – 74 с.

719. Нерсисян Н. Г. Киево-Берлинский: Боевой путь 6-го гвардейского танкового корпуса / Н. Г. Нерсисян. – М. : Воениздат, 1974. – 199 с.

720. Никишов Д. Развитие прорыва подвижными соединениями // Военная мысль. – 1944. – № 4. – С. 3–13.

721. Німецькі війська у Корсунь-Шевченківській операції: Пер. з нім. / Підготовлено до друку Степенькіною П.Я. // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 19–23.

722. Новиков А. А. В сражениях за Днепром // Военно-исторический журнал. – 1968. – № 4. – С. 63–69.

723. Общевоинская армия в наступлении (По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / [под ред. П. А. Курочкина]. – М.: Воениздат, 1966. – 244 с.

724. Овсієнко Л. Г. Корсунь-Шевченківська операція. Хроніка подій / Л. Г. Овсієнко // Корсунський часопис. – 2004. – № 11. – С. 7.

725. Огарев П. Танковые и механизированные корпуса в армейских наступательных операциях Советской Армии в Великой Отечественной войне // Военная мысль. – 1961. – № 9. – С. 55–68.

726. Олійник Ю. В. Радянські партизанські загони та з'єднання Хмельниччини у 1941–1944 роках: формування, бойова діяльність та чисельність / Юрій Васильович Олійник // Воєнна історія Поділля та Буковини : матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції (Камянець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). – К.: Центральний музей ЗС України, 2009. – С. 333.

727. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: В 4 т. – М.: Воениздат, 1958–1959. – Т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед (январь – декабрь 1944). – 1958. – 840 с.

728. Операции Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне. 1941–1945 гг. Военно-исторический очерк: в 4 т. / отв. ред. С. П. Платонов [Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел]. – М.: Воениздат, 1958–1959. – Т. 3: Операции Советских Вооруженных Сил в период решающих побед (январь – декабрь 1944). – 1958. – М.: Воениздат, 1958. – Альбом схем.

729. Ортенберг Д. И. Маршал Москаленко / Д. И. Ортенберг. – К.: Политиздат Украины, 1984. – 127 с.

730. Освободительная миссия Советских Вооруженных Сил во второй мировой войне / И.В. Паротькин, Н.Г. Андроников, А.В. Антосяк и др. – М.: Воениздат, 1974. – 502 с.

731. Основні бойові операції радянських військ у 1944 році по визволенню України від фашистських загарбників : матеріали військово-наукової конференції присвяченої 50-річчю визволення України (Київ, листопад 1994 р.). – К.: ГШ ЗСУ, 1996. – 84 с.

732. От «Барбароссы» до «Терминала» : Взгляд с Запада / Сост. Ю. И. Логинов. – М.: Политиздат, 1988. – С. 303.

733. От волжских степей до австрийских Альп. Боевой путь 4-й гвардейской армии. – М.: Воениздат, 1971. – 256 с.

734. Павленко Н. О. Наступление фронта на стратегическом направлении / Н. О. Павленко // Военная мысль. – 1946. – № 1. – С. 13–25.

735. Павленко Н. О размахе стратегических наступательных операций / Н. Павленко // Военная мысль. – 1946. – № 9. – С. 3–18.

736. Павленко Н. О характере стратегических наступательных операций по опыту Великой Отечественной войны / Н. Павленко // Военная мысль. – 1955. – № 1. – С. 30–42.

737. Павленко Н.О. Сокрушительные удары в центре советско-германского фронта (к 30-летию Белорусской и Львовско-Сандомирской операций) / Н.О. Павленко // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 6. – С. 70–81.

738. Панин М. Корсунь-Шевченковская операция // Военно-исторический журнал. – 1979. – № 2. – С. 64–66.

739. Партизанська і підпільна боротьба в Україні (1941–1944 рр.): Історія, люди, пам'ять. – К.: Парламентське видавництво, 2011. – 496 с.

740. Партийно-политическая работа в Советских Вооруженных Силах в годы Великой Отечественной войны (1941–1945). – М.: Воениздат, 1968. – 584 с.

741. Пасічко Я. Л. Архіви свідчать: 9-й окремий штрафний батальйон Воронезького (1-го Українського фронту) в боях за визволення України (за результатами роботи в ЦАМО РФ) / Я. Л. Пасічко // Воєнна історія Поділля та Буковини : наук. зб. мат. Всеукр. наук. військ.-іст. конф. – Кам'янець-Подільський, 2009. – С. 385–393.

742. Патриляк І. К., Боровик М. А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду / Іван Казимирович Патриляк, Микола Андрійович Боровик. – Ніжин : Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. – 590 с.

743. Передельский Г. Е. Артиллерия в бою и операции / Г. Е. Передельский, А. И. Токмаков, Г. Т. Хорошилов. – М.: Воениздат, 1980. – 136 с.

744. Перехрест О. Г. Сільське господарство України в роки Великої Вітчизняної війни (1941–1945 рр.) / НАН України; Ін-т історії України. – К., 2010. – С. 87.

745. Перковський А., Пирожков С. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 12–23.

746. Петров Н. Корсунь-Шевченковская операция // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 2. – С. 124–126.

747. Петров С. Достижение внезапности в Львовско-Сандомирской операции (по опыту применения танковых армий) / С. Петров // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 7. – С. 31–37.

748. Платонов С., Проскуровско-Черновицкая наступальная операция / С. Платонов, А. Грилев // Военная Мысль. – 1958. – № 10. – С. 58–75.

749. Плохій С. Ялта. Ціна миру. – Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2019. – 414 с.

750. Полевая реактивная артиллерия в Великой Отечественной войне. – М.: ВАФ, 1955. – 642 с.

751. Полевой Б.Н. Корсуньское побоище // Фронтовые очерки о Великой Отечественной войне / Б.Н. Полевой. – М.: Воениздат, 1957. – С. 405–423.

752. Полевой Б.Н. Полководец. – М.: Политиздат, 1974. – 120 с.

753. Польшин Ф. П. Боевые маршруты. – М.: Воениздат, 1970. – С. 302.

754. Політична робота в Керченсько-Ельтигенській десантній операції / В.М. Грицюк, В.М. Малюга. – К.: НАОУ, 2009. – 54 с.

755. Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т. / Ред. кол.: І.Ф. Курас (гол.) та інші. – К.: Генеза. – Т.4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. – Кер. тому: В.І.Кучер. – 2003. – 584 с.

756. Полушкин М.А. Львовско-Сандомирская наступательная операция 1-го Украинского фронта в цифрах (13.7 – 29.8.1944 г.) / М.А. Полушкин // Военно-исторический журнал. – 1969. – №8. – С. 54–67.

757. Полушкин М.А. На сандомирском направлении. Львовско-Сандомирская операция (июль–август 1944 г.) / М. А. Полушкин. – М.: Воениздат, 1969. – 176 с.

758. Португальский Р. М. Историография советского военного искусства в годы Великой Отечественной войны / Р. М. Португальский. – М.: ВАФ, 1993. – 91 с.

759. Португальский Р.М., Маршал И.С. Конев / Р.М. Португальский Р.М. – М.: Воениздат, 1985. – 253 с.

760. Пухов Н. П. Годы испытаний / Николай Петрович Пухов. – М.: Воениздат, 1989. – 88 с.

761. Радзиевский А. И. Прорыв: (По опыту Великой Отечественной войны 1941–1945 гг.) / А. И. Радзиевский. – М.: Воениздат, 1979. – 191 с.

762. Развитие Советских Вооруженных Сил и военного искусства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. / [под ред. Р. А. Савушкина]. – М.: ВПА им. В. И. Ленина, 1988. – 296 с.

763. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / [под ред. П.А. Ротмистрова]. – М.: Издательство Высшей военной академии им. К. Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 1. – 317 с.

764. Разгром немецко-фашистских войск на Правобережной Украине (24 января – 17 апреля 1944 года): в 2 кн. / [под ред. П.А. Ротмистрова]. – М.: Издательство Высшей военной академии им. К. Е. Ворошилова, 1957. – Кн. 2. – 443 с.

765. Райгородецкий Е.Я. К Альпам (О боевом пути 5-го гв. Донского казачьего кавалерийского корпуса) / Е.Я. Райгородецкий. – М.: Воениздат, 1969. – 144 с.

766. Раус Э. Танковые сражения на Восточном фронте / Эрхард Раус. – М.: АСТ 2006. – 528 с.

767. Рибченко Л.В. Людські втрати України у лавах РСЧА під час німецько-радянської війни // Воєнно-історичний вісник: зб. наук. пр. Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. – 2020. – Вип. 2 (36). – С. 219–235.

768. Рибченко Л. В. Персональний облік людських втрат Червоної армії у Великій Вітчизняній війні. – У кн. : Київські адреси сповіщень про загибель. Дослідження, документи, свідчення. – К., 2013. – С. 59–77.

769. Рибченко Л. В. Проблема радянських військових мобілізацій 1943 року на території Лівобережної України / Л. В. Рибченко // Гілея (науковий вісник) : зб. наук. праць. – К., 2009. – Вип. 22. – С. 103–110.

770. Рождение Чехословацкой Народной армии: сб. статей / [Пер. с чешского С. Тулина; под общ. ред. С. Грачева]. – М.: Воениздат, 1959. – 280 с.

771. Рокоссовский Р. К. В боях за освобождение Украины / Р. К. Рокоссовский. – К.: Україна, 2000. – 136 с.

772. Рокоссовский К. К. Солдатский долг / К. К. Рокоссовский. – М.: Воениздат, 1972. – 375 с.

773. Ротмистров П.А. Стальная гвардия. – М., 1984. – 271 с.

774. Ротмистров П. А. Время и танки / П. А. Ротмистров. – М.: Воениздат, 1972. – С. 168–171.

775. Рыбаковский Л.Л. Людские потери СССР и России в Великой отечественной войне. – М.: Экон-Информ, 2010. – 140 с.

776. Рыбаковский Л.Л. Великая Отечественная: людские потери России // Социологические исследования. – 2001. – № 6. – С.85–95.

777. Рыбалко П.С. Некоторые выводы из опыта действий танковых и механизированных соединений в условиях весенней распутицы в районе Староконстантинов–Проскуров / Павел Семенович Рыбалко // Журнал бронетанковых и механизированных войск. – 1944. – № 5–6. – С. 5–8.

778. Сайер Ги. Последний солдат Третьего рейха / Ги Сайер [пер. с англ. С. А. Данилина]. – М.: Центрполиграф, 2002. – 496 с.

779. Самоходная артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1956. – 332 с.

780. Свобода Л. От Бузулука до Праги / Людвик Свобода: [пер. с чеш.]. – М.: Воениздат, 1969. – 436 с.

781. Семенів О.Є. Тернопіль у вогні. (Хроніка подій весни 1944 року) / Олександр Євгенович Семенів. – Тернопіль : ТзОВ»Терно-граф», 2011. – 192 с.

782. Семенов В. А. Оперативное искусство в период Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. В кн.: Краткий очерк развития советского оперативного искусства / В. А. Семенов. – М., 1960. – С. 134–382.

783. Сидоров С. В. Радянське воєнне мистецтво (1918–1991 рр.): історіографічний нарис: монографія / Сергій Вікторович Сидоров. – К.: НАОУ, 2006. – 564 с.

784. Сидоров С. Оперативна спадщина Червоної армії в операціях на території України // Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України. – 2010. – № 1 (3). – С. 21–27.

785. Сидоров С. В. Щодо методики кількісного аналізу бойового досвіду у військовій історіографії Великої Вітчизняної війни / Сергій Вікторович Сидоров // Труди академії. – 2003. – № 42. – С. 296–298.

786. Сидоров С.В. Штрафні підрозділи як форма покарання радянських військовослужбовців та бойового використання військ у роки Другої світової війни. // Український історичний журнал. – 2004. – № 6. – С. 60–68.

787. Сімперович В. Наступальні операції Червоної армії на теренах України в експозитарному вимірі меморіального комплексу «Національний музей Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років» // Український історичний журнал. – 2014. – № 3 (5). – С. 19–51.

788. Сімперович В. М. Битва за Україну (1943–1944 рр.): історіографічна візія на тлі подій / В. М. Сімперович // Військово-історичний меридіан : електрон. наук. фаховий журнал. – К.: Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – 2017. – № 1 (15). – С. 17–28.

789. Сімперович В. М. Визволення України в сучасній вітчизняній історіографії / Володимир Миколайович Сімперович // Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): зб. наук. праць учасників міжнар. наук. конф. (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.). – С. 108–117.

790. Смирнов С.С. Сталинград на Днепре. Очерк Корсунь-Шевченковской битвы / Смирнов С.С. – М.: Советский писатель, 1958. – 271 с.

791. Советская артиллерия в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Воениздат 1960. – 800 с.

792. Советская кавалерия: Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1984. – 319 с.

793. Советские Военно-Воздушные Силы в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1968. – 451 с.

794. Советские танковые войска 1941 – 1945. Военно-исторический очерк. – М.: Воениздат, 1973. – 335 с.

795. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. : в 3 т. / Военно-научное управление Генерального штаба. – Т.3: Советское военное искусство в третьем периоде Великой Отечественной войны (январь 1944 г. – май 1945 г.). – М.: Воениздат, 1962. – 528 с.

796. Стецкевич В. Українське історіописання війни 1941–1945 рр.: деякі аспекти осягнення / Віталій Стецкевич // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги) : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). – К., 2011. – С. 43–49.

797. Стратегические решения и вооруженные силы: В 2 т. – М.: Арбизо, 1995. – Т. 1. – 993 с.

798. Стратегический очерк Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Воениздат, 1961. – 984 с.

799. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / за ред. В. А. Смоля. – К.: Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. – 150 с.

800. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / відпов. ред. О. Є. Лисенко. – К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. – 508 с.

801. Строева А.Т. Шестая танковая и ее командарм / А. Т. Строева. – К.: Молодь, 2000. – 208 с.

802. Телегин А. И. В сложных условиях (Действия артиллерии в Корсунь-Шевченковской операции) / А. И. Телегин // Военный вестник. – 1964. – № 2. – С. 11–13.

803. Терещенко Н. Корсунь-Шевченковская операция в цифрах // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 7. – С. 45–52.

804. Тимохович И. В. Оперативное искусство советских ВВС в Великой Отечественной войне / И. В. Тимохович. – М.: Воениздат, 1976. – 343 с.

805. Типпельскирх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскирх [пер. с нем]. – М.: Изд-во иностранной литературы, 1956. – 605 с.

806. Типпельскирх К. Итоги Второй мировой войны. Выводы побеждённых / К. Типпельскирх, А. Кессельринг и др. – М.: АСТ, 1998. – 640 с.

807. Тракуев М. На рава-русском и львовском направлениях / М. Тракуев // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 7. – С. 24–29.

808. Третяк В. Л. Війська 1-го Українського фронту в боях за Україну (на матеріалах військової преси) / В. Л. Третяк // Гуржіївські історичні читання. – 2015. – Вип. 10. – С. 57–60.

809. Триандафилов В.К. Характер операций современных армий. – 3-е изд. – Москва, 1936.

810. Тронько П.Т. Бессмертие подвига / Тронько П.Т. – М.: Молодь, 1985. – 240 с.

811. Трофимович В., Куцька О. Пропагандистське забезпечення дій Червоної армії під час битви за Будапешт (1944 – 1945 рр.) // Сторінки військової історії України. К.: Інститут історії України НАН України, 2018. Вип.20. С. 245–258.

812. Трубайчук А. Ф. Друга світова / Анатолій Фотійович Трубайчук. – К.: АБЕРС, 2001. – 344 с.

813. Тур М. Из опыта преследования во фронтовых наступательных операциях // Военно-исторический журнал. – 1967. – № 3. – С. 15–23.

814. Тухачевский М.Н. К вопросу о современной стратегии // Война и военное искусство в свете исторического материализма. – Москва, 1927. – С. 127.

815. Тыл Советских Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне 1941 – 1945 / [под ред. С. К. Куркоткина]. – М.: Воениздат, 1977. – 560 с.

816. Тюленев И. В. Советская кавалерия в боях за Родину / И. В. Тюленев. – М.: Воениздат, 1957. – 303 с.

817. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941-1945 гг. : в 3 т. – К.: Политиздат Украины, 1975. – Т. 3. Советская Украина в завершающий период Великой Отечественной войны (1944–1945 гг). – 464 с.

818. Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941 – 1945 гг. : в 3 т. / Институт истории партии ЦК КП Украины. – К., 1966. – Т. 3: Украинская ССР в завершающий период Великой Отечественной войны. – 744 с.

819. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Історичні нариси : [у 2 кн.] / редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.] / НАН України. Ін-т історії України. – Книга перша / [А. Айсфельд, О. Лисенко, В. Грицюк та ін.]. – К.: Наукова думка, 2011. – 735 с.

820. Україна в полум'ї війни. 1941–1945 / П. П. Панченко, О. І. Уткін, В. І. Горелов [та ін.]. – К.: Україна, 2005. – 560 с.

821. Україна крізь віки: В 15 т. – Т. 12: Україна в Другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939–1945) / М. В. Коваль. – К.: Альтернативи, 1999. – 687 с.

822. Федака С. Д. Стратегічні і фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України : [монографія] / Сергій Дмитрович Федака. – Ужгород : Ліра, 2010. – 237 с.

823. Федоренко В.С. Применение танковых армий для решения оборонительных задач (По опыту действий 5-й и 6-й танковых армий) // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 4. – С. 30–40.

824. Филь О. М. За крок до маршальського жезла / О. М. Филь. – К.: Варта, 2005. – 168 с.

825. Филь О. М. Иван Черняховський: Історичний нарис / О. М. Филь. – К.: Варта, 2006. – 216 с.

826. Фоміна В. Операції німецьких сухопутних військ в Україні у 1941–1944 рр. / Віра Фоміна // Військово-історичний меридіан. Електронний науковий фаховий журнал. – Вип. 4 (10) / Національний музей історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Ін-т історії України НАН України. – К., 2015. – С. 53–69.

827. Фронты наступали. По опыту Великой Отечественной войны. Краткий историко-теоретический очерк. – М. : Наука, 1987. – 255 с.

828. Фуллер Дж. Ф. С. Вторая мировая война, 1939–1945. Стратегический и тактический обзор / Дж. Ф. С. Фуллер. – М.: АСТ; СПб.: Полигон, 2006. – 559 с.

829. Фурман І.І. Бойові дії родів сил Чорноморського флоту ВМФ СРСР у роки Великої Вітчизняної війни. Матеріали міжнародної наукової конференції «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)» (17 травня 2010 р.) – К.: Меморіальний комплекс «Національний музей історії Великої вітчизняної війни 1941–1945 років», 2011. – С. 267–273.

830. Фурман І.І. Застосування надмалих підводних човнів військово-морських сил Італії на Чорному морі у роки Другої світової війни. Труды университета: зб. наук. праць Нац. ун-ту оборони України. – 2012. – № 4 (110). – С. 254–259.

831. Фурман І.І. Мінна війна на Чорному морі у першій половині ХХ століття. Монографія. – К.: ЦП «Компринт», 2015. – 526 с.

832. Фурман І.І. Як діяв Чорноморський флот ВМФ СРСР під час війни? Історія Криму в запитаннях і відповідях / НАН України. Ін-т історії України; від. ред. В. А. Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – С. 332–338.

833. Химические войска Советской Армии / [В. Е. Якубов, Д. М. Дмитриев, С. А. Долодонов, В. И. Жив] ; под ред. В. К. Пикалова. – М.: Воениздат, 1987. – 79 с.

834. Хлонь С.Є. Використання хімічних військ Червоної армії в наступальних операціях на Україні у 1944 році / С.Є. Хлонь // Сторінки військової історії України: Зб. наук. статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – Вип. 13. – С. 117–124.

835. Хлонь С.Є. Тарнопольська операція 60-ї армії / С.Є. Хлонь // Воєнна історія. – 2010. – № 3 (51). – С. 53–63 .

836. Хоробрых А.М. Главный маршал авиации А.А. Новиков / Хоробрых А.М. – М.: Воениздат, 1989. – 287 с.

837. Цирлин А.Д. Инженерные войска 2-го Украинского фронта в Корсунь-Шевченковской операции // Военно-исторический журнал. – 1974. – № 2. – С. 74–79.

838. Цирлин А.Д. Некоторые вопросы инженерного обеспечения в наступательных операциях Великой Отечественной Войны // Военно-исторический журнал. – 1961. – № 8. – С. 13–24.

839. Черняев В. О способах стратегического наступления и формах стратегических наступательных операций в Великой Отечественной войне // Военно-исторический журнал. – 1971. – № 11. – С. 86–91.

840. Шайкан В. О. Ідеологічна боротьба в Україні періоду Другої світової війни 1939–1945 рр. – Кривий Ріг : Діоніс, 2010. – 436 с.

841. Шарохин М. Форсирование водных преград в ходе наступления (Приведены примеры из опыта Великой Отечественной Войны) / М. Шарохин // Военная Мысль. – 1947.– № 4. – С. 32–41.

842. Шеин Д. В. Танки ведет Рыбалко. Боевой путь 3-й гвардейской танковой армии / Д. В. Шеин. – М.: Яуза, Эксмо, 2007. – 320 с.

843. Шеин Д. В. Танковая гвардия в бою / Д. В. Шеин. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – 480 с.

844. Шиловский Е. Стратегическое наступление / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1948. – № 4. – С. 1–25.

845. Шиловский Е. Характерные черты советского военного искусства на третьем году войны / Е. Шиловский // Военная мысль. – 1944. – № 5–6. – С. 11–21.

846. Ширер У. Взлет и падение третьего рейха. В 2-х т. – Т. 2. – М.: Воениздат, 1991. – 528 с.

847. Широкоград А.Б. Битва за Черное море / Александр Широкоград. – М.: АСТ: Транзиткнига, 2005. – 554.

848. Штеменко С. М. Генеральный штаб у роки війни : кн. 1 і 2 / Сергій Матвійович Штеменко [пер. з рос.]. – К.: Політвидав України, 1987. – 910 с.

849. Ющук И. И. Одиннадцатый танковый корпус в боях за Родину / И. И. Ющук. – М.: Воениздат, 1963. – 180 с.

850. Якубовский И. И. Земля в огне / Иван Игнатъевич Якубовский. – М.: Воениздат, 1975. – 567 с.

851. Якубовский И.И. На Проскуровско–черновицком направлении (к 25-летию освобождения Правобережной Украины) / Иван Игнатъевич Якубовский // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 4 – С. 18–26.

852. Якубовский И.И. От Тернополя до Сандомира (к 25-летию Львовско-Сандомирской операции) / Иван Игнатъевич Якубовский // Военно-исторический журнал. – 1969. – № 8. – С. 50–76.

853. Яско-Кишинёвские Канны / Р.Я. Малиновский, С.С. Бирюзов, М.В. Захаров и др. – М.: Воениздат, 1964. – 280 с.

854. Armata Romana in al Doilea Razboi Mondial. – Bucurtsti, 1995. – 224 p.

855. Berger F. The Face of Courage. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2007. – 599 p.

856. Calvocoressi P., Wint G. Total War. Causes and Courses of the Second World War. – London, 1972.

857. Cazenave S., Warnick R. Tiger! – Editions Heimdal, 2008. – 496 p.

858. Clarc A. Barbarossa. The Russian-German Conflict 1941–1945. – New York, 1965.

859. Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Herausgegeben vom Militärgeschichtlichen Forschungsamt. - Bd. 8. - Die Ostfront 1943/44 – Der Krieg im Osten und an den Nebenfronten – Deutsche Verlags-Anstalt: Stuttgart, 2007. – 1320 p.

860. Duppy T., Martell P. Great Battles. On the Eastern Front. The Soviet-German War 1941–1945 / T. Duppy, P. Martell – Indianapolis. New York, – 1982. – 249 p.

861. Fuller J. F. The Second World War 1939–1945. A strategical and tactical history. – London, 1948. – 550 p.

862. Glants D. American Perspectives on Eastern Front Operations in World War / D. Glants – Fort Leavenworth. - 1986. - 18 p.

863. Glantz D. Pre-1990 Bias in Eastern Front Historiography / David M. Glantz // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://soviethammer.devhub.com/blog/421474-pre-1990-bias-in-eastern-front-historiography>

864. Glantz D. The Battle for the Ukraine : The Red Army's Korsun'-Shevchenkivskii Operation, 1944. – 2003.

865. Görlitz W. History of the German General Staff, Its History and Structure 1657–1945. – London : Hollis & Carter, 1953. – 418 p.

866. Hrytsiuk V. Ideological work of the soviet military and political management in the territory of Ukraine after the Second world war: historiographic notes / V. Hrytsiuk, S. Pavlovskaya // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей Інституту історії України НАН України. – 2017. – Вип. 22. – С. 219–227.

867. Hrytsiuk V. Lviv-Sandomir offensive operation in 1944 as a strategic front operation / V. Hrytsiuk // National Security and Military Sciences:

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası. – 2018. – № 1. (4). – P. 77–82.

868. Hrytsiuk V. Military-historical analysis of the Kyiv protection operations / Valerii Hrytsiuk // National Security and Military Sciences: Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası. – 2018. – № 2 (5). – P. 133–142.

869. Hrytsiuk V. Some Aspects of Organization of the Military-Political Leadership of Ideological Work in the Armed Forces of Nazi Germany During the Second World War / S. Pavlovska, V. Hrytsiuk // Codrul Cosminului, XXIV. – 2018. – No. 2. – P. 303–322.

870. Hrytsiuk V. Tarnopol operation of the 60th army / V. Hrytsiuk, S. Pavlovska // European philosophical and historical discourse. – 2018. – Volume 4. – Issue 3. – P. 41–50.

871. Hrytsiuk V. The Soviet Special Propaganda in the Second World War. Target: the Romanian Army / O. Lysenko, S. Pavlovska, V. Hrytsiuk // Codrul Cosminului, XXV. – 2019. – No. 2. – P. 341–368.

872. Ilnytskyi V., Haliv M. Structure and activities of romanian intelligence and counterintelligence bodies in Transnistria (1941-1944) (based on SSA SSU). / V. Ilnytskyi, M. Haliv // Analele Universității din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History). – 2020. – Anul. XXV. – № 1 (37). – April. – P. 107–124.

873. Ilnytskyi V., Haliv M. The struggle of soviet repressive and punitive organs against former romanian intelligence and counterintelligence structures in Ukraine (1944-1951) / V. Ilnytskyi, M. Haliv // Analele Universității din Craiova. Istorie (Annals of the University of Craiova. History). – 2019. – Anul. XXIV. – № 2 (36). – November. – P. 103–118.

874. Lucas J. Die Wehrmacht 1939–1945. Zahlen, Daten, Fakten / James Lucas. – Wien : Tosa Verlagsgesellschaft, 2004. – 216 p.

875. Meiser A. Die Hölle von Tscherkassy. Ein Kriegstagebuch 1943–1944. – Schnellbach: Verlag Siegfried Bublies, 2000. – 384 p.

876. Melvin M. Manstein: Hitler's Greatest General / M. Melvin. – London : Weidenfeld and Nicolson, 2010. – 647 p.
877. Nevenkin K. Fire Brigades. The Panzer Divisions 1943–1945. – J.J. Fedorowicz Publishing, 2008. – 940 p.
878. Schneider W. Tigers in Combat II. – Stackpole books, 2005. – 354 p.
879. Stober H. Die Flugabwehrverbände der Waffen-SS. – Verlag K.W. Schutz Kg, 1984. – 608 p.
880. Strassner P. European Volunteers. 5 SS Panzer Division. – J. J. Fedorowicz Publishing, 1988.
881. Telpuchowski Die sowjetisch Geschichte des Groben Vaterlandischen Krieges 1941-1945. – Frankfurt am Main, 1961.
882. Tomas F. Die Ritterkreuzträger der Deutschen Wehrmacht, 1939–1945. / F. Tomas., G. Wegmann, Teil 1. – Osnabrück, 1985. – 374 p.
883. Weidinger O. Comrades to the End. The 4th SS Panzer-Grenadier Regiment «Der Fuhrer» 1938–1945. The history of a German-Austrian fig Mi – Atglen: Schiffer Military History, 1998. – 464 p.
884. Westphal S. The Fatal Decisions. / S. Westphal, W. Kreipe, G. Blumentritt, F. Bayerlein and etc. – New York, 1956. – 137 p.
885. Wolfgang Lange. Die Wehrmacht im Kampf, Band 28: Korpsabteilung C vom Dnjeper bis nach Polen (November 1943 bis Juli 1944). Kampf einer Infanterie-Division auf breiter Front gegen große Übermacht - Kampf im Kessel und Ausbruch / W. Lange. – Scharhorst, 1961. - 127 p.
886. Yerger M.C. German Cross in Gold. Holders of the SS and Police. Vol.1. «Das Reich». – James Bender Publishing, 2003. – 432 p.
887. Za svobodu Československa. Kapitoly z dějin československé vojenské jednotky v SSSR za druhé světové války / hl – I. – Praha: Naše vojsko, 1959. – 563 c.
888. Ziemke E. Stalingrad to Berlin: The German Defeat in the East / E. Ziemke. – Washington, 1968. – 502 p.

ДОВІДКОВО-ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ

889. Аннотированный справочник-указатель военной литературы, изданной Генеральным штабом, главными штабами, штабами родов войск и специальных войск, главными и центральными управлениями министерства обороны за период 1941–1951 гг. В 2-х ч. Ч.1. – М.: Воениздат, 1951. – 276 с.

890. Аннотированный справочник-указатель военной литературы, изданной Генеральным штабом, главными штабами, штабами родов войск и специальных войск, главными и центральными управлениями министерства обороны за период 1941–1951 гг. В 2-х ч. Ч.2. – М.: Воениздат, 1953. – 192 с.

891. Библиографический указатель литературы с ограниченным грифом по операциям Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: ВАФ, 1951. – 377 с.

892. Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: Действующая армия. Научно-справочное издание. – М.: Кучково поле: Animi Fortitudo. 2005. – 664 с.

893. Великая Отечественная война Советского Союза (1941–1945 гг.). Библиография советской исторической литературы за 1946–1959 гг. Составитель Г. А. Куманев. – М.: АН СССР, 1960. – 137 с.

894. Великая Отечественная война. 1941–1945 : Энциклопедия. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 672 с.

895. Великая Отечественная война, 1941-1945. События. Люди. Документы: Краткий исторический справочник. – М.: Политиздат, 1990. – 464 с.

896. Военные кадры советского государства в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Справочно-статистические материалы). – М.: Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1963. – 324 с.

897. Военный энциклопедический словарь / [Пред. гл. ред. комиссии Н. В. Огарков]. – М.: Воениздат, 1983. – 863 с.

898. Военный энциклопедический словарь [Редкол.: А. П. Горькин, В. А. Золотарев и др.]. – М.: Большая Российская энциклопедия, «РИПОЛ КЛАССИК», 2002. – 1664 с.

899. Военный энциклопедический словарь. – М.: Эксмо, 2007. – 1024 с.

900. Гриф секретности снят. Потери Вооруженных Сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование / [под ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М.: Воениздат, 1993. – 416 с.

901. Залесский К. А. Вожди и военачальники Третьего Рейха. Биографический энциклопедический словарь / Константин Залесский. – М.: Яуза-пресс, 2000. – 573 с.

902. Командование корпусного и дивизионного звена Советских Вооруженных Сил периода Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М.: Военная академия им. М. В. Фрунзе, 1964. – 572 с.

903. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941–1945: Краткий справочник / [под ред. О. А. Ржешевского]. – М.: Республика, 1995. – 416 с.

904. Лысаковский Ю. Ю. Освобождение Украины. 1943–1944. Историко-статистическое исследование / Ю. Ю. Лысаковский, В. Н. Нестеров, В. А. Удин-Некрасов. – К.: Киевское военно-историческое общество, 1995. – 232 с.

905. Оперативное искусство // Военная энциклопедия. – Москва : Военное издательство, 2002. – Т. 6. – С. 63.

906. Освобождение городов: Справочник по освобождению городов в период Великой Отечественной войны 1941–1945 / М. Л. Дударенко, Ю. Г. Перечнев, В. Т. Елисеева и др. – М.: Воениздат, 1985. – 598 с.

907. Памяти павших. Великая Отечественная война 1941–1945 / [Амосов В. И., Андроников В. М., Антосяк А. В. и др.] ; руководитель М. А. Гареев. – М.: Большая Российская энциклопедия, 1995. – 336 с.

908. Россия и СССР в войнах XX века. Статистическое исследование / [под общ. ред. Г. Ф. Кривошеева]. – М.: Олма-Пресс, 2001. – 608 с.

909. Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. : [в 5 вып.] / отв. ред. С. П. Платонов / Военно-научное управление Генерального штаба. Военно-исторический отдел. – Вып. 3. Состав, группировка и перегруппировка сухопутных войск фашистской Германии и войск бывших ее сателлитов на советско-германском фронте с 1 января по 31 декабря 1943 года. – М., 1956. – 220 с.

910. Сборник материалов по составу, группировке и перегруппировке сухопутных войск фашистской Германии и бывших ее сателлитов на советско-германском фронте за период 1941–1945 гг. Вып. 4. – М.: ВНУ ГШ, 1956. – С. 14–85.

911. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – Ч. 1. – М.: Изд-во академии, 1980. – 704 с.

912. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – Ч. 2. – М.: Изд-во академии, 1981. – 722 с.

913. Советское военное искусство в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. Указатель литературы : в 3 ч. / Военная академия им. М. В. Фрунзе. – Ч. 3: Вспомогательные указатели. – М.: Изд-во академии, 1985. – 250 с.

914. СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.). Указатель диссертаций и авторефератов / Составители: Г. А. Куманев, Ю. К. Стрижков, В. Б. Тельпуховский. – М.: АН СССР, 1961. – 42 с.

915. Указатель докторских и кандидатских диссертаций, защищенных в 1991–2000 гг. – М.: Ин-т воен. истории МО РФ, 2002. – 36 с.

916. Урланис Б.Ц. История военных потерь. Людские потери европейских стран в войнах XVII–XX вв. (Историко-статистическое исследование). – СПб., Полигон, 1994. – 558 с.

917. Боевой состав Советской Армии: в 5 ч. – М.: Военно-научное управление Генерального штаба, 1964 – 1990. – Ч. III (Январь – декабрь 1943 г.). – М.: Воениздат, 1972. – 335 с.

918. Кто был кто в Великой Отечественной войне 1941–1945: Краткий справочник / [под ред. О.А. Ржешевского]. – М.: Республика, 1995. – 416 с.

919. Яско-Кишиневская операция в цифрах // Военно-исторический журнал. – 1964. – № 8. – С. 90.

ПІДРУЧНИКИ, НАВЧАЛЬНІ ПОСІБНИКИ

920. Военная история : учебник для курсантов высших и средних военных училищ / И. Е. Крупченко, М. Л. Альговзен, М. П. Дорофеев и др. – М.: Воениздат, 1983. – 375 с.

921. Военное искусство во Второй мировой войне (Стратегия и оперативное искусство). – М.: Военная академия Генерального штаба ВС СССР им. К. Е. Ворошилова, 1973.

922. Инженерные войска : уч. пособие для курсантов военно-инженерных училищ ; под ред. Н. И. Бирюкова. – М.: Воениздат, 1982. – 408 с.

923. История войск связи : [учеб. пособие для слушателей военных академий связи] : в 2-х ч. / под ред. Н. Л. Гурьянова. – Л.: Военная академия связи, 1954. – Ч. 2: Войска связи Советской Армии. – 1954. – 382 с.

924. История военного искусства : учебник для военных академий Советских Вооруженных Сил / Б. В. Панов, В. Н. Киселев, И. И. Картавец и др. – М.: Воениздат, 1984. – 535 с.

925. История войн и военного искусства: учебник для слушателей-офицеров высших военно-учебных заведений Советских Вооруженных Сил / Н. И. Соловьев, В. С. Лупач. – М.: Воениздат, 1970. – 559 с.

926. Историчні портрети політичних і державних діячів Другої світової війни : навч. посіб. / [уклад.: О. О. Салата]. – К.: Освіта України, 2008. – 242 с.

927. Історія війн і воєнного мистецтва (стратегія і оперативне мистецтво): Підручник для слухачів НАОУ. – Київ : НАОУ, 2003. – 328 с.
928. Історія війн та воєнного мистецтва : навч. посіб. – Київ : ВІКНУ, 2008. – 450 с.
929. Історія воєнного мистецтва: підручник. – Київ : НУОУ, 2012. – 300 с.
930. Історія українського війська: підручник. – Львів : НАСВ, 2017. – 407 с.
931. Кораблев А. Корсунь-Шевченковская операция 1944 г. (Пособие по военно-исторической поездке в район Корсунь-Шевченковского) / Кораблев А. – М.: Военная академия им. М.В. Фрунзе, 1948. – 68 с.
932. Кучер В. І. Україна у Другій світовій війні (1939–1945) : посібник для вчителя / В. Кучер, П. Чернега. – К.: Генеза, 2004. – 272 с.
933. Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник. – Острог, 2014. – 396 с.
934. Нариси воєнно-політичної історії України : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України. – Острог, 2020. – 568 с.
935. Стратегический обзор Великой Отечественной войны: учеб. пособие. – М.: Военная академия Генерального штаба Вооруженных Сил СССР, 1967. – 252 с.
936. Україна в роки Другої світової війни : навч. посіб. / А. Г. Слюсаренко, І. К. Патриляк, М. А. Боровик. – К.: ПП Лисенко М. М., 2009. – 447 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список опублікованих праць за темою дисертації

1. Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації.

Узагальнюючі наукові праці, монографії:

1. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України / за ред. В. А. Смолія. К.: Поліграф. дільниця Ін-ту історії України НАН України, 2010. 150 с.

2. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття / за ред. В. А. Смолія. К.: Наукова думка, 2011. 735 с. (*Особистий внесок В. Грицюка – 12%: опрацьований 3-й пункт 2-го розділу «Початок Другої світової війни. Бойові дії на німецько-радянському фронті», с. 208–302).*

3. Крим: шлях крізь віки. Історія у запитаннях і відповідях / відпов. ред. В.А. Смолій. К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. 456 с. (*Особистий внесок В. Грицюка – 1%: опрацьовані пункти «Як проходили оборонні бої Червоної армії у 1941–1942 рр. на Кримському півострові?», С. 311–316 та «У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів?», С. 328–331).*

4. Історія Криму в запитаннях і відповідях / відпов. ред. В.А. Смолій. К.: Наукова думка, 2015. 527 с. (*Особистий внесок В. Грицюка – 1%: опрацьовані пункти «Як проходили бої Червоної Армії у 1941–1942 рр. на Кримському півострові», с. 373–379 та «У ході яких операцій Кримський півострів було визволено від німецько-румунських окупантів», с. 391–395).*

5. Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках / відпов. ред. О. Є. Лисенко. К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, Інститут історії України НАН України, 2015. 508 с. (*Особистий внесок В. Грицюка – 33%: передмова, с. 5–6; опрацьована частина друга «Рік 1944. Стратегічні та фронтові операції на Правобережжі, Півдні, Західній та Закарпатській Україні», с. 167–366; післямова, с. 488–494; додаток “Командувачі фронтів і армій, які брали участь у плануванні і проведенні операцій на території України у 1943–1944 роках”, с. 495–502).*

6. Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (ХХ – початок ХХІ ст.) / відпов. ред. Л. Войтович. Харків: Фоліо, 2019. 783 с. (*Особистий внесок В. Грицюка – 11%: розділ 41 «Бойові дії на теренах України на початку Другої світової війни» (у співавторстві), с. 373–388; розділ 43 «Бойові дії в ході окупації українських земель військами гітлерівської коаліції» (1941–1942 рр.) (у співавторстві), с. 417–479; розділ 44 «Від кордону до Москви, Сталінграда і Курської дуги» (у співавторстві), с. 480–551; розділ 45 «Наступальні операції та бойові дії на території України (1943–1944 рр.)» (у співавторстві), с. 552–599; розділ 46*

«Бойові дії радянських партизанів та національно-визвольний рух на теренах України (1941—1945 рр.)» (у співавторстві), с. 600–665).

Статті у виданнях, включених до переліку наукових фахових видань України з присвоєнням категорії “А”, або в закордонних виданнях, проіндексованих у базах даних Web of Science Core Collection та/або Scopus:

1. Hrytsiuk V. Some Aspects of Organization of the Military-Political Leadership of Ideological Work in the Armed Forces of Nazi Germany During the Second World War / S. Pavlovska, V. Hrytsiuk. *Codrul Cosminului*, XXIV. 2018. No. 2. P. 303–322. (Scopus). (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

2. Hrytsiuk V. The Soviet Special Propaganda in the Second World War. Target: the Romanian Army / O. Lysenko, S. Pavlovska, V. Hrytsiuk. *Codrul Cosminului*, XXV. 2019. No. 2. P. 341–368. (Scopus). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

3. Грицюк В.М. Початок “Другої імперіалістичної війни” та “Українське питання”: деякі дипломатичні, політичні, воєнні аспекти / С. Віднянський В. Грицюк, О. Лисенко. *Український історичний журнал*. 2019. № 5. С. 4–24. (Web of Science Core Collection). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

4. Грицюк В.М. Осінній відгомін Карпат 1944 р.: воєнно-політичні події в Україні та історична пам’ять / В. Грицюк, О. Лисенко, Р. Пилявець. *Український історичний журнал*. 2019. № 6. С. 99–125. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2019.06.099> (Web of Science Core Collection). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

5. Грицюк В.М. Україна в лавах Об’єднаних націй: легітимізація та внесок у боротьбу з нацизмом та фашизмом у період Другої світової війни / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Покотило. *Український історичний журнал*. 2020. № 3. С. 4–26. DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2020.03.004> (Web of Science Core Collection). (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав з напрямку, з якого підготовлено дисертацію :

6. Hrytsiuk V. Lviv-Sandomir offensive operation in 1944 as a strategic front operation / V. Hrytsiuk. *National Security and Military Sciences: Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası*. 2018. № 1 (4). P. 77–82.

7. Hrytsiuk V. Tarnopol operation of the 60th army / V. Hrytsiuk, S. Pavlovska. *European philosophical and historical discourse*. 2018. Volume 4. Issue 3. P. 41–50. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

8. Hrytsiuk V. Military-historical analysis of the Kyiv protection operations / Valerii Hrytsiuk. *National Security and Military Sciences: Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Hərbi Akademiyası*. 2018. № 2 (5). P. 133–142.

Статті у наукових, зокрема електронних, фахових виданнях України:

1. Грицюк В. М. Перший етап стратегічної операції з визволення Правобережної України: плани, реалії, історичні інтерпретації / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України*. 2006. Вип. 10. Ч. 1. С. 221–230.

2. Грицюк В. М. Розвиток воєнного мистецтва на теренах України в період Другої світової війни (історіографія проблеми) / В.М. Грицюк. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. 2006. Т. XII. С. 364–372.
3. Грицюк В.М. Війська Київського особливого військового округу у прикордонному бойовищі 1941 р. / В.М. Грицюк. *Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України*. 2008. № 4. С. 29–33.
4. Грицюк В.М. Праці радянських воєнних істориків закритого характеру щодо аналізу воєнних дій на теренах України часів Другої світової війни / В. М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України*. 2009. Вип. 12. С. 25–30.
5. Грицюк В.М. Дії Українського фронту на початку Другої світової війни / В.М. Грицюк. *Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2009. № 2 (92). С. 242–247.
6. Грицюк В.М. Проблематика Другої світової війни у сучасних вітчизняних військово-історичних дослідженнях / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей Інституту історії України НАН України*. 2009. Вип. 15. Ч.2. С. 231–245. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
7. Грицюк В.М. Застосування кавалерійського корпусу у фронтовій наступальній операції / В.М. Грицюк. *Військово-науковий вісник: зб. наук. праць Національної академії сухопутних військ*. 2010. № 13. С. 26–38.
8. Грицюк В.М. Місце та значення Корсунь-Шевченківської битви у Дніпровсько-Карпатській стратегічній наступальній операції / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України*. 2010. Вип. 13. С. 107–116.
9. Грицюк В.М. Діяльність командувача 1-м Українським фронтом генерала армії М.Ф. Ватутіна в операціях з визволення України / В.М. Грицюк. *Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2010. № 6 (99). С. 281–285.
10. Грицюк В.М. Застосування винищувально-протитанкової артилерії в Корсунь-Шевченківській операції / В.М. Грицюк. *Вісник Черкаського університету*. 2011. Вип. 202. Ч.ІІ. С. 16–20.
11. Грицюк В.М. Харківська катастрофа 1942 р. / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк. *Труди університету: зб. наук. праць Національного університету оборони України*. 2011. № 1 (100). С. 379–385. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
12. Грицюк В.М. Операції з оточення на Правобережній Україні: 1941/1944 рр. / В.М. Грицюк. *Краєзнавство: наук. журнал Інституту історії України НАН України*. 2011. № 2. С. 97–105.
13. Грицюк В.М. Оточення великих угруповань німецьких військ в ході зимового наступу Червоної армії на Правобережній Україні у 1944 р. / В.М. Грицюк. *Питання історії України: зб. наук. праць Чернівецького національного університету*. 2011. Т. 14. С. 92–98.

14. Грицюк В.М. Планування Львівської наступальної операції у березні 1944 року / В.М. Грицюк. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць Академії сухопутних військ. 2011. № 16. С. 125–131.
15. Грицюк В.М. Операції з оточення угруповань німецьких військ на Україні / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2011. Вип. 14. С. 65–80.
16. Грицюк В.М. Військово-історична наука: досягнення та перспективи / В.М. Грицюк. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2011. № 1. С. 24–29.
17. Грицюк В.М. Нікопольсько-Криворізька наступальна операція військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30.01.44 – 29.02.44) / В.М. Грицюк *Труди університету*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2012. № 4 (110). С. 217–228.
18. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк. *Військово-науковий вісник*: зб. наук. праць Академії сухопутних військ. 2012. №17. С. 18–27.
19. Грицюк В.М. Спільні операції військ 3-го та 4-го Українських фронтів взимку 1944 року / В.М. Грицюк. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2012. № 2 (4). С. 141–152.
20. Грицюк В.М. Ліквідація наслідків німецької окупації та відновлення органів влади у звільнених районах Лівобережної України / В.М. Грицюк, В.К. Філіпов. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України. 2012. № 3 (5). С. 48–52. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
21. Грицюк В.М. Оперативно-стратегічна обстановка в Україні на початок весни 1944 року. Замисли сторін / В.М. Грицюк. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2012. Вип. 15. С. 26–41.
22. Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Карпатський край*: наук. студії з історії, культури, туризму Прикарпатського національного університету імені В. Стефаника. 2012. № 2. С. 37–42. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
23. Грицюк В.М. Винищувально-протитанкова артилерія в Корсунь-Шевченківській операції / В.М. Грицюк. *Військово-історичний меридіан*: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. 2013. № 1. С. 93–100.
24. Грицюк В.М. “Солдату зайвого майна не потрібно...”: матеріально-побутове становище червоноармійців у 1939–1945 рр. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2013. Вип. 16. С. 8–19. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

25. Грицюк В.М. Завершальні операції Червоної армії на території України / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Військово-історичний меридіан*: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. 2014. № 3 (5). С. 7–17. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

26. Грицюк В.М. Взаємодія військ фронтів у Корсунь-Шевченківській фронтовій наступальній операції (25.01.-17.02.1944 р.) / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк. *Труди університету*: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2014. № 5 (126). С. 194–201. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

27. Грицюк В.М. Найбільша воєнна операція на українських теренах (до 70-річчя вигнання нацистських окупантів з України) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Український історичний журнал*: зб. наук. праць Інституту історії України НАН України. 2014. № 5 (518). С. 4–20. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

28. Грицюк В.М. Операції на оточення здійснені радянськими та німецькими військами на Правобережній Україні / В.М. Грицюк. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2015. № 2. С. 84–91.

29. Hrytsiuk V. Ideological work of the soviet military and political management in the territory of Ukraine after the Second world war: historiographic notes / V. Hrytsiuk, S. Pavlovskaya. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*: зб. статей Інституту історії України НАН України. 2017. Вип. 22. С. 219–227. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

30. Грицюк В.М. Роль та місце воєнно-історичної роботи за кордоном / В. А. Бідний, В. М. Гребенюк, В. М. Грицюк. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. 2016. № 26. С. 94–104. (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

31. Грицюк В. М. Дисертаційний сегмент новітнього вітчизняного наукового доробку військових істориків з проблематики Другої світової війни / В. М. Грицюк, О. Є. Лисенко, Л. П. Кривизюк. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2018. Вип. 3 (29). С. 77–85. (Особистий внесок В. Грицюка – 33%).

32. Грицюк В.М. Стратегічні, фронтові, армійські операції (до питання військової термінології в історичних працях) / В.М. Грицюк, С.В. Сидоров. *Сторінки воєнної історії України*: зб. наук. статей Інституту історії України НАН України. 2019. Вип. 21. С. 94–104. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

33. Грицюк В. М. Вигнання нацистських окупантів зі Старокостянтиніва весною 1944 року (за матеріалами органів вивчення та використання досвіду війни) / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв. *Військово-історичний меридіан*: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту

історії України НАН України. 2019. № 3 (25). С. 52–62. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

34. *Грицюк В. М.* Кавалеристи в наступальних операціях Українських фронтів у 1944 році / В. М. Грицюк. *Гілея*: зб. наук. праць. 2018. Вип. 139 (12). Ч.1. С. 233–236.

35. *Грицюк В. М.* Створення та діяльність органів з вивчення та використання бойового досвіду у роки Другої світової війни: 1939–1945 рр. / В. М. Грицюк, І. Г. Євсєєв. *Військово-історичний меридіан*: електрон. наук. фаховий журнал Національного музею історії України у Другій світовій війні. Меморіальний комплекс, Інституту історії України НАН України. 2020. № 1 (27). С. 5–18. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

36. *Грицюк В. М.* Трансформація органів РСЧА з вивчення та використання бойового досвіду у роки другої світової війни / В. М. Грицюк, І. Г. Євсєєв. *Воєнно-історичний вісник*: зб. наук. праць Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського. 2020. № 1 (35). С. 85–100.

2. Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації.

Тези та матеріали наукових конференцій і семінарів:

1. *Грицюк В. М.* Значення воєнної історії України для військово-патріотичного виховання / В. М. Грицюк. *Напрями удосконалення виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України*: матер. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квітня 2007 р.). К.: НАОУ, 2007. С. 39–42.

2. *Грицюк В. М.* Наслідки Другої світової війни для України (протистояння національно-патріотичних та радянських спецслужб) / В. М. Грицюк, В. М. Малюга. *Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії*: матер. всермійськ. наук.-практ. конф. (м. Київ, 29 травня 2008 р.). К.: НАОУ, 2008. Ч. II. С. 12–16. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

3. *Грицюк В. М.* Формування, нарощування й підтримка на належному рівні морально-психологічного стану військ за досвідом організації політичної роботи у військах 1-го та 2-го Українських фронтів у січні-лютому 1944 року / В. М. Грицюк. *Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України*: матер. наук.-практ. конф. (Київ, 6 листопада 2008 р.). К.: НАОУ, 2008. С. 323–328.

4. *Грицюк В. М.* Історичний досвід вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці соціально-правового забезпечення / В. М. Грицюк. *Проблеми та перспективи формування системи морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України (соціально-правові аспекти)*: матер. міжкафедрал. наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 лютого 2009 р.). К.: НАОУ, 2009. С. 46–50.

5. *Грицюк В. М.* Рівненсько-Луцька наступальна операція – складова стратегічної операції радянських військ на Правобережній Україні 1944 року / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю*: матер. XXX Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конф.

(Луцьк, 24–25 березня 2009 р.). Луцьк: Пульс, 2009. С. 271–274. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

6. *Грицюк В. М.* Наступ 2-го Українського фронту на одеському напрямку весною 1944 року (нереалізовані замисли) / В. М. Грицюк. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: матер. II Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 10–11 квітня 2009 р.). Одеса: Одеський національний морський університет, 2009. С. 70–74.

7. *Грицюк В. М.* Особливості переходу частин 4 ТА до оборони в умовах оточення в ході фронтової наступальної операції (березень 1944 р.) / В. М. Грицюк, С. В. Сидоров. *Воєнна історія Поділля та Буковини*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (Камянець-Подільський, 25–26 листопада 2009 р.). К.: Центральний музей ЗС України, 2009. С. 360–365. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

8. *Грицюк В.М.* Стратегічні плани Німеччини і СРСР / В.М. Грицюк. *Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії*: матер. круглого столу (м. Київ, 3 квітня 2009 р.). К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. Вип. 2. С. 7–10.

9. *Грицюк В. М.* Роль українських фронтів у визволенні України / В. М. Грицюк. *Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії*: матер. круглого столу в Українському інституті національної пам'яті (Київ, 19 червня 2009 р.). К.: Видавництво ім. Олени Теліги, 2009. С. 44–45.

10. *Грицюк В.М.* Західна Україна у воєнно-адміністративних реформах періоду Другої світової війни / В.М. Грицюк, В.Й. Пашинський. *Воєнна історія Галичини та Закарпаття*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Львів, 15 квітня 2010 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. С. 373–376. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

11. *Грицюк В.М.* Оперативне мистецтво у Корсунь-Шевченківській наступальній операції 1944 року / В.М. Грицюк, Л.П. Кривизюк. *Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)*: матер. міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 27 квітня 2010 р.). К., 2011. С. 62–72. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

12. *Грицюк В.М.* Дніпровсько-Карпатська стратегічна операція – найбільша стратегічна операція, яка будь-коли розгорталась на території України / В.М. Грицюк. *Україна і український народ у Другій світовій війні: дискусії в Українському інституті національної пам'яті*. К.: Видавець ПП Лисенко М.М., 2010. Вип. IV. С. 39–41.

13. *Грицюк В.М.* Досвід Великої Вітчизняної війни щодо вшанування пам'яті загиблих воїнів та його врахування в практиці морально-психологічного забезпечення / В.М. Грицюк. *Проблеми формування морально-етичної культури військового керівника*: матер. наук.-методич. семінару (м. Київ, 25 листопада 2010 р.). К.: НАОУ, 2010. С. 22–25.

14. *Грицюк В.М.* Генерал армії М.Ф. Ватутін та Україна (до 109-ї річниці від дня народження) / В.М. Грицюк. *Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Харків,

15 грудня 2010 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2010. С. 396–400.

15. Грицюк В.М. Військові плани та реалії: південь – 1941-й / В.М. Грицюк. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*: матер. III міжнарод. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 15–16 квітня 2011 р.). Одеса: Одеський національний морський університет, 2011. С. 7–13.

16. Грицюк В.М. Забуті операції (28-а армія у боротьбі за Нікопольський плацдарм взимку 1944 року) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. С. 513–515. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

17. Грицюк В.М. Операції Кавказького (Кримського) фронту на Керченському півострові у 1942 році / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2011. С. 476–479. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

18. Грицюк В.М. Розвиток наступу радянських військ на львівському напрямку у березні – квітні 1944 року / В.М. Грицюк. *Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України)*: матер. доповідей наук.-практ. конф. (м. Львів, 24 листопада 2011 р.). Львів: Академія сухопутних військ, 2012. С. 199–202.

19. Грицюк В.М. Початок наступальних операцій 1-го Українського фронту на Правобережній Україні / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини*: матер. Всеукр. наук. військово-історичної конф. (м. Київ, 15 березня 2012 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2012. С. 581–583. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

20. Грицюк В.М. Ясьсько-Кишинівська операція (2–6.05.1944 р.): забуті сторінки війни / В.М. Грицюк. *Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності*: матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (м. Київ, 24 травня 2012 р.). К.: НУОУ, 2012. С. 121–124.

21. Грицюк В.М. Дубно-Бродівська наступальна операція військ 13 армії (15 березня – 9 квітня 1944 р.) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія України. Волинь та Полісся*: матер. Всеукр. наук. військ.-істор. конф. (м. Рівне, 25–26 квітня 2013 р.). К.: Національний військово-історичний музей України, 2013. С. 516–518. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

22. Грицюк В.М. Київська стратегічна наступальна операція Воронезького (1-го Українського) фронту (11 жовтня – 13 листопада 1943 р.) / В.М. Грицюк, В.І. Горелов. *Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників*: матер. Всеукр. наук. конф. (м. Київ, 31 жовтня

2013 р.). К.: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2013. С. 20–33. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

23. *Грицюк В.М. Визволення Києва в 1943 році / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. 70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників: матер. доп. наук.-практ. конф. (м. Львів, 21 листопада 2013 р.). Львів: Академія сухопутних військ, 2013. С. 34–38. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%)*.

24. *Грицюк В.М. Корсунь-Шевченківська наступальна операція у контексті битви за Дніпро / В.М. Грицюк. Корсунь-Шевченківська наступальна операція : історіографія, архівні джерела, свідчення учасників та очевидців подій, музейні експозиції та виставки: матер. наук.-практ. конф. (м. Корсунь-Шевченківський, 4 грудня 2013 р.). Черкаси: Видавець, 2014. С. 3–16.*

25. *Грицюк В.М. Ціна визволення України від нацистських загарбників / В.М. Грицюк. Актуальні проблеми Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників): матер. доп. та повід. учасників наук.-практ. конф. (м. Львів, 30 жовтня 2014 р.). Львів: Академія сухопутних військ, 2014. С. 29–30.*

26. *Грицюк В.М. Дебреценсько-Ужгородська (Східно-Карпатська) стратегічна наступальна операція 1944 року / В.М. Грицюк. Боротьба за Україну в 1943 – 1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників): зб. наук. праць Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 24 жовтня 2014 р.). К.: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 182–189.*

27. *Грицюк В.М. Битва за Правобережну Україну / В.М. Грицюк. Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті: матер. Міжнарод. наук. конф. (м. Київ, 29 квітня 2015 р.). К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. С. 15–22.*

28. *Грицюк В.М. Підсумки проведених операцій на теренах України взимку 1943–1944 років / В.М. Грицюк. Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності: матер. міжвуз. наук.-практ. семінару (м. Київ, 21 травня 2015 р.). К.: НУОУ, 2015. С. 98–103.*

29. *Грицюк В.М. Скорочення термінів навчання у військових навчальних закладах РСЧА в особливий період (за досвідом другої світової війни) / В.М. Грицюк, В.І. Горелов, А.Я. Сало. Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення: матер. міжвідомч. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 грудня 2015 р.). К.: Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського, 2015. С. 68. (Особистий внесок В. Грицюка – 33%)*.

30. *Грицюк В.М. Підготовка і проведення операції Українського фронту у 1939 році / В.М. Грицюк. Україна і Словаччина на початку Другої світової війни : міфи, реалії, пам'ять: матер. Міжнарод. наук. конф.*

(м. Ужгород, 1–2 липня 2016 р.). Ужгород: Інститут історії України НАН України, Ужгородський національний університет, 2016. С. 147–157.

31. Грицюк В.Н. Использование военно-исторических исследований Великой Отечественной войны в деле военно-патриотического воспитания военнослужащих и гражданской молодежи / В.Н. Грицюк. *Роль военной науки в обеспечении безопасности государства*: сб. докладов междунаrod. науч.-практ. конф. (г. Алматы, 28 февраля 2013 г.). Алматы: Академия ПС КНБ Республики Казахстан, 2013. С. 130–135.

32. Грицюк В.Н. Освобождение Западной Украины от нацистской оккупации в 1944 году / В.М. Грицюк. *Ключови въпроси в съвременната наука*: матер. за 10-а международна научна практична конференция (София, 17–25 април 2014 г.). София: “Бял ГРАД-БГ”, 2014. С. 52–58.

33. Грицюк В. Когда операция фронта становится стратегической: Львовско-Сандомирская наступательная операция 1944 года / В. Грицюк. *Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu: Elmi-praktik konfransın program və materialları* (Bakı, 4–5 may 2018-ci il). Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2018. P. 36–37.

34. Грицюк В. Военно-исторический анализ проведения Киевской оборонительной операции / В. Грицюк. *Azərbaycanda ordu Quruculuğu və nərb elmi: Elmi-praktik konfransın program və materialları* (Bakı, 20 iyun 2018-ci il). Bakı: Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyi, 2018. P. 65–66.

35. Грицюк В.М. Вигнання нацистів зі Старокостянтинівська під час проведення Проскурово-Старокостянтинівської армійської наступальної операції у березні 1944 р. / В.М. Грицюк, І.Г. Євсєєв. *Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання*: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 р.). Старокостянтинів: ФОП Словацький М. Я., 2019. С. 157–163. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

3. Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації.

Енциклопедичні статті:

1. Грицюк В.М. Кіровоградська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 330–331.

2. Грицюк В.М., Лисенко О.Є. Наказ Народного комісара оборони Союзу РСР №227 від 28 липня 1942 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 163. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

3. Грицюк В.М. Оборонна операція в Північній Буковині та Бессарабії 1941 р. / В.М. Грицюк, А.С. Каркішко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 511–512. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

4. Грицюк В.М. Одеська наступальна операція 1944 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії

України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 535–536. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

5. *Грицюк В.М.* Одеська оборонна операція 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2010. Т. 7. С. 539–540. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

6. *Грицюк В.М.* Прикордонна битва 1941 р. / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т.8. С. 503–505. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

7. *Грицюк В.М.* Пінська військова флотилія / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 259. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

8. *Грицюк В.М.* “Південь” група армій / В.М. Грицюк, І.І. Дерейко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2011. Т. 8. С. 221–222. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

9. *Грицюк В.М.* Проскурівсько-Чернівецька наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, С.Є. Хлонь. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 39–40. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

10. *Грицюк В.М.* Севастопольська оборона 1941–1942 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 500–501. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

11. *Грицюк В.М.* Сталінградська битва 1942–1943 / В.М. Грицюк, М.В. Коваль. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 786–788. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

12. *Грицюк В.М.* «Східний вал» / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 922. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

13. *Грицюк В.М.* Східнокарпатська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т.9. С. 924–925. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

14. *Грицюк В.М.* Уманська оборонна операція 1941 / В.М. Грицюк, Ю.Ю. Фасольняк. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 227–228. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

15. *Грицюк В.М.* Умансько-Ботошанська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 229–230. (*Особистий внесок В. Грицюка – 50%*).

16. Грицюк В.М. Центральний фронт / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 468–469. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

17. Грицюк В.М. Чернігівсько-Прип'ятська наступальна операція 1943 / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 527. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

18. Грицюк В.М. Четвертий Український фронт / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 531–532. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

19. Грицюк В.М. Ясьсько-Кишинівська наступальна операція 1944 / В.М. Грицюк. *Енциклопедія історії України* / Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2013. Т. 10. С. 764–765.

Статті у наукових журналах, які не є фаховими з історії:

1. Грицюк В.М. Втрати серед військових кадрів на Україні внаслідок репресій 1937 – 1939 років / В.М. Грицюк. *Вісник Національної академії оборони України*: зб. наук. праць Національної академії оборони України. 2007. № 2 (4). С. 47–53.

2. Грицюк В.М. Український фронт на початку Другої світової війни / В.М. Грицюк. *Воєнна історія*. 2009. № 5 (47). С. 54–59.

3. Грицюк В.М. Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.1943 – 17.4.1944) / В.М. Грицюк. *Воєнна історія*. 2010. № 3 (51). С. 64–78.

4. Грицюк В.М. Оборона Києва: до 70-річчя подій / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Воєнна історія*. 2011. № 4 (58). С. 88–97. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

5. Грицюк В.М. Плани війни / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Військово-історичний альманах*. 2011. № 1 (22). С. 42–55. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

6. Грицюк В.М. 24 залпи на честь визволителів Києва / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2013. № 21. С. 32–35. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

7. Грицюк В.М. Битва за Дніпро / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2013. № 23. С. 59–61. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

8. Грицюк В.М. Битва за Дніпро (закінчення) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2013. № 24. С. 2–4. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

9. Грицюк В.М. Корсунь-Шевченківський ключ до визволення Правобережної України / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 1–2. С. 42–44. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

10. Грицюк В.М. Весняний наступ українських фронтів / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 5. С. 36–39. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

11. Грицюк В.М. За рік до Перемоги / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 9. С. 24–25. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
12. Грицюк В.М. Львівська фронтова наступальна операція: перемога з другої спроби / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 13. С. 64–65. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
13. Грицюк В.М. Незасвоєний урок історії? (3 нагоди 75-ї річниці початку Другої світової війни) / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2014. № 17. С. 46–50. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
14. Грицюк В.М. Важкий, звитяжний і жертковний шлях до Перемоги / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2015. № 9. С. 42–44. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
15. Грицюк В.М. Ціна перемоги і миру / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2015. №17. С. 40–44. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
16. Грицюк В.М. До і після 22 червня 1941-го... / В.М. Грицюк, О.Є. Лисенко. *Віче*. 2016. № 11. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).
17. Грицюк В.М. Від Дніпра до Карпат: наступальна стратегія та її втілення / В.М. Грицюк. *Сучасні інтерпретації актуальних проблем історії та права в країнах Східної та Західної Європи середини ХХ – ХХІ ст.* : зб. наук. праць. Кривий Ріг : Видавець ФОП Чернявський Д. О., 2017. С. 41–56.
18. Грицюк В.М. Визнання внеску України в перемогу над нацизмом у Другій світовій війні лідерами Об'єднаних Націй / В. Грицюк, О. Лисенко, О. Покотило. *Наука і оборона*. 2020. № 2. С. 3–11. (Особистий внесок В. Грицюка – 50%).

Брошури:

1. Політична робота в Керченсько-Ельтигенській десантній операції / В.М. Грицюк, В.М. Малюга. К.: НАОУ, 2009. 54 с.
2. Вигнання окупантів з Донбасу (1941–1943 рр.) / В. Грицюк, О. Лисенко. К.: НУОУ, 2018. 25 с.

Підручники, навчальні посібники:

1. Історія воєнного мистецтва: підручник / В.М. Грицюк та ін. Київ, 2012. 300 с.
2. Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник / В. Грицюк та ін. Острого, 2014. 396 с.
3. Історія українського війська: підручник / В.М. Грицюк та ін. Львів, 2017. 407 с.
4. Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України / В. Грицюк та ін. Острого, 2020. 568 с.

Збірники документів, спогадів:

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ століття. Документи і матеріали / В. Грицюк та ін. Київ, 2020. 735 с. (Особистий внесок В. Грицюка – 20%: опрацьований розділ 2 «Бойові дії», с. 129–296).
2. Друга світова. Родинна пам'ять / за ред. Л. Легасової. Київ, 2021. 266 с. (Особистий внесок В. Грицюка – 4%: опрацьований розділ “Сюжети без закінчення”, с. 241–250).

Додаток Б
Відомості про апробацію результатів дисертації

- Науково-практична конференція «Напрями удосконалення виховної роботи з особовим складом Збройних Сил України» (м. Київ, 19 квіт. 2007 р.; усна доповідь).
- Всеармійська науково-практична конференція «Філософсько-методологічні та соціально-психологічні проблеми реалізації людського фактору в умовах переходу Збройних Сил України до професійної армії» (м. Київ, 29 трав. 2008 р.; усна доповідь).
- Науково-практична конференція «Соціально-економічні, психологічні та історичні аспекти трансформації Збройних Сил України» (Київ, 6 листоп. 2008 р.; усна доповідь).
- Міжкафедральний науково-практичний семінар «Проблеми та перспективи формування системи морально-психологічного забезпечення у Збройних Силах України (соціально-правові аспекти)» (м. Київ, 24 лют. 2009 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська науково-практична історико-краєзнавча конференція «Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю» (Луцьк, 24–25 берез. 2009 р.; усна доповідь).
- Круглий стіл «Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії» (м. Київ, 3 квіт. 2009 р.; усна доповідь).
- Міжнародна науково-практична конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (Одеса, 10–11 квіт. 2009 р.; усна доповідь).
- Міжнародна науково-практична конференція «Військово-історична наука в Україні та за рубежом: вчора, сьогодні, завтра» (м. Київ, 21–22 трав. 2009 р.; усна доповідь).
- Круглий стіл «Україна і український народ у Другій світовій війні. Дискусії» (м. Київ, 19 черв. 2009 р.; усна доповідь).
- Міжнародна наукова конференція «1939 рік: світ на порозі війни (до 70-річчя початку Другої світової війни)» (м. Київ, 7 жовт. 2009 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Поділля та Буковини» (Кам'янець-Подільський, 25–26 листоп. 2009 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Галичини та Закарпаття» (м. Львів, 15 квіт. 2010 р.; усна доповідь).
- Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)» (м. Київ, 27 квіт. 2010 р.; усна доповідь).
- Круглий стіл «Україна і український народ у Другій світовій війні» (м. Київ, квіт. 2010 р.; усна доповідь).
- II Міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941–1944 рр.» (м. Кривий Ріг, 24 верес. 2010 р.; усна доповідь).

- Міжнародна наукова конференція «Україна – геополітичний і воєнний фактор Другої світової війни (до 65-ї річниці завершення Другої світової війни)» (м. Черкаси, 15–16 жовт. 2010 р.; усна доповідь).
- Науково-методичний семінар «Проблеми формування морально-етичної культури військового керівника» (м. Київ, 25 листоп. 2010 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини» (м. Харків, 15 груд. 2010 р.; усна доповідь).
- III Міжнародна науково-практична конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 15–16 квіт. 2011 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова конференція «Друга світова війна (1939–1945 рр.)» (м. Київ, 28 квіт. 2011 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини» (м. Дніпропетровськ, 25 трав. 2011 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» (м. Севастополь, 6–7 жовт. 2011 р.; усна доповідь).
- Науково-практична конференція «Сухопутні війська Збройних Сил України: історія, сучасність, розвиток (до 20-річчя Збройних Сил України)» (Львів, 24 листоп. 2011 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» (м. Київ, 15 берез. 2012 р.; усна доповідь).
- Міжвузівський науково-практичний семінар «Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності» (м. Київ, 24 трав. 2012 р.; усна доповідь).
- Міжнародна науково-практична конференція «Роль воєнної науки в забезпеченні безпеки держави» (м. Алмати, 28 лют. 2013 р.; заочна участь).
- Всеукраїнська наукова військово-історична конференція «Воєнна історія України. Волинь та Полісся» (м. Рівне, 25–26 квіт. 2013 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова конференція «Битва за Дніпро. До 70-річчя визволення Києва від нацистських загарбників» (м. Київ, 31 жовт. 2013 р.; усна доповідь).
- Науково-практична конференція «70 років від початку визволення України від німецько-фашистських загарбників» (м. Львів, 21 листоп. 2013 р.; усна доповідь).
- Науково-практична конференція «Корсунь-Шевченківська наступальна операція: історіографія, архівні джерела, свідчення учасників та очевидців подій, музейні експозиції та виставки» (Корсунь-Шевченківський, 4 груд. 2013 р.; усна доповідь).

- Всеукраїнська наукова конференція, присвячена 70-річчю вигнання німецьких загарбників із західних областей України (м. Острог, 21 січ. 2014 р.; усна доповідь).
- Круглий стіл «Актуальні проблеми історичної пам'яті про події Другої світової війни в Україні (до 70-ї річниці визволення України від гітлерівських загарбників)» (м. Київ, 23 січ. 2014 р.; усна доповідь).
- Міжнародна науково-практична конференція «Ключові вьприси в сьвременната наука» (Софія, 17–25 квіт. 2014 р.; заочна участь).
- Круглий стіл «Крим у новітній історії України (До 60-річчя входження Криму до складу УРСР)» (м. Київ, 13 трав. 2014 р.; усна доповідь).
- Науково-практична конференція «Актуальні проблеми Другої світової війни (до 75-річчя початку Другої світової війни та 70-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників)» (Львів, 30 жовт. 2014 р.; усна доповідь).
- Міжнародна наукова конференція «Боротьба за Україну в 1943–1944 рр.: влада, збройні сили, суспільство (до 70-річчя визволення України від нацистських загарбників)» (Київ, 24 жовт. 2014 р.; усна доповідь).
- Міжнародна наукова конференція «Травень 1945 року у науковому дискурсі, національній свідомості та історичній пам'яті» (Київ, 29 квіт. 2015 р.; усна доповідь).
- Міжвузівський науково-практичний семінар «Досвід застосування збройних сил у світових війнах і воєнних конфліктах ХХ – початку ХХІ ст.: тенденції та закономірності» (м. Київ, 21 трав. 2015 р.; усна доповідь).
- Подіумна дискусія «Друга світова війна: глобальний вимір – український погляд» (м. Київ, 16 жовт. 2015 р.; усна доповідь).
- Міжвідомча науково-практична конференція «Підготовка військових фахівців у вищих військових навчальних закладах та військових навчальних підрозділах вищих навчальних закладів України: стан, проблемні питання та перспективи вдосконалення» (м. Київ, 16 груд. 2015 р.; усна доповідь).
- Міжнародна наукова конференція «Україна і Словаччина на початку Другої світової війни: міфи, реалії, пам'ять» (м. Ужгород, 1–2 лип. 2016 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова конференція «Зелена брама. Літо 1941-го: героїзм і трагедія 6-ї й 12-ї армій» (м. Кропивницький, 29–30 верес. 2016 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська наукова конференція «Війна і збройний конфлікт як інструмент геополітики і соціальної інженерії: історична ретроспектива і сучасність» (м. Київ, 7 жовт. 2016 р.; усна доповідь).
- Науково-практична конференція «Heydər Əliyev və Azərbaycan ordusu» (м. Баку, 4–5 трав. 2018 р.; заочна участь).
- Науково-практична конференція «Azərbaycanda ordu Qurucuuluğu və nərb elmi» (м. Баку, 20 черв. 2018 р.; заочна участь).

- Науково-практична конференція «Музесфікація історії: оборона Києва у 1941 році» (м. Київ, 13 листоп. 2018 р.; усна доповідь).
- Всеукраїнська науково-практична конференція «Старокостянтинівщина та національно-визвольні змагання» (м. Старокостянтинів, 7–8 червня 2019 р.; усна доповідь).

Додаток В
Акти впровадження результатів дисертаційної роботи

ЗАТВЕРДЖУЮ
ТВО начальника Головного управління
доктрин та підготовки ГШ Збройних Сил України
полковник

Ігор ПОДОЛЯН

" 3 " 2021 р.

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження
працівника Збройних Сил України Грицюка Валерія Миколайовича за темою
"Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)"

Комісія у складі:

голови комісії: начальника управління доктрин та підготовки органів
військового управління – заступника начальника Головного управління
доктрин та підготовки Генерального штабу Збройних Сил України
полковника Олега ЛЕНАРТОВИЧА;

членів комісії:

начальника відділу планування об'єднаної підготовки (планування
підготовки Збройних Сил України) - заступника начальника управління
планування, досвіду та оцінювання Головного управління доктрин та
підготовки Генерального штабу Збройних Сил України полковника
Геннадія МАРАНДЮКА;

начальника відділу колективної підготовки органів військового
управління управління доктрин та підготовки органів військового управління
Головного управління доктрин та підготовки Генерального штабу Збройних
Сил України полковника Віталія ОЛІЙНИЧЕНКА

у період з 26 по 30 липня 2021 року розглянула дисертаційне
дослідження на тему "Наступальні операції військ Українських фронтів
(24.12.1943–28.10.1944)", яке виконане провідним науковим співробітником
науково-дослідної лабораторії проблем воєнної історії України науково-
дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони
України імені Івана Черняхівського працівником Збройних Сил України
Грицюком В.М.

Комісія встановила:

Результати дисертаційної роботи, сконцентровані у практичних
рекомендаціях, знайшли відображення при розробленні доктрин, бойових
статутів, настанов, методичних порадників та інших керівних та методичних
документах з підготовки військ (сил). Вони використовуються у діяльності
органів військового управління для удосконалення способів застосування
військ, впроваджені у систему підготовки Збройних Сил України.

Зокрема проаналізований у дисертації досвід операцій на оточення та операцій оточених військ використано під час розроблення доктринальних документів Генерального штабу Збройних Сил України, зокрема Тимчасова доктрина застосування сил оборони держави (затверджена наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 31.03.2020 № 124 дск), Доктрина "Об'єднані операції" (затверджена наказом Головнокомандувача Збройних Сил України від 30.07.2020 № 101 дск) у частині, що стосується операції з виведення військ (сил) з-під ударів противника.

Досліджені дисертантом аспекти діяльності органів з опрацювання та використання бойового досвіду дали змогу окреслити концептуальну основу сучасних поглядів на питання вивчення досвіду застосування військових частин і підрозділів Збройних Сил України в операції об'єднаних сил (антитерористичні операції) на Сході нашої держави. Набутий історичний досвід використаний у "Доктрині з вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України" (затвердженій начальником ГШ ЗС України 30 червня 2020 р).

Висновок. Результати дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія Грицюка Валерія Миколайовича за темою "Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)" вважати реалізованими у системі підготовки Збройних Сил України.

Голова комісії: полковника

 Олег ЛЕНАРТОВИЧ

Члени комісії

полковник

 Геннадій МАРАНДЮК

полковника

 Віталій ОЛШНИЧЕНКО

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Воєнно-наукового управління
Генерального штабу Збройних Сил
України

полковник

Володимир КОВАЛЬ

«04» 08 2021 р.

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження за темою
“Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)”
працівника Збройних Сил України Грицюка Валерія Миколайовича
у воєнно-історичній роботі у Збройних Силах України

Комісія у складі:

голови комісії – начальника відділу планування наукової роботи Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковника ЛЕВЩЕНКА Є.В.

членів комісії:

начальника відділу науково-історичних досліджень Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковника БІДНОГО В.А.;

начальника відділу наукових експертиз Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковника ЛІГНА С.О.;

головного спеціаліста відділу планування наукової роботи Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України підполковника ІЦЕНКА Д.С.;

головного спеціаліста відділу науково-історичних досліджень Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України полковника ДОМБРОВСЬКОГО М.Е.

у період з 14 по 16 липня 2021 року розглянула дисертаційне дослідження на тему “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)”, виконане провідним науковим співробітником науково-дослідної лабораторії проблем воєнної історії України науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського працівником Збройних Сил України Грицюком В.М.

Комісія встановила:

Результати дисертаційної роботи, сконцентровані у практичних рекомендаціях, знайшли застосування у діяльності органів військового управління з організації та проведення воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України.

У дисертації здійснено науково-методичне обґрунтування концептуальних засад вивчення військового сегменту національної історії та розроблення й імплементації системи документальної фіксації, відбору та систематизації бойового досвіду, запроваджені у Збройних Силах України, що було реалізовано в Положенні про воєнно-історичну роботу в Збройних Силах України (затверджено наказом начальника Генерального штабу ЗС України від 29.03.2017 р. № 109, Концепції воєнної історії України, затвердженій Міністром оборони України 08.12.2017 р., Доктрині з воєнно-історичної роботи у Збройних Силах України", затвердженій начальником Генерального штабу ЗС України 07.10.2020 р.

Досліджені аспекти діяльності органів РСЧА з опрацювання та використання бойового досвіду дали змогу окреслити концептуальну основу сучасних поглядів на концепт "вивчення досвіду" як стандартизованої процедури студіювання питань або врахування найкращих практик, впровадження яких призводить до зміни підходів у виконанні завдань, удосконалення підготовки операцій або діяльності у певних сферах функціонування Збройних Сил України. Завдяки цьому було визначено порядок організації та складові системи узагальнення та впровадження бойового та іншого досвіду діяльності ЗС України, що знайшло відображення у "Доктрині з вивчення та впровадження досвіду у Збройних Силах України", затвердженій начальником Генерального штабу ЗС України 30.06.2020 р. Головною метою вивчення та впровадження досвіду визначено підвищення ефективності діяльності, спрямованої на організацію виконання визначених чинним законодавством заходів із підготовки, всебічного забезпечення, застосування та управління військами (силами) ЗС України, інших складових сил оборони з метою захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

Результати дисертаційного дослідження на тему "Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)", використані під час підготовки та проведення у Збройних Силах України у 2020 році щорічного конкурсу на кращий науковий реферат з воєнної історії України.

Висновок.

Результати дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія Грицюка

Валерія Миколайовича за темою “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)” вважати реалізованими у воєнно-історичній роботі у Збройних Силах України.

Голова комісії:

начальник відділу планування наукової роботи Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України
полковник

Євген ЛЕВІЩЕНКО

Члени комісії:

начальник відділу науково-історичних досліджень Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України
полковник

Віталій БІДНИЙ

начальник відділу наукових експертиз Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України
полковник

Євген ЛАГНО

головний спеціаліст відділу планування наукової роботи Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України
підполковник

Дмитро ШЕНКО

головний спеціаліст відділу науково-історичних досліджень Воєнно-наукового управління Генерального штабу Збройних Сил України
полковник

Михайло ДОМБРОВСЬКИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник штабу – перший заступник
Командувача об'єднаних сил

генерал-майор

Володимир КИДОНЬ
2021 року

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження
працівника Збройних Сил України Грицюка Валерія Миколайовича за темою
"Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)"

Комісія у складі:

Голова комісії: заступник начальника штабу – начальник центру
управління операцією об'єднаного командного пункту об'єднаних сил
полковник Дудник О.О.

членів комісії:

начальник відділу планування застосування центру управління
операцією об'єднаного командного пункту об'єднаних сил полковник
Мороз О.М.

начальник відділу напрямків центру управління операцією об'єднаного
командного пункту об'єднаних сил полковник Бужин К.І.

У період з 26 по 30 липня 2021 року розглянула дисертаційне
дослідження працівника Збройних Сил України Грицюка Валерія
Миколайовича за темою "Наступальні операції військ Українських фронтів
(24.12.1943–28.10.1944)".

Комісія встановила:

1. Результати дисертаційного дослідження використані штабом
Об'єднаних сил для удосконалення діяльності органів військового
управління, способів застосування військових частин (підрозділів) ЗС
України у "гібридній війні" Російської Федерації проти України, а також
реалізовані у бойовій діяльності військових частин, що входять до складу
угруповання Об'єднаних сил.

Досліджені аспекти діяльності органів РСЧА з опрацювання та використання
бойового досвіду дали змогу окреслити концептуальну основу сучасних поглядів на
концепт "вивчення досвіду" як стандартизованої процедури студіювання питань або
врахування найкращих практик, впровадження яких призводить до зміни підходів у
виконанні завдань, удосконалення підготовки операцій або діяльності у певних сферах
функціонування Збройних Сил України. Завдяки цьому було визначено порядок
організації та складові системи узагальнення та впровадження бойового та іншого досвіду
діяльності ЗС України, що знайшло відображення у "Доктрині з вивчення та

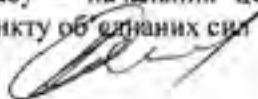
впровадження досвіду у Збройних Силах України”, затвердженій начальником ГШ ЗС України 30 червня 2020 р. Головною метою вивчення та впровадження досвіду визначено підвищення ефективності діяльності, спрямованої на організацію виконання визначених чинним законодавством заходів із підготовки, всебічного забезпечення, застосування та управління військами (силами) ЗС України, інших складових сил оборони з метою захисту держави, її суверенітету, територіальної цілісності та недоторканості.

2. Напрацювання дисертанта застосовувалися у ході інформування особового складу, формування високих морально-бойових якостей військовослужбовців Збройних Сил України, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації на території окремих районів Донецької ф Луганської областей.

3. Результати дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія працівника Збройних Сил України Грицюка Валерія Миколайовича за темою “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)” вважати реалізованими у роботі штабу Об’єднаних сил.

Голова комісії:

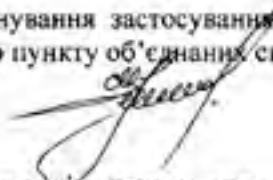
Заступник начальника штабу – начальник центру управління операцією об’єднаного командного пункту об’єднаних сил
полковник

Олексій ДУДНИК

Члени комісії:

Начальник відділу планування застосування центру управління операцією об’єднаного командного пункту об’єднаних сил
полковник

Олег МОРОЗ

Начальник відділу напрямків центру управління операцією об’єднаного командного пункту об’єднаних сил
полковник

Костянтин БУЖИН

ЗАТВЕРДЖУЮ

Тимчасово виконуючий обов'язки
заступника начальника університету
з навчальної роботи
полковник

Микола ПАЛАМАР

АКТ

про реалізацію результатів дисертації ГРИЦЮКА Валерія Миколайовича, здобувача наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія Інституту історії України Національної академії наук України, виконаної за темою “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)” в освітньому процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського

Підстава: Наказ начальника Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського від 20.09.2017 р. № 250 “Про організацію оцінки впровадження результатів науково-дослідних (дослідно-конструкторських) робіт у навчальний процес та наукову і науково-технічну діяльність університету”

Комісія у складі:

голова комісії: тимчасово виконуючий обов'язки начальника інституту державного військового управління кандидат військових наук полковник ПАНКРАТОВ Є.Є.;

члени комісії:

начальник кафедри історії війн і воєнного мистецтва доктор історичних наук, доцент полковник ФУРМАН І.І.;

професор кафедри історії війн і воєнного мистецтва кандидат історичних наук, доцент полковник ДАЦЕНКО О.М.;

заступник начальника науково-методичного центру організації наукової та науково-технічної діяльності полковник КУРБАН В.А.;

заступник начальника науково-методичного центру організації освітньої діяльності полковник ТОРЧЕВСЬКИЙ Р.В.

у період від 05 до 12 липня 2021 року розглянула дисертацію здобувача наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 20.02.22 – військова історія Інституту історії України Національної академії наук України Грицюка В.М. за темою “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)”.

Комісія встановила:

1. Результати проведеного дослідження використані при проведенні навчальних занять зі слухачами стратегічного рівня підготовки університету в навчальній дисципліні ВБ 5 “Історія воєнної стратегії”:

заняття 6 (групове заняття) “Стратегічна оборона та стратегічний наступ за досвідом Другої світової війни” у навчальних питаннях: сутність і зміст стратегічної оборони та сутність і зміст стратегічного наступу;

заняття 11 (групове заняття) “Збройна боротьба на суходолі, у повітряно-космічному просторі та на морі у другій половині XX – початку XXI ст.” у навчальному питанні: характерні риси застосування загальновійськових угруповань військ (сил);

Зі слухачами оперативного рівня підготовки університету в навчальній дисципліні ПО 6 “Історія воєнного мистецтва”:

заняття 6 (лекція) “Розвиток теорії та практики воєнного мистецтва напередодні та під час Другої світової війни” у навчальному питанні: розвиток воєнно-теоретичних поглядів на характер війни, будівництво збройних сил і воєнного мистецтва у міжвоєнній період;

заняття 10 (групове заняття) “Досягнення стійкості оборони: проблема воєнного мистецтва та шляхи її вирішення” у навчальному питанні: підвищення стійкості оборони за досвідом Першої та Другої світових війн;

заняття 11 (групове заняття) “Зосередження зусиль (вибір напрямку головного удару) та досягнення раптовості: проблеми воєнного мистецтва та шляхи їх вирішення” у навчальному питанні: зосередження зусиль (вибір напрямку головного удару) за досвідом світових війн і воєнних конфліктів другої половини XX – початку XXI ст.;

заняття 14 (групове заняття) “Вогневе ураження противника: проблема воєнного мистецтва та шляхи її вирішення” у навчальному питанні: вогневе ураження противника за досвідом Першої та Другої світових війн.

2. Результати дисертаційного дослідження здобувача Інституту історії України Національної академії наук України Грицюка В.М. за темою “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)”

вважати реалізованими в освітньому процесі Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

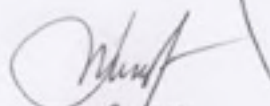
Голова комісії: полковник

Свгеній ПАНКРАТОВ

Члени комісії:

полковник

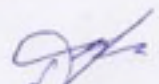
Ігор ФУРМАН

полковник

Олександр ДАЦЕНКО

полковник

Володимир КУРБАН

полковник

Руслан ТОРЧЕВСЬКИЙ

ЗАТВЕРДЖУЮ

ТВО заступника начальника Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного з навчальної роботи
 В. ЗІРКЕВИЧ
 "26" 2021 р.

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження за темою
 "Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)"
 здобувача Інституту історії України НАН України
 ГРИЦЮКА Валерія Миколайовича

Комісія у складі:

голова комісії: завідувач кафедри гуманітарних наук Інституту морально-психологічного забезпечення доктор історичних наук, професор, працівник ЗС України ХАРУК Андрій Іванович;

члени комісії: заступник начальника кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, підполковник СЛОБОДЯНЮК Роман Володимирович;

професор кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, доктор історичних наук, доцент, підполковник КУЦЬКА Олеся Миколаївна;

професор кафедри тактики Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного, кандидат військових наук, доцент працівник ЗС України ПОХНАТЮК Сергій Володимирович,

у період з 10.07.21 до 25.07.21 року розглянула питання реалізації в освітньому процесі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного результатів дисертації на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія здобувача Інституту історії України НАН України Грицюка Валерія Миколайовича за темою "Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)"

Комісія встановила:

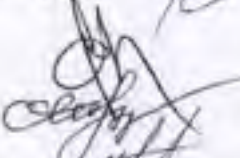

1. Результати дисертаційного дослідження використовуються під час проведення навчальних занять з курсантами з дисциплін "Історія України та українського війська", "Військова культурологія", "Морально-психологічне забезпечення у підрозділах, на кораблях (за видами Збройних Сил)", під час розроблення освітніх програм підготовки військових фахівців, у ході підготовки навчальної літератури.

В освітньому процесі використовуються наукові та навчальні видання, підготовлених за участю Валерія ГРИЦЮКА: "Історія воєнного мистецтва :

підручник" (Національний університет оборони України, 2012), "Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник" (Національний університет оборони України, 2012), "Стратегічні та фронтові операції на території України у 1943–1944 роках" (Національний університет оборони України, Інститут історії України НАН України, 2015), "Історія українського війська: підручник" (Національна академія сухопутних військ, 2017), "Хронологія подій 2014–2019 років, які відбувалися в Автономній Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції Об'єднаних сил на Сході України: навчальний посібник" (рекомендовано МОН України для всіх освітніх закладів, лист №1/9-355 від 05.06.2019).

2. Публікації Валерія ГРИЦЮКА, які відображають наукові результати дисертації використовуються у процесі військово-патріотичного виховання курсантів.

3. Результати дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія ГРИЦЮКА Валерія Миколайовича за темою "Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)" вважати реалізованими в освітньому процесі Національної академії сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного.

Голова комісії:	працівник ЗС України		А. ХАРУК
Члени комісії:	підполковник		Р. СЛОБОДЯНЮК
	підполковник		О. КУЦЬКА
	працівник ЗС України		С. ПОХНАТЮК

ЗАТВЕРДЖУЮ

Заступник начальника Житомирського
військового інституту

імені С.П.Корольова

з навчальної та наукової роботи

полковник

"21" 2021 р.

І. САЩУК

АКТ

про реалізацію результатів дисертаційного дослідження за темою
"Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)"
працівника ЗС України Грицюка Валерія Миколайовича в освітньому процесі
Житомирського військового інституту імені С.П.Корольова

Комісія у складі: голови – ТВО начальника кафедри суспільних наук,
кандидата філософських наук, доцента підполковника В. Федоренка, членів
комісії – доцента кафедри суспільних наук, кандидата історичних наук,
доцента В. Магася, старшого викладача кафедри суспільних наук, кандидата
педагогічних наук О. Шкатули, викладача кафедри суспільних наук,
кандидата історичних наук О. Вигівської у період з 10.07.21 до 25.07.21 року
розглянула питання реалізації в освітньому процесі Житомирського
військового інституту імені С.П.Корольова результатів дисертації на
здобуття наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності
20.02.22 – військова історія здобувача Інституту історії України НАН
України Грицюка Валерія Миколайовича за темою "Наступальні операції
військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)"

Комісія встановила:

1. Положення та висновки дисертації використані під час проведення
навчальних занять з курсантами в дисципліні "Воєнно-політична історія
України", під час розроблення освітніх програм підготовки військових
фахівців за спеціальностями 254 "Забезпечення військ (сил)", 255 "Озброєння
та військова техніка", у ході підготовки навчальної літератури.

В освітньому процесі використовуються наукові та навчальні видання,
підготовлені за участю Валерія Грицюка: "Історія воєнного мистецтва:
підручник" (Національний університет оборони України, 2012), "Морально-
психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник"
(Національний університет оборони України, 2012), "Стратегічні та фронтові
операції на території України у 1943–1944 роках" (Національний університет
оборони України, Інститут історії України НАН України, 2015), "Історія
українського війська: підручник" (Національна академія сухопутних військ,
2017), "Хронологія подій 2014–2019 років, які відбувалися в Автономній
Республіці Крим та під час проведення антитерористичної операції / операції
Об'єднаних сил на Сході України: навчальний посібник" (рекомендовано

МОН України для всіх освітніх закладів, лист №1/9-355 від 05.06.2019);
 “Нариси воєнно-політичної історії України: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів України” (Національний університет “Острозька академія”, 2020).

2. Публікації Валерія Грицюка, які відображають наукові результати дисертації використовуються у процесі військово-патріотичного виховання курсантів.

3. Результати дисертаційного дослідження здобувача наукового ступеня доктора історичних наук зі спеціальності 20.02.22 – військова історія провідного наукового співробітника науково-дослідної лабораторії проблем воєнної історії України науково-дослідного центру воєнної історії Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського працівника ЗС України Грицюка Валерія Миколайовича за темою “Наступальні операції військ Українських фронтів (24.12.1943–28.10.1944)” вважати реалізованими в освітньому процесі Житомирського військового інституту імені С.П.Корольова.

Голова комісії:

підполковник

В. Федоренко

Члени комісії:

працівник ЗС України

В. Магась

працівник ЗС України

О. Шкатула

працівник ЗС України

О. Вигівська

From Group Captain Martin Cunningham

Air Operations Coordination Centre
Headquarters Allied Rapid Reaction Corps
Imjin Barracks
INNSWORTH
Gloucestershire
GL3 1HW

0044 (0) 1452 718 379

Martin.Cunningham274@mod.gov.uk

Captain (Navy) Igor Furman
Head Military History Department
National Defence University of Ukraine
Povitroflots'kyi Avenue
30
Kyiv
Ukraine
03186

14 July 2021

Dear Igor,

The Allied Rapid Reaction Corps and I are indebted to you and your staff for the time, effort and energy you invested in supporting Exercise ARCADE LIGHTNING 21. The purpose of the event was to engage with members of the Armed Forces of Ukraine and, through understanding that which occurred during the Summer and Autumn of 1943, to broaden our own horizons. The extraordinary briefings members of your faculty produced added great detail to our understanding of the Dneipr campaign. In particular, Colonel Volodymyr Reznik should be congratulated for the unrelenting energy he invested in educating this Headquarters and its staffs; we are truly indebted.

In sum, Exercise ARCADE LIGHTNING 21 could not have been the success it was without the National Defence University History Department's assistance, our working closely with you was the singular highlight of our time in your beautiful country and we very much look forward to continuing the regular drum beat of Allied Rapid Reaction Corps activity in Ukraine.

THANK YOU FOR YOUR EXCELLENT TEAM AND SUPPORT

Regards

MARTIN

Z

Додаток Д
Командувачі фронтів і армій,
які брали участь у плануванні і проведенні операцій
на території України у 1943–1944 роках

Військове звання	Прізвище, ім'я, по батькові	Термін перебування на посаді
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ФРОНТ (II) з 15.02.1943 р. до 20.10.1943 р.		
Генерал-полковник з 28.04.1943 р. генерал армії	Рокоссовський Костянтин Костянтинович	15.02–20.10.1943 р.
ВОРОНЕЗЬКИЙ ФРОНТ з 9.06.1942 р. до 20.10.1943 р.		
Генерал-лейтенант з 19.01.1943 р. генерал-полковник	Голіков Пилип Іванович	22.10.1942 – 28.03.1943 р.
Генерал армії	Ватутін Микола Федорович	28.03–20.10.1943 р.
СТЕПОВИЙ ФРОНТ з 9.07.1943 р. до 20.10.1943 р.		
Генерал-полковник з 26.08.1943 р. генерал армії	Конєв Іван Степанович	9.07–20.10.1943 р.
ПІВДЕННО-ЗАХІДНИЙ ФРОНТ (II) з 25.10.1942 р. до 20.10.1943 р.		
Генерал-полковник з 28.04.1943 р. Генерал армії	Малиновський Родіон Якович	27.03–20.10.1943 р.
ПІВДЕННИЙ ФРОНТ (II) з 1.01.1943 р. до 20.10.1943 р.		
Генерал-полковник	Єрмоєнко Андрій Іванович	1.01–02.02.1943 р.
Генерал-лейтенант з 12.02.1943 р. генерал-полковник	Малиновський Родіон Якович	2.02–22.03.1943 р.
Генерал-лейтенант з 28.04.1943 р. генерал-полковник з 21.09.1943 р. генерал армії	Толбухін Федір Іванович	22.03–20.10.1943 р.
1-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ з 20.10.1943 р. до 10.06.1945 р.		
Генерал армії	Ватутін Микола Федорович	20.10.1943 р. – 2.03.1944 р.
Маршал Радянського Союзу	Жуков Георгій Костянтинович	2.03–24.05.1944 р.
Маршал Радянського Союзу	Конєв Іван Степанович	24.05.1944 р. – 10.06.1945 р.
2-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ з 20.10.1943 р. до 10.06.1945 р.		
Генерал армії з 20.02.1944 р. маршал Радянського Союзу	Конєв Іван Степанович	20.10.1943 р. – 21.05.1944 р.
Генерал армії з 19.09.1944 р. маршал Радянського Союзу	Малиновський Родіон Якович	22.05.1944 р. – 10.06.1945 р.

3-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ з 20.10.1943 р. до 15.06.1945 р.		
Генерал армії	Малиновський Родіон Якович	20.10.1943 р. – 15.05.1944 р.
Генерал армії з 12.09.1944 р. маршал Радянського Союзу	Толбухін Федір Іванович	15.05.1944 р. – 15.06.1945 р.
4-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ (I) з 20.10.1943 р. до 31.05.1944 р.		
Генерал армії	Толбухін Федір Іванович	20.10.1943 р. – 15.05.1944 р.
4-й УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ (II) з 5.08.1944 р. до 31.07.1945 р.		
Генерал-полковник з 26.10.1944 р. генерал армії	Петров Іван Юхимович	5.08.1944 р. – 26.03.1945 р.
2-й БІЛОРУСЬКИЙ ФРОНТ (I) з 24.02.1944 р. до 5.04.1944 р.		
Генерал-полковник	Курочкін Павло Олексійович	24.02–05.04.1944 р.
ЗАГАЛЬНОВІЙСЬКОВІ АРМІЇ		
<i>6-та армія</i>		
Генерал-майор з 20.12.1942 р. генерал-лейтенант	Харитонов Федір Михайлович	8.07.1942 р. – 20.05.1943 р.
Генерал-лейтенант	Шльомін Іван Тимофійович	21.05.1943 р. – 27.05.1944 р.
Генерал-полковник	Цветаєв В'ячеслав Дмитрович	12.09–28.09.1944 р.
Генерал-майор	Кулішев Федір Данилович	29.09–06.12.1944 р.
<i>12-та армія</i>		
Генерал-лейтенант	Шльомін Іван Тимофійович	20.04–19.05.1943 р.
Генерал-майор з 27.10.1943 р. генерал-лейтенант	Данилов Олексій Ілліч	19.05–30.10.1943 р.
<i>13-та армія</i>		
Генерал-майор з 14.02.1943 р. генерал-лейтенант, з 26.08.1944 р. генерал-полковник	Пухов Микола Павлович	25.01.1942 р. – до кінця війни
<i>18-та армія</i>		
Генерал-майор	Рижов Олександр Іванович	05.01–11.02.1943 р.
Генерал-майор	Коротєєв Костянтин Аполлонович	11.02–16.03.1943 р.
Генерал-лейтенант з 09.10.1943 р. генерал-полковник	Леселідзе Костянтин Миколайович	16.03.1943 р. – 6.02.1944 р.
Генерал-лейтенант	Журавльов Євгеній Петрович	6.02–07.11.1944 р.
<i>21-ша армія</i>		
Генерал-лейтенант	Чистяков Іван Михайлович	15.10.1942 р. – 1.05.1944 р.

Генерал-лейтенант	Крилов Микола Іванович	12.07–24.10.1943 р.
Генерал-лейтенант	Журавльов Євгеній Петрович	24.10.1943 р. – 25.02.1944 р.
Генерал-лейтенант	Швецов Василь Іванович	25.02–28.04.1944 р.
Генерал-полковник	Гусєв Дмитро Миколайович	28.04.1944 р. – 9.07.1945 р.
<i>27-ма армія</i>		
Генерал-майор	Озеров Федір Петрович	22.05.1942 р. – 29.01.1943 р.
Генерал-лейтенант, з 13.09.1944 р. генерал-полковник	Трофіменко Сергій Георгійович	29.01.1943 р. – до кінця війни
<i>28-ма армія</i>		
Генерал-лейтенант	Герасименко Василь Пилипович	8.09.1942 р. – 30.11.1943 р.
Генерал-лейтенант	Гречкін Олексій Олександрович	30.11.1943 р. – 20.05.1944 р.
Генерал-лейтенант	Лучинський Олександр Олександрович	20.05.1944 р. – до кінця війни
<i>37-ма армія</i>		
Генерал-майор	Козлов Петро Михайлович	28.06.1942 р. – 13.05.1943 р.
Генерал-лейтенант	Коротєєв Костянтин Аполлонович	13.05–20.07.1943 р.
Генерал-майор	Філатов Олександр Олексійович	21.07–13.08.1943 р.
Генерал-майор з 2.11.1944 р. генерал-лейтенант	Рижов Олександр Іванович	13.08–28.08.1943 р.
Генерал-лейтенант	Шарохін Михайло Миколайович	28.08.1943 р. – 9.10.1944 р.
<i>38-ма армія</i>		
Генерал-лейтенант	Чибісов Никандр Євлампійович	3.08.1942 р. – 27.10.1943 р.
Генерал-полковник	Москаленко Кирило Семенович	27.10.1943 р. – до кінця війни
<i>40-ва армія</i>		
Генерал-лейтенант з 19.09.1943 р. генерал-полковник	Москаленко Кирило Семенович	25.10.1942 р. – 7.10.1943 р.
Генерал-лейтенант	Жмаченко Пилип Феодосійович	27.10.1943 р. – до кінця війни
<i>44-та армія</i>		
Генерал-майор	Хоменко Василь Афанасійович	25.11.1942 р. – 7.11.1943 р.
<i>46-та армія</i>		
Генерал-майор	Рослий Іван Павлович	25.01–10.02.1943 р.
Генерал-майор	Рижов Олександр Іванович	11.02–22.03.1943 р.
Генерал-майор з 27.10.1943 р. генерал-лейтенант	Глаголев Василь Васильович	23.03.1943 р. – 27.05.1944 р.

Генерал-лейтенант	Шльомін Іван Тимофійович	27.05.1944 р. – 16.01.1945 р.
<i>47-ма армія</i>		
Генерал-лейтенант	Леселідзе Костянтин Миколайович	25.01–16.03.1943 р.
Генерал-майор	Рижов Олександр Іванович	17.03–12.07.1943 р.
Генерал-майор	Козлов Петро Михайлович	13.07–03.08.1943 р.
Генерал-лейтенант	Корзун Павло Петрович	4.08–16.09.1943 р.
Генерал-лейтенант	Жмаченко Пилип Федосійович	17.09–26.10.1943 р.
Генерал-лейтенант	Поленов Віталій Сергійович	27.10.1943 р. – 7.05.1944 р.
Генерал-лейтенант	Гусєв Микола Іванович	7.05–17.11.1944 р.
<i>51-ша армія</i>		
Генерал-майор	Труфанов Микола Іванович	7.10.1942 р. – 11.02.1943 р.
Генерал-лейтенант	Захаров Григорій Федорович	11.02–31.07.1943 р.
Генерал-лейтенант з 02.07.1945 р. генерал-полковник	Крейзер Яків Григорович	1.08.1943 р. – 9.07.1945 р.
<i>52-га армія</i>		
Генерал-лейтенант	Яковлев Всеволод Федорович	10.01.1942 р. – 20.07.1943 р.
Генерал-лейтенант з 13.09.1944 р. генерал-полковник	Коротєєв Костянтин Аполлонович	20.07.1943 р. – до кінця війни
<i>53-тя армія</i>		
Генерал-майор	Журавльов Євгеній Петрович	31.01–21.03.1943 р.
Генерал-лейтенант	Манагаров Іван Мефодійович	21.03–09.12.1943 р.
Генерал-майор	Тарасов Герман Федорович	9.12.1943 р. – 5.01.1944 р.
Генерал-лейтенант	Галанін Іван Васильович	5.01–21.03.1944 р.
Генерал-полковник	Манагаров Іван Мефодійович	21.03.1944 р. – до кінця війни
<i>57-ма армія</i>		
Генерал-лейтенант	Рибалко Павло Семенович	27.04–1.05.1943 р.
Генерал-лейтенант	уми Микола Олександрович	2.05.1943 р. – 29.10.1944 р.
<i>60-та армія</i>		
Генерал-лейтенант з 5.03.1944 р. генерал-полковник	Черняхівський Іван Данилович	25.07.1942 р. – 15.04.1944 р.
Генерал-полковник	Курочкін Павло Олексійович	15.04.1944 р. – до кінця війни

<i>61-ша армія</i>		
Генерал-лейтенант з 26.07.1944 р. генерал-полковник	Белов Павло Олексійович	28.06.1942 р. – до кінця війни
<i>62-га армія</i>		
Генерал-лейтенант	Чуйков Василь Іванович	10.09.1942 р. – 16.04.1943 р.
<i>64-та армія</i>		
Генерал-лейтенант з 20.10.1943 р. генерал-полковник	Шумилов Михайло Степанович	4.08.1942 р. – 17.04.1943 р.
<i>69-та армія</i>		
Генерал-лейтенант	Казаков Михайло Ілліч	2.02–22.03.1943 р.
Генерал-майор з 28.06.1943 р. генерал-лейтенант	Крючонкін Василь Дмитрович	22.03.1943 р. – 3.04.1944 р.
Генерал-лейтенант	Колпакчі Володимир Якович	4.04.1944 р. – до кінця війни
<i>70-та армія</i>		
Генерал-майор	Тарасов Герман Федорович	23.10.1942 р. – 2.04.1943 р.
Генерал-лейтенант	Галанін Іван Васильович	2.04–28.09.1943 р.
Генерал-майор	Шарапов Володимир Максимович	28.09–23.10.1943 р.
Генерал-лейтенант	Ніколаєв Іван Федорович	14.01–27.03.1944 р.
Генерал-майор	Рижов Олександр Іванович	28.03–27.05.1944 р.
Генерал-полковник	Попов Василь Степанович	27.05.1944 р. – до кінця війни
<i>Окрема Приморська армія</i>		
Генерал армії	Петров Іван Юхимович	20.11.1943 р. – 11.02.1944 р.
Генерал армії	Єрьоменко Андрій Іванович	11.02–15.04.1944 р.
Генерал-лейтенант	Мельник Кіндрат Семенович	15.04.1944 р. – 31.07.1945 р.
<i>5-та ударна армія</i>		
Генерал-лейтенант	Цветаєв В'ячеслав Дмитрович	26.12.1942 р. – 27.05.1944 р.
Генерал-полковник	Берзарін Микола Ерастович	27.05.1944 р. – до кінця війни
<i>1-ша гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант з 25.05.1943 р. генерал-полковник	Кузнецов Василь Іванович	5.12.1942 р. – 14.12.1943 р.
Генерал-полковник	Гречко Андрій Антонович	15.12.1943 р. – до кінця війни
<i>2-га гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант	Малиновський Родіон Якович	29.11.1942 р. – 2.02.1943 р.
Генерал-майор з 14.02.1943 р. генерал-лейтенант	Крейзер Яків Григорович	3.02 –30.07.1943 р.

Генерал-лейтенант	Захаров Григорій Федорович	31.07.1943 р. – 4.06.1944 р.
Генерал-лейтенант	Чанчибадзе Порфирій Георгійович	4.06.1944 р. – до кінця війни
<i>3-тя гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант	Лелюшенко Дмитро Данилович	5.12.1942 р. – 13.03.1943 р.
Генерал-майор артилерії	Хетагуров Георгій Іванович	14.03–22.08.1943 р.
Генерал-лейтенант	Лелюшенко Дмитро Данилович	23.08.1942 р. – 15.02.1944 р.
Генерал-лейтенант	Рябишев Дмитро Іванович	16.02–29.03.1944 р.
Генерал-полковник	Гордов Василь Миколайович	2.04.1944 р. – до кінця війни
<i>4-та гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант	Кулик Григорій Іванович	20.04–22.09.1943 р.
Генерал-лейтенант	Зигін Олексій Іванович	22.09–27.09.1943 р.
Генерал-лейтенант	Галанін Іван Васильович	28.09.1943 р. – 5.01.1944 р.
Генерал-майор	Рижов Олександр Іванович	6.01–2.02.1944 р.
Генерал-лейтенант	Смирнов Ілля Корнилович	3.02–22.02.1944 р.
Генерал-майор	Рижов Олександр Іванович	23.02–27.02.1944 р.
Генерал-лейтенант	Галанін Іван Васильович	28.02–25.11.1944 р.
<i>5-та гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант з 25.09.1944 р. генерал-полковник	Жадов Олексій Семенович	16.04.1943 р. – до кінця війни
<i>6-та гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант з 28.06.1944 р. генерал-полковник	Чистяков Іван Михайлович	16.04.1943 р. – до кінця війни
<i>7-ма гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант з 20.10.1943 р. генерал-полковник	Шумилов Михайло Степанович	16.09.1943 р. – до кінця війни
<i>8-ма гвардійська армія</i>		
Генерал-лейтенант	Чуйков Василь Іванович	17.04–18.10.1943 р.
Генерал-полковник	Масленников Іван Іванович	21.10–15.11.1943 р.
Генерал-полковник	Чуйков Василь Іванович	16.11.1943 р. – до кінця війни

ТАНКОВІ АРМІЇ		
<i>1-ша танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант танкових військ	Катуков Михайло Юхимович	30.01.1943 р. – 25.06.1944 р.
<i>2-га танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант	Романенко Прокіп Логвинович	15.01–12.02.1943 р.
Генерал-лейтенант танкових військ	Родін Олексій Григорович	12.02–9.09.1943 р.
Генерал-лейтенант танкових військ	Богданов Семен Ілліч	9.09.1943 р. – 23.07.1944 р.
Генерал-майор	Радзієвський Олексій Іванович	23.07–20.11.1944 р.
<i>3-тя танкова армія</i>		
Генерал-майор з 19.01.1943 р. генерал-лейтенант	Рибалко Павло Семенович	25.09.1942 р. – 26.04.1943 р.
Генерал-лейтенант танкових військ	Баданов Василь Михайлович	15.07.1943 р. – 29.03.1944 р.
<i>4-та танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант	Лелюшенко Дмитро Данилович	29.03.1944 р. – 17.03.1945 р.
<i>5-та танкова армія</i>		
Генерал-майор з 19.03.1943 р. генерал-лейтенант	Шльомін Іван Тимофійович	21.01–20.04.1943 р.
<i>6-та танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант танкових військ	Кравченко Андрій Григорович	20.01–12.09.1944 р.
<i>1-ша гвардійська танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант танкових військ, з 10.04.1944 р. генерал-полковник танкових військ	Катуков Михайло Юхимович	25.06.1944 р. – 31.07.1945 р.
<i>3-тя гвардійська танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант з 30.12.1943 р. генерал-полковник танкових військ	Рибалко Павло Семенович	14.05.1843 р. – до кінця війни
<i>5-та гвардійська танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант танкових військ	Ротмистров Павло Олексійович	22.02.1943 р. – 8.08.1944 р.
Генерал-лейтенант танкових військ	Соломатін Михайло Дмитрович	8.08–18.08.1944 р.
Генерал-лейтенант з 26.10.1944 р. генерал-полковник танкових військ	Вольський Василь Тимофійович	18.08.1944 р. – 16.03.1945 р.
<i>6-та гвардійська танкова армія</i>		
Генерал-лейтенант танкових військ	Кравченко Андрій Григорович	12.09.1944 р. – до кінця війни

ПОВІТРЯНІ АРМІЇ		
<i>2-га повітряна армія</i>		
Полковник з 17.10.1942 р. генерал-майор авіації	Смирнов Костянтин Миколайович	4.07.1942 р. – 26.03.1943 р.
Генерал-лейтенант авіації з 04.02.1944 р. генерал-полковник авіації	Красовський Степан Якимович	26.03.1943 р. – до кінця війни
<i>5-та повітряна армія</i>		
Генерал-лейтенант авіації з 25.03.1944 р. генерал-полковник авіації	Горюнов Сергій Кіндратович	3.06.1942 р. – до кінця війни
<i>6-та повітряна армія</i>		
Генерал-майор авіації з 28.05.43 р. генерал-лейтенант авіації	Полинін Федір Петрович	8.01.1943 р. – 28.06.1945 р.
<i>8-ма повітряна армія</i>		
Генерал-майор авіації з 3.1943 р. генерал-лейтенант авіації	Хрюкін Тимофій Тимофійович	05.1942 р. – 2.07.1944 р.
Генерал-лейтенант авіації	Жданов Василь Миколайович	2.08.1944 р. – до кінця війни
<i>17-та повітряна армія</i>		
Генерал-майор авіації, з 20.12.1942 р. генерал-лейтенант авіації	Красовський Степан Якимович	15.11.1942 р. – 26.03.1943 р.
Генерал-лейтенант авіації з 03.1944 р. генерал-полковник авіації	Судець Володимир Олександрович	26.03.1943 р. – до кінця війни

Додаток Ж
Статистичні відомості про наступальні операції

Таблиця Ж.1

**Порівняльна характеристика найбільших стратегічних наступальних операцій німецько-радянської війни
у цифрах¹**

Назва операції	Тривалість	Просторовий розмах		Бойовий та чисельний склад радянських військ на початок операції ²					Людські втрати в операції			
		ширина	глибина	Кількість структур	Людей залучених до операції	Гармат та мінометів	Танків та САУ	Літаків	Безповоротні	Санітарні	Всього	Середньодобові
Московська стратегічна наступальна операція (5.12.41–7.01.42)	34	1000	100–250	Фронтів – 2,5, Дивізій – 105, Бригад – 44	1021700	13500	1170	615	139586	231369	370955	10910
Сталінградська стратегічна наступальна операція (19.11.42–2.02.43)	76	850	150–200	Фронтів – 3,5, Дивізій – 74, Корпусів – 7, Бригад – 34, УР – 9	1143500	15500	1463	1216	154885	330892	485777	6392
Орловська стратегічна наступальна операція «Кутузов» (12.07–18.08.43)	38	400	150	Фронтів – 2,5, Дивізій – 82, Корпусів – 8, Бригад – 14, УР – 3	1287600	21 000	2400	3000	112529	317361	429890	11313
Білгород-Харківська стратегічна наступальна операція «Румянцев» (3–23.08.43)	21	330–400	140	Фронтів – 2, Дивізій – 50, Корпусів – 11, Бригад – 5	1144000	12000	2400	1300	71611	183955	255566	12170
Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (24.12.43–17.04.44)	116	1300–1400	250–450	Фронтів – 5, Дивізій – 188, Корпусів – 19, Бригад – 13, УР – 5	2406100	28654	2015	2600	270198	839330	1109528	9565
Білоруська стратегічна наступальна операція (23.06–28.08.44)	68	1100	550–600	Фронтів – 4, Дивізій – 168, Корпусів – 12, Бригад – 20, УР – 7	2331700	36000	5200	5300	178507	587308	765815	11262
Берлінська стратегічна наступальна операція (16.04–8.05.45)	23	300	100–220	Фронтів – 3, Дивізій – 161, Корпусів – 20, Бригад – 15, УР – 2	1906200	41600	6250	7500	78291	274184	352475	15325

Примітки.

1. Цифрові показники взяті по: Великая Отечественная война без грифа секретности. Книга потерь. Новейшее справочное издание / [Кривошесев Г.Ф., Андроников В.М., Буриков П.Д., Гуркин В.В.]. – М. : Вече, 2009. – 384 с.

2. Види врахованих з'єднань: дивізії – тільки стрілкові, повітрянодесантні, кавалерійські; корпуси – тільки танкові, механізовані; бригади – тільки танкові, механізовані, мотострілкові, самохідно-артилерійські; УР – тільки укріплені райони (з'єднання приблизно рівні дивізіям).

Таблиця Ж.2

Перелік стратегічних та фронтових операцій 1944 року на території України

Стратегічні операції	Фронтові операції, які проводились у рамках стратегічних	Самостійні фронтові операції
<p>Дніпровсько-Карпатська стратегічна наступальна операція (у багатьох джерелах стратегічна наступальна операція на Правобережній Україні)</p> <p>(24 грудня 1943 – 17 квітня 1944)</p>	<p>Перший етап (24 грудня 1943 – 16 січня 1944)</p> <p>Житомирсько-Бердичівська фронтова наступальна операція військ 1-го Українського фронту (24 грудня 1943 – 14 січня 1944)</p> <p>Кіровоградська фронтова наступальна операція військ 2-го Українського фронту (5–16 січня 1944)</p> <p>Січневі наступальні операції військ 3-го та 4-го Українських фронтів (10–16 січня 1944)</p> <p>Другий етап (24 січня – 29 лютого 1944)</p> <p>Корсунь-Шевченківська фронтова наступальна операція військ 1-го та 2-го Українських фронтів (24 січня – 17 лютого 1944)</p> <p>Ровенсько-Луцька фронтова наступальна операція військ правого крила 1-го Українського фронту (27 січня – 11 лютого 1944)</p> <p>Нікопольсько-Криворізька фронтова наступальна операція військ 3-го та 4-го Українських фронтів (30 січня – 29 лютого 1944)</p> <p>Третій етап (4 березня – 17 квітня 1944)</p> <p>Проскурівсько-Чернівецька фронтова наступальна операція військ 1-го Українського фронту (4 березня – 17 квітня 1944)</p> <p>Умансько-Ботошанська (у багатьох джерелах – Уманська) фронтова наступальна операція військ 2-го Українського фронту (5 березня – 6 квітня 1944), у деяких працях – до 17 квітня 1944)</p> <p>Березнегувато-Снігурівська фронтова наступальна операція військ 3-го Українського фронту</p>	

	(6–18 березня 1944) Одеська фронтова наступальна операція військ 3-го Українського фронту (26 березня – 14 квітня 1944) Поліська фронтова наступальна операція військ 2-го Білоруського фронту (15 березня 1944 – 5 квітня 1944)	
Кримській СНО передували		Керченсько-Ельтигенська морська десантна операція військ (сил) Північнокавказького фронту, Чорноморського флоту, Азовської флотилії (1–11 листопада 1943) Бойові дії з'єднань 4-го Українського фронту по захопленню плацдарму у Північному Криму (1–5 листопада 1943)
Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944)	Перекопська фронтова наступальна операція військ 4-го Українського фронту, частини сил Чорноморського флоту (8–15 квітня 1944) Керченська фронтова наступальна операція військ Окремої Приморської армії, сил 4-ї повітряної армії, частини сил Чорноморського флоту, Азовська воєнна флотилія (11–16 квітня 1944) Севастопольська фронтова наступальна операція військ 4-го Українського фронту, Чорноморського флоту (5–12 травня 1944)	
Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13 липня – 29 серпня 1944)	Львівська фронтова наступальна операція частини військ 1-го Українського фронту / 3-я і 5-а гв., 13, 38, 60-а армії, 1-а і 3-я гв., 4-а танкові армії, 2-а повітряна армія / (13–27 липня 1944) Станіславська фронтова наступальна операція частини військ 1-го Українського фронту / 1-а гв., 18 армії, 8-а повітряна армія, 1-й Чехословацький армійський корпус / (13–27 липня 1944) Сандомирська фронтова наступальна операція військ 1-го Українського фронту (28 липня – 29 серпня 1944) /події розгортались переважно за межами України/	Карпатська операція 4-го Українського фронту, непередбачена первинним планом

<p>Яссько-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20–29 серпня 1944)</p>	<p>Кишинівсько-Ізмаїльська фронтова наступальна операція військ 3-го Українського фронту, частини сил Чорноморського флоту, Дунайська воєнна флотилія (20–29 серпня 1944) / в ході операції були звільнені південні райони Одеської області/</p> <p>Яссько-Фокшанська фронтова наступальна операція військ 2-го Українського фронту (20–29 серпня 1944) /події розгортались переважно за межами України/</p>	
<p>Східно-Карпатська (Ужгородсько-Дебреценська) стратегічна наступальна операція (8 вересня – 28 жовтня 1944)</p>	<p>Карпатсько-Дуклінська фронтова наступальна операція частини військ 1-го Українського фронту / 38-а армія, 1-й Чехословацький армійський корпус, 1-й гв. кавалерійський, 4-й гв., 25, 31-й танкові корпуси, частина сил 8-ї повітряної армії / (8 вересня – 28 жовтня 1944)</p> <p>Карпатсько-Ужгородська фронтова наступальна операція військ 4-го Українського фронту (8 вересня – 28 жовтня 1944)</p>	<p>Дебреценська фронтова наступальна операція військ 2-го Українського фронту (6–28 жовтня 1944) /події розгортались за межами України/</p>

**Оточення угруповань противника в операціях
Українських фронтів 1944 року**

Найменування операції та район оточення	Кількість оточених дивізій або військовослужбовців, що опинилися в кільці (оточенні)	Кількість військовослужбовців, взятих у полон	Час перебування в кільці, діб
Корсунь-Шевченківська операція: Корсунь-Шевченківський	10 дивізій та 1 бригада; 73 тис. чол.	18 200	21
Кримська наступальна операція: Севастополь	72 тис. чол.	Близько 60 000	25
Проскурівсько-Чернівецька операція: Кам'янець Подільський	23 дивізії, в т.ч. 11 танкових	Оточені вирвались на 9-й добі боїв	
Львівсько-Сандомирська операція: Броди	8 дивізій; близько 50 тис. чол.	17 000	4
Ясьсько-Кишинівська операція:	18 дивізій	208 600	6

**Результати ліквідації оточених угруповань противника в операціях
Українських фронтів 1944 року**

Операції (райони оточення)	Кількість розрахункових дивізій *				
	ізолюваних	знищених протягом			що вийшли з оточення
		перших 20 діб	наступних 25 діб	більше 1,5 міс.	
Корсунь-Шевченківська	7 ¹ / ₃	7 ¹ / ₃	–	–	–**
Березнегувато-Снігурівська	8	2	–	–	6
Проскурівсько-Чернівецька	18	6	–	–	12
Кримська	12	–	–	12***	–
Львівсько-Сандомирська (Броди)	8	8	–	–	–
Ясьсько-Кишинівська (південний-схід. Кишинєва та захід Акермана)	22 ⁵ / ₆	22 ⁵ / ₆	–	–	¹ / ₃

* До розрахункової прирівняна дивізія будь-якого типу (піхотна, танкова, моторизована и др.), бойова група дивізій або бригада – до ¹/₂, а залишки дивізій – до ¹/₃ розрахункових дивізій.

** Вирвалось з оточення до 35 тис. чоловік, які були повернені на формування трьох нових дивізій.

*** Рахуючи з дня відсічення противника в Криму (30 жовтня 1943 р.) і до повного його розгрому (12 травня 1944 р.).

**Показники чисельної переваги радянських військ над противником
в операціях Українських фронтів 1944 року**

Найменування операцій	Найменування фронтів	Перевага радянських військ над противником					
		загальна			на планування головного удару		
		у піхоті	у артилерії	у танках	у піхоті	у артилерії	у танках
Дніпровсько-Карпатська	1-й Український	1,7	2,1	1,3	2	3	3,5
	2-й Український	2,6	2,8	2,6	3,3	6	10,5
	3-й Український	1,8	2,5	1,2	2,1	4	2
	4-й Український	2,1	2,3	1,1	2,5	5	3
Кримська	4-й Український	1,9	1,8	3,6	3,5	4,2	4,1
Львівсько-Сандомирська	1-й Український	2	2,5	2,4	5	8	3,5
Ясько-Кишинівська	2-й Український	1,5	3	5,5	3,9	10	6,0
	3-й Український	1,2	1,6	3,2	6	6	5,7
Східно-Карпатська	1-й Український	1,4	2,7	5,5	2,7	5	6,0
	4-й Український	1,2	1,8	1,2	3	4	2,5
Середні показники в операціях 1944 р.		1,5– 2,0	2,5– 3,5	2,5– 3,0	3–5	5–9	3–7

Склад та щільність артилерії в операціях Українських фронтів 1944 року

Найменування операції	Найменування фронтів	Кількість артилерії			Щільність на 1 км ділянок прориву армій
		Всього гармат та мінометів у фронті (76-мм та більше)	в тому числі в напрямку головного удару		
			всього	з них 120–122-мм та більше, %	
Дніпровсько-Карпатська	1-й Український	10 390	2 200	–	82–100
	2-й Український	5 400	1 790	–	94–125
	3-й Український	4000	2455	–	143–202
	4-й Український	4048	2300	–	85–100
Кримська	4-й Український	3 480	2 390	47,0	140–205
Львівсько-Сандомирська	1-й Український	13 080	7 300	54,8	195–254
Ясько-Кишинівська	2-й Український	8 900	4 600	50,4	214–248
	3-й Український	6 200	4 560	42,5	197–260
Східно-Карпатська	1-й Український	2850	2000	-	90–115
	4-й Український	2290	4000	-	85–105

Витрати боєприпасів у операціях Українських фронтів 1944 року

Операція	Фронт	Тривалість операції	К-ть днів	Витрата боєприпасів, тис.	
				загальна	середньодобова
Корсунь-Шевченківська	1-й та 2-й Українські	24.01–17.02.44 р.	25	965	38
Львівсько-Сандомирська	1-й Український	13.07–29.08.44 р.	62	5037	82
Ясьсько-Кишинівська	2-й та 3-й Українські	20–29.08.44 р.	42	2970	71

**Бойовий склад повітряних армій у операціях
Українських фронтів 1944 року**

Найменування операції	Найменування фронту	Номер повітряних армій	Кількість літаків				Всього
			винищувачів	штурмовиків	бомбардувальників	інших	
Корсунь-Шевченківська	1-й Український	2-а	152	82	237	9	480
	2-й Український	5-а	241	93	200	17	551
Львівсько-Сандомирська	1-й Український	2-а	1 419	1 046	679	102	3 246
Ясько-Кишинівська	2-й Український	5-а	295	460	90	70	915
	3-й Український	17-а	414	393	125	71	1 003

Таблиця Ж.9

Втрати Українських фронтів в стратегічних операціях на території України у 1944 році

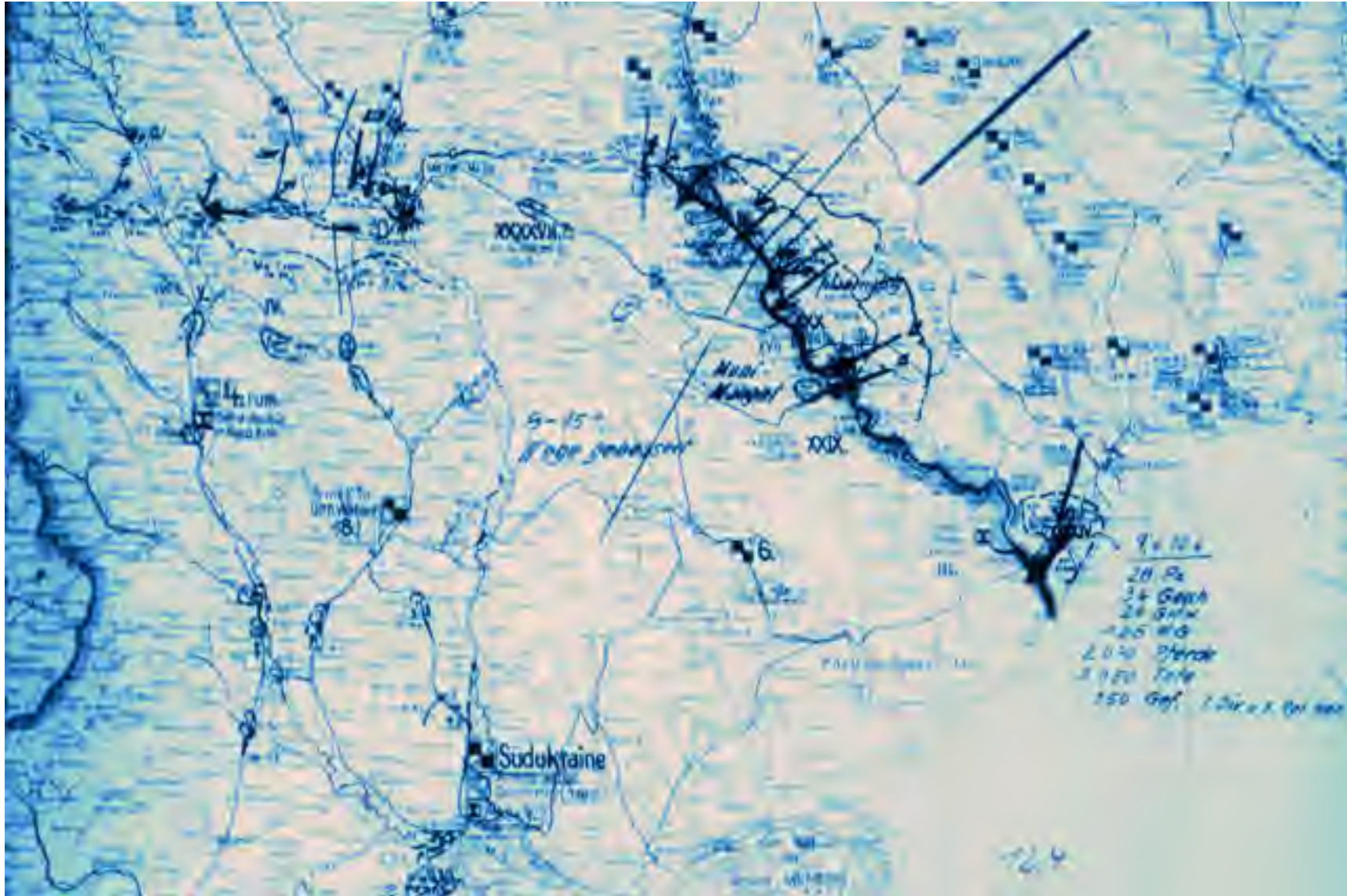
	Особовий склад на початок	Безповоротні втрати	Санітарні втрати	Всього	Середньо добові
Дніпровсько-Карпатська наступальна операція (24 грудня 1943 р. – 17 квітня 1944 р.)					
1-й Український фронт	924 300	124 467	331 902	456 369	3334
2-й Український фронт	594 700	66 059	200 914	266 973	2301
3-й Український фронт	336 900	54 997	214 238	269 235	2321
4-й Український фронт	550 200	21 914	83 905	105 819	912
2-й Білоруський фронт	–	2761	8371	11 132	506
Разом	24 06 100	270 198/11,2%	839 330	1 109 528	9565
Кримська стратегічна наступальна операція (8 квітня – 12 травня 1944 р.)					
4-й Український фронт	248 400	13 332	50 498	63 830	1824
Окрема Приморська і 4-га повітряна армії	143 500	4196	16 305	20 501	586
Чорноморський фронт і Азовська військова флотилія	40 500	226	262	488	14
Разом	462 400	17 754/3,8%	67 065	84 819	2423
Львівсько-Сандомирська стратегічна наступальна операція (13 липня – 29 серпня 1944 р.)					
1-й Український фронт	1 002 200	65 001/6,5%	224 295	289 296	6027
Ясько-Кишинівська стратегічна наступальна операція (20 – 29 серпня 1944 р.)					
2-й Український фронт	771 200	7314	32 669	39 985	3 998
3-й Український фронт	523 000	5820	21 126	26 946	2 695
Чорноморський фронт і Дунайська військова флотилія	20 000	61	138	199	20
Разом	1 314 200	13 197/1%	53 933	67 130	6 713
Східно-Карпатська стратегічна наступальна операція (8 вересня – 28 жовтня 1944 р.)					
1-й Український фронт – 38-ма, 2-га повітряна армії, 1-й гв. кавалерійський і 25-й танковий корпуси	99 100	13 264	48 750	62 014	1216
4-й Український фронт	264 000	13 579	50 618	64 197	1259
Разом	363 100	26 843/7,4%	99 368	126 211	2 475
1-й Чехословацький армійський корпус	14 900	1630	4069	5699	112
ВСЬОГО		394 623	1 288 060	1 682 683	

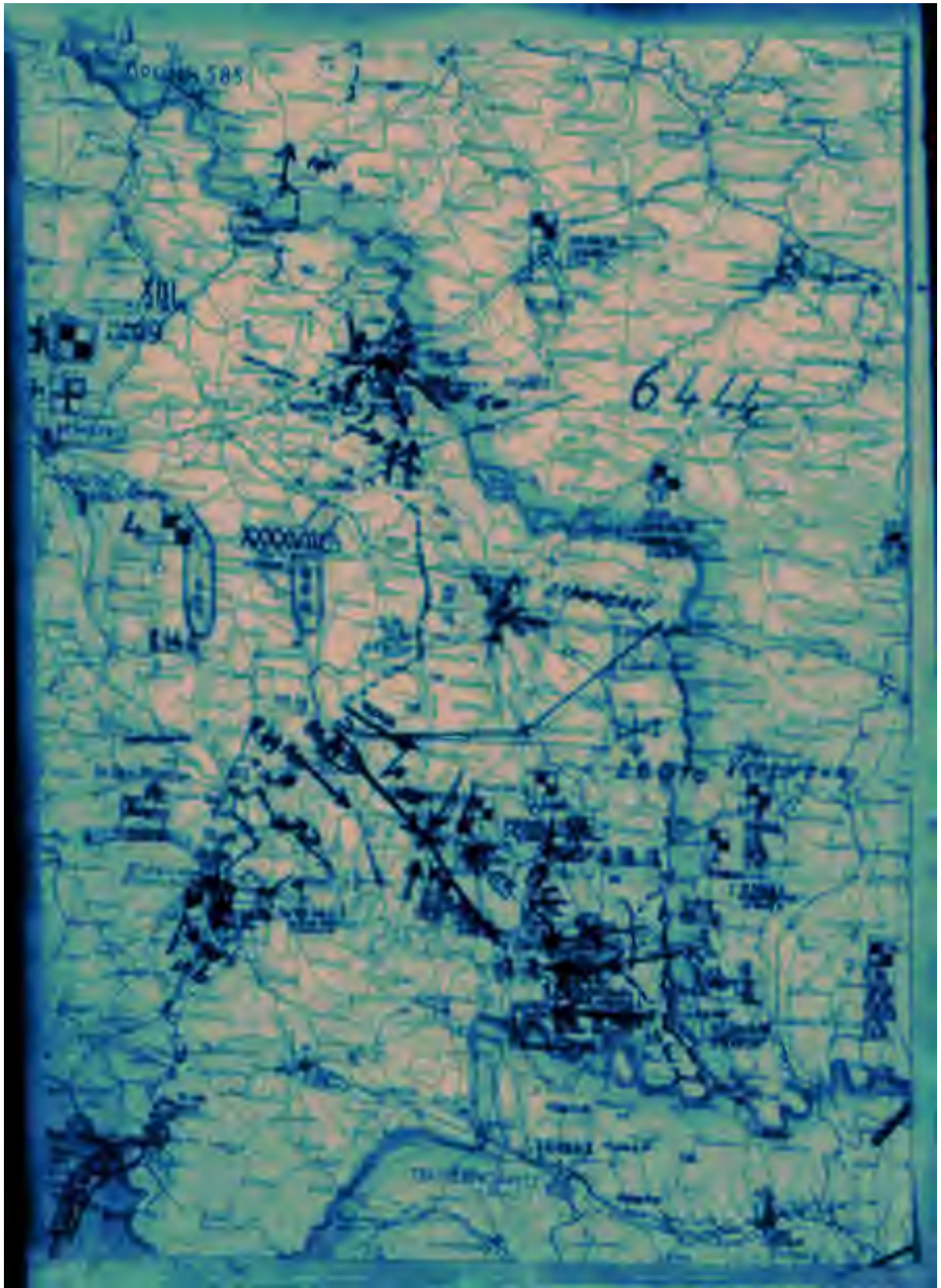
Мал. 3.2. Схема. Кримська стратегічна наступальна операція

Мал. 3.4. Карта з оцінкою оперативної обстановки у штабі головного командування ОКХ Німеччини (12.04.1944)

Джерело інформації: ЦДАВО України. Ф. КМФ № 8. Т-78Н53/7. Ролик 136. Битва между Бугом и Днестром, 30.03–20.04.1944. Кадры 6065330–6065351.

Мал. 3.5. Карта з оцінкою оперативної обстановки у штабі головного командування ОКХ Німеччини (06.04.1944)

Джерело інформації: ЦДАВО України. Ф. КМФ № 8. Т-78Н53/6. Ролик 136. Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины, 30.03–22.04.1944. Кадры 6065306–6065329

Мал. 3.6. Карта з оцінкою оперативної обстановки у штабі головного командування ОКХ Німеччини (21.04.1944)

Джерело інформації: ЦДАВО України. Ф. КМФ № 8. Т-78Н53/6. Ролик 136. Прорыв 1-й бронетанковой армии на юге Украины, 30.03–22.04.1944. Кадры 6065306–6065329

Додаток К
Зразки бойових та оперативних текстуальних документів

КОМАНДУЮЩЕМУ 2-м УКРАИНСКИМ ФРОНТОМ
КОМАНДУЮЩЕМУ 3-м УКРАИНСКИМ ФРОНТОМ
Тов. ЮРЬЕВУ и тов. АЛЕКСАНДРОВУ

В результате успешного наступления войск 2-го и 3-го Украинских фронтов днепропетровская группировка противника отходит на юго-запад. Одновременно немцы усиливают свою кировоградскую группировку и стремятся воспрепятствовать дальнейшему продвижению войск 2-го Украинского фронта на запад и юго-запад. Учитывая сложившуюся обстановку, Ставка Верховного Главнокомандования приказывает:

1. 2-му Украинскому фронту, продолжая операцию по овладению Кривой Рог, главные усилия направить на разгром кировоградской группировки, для чего основными силами наступать в направлении Кировоград, имея ближайшей задачей выйти на рубеж Чигирин, Знаменка, Кировоград, Устиновка.

В дальнейшем развивать наступление в общем направлении на ст. Христиновка, прочно обеспечивая себя с юга.

Левым крылом, во взаимодействии с 3-м Украинским фронтом, разгромить днепропетровскую группировку противника, для чего силами 57-й армии, усиленной одним тк или одним мк, овладеть районом Апостолово.

2. 3-му Украинскому фронту, во взаимодействии с левым крылом 2-го Украинского фронта, разгромить отходящую днепропетровскую группировку противника, для чего, не ввязываясь в затяжные бои и обходя крупные населенные пункты, энергично преследовать противника в общем направлении на Апостолово.

Ближайшая задача: к 3 – 6 ноября выйти на рубеж Кривой Рог, Апостолово, Никополь, в дальнейшем развивать наступление в общем направлении на Николаев, прикрываясь частью сил со стороны Вознесенск.

3. Разгранлиния между фронтами: до Мироновка прежняя и далее Софиевка для 2-го Украинского фронта включительно. Далее разгранлиния будет дана дополнительно.

4. К исполнению приступить немедленно.

5. Об отдаваемых распоряжениях своевременно доносить в Генштаб.

Ставка Верховного Главнокомандования

И. Сталин /Антонов

1 час. 15 мин. 26 октября 1943 г. № 30234

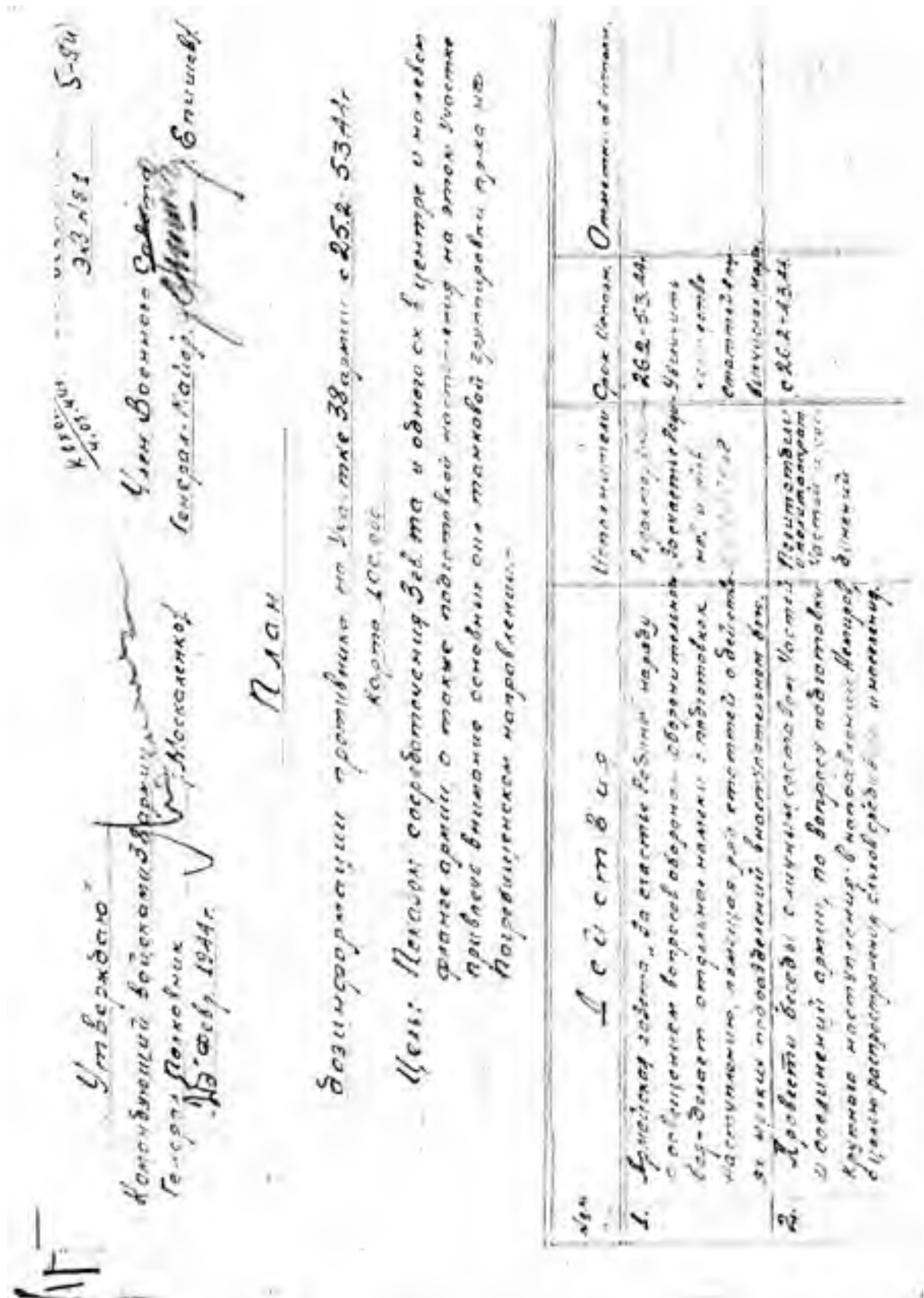
Зразок Директиви Ставки ВГК

Джерело інформації: ЦАМО РФ, Ф. 132-А. Оп. 2642. Спр. 34, арк. 270-271.

Мал. К.1. Титульна сторінка плану наступальної операції

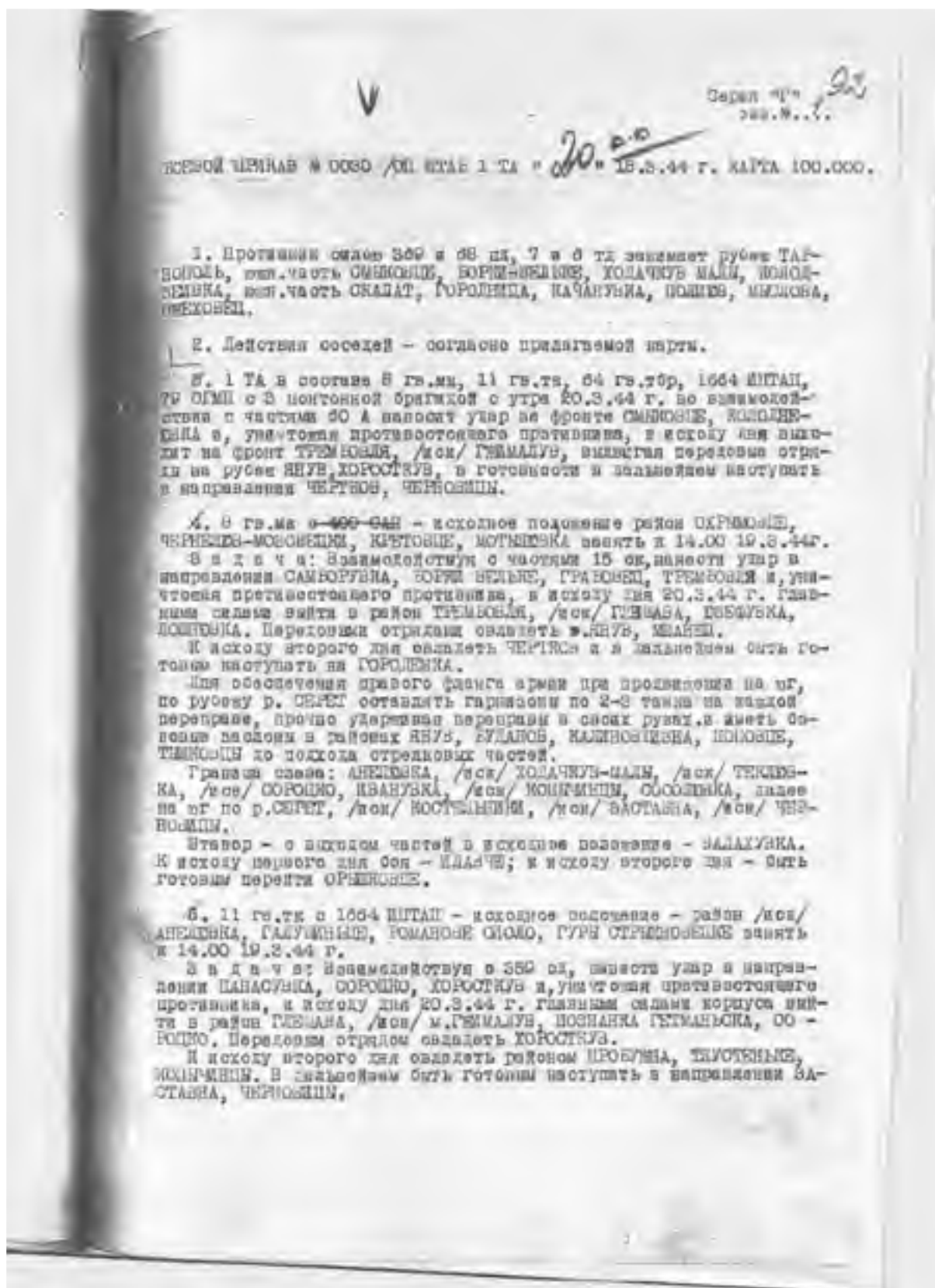
Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 393. Оп. 9005. Спр. 125

Мал. К.2. Титульна сторінка плану дезінформації противника

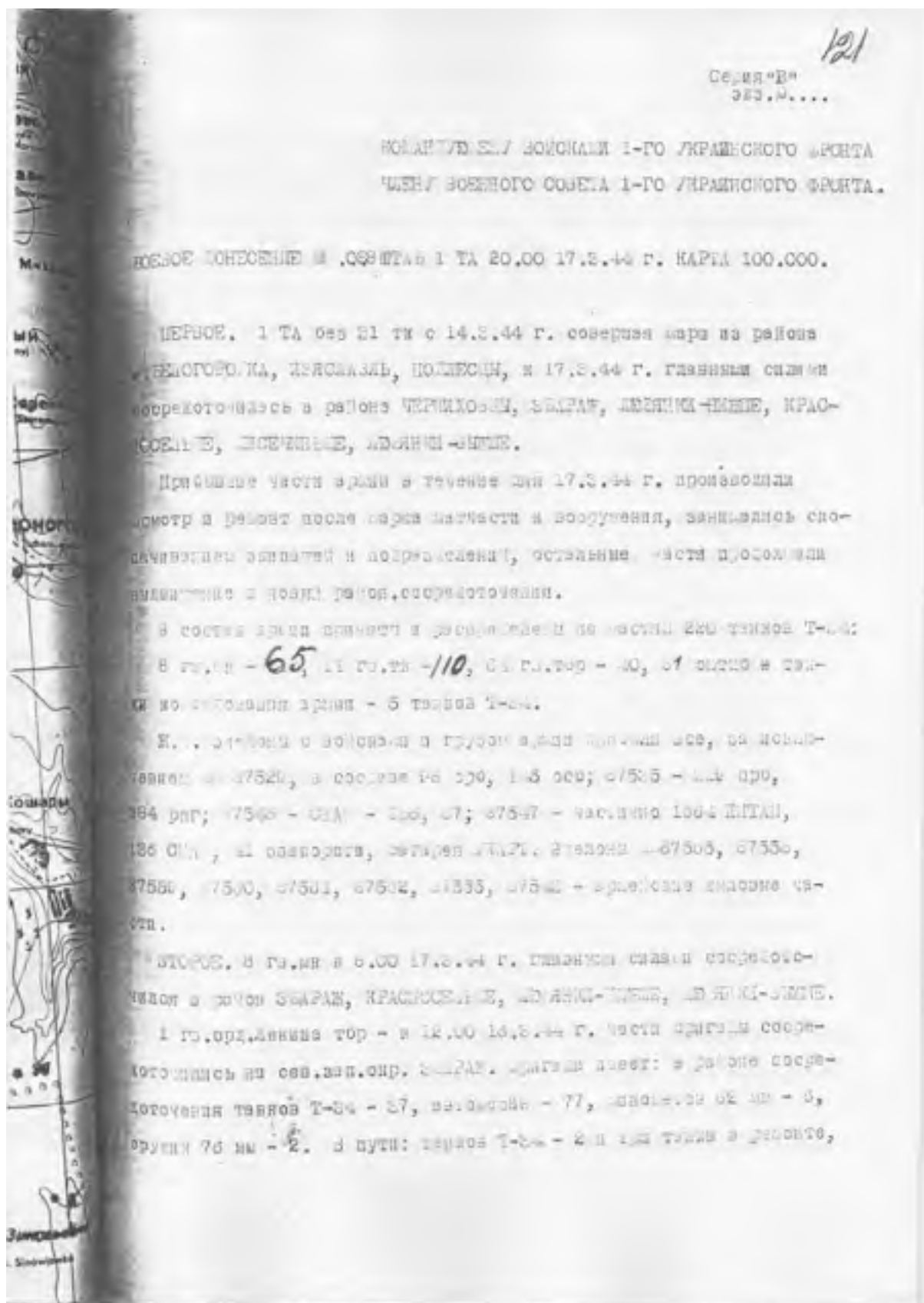
Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 393. Оп. 9005. Спр. 123

Мал. К.4. Бойовий наказ штабу армії на наступ

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 299. Оп. 3070. Спр. 244

Мал. К.5. Бойове донесення

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 299. Оп. 3070. Спр. 332

45	
46	
47	
48	
49	
50	
51	
52	
53	
54	
55	
56	
57	
58	

202
Секция № 2
экс. № 2.

НАЧАЛЬНИКУ ШТАБА 1-ГО УБРЯНСКОГО ФРОНТА
НАЧАЛЬНИКУ ШТАБА 38 АРМИИ.

ОБЪЕДИЛЕНА В ООЗ К 24.000 3.3.44 г. ШТАБ 1 ТА КАРТА 100.000.

1. 1 Та продолжает занимать прежние положения. Части армии в течение дня 3.3.44 г. занимались боевой учбой, ремонтировали боевую технику и автотранспорт, усовершенствовали оборонительные рубежи в инженерном отношении.

2. 8 гв.м. Части корпуса обороняют прежние рубежи, в течение дня занимались боевой подготовкой и произвели ремонт танков от 31 тк.

30 гв.кор обороняет прежний рубеж, имея танковые засады в районах АРМАВУРСКА, с/к ОТЕЖ, ПЕЧАКИНА, ОЛД А П.

31 гв.кор обороняет рубеж ЗАКОНЕ, экс. 208.7, ОЛД А П, 69 км. 1 гв.бри. Иванов тор, 19 гв.кор в прежнем районе сосредоточения.

Этабор - ПЕЧАКИНА.

3. 54 гв.бр. тор с 400 гв.савн в прежнем районе сосредоточения, занимает оборону в районе экс. 208.9, с/к /ОТЕЖ/. Части бригады в течение дня производили оборонительные работы, сдвигались от носовой боевой линии занимаясь боевой учбой.

Этаборг - сав.зир. и. КОШКИН.

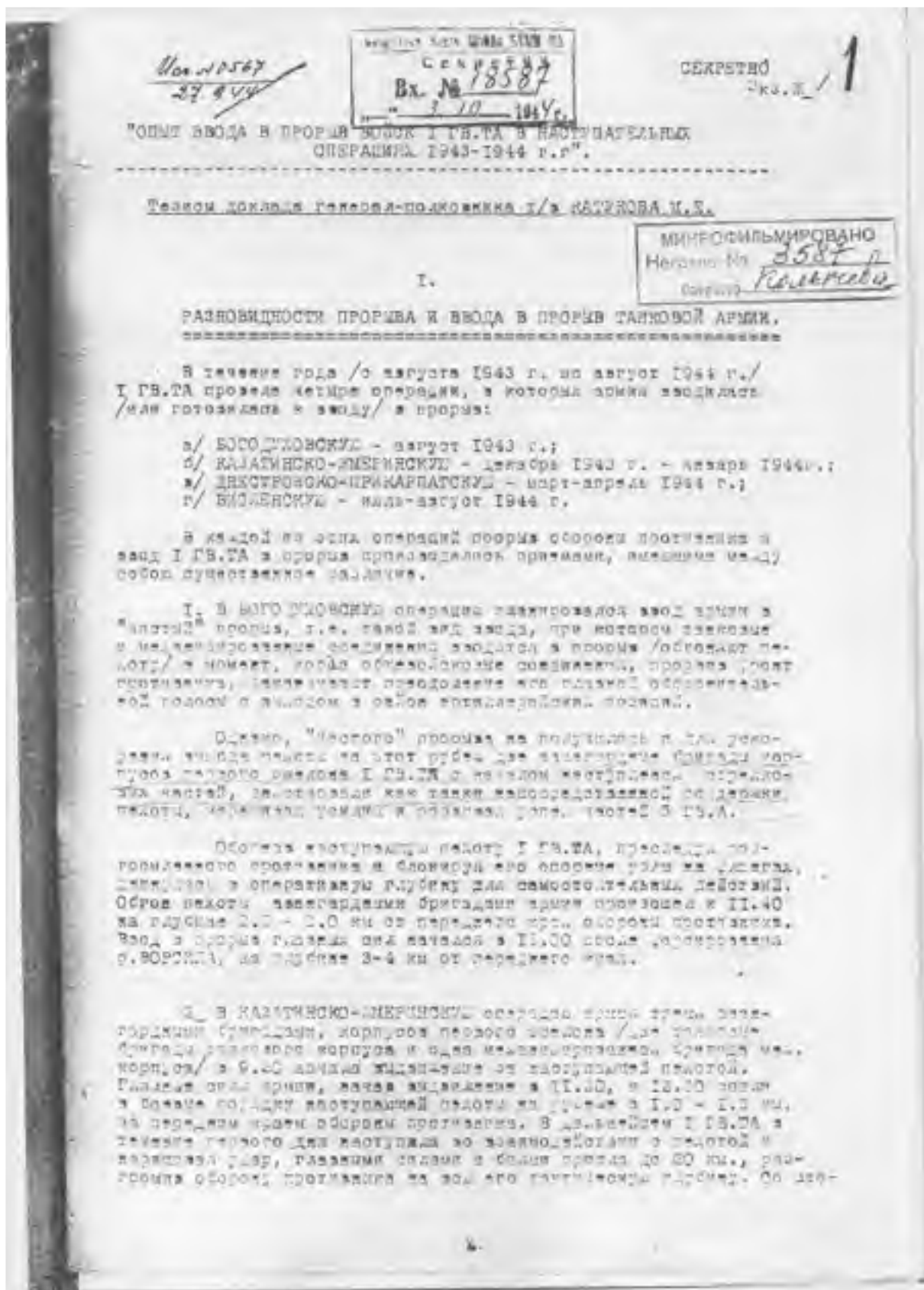
4. 31 тк нес 400 гв.савн обороняет прежние рубежи. Части корпуса в течение дня 3.3.44 г. производили ремонт боевой техники и автотранспорта, перемещали танки 8 гв.мк и занимались боевой подготовкой.

100 тор сосредоточены в районе П.СКИ ИЛИН, производили работу танковой части ПТА.МТ.

Мал. К.6. Оперативне зведення

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 299. Оп. 3070. Спр. 324

Мал. К.7. Розбір операції

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 299. Оп. 3070. Спр. 371

Воюючам 2-го Украинного Фронта
№ 021

11 Октябра 1944 г.

Делегуацыйна група

Силою с наступаннем ранней весенней распутицы, для обеспотанья боевой способности войск —

ПРИКАЗЫВАЮ:

1. Фронтальные и армейские автомобильные дороги оборудовать системой предупредительного и предупредительного знака плану дорожных работ.
2. Делегуацыйна и исполняющая задачи фронта в 3-дневный срок организовать службу на основных армейских и фронтовых дорогах, обеспечить бесперебойное движение автотранспорта и парадных войск, для чего:
  - а) все дорожные части в полном составе мобилизовать для обеспечения основных дорог полков, укомплектовать до полного штатного комплекта;
  - б) привлечь к дорожным работам в широком объеме частые, трудовые и жилищно-коммунальные части;
  - в) установить для дорожных и жилищных частей, обслуживающих дороги, 12-часовой рабочий день с выходом на дорожные работы не менее 40 дней в календарном составе частей;
  - г) разбить каждую армейскую и фронтовую дорогу на участки, назначить ответственных участков (инженеров), возложить на соответствующих и получить ответственность за состояние содержания в хорошем состоянии дороги на отдельных участках (откопанных), начальников армейских и фронтовых дорог.
3. Привлечь на дорожные работы всех трудоспособных граждан местного населения, а также организовать силу (вазды, бригады) в 20 км от дорог, руководящих дорогах, возложить ответственность за организацию выходов на работы бригад, в составные участки и участки системы на соответствующих участках и бригадах. Укомплектовать от работ привлечь к службе в составе в 2-дневный срок.
4. Установить круглосуточное дежурство на трудозаполненных участках дорожного состава, выделить в их распоряжение тракторы, комбайны, дорожные машины и бригады из местного населения с необходимыми количествами топлива для проталкивания снежных комков.
5. Обеспечить перевозку на автомобильных грузовых машинах для боевой деятельности войск. Не допускать движения пешеходных машин, железнодорожных

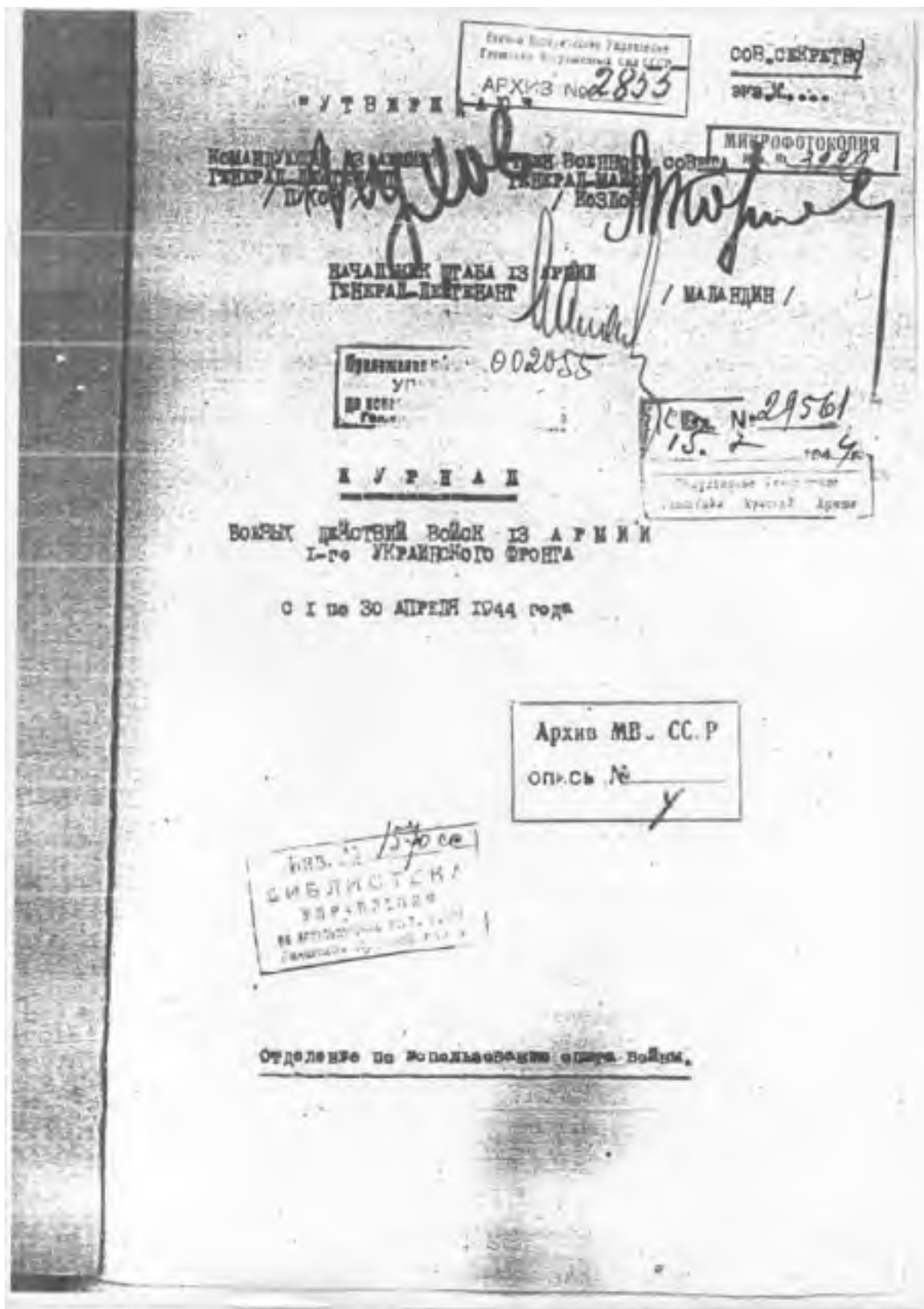
||| 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. 11. 12. 13. 14. 15. 16. 17. 18. 19. 20. 21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29. 30. 31. 32. 33. 34. 35. 36. 37. 38. 39. 40. 41. 42. 43. 44. 45. 46. 47. 48. 49. 50. 51. 52. 53. 54. 55. 56. 57. 58. 59. 60. 61. 62. 63. 64. 65. 66. 67. 68. 69. 70. 71. 72. 73. 74. 75. 76. 77. 78. 79. 80. 81. 82. 83. 84. 85. 86. 87. 88. 89. 90. 91. 92. 93. 94. 95. 96. 97. 98. 99. 100.

Гр. ЛУА, м. 2839 г 34, л. 32

Раиса Марковна
Сидорова

Мал. К.8. Наказ про кардинальні заходи щодо забезпечення операції

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 240. Оп. 2839. Спр. 34

Мал. К.9. Журнал бойових дій

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 316. Оп. 6079. Спр. 294

С П Р А В К А

О потерях войск 60 Армии на вост. фр. 1944 г.

Периоды в годах и месяцах	Убитых	Раненых	Замороженных	Пропавших без вести	Омороженных	Всего
с 1.8. по 10.8.44 г.	1182	2885	575	227	52	4821
с 10.8. по 20.8.44 г.	2434	6150	857	512	-	9952
1 месяц операции с 20.8. по 20.8.44 г.	3566	6985	1482	609	52	14778
с 20.8. по 31.8.44 г.	2595	10030	743	1084	5	14457
Всего за вост. фр.	3181	19015	2175	1928	57	15980

За вост. фр. в войсках Армии поступило пополнение - 11060 человек.

ЦФАМБ ЧИШМЕ: Справка составлена с данных отд. органов в упол. от Армии.

Вариант: СТ. ДАТНАЧ. СТ. ДА. ОБУЧЕНИЕ. СЛЫША ВОЙНЫ *Лисов* /ТОЖИ/

86

86

Отп. в 1-к. 1944 г.
Лео. М. П. Преложение
к журналу ОБУЧЕНИЕ
на вост. фр. 1944 г.
01.09.44 г.

Мал. К.10. Довідка про втрати

Джерело інформації: ЦАМО РФ. Ф. 417. Оп. 10564. Спр. 843